

Міністерство внутрішніх справ України
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

НАУКОВИЙ ВІСНИК
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

Збірник наукових праць

2011

№ 3 (55)

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Дніпропетровського державного університету
внутрішніх справ (протокол № 1 від 29 вересня 2011 р.)*

Дніпропетровськ
2011

Наукове видання • Засновник та видавець – Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ • Свідоцтво про державну реєстрацію – КВ № 11383-256 ПР від 23.06.2006 • Виходить щоквартально • Тираж – 120 прим. • Адреса редакції: 49005, м. Дніпропетровськ, проспект Гагаріна, 26, тел. (056) 370-96-59 • Передплатний індекс – 37554

**Збірник включено до переліку
наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися
результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів
доктора і кандидата наук (юридичні науки)
(постанова президії ВАК України № 1-05/2 від 10.03.2010)**

Вміщено наукові статті вчених, викладачів і здобувачів університету, навчальних закладів системи МВС та інших центральних органів виконавчої влади, працівників правоохоронних органів. Розглянуто питання держави та права, окремих галузей законодавства, проблеми правоохоронної діяльності та юридичної освіти, вміщено інформацію про визначні події і дати наукового життя в галузі права.

Призначено для науковців, юристів-практиків, працівників правоохоронних органів та всіх, хто цікавиться питаннями науки і права.

Редакційна колегія:

д-р юрид. наук, доц. **С. М. Алфьоров** (голова); д-р юрид. наук, проф. **К.В. Антонов**; д-р юрид. наук, проф. **І.Г. Богатирьов**; д-р юрид. наук, доц. **М.Г. Вербенський**; д-р тех. наук, проф. **В.Б. Вишня**; д-р юрид. наук, проф. **В.П. Ємельянов**; д-р істор. наук, проф. **В.М. Заруба**; д-р юрид. наук, проф. **В.С. Зеленецький**; д-р юрид. наук, проф. **М.В. Корнієнко**; д-р юрид. наук, проф. **Є.В. Курінний**; д-р юрид. наук **Л.М. Лобойко**; д-р юрид. наук, проф. **В.А. Мисливий**; д-р юрид. наук, проф. **О.В. Негодченко**; д-р філол. наук, проф. **А.М. Поповський**; д-р юрид. наук, доц. **В.М. Тertiшник**; д-р юрид. наук, проф. **О.Ф. Фрицький**; канд. юрид. наук, доц. **Д.Г. Заброна** (відп. секретар); канд. юрид. наук, доц. **О.О. Кисельов**; канд. юрид. наук, проф. **Є.І. Макаренко**; канд. юрид. наук, доц. **Ю.Е. Черкасов**.

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ ТА ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

С.М. Алфьоров

доктор юридичних наук, доцент,
заслужений юрист України
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 340.1

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ГАРАНТІЙ ДЕРЖАВНОГО ЛАДУ УКРАЇНИ

Проаналізовано основні ознаки гарантій державного ладу України. Розкрито гарантування державного ладу як процесу, що забезпечує безперешкодне та ефективне функціонування як всього державного механізму, так і держави в цілому.

***Ключові слова:** адекватність, гарантія державного ладу України, детермінованість, ефективність, матеріальність, нормативність, процесуальність, системність, цілеспрямованість.*

Проанализированы основные признаки гарантий государственного строя Украины. Раскрывается гарантирование государственного строя как процесса, обеспечивающего беспрепятственное и эффективное функционирование как всего государственного механизма, так и государства в целом.

***Ключевые слова:** адекватность, гарантия государственного строя Украины, детерминированность, эффективность, материальность, нормативность, процессуальность, системность, целеустремленность.*

Main signs of the guarantees of the state structure of Ukraine are analyzed in the article. Guaranteeing of the state structure as the process that ensures free and effective functioning of the all state mechanism as well as the state at large is revealed.

***Keywords:** adequacy, guaranty of the state structure of Ukraine, determinism, effectiveness, materiality, standardization, procedure, system, purposefulness.*

Постановка проблеми. Становлення сучасного державного ладу зумовлює необхідність наукового пошуку у сфері гарантування з метою забезпечення його адекватності реаліям та перспективам суспільно-політичного розвитку.

Тематична актуалізація викликана тим, що формування в Україні правової держави та громадянського суспільства безпосередньо пов'язано з проблемою створення системи ефективних гарантій державного ладу, вирішення якої базується на розробці та застосуванні дієвих умов, прийомів та механізмів їх реалізації в суспільних відносинах.

Створення незалежної, правової, соціальної держави із демократичним державним ладом є першочерговим завданням на шляху до стабільності, а наявність ефективних гарантій є обов'язковою умовою її існування.

Гарантування державного ладу не є простою випадковістю, а постає як складний політико-правовий інститут, існування якого зумовлюється логікою державного і суспільного розвитку.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Проблемі гарантування державного ладу в науковій літературі приділяється недостатньо уваги. Останнім часом науковці звертались здебільшого до загальної проблеми українського державотворення, не поділяючи її на складові, розглядали більше атрибутику держави, а не її організацію. Дослідження окремих теоретичних аспектів державного ладу та елементів системи його гарантій здійснювали вітчизняні та зарубіжні вчені: Н. Боброва, М. Вітрук, В. Журавський, Т. Заворотченко, А. Колодій, С. Комаров, В. Копейчиков, В. Корельський, В. Котюк, О. Лукашева, І. Магновський, М. Марченко, О. Міцкевич, Л. Наливайко, П. Недбайло, М. Орзіх, В. Перевалов, В. Погорілко, М. Ставнійчук, Є. Супрунюк, В. Тацій, Ю. Тодика, Ю. Шемшученко, Ю. Шимін та ін. Як правило, в цих роботах предметом дослідження є окремі сторони цієї тематики, тому існує необхідність більш ґрунтовного її дослідження.

Виклад основного матеріалу дослідження. Питання про гарантії виникає кожного разу, коли відбувається перехід від належного до існуючого. Гарантії в усіх випадках є проблемою реальності правового явища. Гарантії – одне з головних питань проблеми правильного застосування правових норм, забезпечення законності та багатьох інших процесів правової дійсності.

Аналіз основних ознак, притаманних гарантіям державного ладу України, є основою наукового пошуку в цій сфері.

1. *Нормативність.* Гарантії державного ладу перш за все закріплені в Конституції та законодавстві України. Роль Конституції і законів України в гарантуванні державного ладу визнається багатьма дослідниками [1, с. 18, 24-26; 2, с. 104-105; 3, с. 86]. Більше того, у низці праць вказується на те, що Конституція як нормативно-правовий акт вищої юридичної сили є не лише гарантією стабільності державного ладу, а й взагалі умовою його існування [4, с. 95]. Згідно зі ст. 8 Конституція має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативні ак-

ти приймаються на основі Конституції України і мають відповідати їй. Закріплення в Конституції цієї ієрархії нормативних актів є, зрештою, закріпленням ієрархії інститутів як конституційного ладу взагалі, так і державного зокрема, а саме його системності і тим самим стабільності [5, с. 33].

2. *Системність*. Безумовно, саме вживання поняття “система” означає взаємопов’язаність усіх складових елементів, які її утворюють. Не є винятком і гарантії державного ладу, які складають певну систему, що має свою внутрішню ієрархію та диференціацію. Системність гарантій державного ладу зумовлюється насамперед принципом системності права. Системність права, у свою чергу, є проявом суспільних процесів. Системність права в дії є взаємогарантованістю його окремих елементів, коли від окремої ланки залежить ефективність усього ланцюга гарантування, адже взаємозв’язок явищ допомагає більш глибоко зрозуміти їх сутність.

Система гарантій державного ладу здатна варіюватись (наприклад, коло суб’єктів – гарантів державного ладу може звужуватись або розширюватись). Однак наявність цих гарантій є обов’язковим наслідком існування та формування державного ладу певного типу.

Система гарантій державного ладу – як загальних, так і спеціальних (юридичних) – не є вичерпною. Вона може та повинна бути розширена, набуваючи більшої дієвості, чіткості та цілеспрямованості, надійно захищаючи демократичні підвалини держави і суспільства.

У разі відсутності або недосконалості системи гарантій державного ладу втрачається можливість розглядати його як структурно і функціонально єдине політико-правове явище.

3. *Цілеспрямованість*. Основою поняття “гарантії” є перш за все забезпечення будь-яких відносин процесу. Ця ознака дозволяє виокремити це правове явище від інших, таких як суб’єктивне право, юридичний обов’язок, виділити його до самостійної категорії; якщо правове явище не забезпечує досягнення мети, яку в ньому закладено, воно не може вважатись гарантією [6, с. 10]. До того ж слід зазначити, що як самостійне явище, безвідносно до певного об’єкта, гарантія існувати не може, оскільки процес забезпечення завжди передбачає наявність об’єкта.

Мета гарантій державного ладу – безперешкодне й ефективне здійснення діяльності держави та її органів, відповідна трансформація і розвиток її устрою та будівництва. У природі цих гарантій немає такої якості, яка, наприклад, самостійно могла б реалізовувати діяльність органів державної влади як суб’єктів державного ладу або містила б можливість такої реалізації. Суб’єктивне право або юридичний обов’язок реалізуються поведінкою певних осіб. Гарантії ж визначають спосіб реалізації, який полягає в суб’єктивному праві, можливості і порядку реалізації правових норм, які б забезпечували стабіль-

ність державного ладу як соціального інституту. Ось чому гарантії необхідні для безперешкодної та ефективної діяльності органів державної влади, тому що від них залежить кінцевий результат – успішний розвиток та стабільне функціонування української держави.

4. *Процесуальність*. Реалізація закладеної в гарантіях мети передбачає наявність процедурно-процесуальних дій, без яких неможливе досягнення позитивного результату. Гарантії державного ладу здебільшого визначаються поведінкою, діяльністю відповідних суб'єктів. Тому при визначенні гарантій державного ладу насамперед необхідно виходити з того, що вони в будь-якому разі своїм предметом мають діяльність відповідних суб'єктів. До суб'єктів, які забезпечують стале функціонування та розвиток державного ладу, слід віднести такі: Верховну Раду України, Президента України, Кабінет Міністрів України, громадян України, державні підприємства, установи, організації тощо. Їхня діяльність спрямована на гарантування державного ладу.

5. *Матеріальність*. Ця ознака характеризується тим, що гарантії державного ладу містяться і закріплені в нормах права, втілюються в актах правозастосування. Обов'язковою передумовою можливої і належної поведінки осіб, які здійснюють владні повноваження, слугують правові акти, що визначають умови, за наявності яких певні особи набувають конкретного суб'єктивного права і несуть відповідний юридичний обов'язок.

Державний лад України відображає нові якісні характеристики розбудови української держави і функціонує на принципово нових (ніж раніше) ідейно-теоретичних основах. Норми, що регламентують інститут державного ладу, повинні ефективно реалізовуватися у соціальній дійсності, у фактичних суспільних відносинах. У цьому аспекті важливим є розуміння змісту категорій дійсності і можливості у праві, які були досліджені Д. Керимовим [7]. Необхідно розмежувати існування правових норм від їхньої дії. У зв'язку з цим уявляється, що під дійсністю норм, які регламентують засади державного ладу, слід розуміти лише ту сукупність (систему) норм, які, виражаючи потреби суспільного життя, фактично діють, реалізуються, певним чином регламентують відповідні суспільні відносини. Адже не всі існуючі правові норми реалізуються. Характеризуючи державний лад, слід акцентувати увагу на тому, що правова можливість є лише потенційною частиною соціальної дійсності. Однак правова можливість нерозривно й органічно пов'язана з соціальною дійсністю, є її якістю, стороною, моментом розвитку. Вона характеризує стан цієї дійсності з урахуванням її руху і змін, є "певною ланкою" між існуючою дійсністю та її майбутнім станом [8]. Хоча слід зауважити, що з точки зору вищезазначених категорій право може розглядатись як дійсність, оскі-

льки воно є вже існуючим, об'єктивним і виступає можливістю до того часу, поки воно не реалізується у практичній регламентації певних суспільних відносин.

Подібна конкретизація дозволяє розуміти процес перетворення правової можливості у дійсність, керувати ним з метою розбудови оптимального та найбільш ефективного державного ладу. Ігнорування цих положень негативно впливає не тільки на соціальну ефективність Конституції, але й на процес нормореалізації в цілому. Для цього необхідним є механізм гарантування державного ладу.

При аналізі категорії правової можливості слід відрізнити два взаємопов'язані аспекти: можливість створення того чи іншого правового акта (чи правової норми) і можливість того чи іншого варіанта, шляху, методу його практичної реалізації. У цьому виявляється процес перетворення правової можливості у правову дійсність. Тому діяльність осіб, які беруть безпосередню участь у створенні правових норм, що повинні здійснювати гарантування державного ладу в Україні, має першочергове значення.

6. *Постійний характер дії гарантій та детермінованість повноважень суб'єктів – гарантів державного ладу.* Тобто наявність дій чи подій, з якими норми права пов'язують настання юридичних наслідків, вказує на період дії гарантій, а згідно з конституційним принципом організації і діяльності суб'єктів державної влади маємо чітку детермінованість їх повноважень. Наприклад, у діяльності такого суб'єкта державного ладу, як Верховна Рада України, функціонування механізму гарантій починається після настання юридичних фактів, які визначають умови набуття депутатських повноважень, і закінчуються припиненням повноважень депутата, тобто закінченням тих чи інших подій та дій (сесії, засідання комітету та ін.) або досягненням мети, яка закладена в нормі права про можливу чи належну поведінку депутата тощо.

Гуманітарна детермінованість державного ладу виявляється в національній, економічній, соціальній, культурній і екологічній політиці держави, яка закріплена у Конституції. Пов'язаність держави основними правами в контексті ст. 3 Основного Закону визначає правові форми діяльності публічно-владних структур. На цій методологічній основі необхідно розглядати систему організаційно-процедурних засад державного ладу в контексті його основних принципів: правової держави (ст. 1), пов'язаності держави з основними правами і свободами (ст. 3).

7. *Ефективність.* Слід підкреслити, що ефективність правового явища традиційно визначається як співвідношення між фактичним результатом дії правових норм і тими соціальними цілями, для досягнення яких ці норми були прийняті [9, с. 124-126]. Сфера, яка є предметом дослідження, є сферою найбільш складних критеріїв виміру ефективності, їх дифузії, системної дії та протидії. Вона практично не піддається будь-яким одномірним вимірам, наприклад, кількісним по-

казникам економічної чи організаційно-юридичної ефективності. Тут складно застосувати методи конкретної соціології разом із усіма критеріями її вимірів.

Як наслідок, можна говорити про складність критеріїв і умов виміру ефективності такого суб'єкта, наприклад, як держава. Тому в літературі звертається увага на те, що юридичною наукою досягнуто більш значні результати у встановленні чинників і умов, що визначають підвищення ролі права, ніж у дослідженні самого цього процесу (його інтенсивності, темпів, обсягу тощо).

Інша особливість ефективності гарантій державного ладу полягає в тому, що вона завжди має політичну сторону, пов'язану із розвитком демократії, розбудовою правової держави, у зв'язку з чим вона підлягає оцінці не менше, ніж досягнення результатів в економічній сфері. Але саме в політичній сфері, яка вимагає оцінки з точки зору ефективності, не існує безпосередніх кількісних критеріїв (у складних процесах безпосереднього народовладдя підлягають кількісним вимірам лише окремі їх складові). Тому сьогодні важливим є вироблення загальних підходів у вирішенні цієї проблеми, особливо в сучасних кризових умовах, коли державно-правова практика, правосвідомість, правова культура, конкретно-соціологічні дослідження свідчать про значне зниження ефективності функціонування держави та її інститутів.

Вважаємо, що за умов відсутності чітких критеріїв оцінки ефективності гарантій державного ладу будь-які кількісні дані про державно-політичні процеси є одночасно їх якісною і причинно-наслідковою характеристикою. У свою чергу, методика одержання, обробки й використання цієї інформації повинна постійно вдосконалюватись.

Показниками ефективності гарантій державного ладу є як якісний стан норм Конституції, так і механізм забезпечення їх реалізації в соціальній дійсності.

До якісних характеристик правових норм, що виступають показниками ефективності, у літературі відносять ступінь їх досконалості і спроможність впливати на розвиток суспільних відносин у необхідному напрямі [11, с. 34]. Важливим показником ефективності є зумовленість цього інституту соціальними потребами суспільного розвитку. Показниками ефективності механізму забезпечення є ступінь досягнення ефекту при реалізації "достатньо ефективної" правової норми. Вимоги норм мають бути науково обґрунтованими та реальними для виконання, оскільки саме науковість правових норм дозволяє більш повно передбачити можливі результати їх дії, створити оптимальну систему їх гарантій.

З іншого боку, реальність, відповідність нормативно закріпленого державного ладу стану розвитку держави і суспільства є однією з основних гарантій ефективності самого державного ладу.

Можна стверджувати, що аналіз причин позитивних і негативних тенденцій державно-політичних процесів є необхідним, тому що прийняття правильного рішення у сфері подальшої розбудови державного ладу передбачає знання закономірностей його формування і розвитку. Отже, критерії ефективності досліджуваних нами процесів неоднозначні, складні, мають комплексний і багаторівневий характер.

8. *Адекватність гарантій* (зорієнтованість на реальний рівень розвитку суспільних відносин). Гарантованими можуть бути норми, які відповідають рівню розвитку суспільних відносин, узгоджуються з системою права.

На реалізацію норм, що гарантують державний лад, впливає специфіка їх юридичної природи. Вони є важливою складовою Конституції, мають високий рівень нормативних узагальнень, особливий зміст і в концентрованому вигляді закріплюють основні положення щодо організації і функціонування держави та її інститутів. Інститут державного ладу складається значною мірою з правових принципів, норм-цілей, норм-завдань, які мають перспективний характер. Але ефективність дії Конституції пов'язана з тим, що її норми повинні виражати закономірності розвитку суспільних відносин у цій сфері, бо жодні гарантії не забезпечать її ефективність та стабільність, тому що держава і суспільство не можуть гарантувати норми, що не відповідають їх природі. З іншого боку, самі гарантії повинні бути адекватними, тобто зорієнтованими не на ідеальну модель, а на реальність. Саме такий баланс у механізмі гарантування призведе до стабільності та ефективності державного ладу. У зв'язку з цим певну наукову цінність має теорія соціального гомеостазису, що передбачає підтримку такої внутрішньої рівноваги правової системи, яка б забезпечувала відповідність приписів норм права рівню розвитку суспільних відносин [12].

Єдність виділених ознак характеризує механізм гарантування державного ладу, який забезпечує безперешкодне та ефективне функціонування як всього державного механізму, так і держави в цілому.

Висновки. На підставі проведеного аналізу гарантій державного ладу України можна дійти таких висновків:

- актуалізація забезпечення стабільності та ефективності державного ладу зумовлена тим, що не всі норми, які гарантують державний лад, реалізовані й отримали втілення у фактичних суспільних відносинах. Така ситуація пояснюється кризою перехідних процесів, які відбуваються не тільки у правовій сфері, але й у сфері економіки, політики, культури, соціального життя. Перехідний період у правовій сфері є досить тривалим процесом нестабільності, незавершеності, незбалансованості, який характеризується нестійким характером альтернатив та варіантів розвитку;

- призначення гарантій державного ладу полягає в тому, щоб створити найбільш сприятливі умови для функціонування його інститутів,

щоб демократична форма державного ладу не тільки конституційно проголошувалась “де-юре”, але й безперешкодно, ефективно та послідовно впроваджувалась у життя “де-факто”, тобто від передбачуваної в законі можливості перетворювалася б у реальну дійсність. Отже, ефективна система гарантій державного ладу є визнаним мірилом його реальності;

- у системному розумінні функція гарантій державного ладу – це певне відношення залежності однієї складової механізму гарантування від іншої.

Бібліографічні посилання

1. Проблеми реалізації Конституції України: теорія і практика: Монограф. / Відп. ред. В.Ф. Погорілко. – К., 2003.
2. *Фрицький О.Ф.* Конституційне право України: Підруч. – К., 2002.
3. *Шимін Ю.В.* Система гарантій конституційного ладу: актуальні питання теорії і практики // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2003. – № 11. – С. 86-96.
4. *Погорілко В.Ф.* Основи конституційного ладу України. – К., 1997.
5. *Просвірнин Ю.Г.* Гарантии депутатской деятельности в развитом социалистическом обществе. – Воронеж, 1982.
6. *Скобелкин В.Н.* Юридические гарантии трудовых прав рабочих и служащих. – М., 1969.
7. *Керимов Д.А.* Категории действительности и возможности в праве // Советское государство и право. – 1968. – № 8. – С. 13-21.
8. *Наливайко Л.Р.* Державний лад України: теоретико-правова модель: Монограф. – Харків, 2009.
9. *Боброва Н.А., Зражевская Т.Д.* Ответственность в системе гарантий конституционных норм (государственно-правовые аспекты). – Воронеж, 1985.
10. *Федосова В.А.* Эффективность действия норм советского государственного права. – Воронеж, 1984.
11. *Фаткуллин Ф.Н., Чулюкин Л.Д.* Социальная ценность и эффективность правовой нормы. – Казань, 1977.
12. *Наливайко Л.Р.* Ознаки гарантій державного ладу України // Науковий вісник Дніпропетр. держ. ун-ту внутр. справ. – 2009. – № 1. – С. 12-16.

Надійшла до редакції 13.07.2011

В.М. Бесчастний

доктор наук з державного управління, доцент
(Донецький юридичний інститут МВС України)

УДК 351.74

РОЛЬ ІННОВАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У ПІДГОТОВЦІ КАДРІВ ДЛЯ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Статтю присвячено особливостям впровадження інноваційних технологій в навчальний процес вищих навчальних закладів системи МВС України, розглянуто їх важливість. У статті аналізуються інноваційні технології навчання, які використовуються у навчальному процесі Донецького юридичного інституту.

Ключові слова: *інноваційні технології навчання, інформаційні технології навчання, дистанційне навчання.*

Статья посвящена особенностям внедрения инновационных технологий в учебный процесс высших учебных заведений системы МВД Украины, рассматривается их важность. В статье анализируются инновационные технологии обучения, которые используются в учебном процессе Донецкого юридического института .

Ключевые слова: *инновационные технологии обучения, информационные технологии обучения, дистанционное обучение.*

The article deals with the peculiarities of introducing innovational technologies in the academic process of higher education enterprises in the system of Ukraine's Internal Affairs Ministry and their importance. The innovational technologies of teaching used in the academic process of Donetsk Law Institute are analyzed in the article.

Keywords: *innovational technologies of teaching, informational technologies of teaching, distance teaching.*

Постановка проблеми. В умовах процесу становлення правової демократичної держави, активізації нормотворчої діяльності різних гілок влади, адміністративної реформи та посилення захисту прав і свобод громадян боротьба зі злочинністю вимагає кваліфікованого юридичного забезпечення. Головним завданням вищої освіти на усіх етапах розвитку суспільства є підготовка фахівців нового типу мислення, що мають високий рівень загальної професійної підготовки, здатних до самоосвіти, спроможних передбачати наслідки своєї діяльності. Державі потрібні фахівці, які можуть вирішувати численні завдання у сфері права. І хоча професія юриста стала однією з найпопулярніших, якість підготовки юристів для правоохоронної сфери залишається недосконалою.

Незважаючи на те, що існуючі програми підготовки кадрів для органів внутрішніх справ в цілому відповідають їх потребам, аналіз роботи молодих фахівців свідчить, що саме відсутність стійких навичок діяльності в умовах практики є основною причиною, яка негативно впливає на якість самостійного виконання ними оперативно-службових завдань. Чинна система підготовки кадрів в навчальних закладах системи МВС не повною мірою задовольняє підвищені вимоги до рівня їх кваліфікації і вимагає певного корегування змісту теоретичного навчання та організації набуття професійних знань і умінь, які забезпечували б успішне виконання своїх обов'язків.

Отже, назріла невідкладна потреба в приведенні підготовки кадрів органів внутрішніх справ у відповідність до вимог сьогодення. Тому сучасна ситуація щодо підготовки фахівців для органів внутрішніх справ вимагає корінної зміни стратегії і тактики навчання в юридичному вищому навчальному закладі. На сьогодні в Україні багато уваги приділяється реформуванню юридичної освіти в системі ВНЗ МВС, його якісному оновленню у рамках розробки і здійснення системи заходів організаційного, наукового і навчально-методичного характеру.

Наразі принципово нові можливості в освітньому процесі відкривають сучасні інформаційні технології, які дозволяють здійснити оптимальну організацію процесу навчання, спрямовану на розвиток логічного і аналітичного мислення; сприяють формуванню навичок системного аналізу; дозволяють адаптувати процес отримання знань до індивідуальних особливостей курсантів; надають можливості доповнення і постійного оновлення змісту навчального матеріалу.

Основним напрямом у розвитку нових інформаційних технологій навчання є створення електронних засобів навчання. Існуючий досвід створення електронних засобів дозволяє значно підвищити ефективність навчання в різних предметних галузях знань. Інформаційні і комунікаційні технології вже знайшли широке використання практично в усіх сферах суспільного життя, тому їх використання в освітньому секторі привертає все більшу увагу науковців.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Розробка і впровадження інноваційних технологій навчання репрезентована в різних областях наукового знання і досліджена багатьма управлінцями (П.Г. Білоконний, Р.А. Бузунов, І.В. Зозуля, В.А. Предборський), педагогами (Г.Є. Гребенюк, І.М. Дичківська, Н.Т. Тверезовська), психологами (Д.І. Дзвінчук, В.А. Козаков), але недостатнє використання таких освітніх методів для підготовки кадрів для органів внутрішніх справ зумовило актуальність цієї теми.

Актуальність вказаних питань обумовлюється також підвищеною увагою керівництва МВС до проблеми використання новітніх технологій в підготовці кадрів для ОВС. Про це свідчить проведення щорічних нарад керівників кадрових апаратів МВС/Поліції країн СНД, присвячених підготовці кадрів для органів внутрішніх справ в сучасних умовах. Останніми роками зусилля Міністерства внутрішніх справ України було спрямовано на створення нормативної основи галузевої освіти і оптимізацію її структури з метою забезпечення єдності стандартів освітньої і наукової діяльності, впровадження нових технологій в систему підготовки співробітників для правоохоронних органів, наближення навчального процесу до потреб галузевих служб органів внутрішніх справ.

Враховуючи все вищезазначене, вважаємо обрану тему вельми актуальною і своєчасною. **Метою** нашої статті є з'ясування ролі інноваційних технологій у підготовці кадрів для органів внутрішніх справ.

Виклад основного матеріалу дослідження. Основу і зміст інноваційних освітніх процесів становить інноваційна діяльність, сутність якої полягає в оновленні педагогічного процесу, внесенні новоутворень у традиційну систему. Прагнення постійно оптимізувати навчально-виховний процес зумовило появу нових і вдосконалення використовуваних раніше педагогічних технологій різних рівнів і різної

цільової спрямованості.

Як відомо, інновація – це теоретично обґрунтоване, цілеспрямоване і практично орієнтоване нововведення, яке здійснюється на трьох рівнях: макрорівні, мезорівні та мікрорівні. На макрорівні інновації стосуються змін у всій системі освіти і призводять до змін її парадигми. На мезорівні інновації спрямовані на зміни в освітньому середовищі регіону, в конкретних навчальних закладах.

На мікрорівні інновації спрямовані на створення нового змісту або окремого курсу чи блоку курсів (наприклад, гуманітарних), або на відпрацювання нових способів структурування навчального процесу і розробку нових технологій, нових форм і методів навчання [1, с. 32].

Отже, Донецький юридичний інститут здійснює впровадження інноваційних технологій на мезорівні та мікрорівні, враховуючи особливості підготовки саме майбутніх правоохоронців.

На сьогодні Донецьким юридичним інститутом активно застосовуються інноваційні технології в підготовці кадрів для органів внутрішніх справ, причому вибір тієї або іншої системи підготовки здійснюється залежно від спеціалізації осіб, які навчаються.

Так, з метою покращення навчального процесу і надання йому більшої практичної спрямованості в інституті було створено навчальний відділ внутрішніх справ, практичне навчання в якому дозволяє моделювати професійні ситуації і шукати шляхи їх вирішення. Це єдиний навчально-тренінговий підрозділ не лише серед вищих навчальних закладів системи МВС України, але і країн СНД.

Основна мета роботи навчального відділу внутрішніх справ полягає в здійсненні практичної підготовки курсантів, перепідготовці і підвищенні кваліфікації практичних працівників ОВС, наданні і вдосконаленні практичних умінь і навичок в діяльності в різних умовах відповідно до завдань, які покладаються сьогодні на органи внутрішніх справ.

Однією з основних форм роботи навчального відділу внутрішніх справ є рольова гра, яка є тренінгом з відпрацювання окремих навичок за допомогою наявних в навчальному відділі технічних засобів. Крім того, використовується комплексна рольова гра, під якою розуміється навчальне заняття, в якому беруть участь викладачі профільюючих кафедр, практичні працівники ОВС, курсанти і слухачі, що навчаються на різних спеціальностях. Ефективність проведення занять досягається не через відпрацювання питань окремої теми, а через надбання цілого комплексу умінь і навичок за різними темами декількох навчальних дисциплін.

На виконання вимог наказу МВС України від 19.02.2009 р. № 66, яким оголошено рішення колегії МВС від 6 лютого 2009 р. № 2км\2 "Про стан забезпечення охорони громадського порядку, профілактики вуличної злочинності і заходах щодо його покращення", Донецьким

юридичним інститутом спільно з Головним управлінням Міністерства внутрішніх справ України в Донецькій області створено базові дільничні пункти міліції (міський і сільський) для підготовки і проведення занять з курсантами Донецького юридичного інституту і практичними працівниками ОВС з використанням програмного комплексу "Автоматизоване робоче місце дільничного інспектора міліції".

Головним призначенням базових дільничних пунктів міліції є створення умов для отримання курсантами інституту навичок з охорони громадського порядку. Вони беруть участь у прийомі громадян і інших заходах, пов'язаних з виконанням посадових обов'язків дільничного інспектора міліції. Це те місце, де відбувається впровадження передового досвіду роботи, апробація наукових досліджень і новітніх технологій в діяльності дільничних інспекторів і міліції в цілому, проводяться практичні заняття з курсантами, додаткова навчальна практика.

Донецький юридичний інститут тісно взаємодіє з місцевими органами влади і самоврядування з питань впровадження новітніх технологій в освітній процес. За підтримки Донецької обласної ради в інституті створений комп'ютерний полігон для підготовки працівників міліції громадської безпеки, який є складовою єдиного наукового навчально-методичного і практичного комплексу інституту, структурним підрозділом кафедри адміністративного права і адміністративної діяльності, що здійснює свою роботу при взаємодії з іншими спеціалізованими кафедрами, навчальним відділом внутрішніх справ, іншими структурними підрозділами інституту і ГУМВС України в Донецькій області.

Основна мета функціонування полігону полягає в тому, щоб на основі використання теоретичних знань і досягнень юридичної науки, вітчизняного і зарубіжного досвіду правоохоронної діяльності здійснювати підготовку курсантів, підвищення кваліфікації і перепідготовку слухачів і практичних працівників ОВС, підвищувати якість їх знань і вдосконалювати уміння і навички практичної діяльності в різноманітних умовах відповідно до завдань, покладених на органи внутрішніх справ.

Полігон обладнаний інтерактивною дошкою, мультимедійним проектором, сервером, двадцятьма п'ятьма ноутбуками, об'єднаними між собою і підключеними до мережі Інтернет, а також інформаційними стендами. Зазначене технічне оснащення дозволяє здійснювати такі завдання:

- впровадження новітніх технологій у навчальний процес і практику організації охорони громадського порядку;
- розробка комп'ютерних тривимірних моделей реальних ділянок місцевості і електронних сценаріїв дій органів внутрішніх справ при охороні громадського порядку;
- навчання майбутніх дільничних інспекторів міліції роботі з використанням інформаційних програм: "Автоматизоване робоче місце

дільничного інспектора міліції", "Кримінал", "Адміністративна практика";

- проведення командно-штабних навчань з охорони громадського порядку;

- рішення практичних завдань з використанням відео-, аудіо-фрагментів і на основі інформації про реальні події, що отримується з мережі Інтернет;

- розробка моделей розстановки сил і засобів органів внутрішніх справ під час охорони громадського порядку;

- розробка і впровадження програмного забезпечення в практичну діяльність підрозділів і служб міліції громадської безпеки.

На сьогодні з метою підготовки України до проведення фінальної частини Чемпіонату Європи з футболу 2012 р. на полігоні створено важливі в аспекті охорони громадського порядку тривимірні моделі об'єктів і ділянок місцевості, зокрема, місцевості із стадіоном "Донбас-арена", на якому проводитимуться матчі першості, центральної площі імені Леніна.

На сьогодні бібліотека будь-якого навчального закладу є базовою ланкою єдиного інформаційного простору вузу, яка повинна розвиватися на основі впровадження сучасних інформаційно-комунікативних технологій. Цілком погоджуємося з позицією Є.М. Зуєвої, яка зазначає, що перед бібліотеками поставлено низку суто інноваційних завдань: йдеться навіть не про інформаційну підтримку освітнього процесу, а про забезпечення доступу до інформації, знань, ідей, культурної спадщини [2, с. 33].

На нашу думку, основним завданням інноваційного розвитку бібліотек ВНЗ МВС України має стати необхідність забезпечення належного рівня інформаційно-бібліотечного супроводу інноваційних процесів, що відбуваються у вищезазначених освітніх закладах.

Найбільш помітним наслідком інноваційного розвитку бібліотеки Донецького юридичного інституту стало впровадження у навчальний процес on-line бібліотеки, головним призначенням якої є безперешкодне електронне надання особам, що навчаються, освітньої, наукової та методичної літератури. До того ж її вдала побудова дозволяє ознайомлюватися з новими надходженнями до бібліотеки та полегшує пошук у електронному каталозі бібліотеки.

Нова методологія навчання, що базується на використанні інформаційно-комунікативних технологій, впевнено входить у практику діяльності багатьох навчальних закладів, у тому числі й Донецького юридичного інституту. Оскільки однією з головних її рис є незалежність від географічного розташування, від відстані між педагогом і особою, що навчається, її назвали дистанційним навчанням. Як відомо, під дистанційним навчанням розуміється індивідуалізований про-

цес передання і засвоєння знань, умінь, навичок і способів пізнавальної діяльності людини, який відбувається за опосередкованої взаємодії віддалених один від одного учасників навчання у спеціалізованому середовищі, створеному на основі сучасних психолого-педагогічних та інформаційно-комунікаційних технологій [3].

На сьогодні в Донецькому юридичному інституті активно розроблюються і впроваджуються у практичну діяльність дистанційні освітні технології, що являють собою різні варіанти і поєднання кейс-технологій, комп'ютерних мереж і інформаційно-телекомунікаційних технологій.

Ми вважаємо, що використання технологій дистанційного навчання у підготовці кадрів для органів внутрішніх справ дозволить:

- проводити навчання більшої кількості осіб;
- створити процес навчання безперервним (наприклад, якщо курсант знаходиться на стажуванні чи у відпустці);
- підвищити якість навчання за рахунок застосування сучасних заходів, об'ємних електронних носіїв тощо;
- комбінувати різні форми навчання;
- створити єдине освітнє середовище;
- надати навчальним курсам і програмам гнучкість;
- покращити сприйняття навчального матеріалу;
- знизити затрати на проведення навчання (наприклад, особи позбавляються витрат на поїздку до місця навчання).

В інституті активно використовуються одні з найбільш ефективних технологій навчання і розвитку персоналу – психологічні і професійно орієнтовані тренінги.

На основі вивчення й адаптації зарубіжного досвіду, зокрема поліції Баварії (Німеччина), в Донецькому юридичному інституті в 2003 р. був створений науково-дослідний центр психотренінгових технологій (далі – Центр). Це перший і єдиний в силових відомствах України науково-дослідний і навчально-практичний підрозділ, де цілеспрямовано проводяться тренінги з різними категоріями персоналу, а також здійснюється підготовка тренерів-психологів.

Протягом останніх років фахівці інституту неодноразово брали участь у різних тренінгових програмах для поліцейських Німеччини. Це дозволило розробити і впровадити десятки різноманітних тренінгових програм для фахівців правоохоронних органів. Базові тренінги центру "Комунікація – Стрес – Безпека" (КСБ) і "Психологія ефективного керівника" (ПЕК) сьогодні широко застосовуються в підготовці працівників і керівників силових відомств України. Метою зазначених тренінгів є формування у фахівців навичок професійної комунікації, безпечної поведінки, управлінської компетенції, умінь позитивної мотивації персоналу, організації командної роботи, а також розвиток психологічної стійкості, лідерських рис і навичок інновацій-

ного менеджменту. Типові програми тренінгів ПЕК і КСБ розраховані на п'ять-шість днів безперервного проведення.

Також в навчальний процес впроваджується універсальна програма тренінгу з професійно-психологічної підготовки працівників ОВС, розрахована як на курсантів і слухачів вищих навчальних закладів, так і на практичних працівників міліції, які навчаються на курсах підвищення кваліфікації і перепідготовки.

Окрім цього, сьогодні активно проводяться такі тренінги:

- "Ресурс" – для працівників патрульної служби міліції, спрямований на опрацювання специфічних для служби ПСМ рольових ситуацій;
- "Проведення переговорів" – сприяє розвитку комунікативних, емоційних і діагностичних навичок, необхідних для переговорного процесу;
- "Імідж викладача" – спрямований на підвищення педагогічної майстерності і репутації викладачів вищих навчальних закладів.

Нині в Центрі вивчено, проаналізовано і апробовано велику кількість теоретичного і практичного матеріалу щодо новітніх тренінгових методів. Це дозволило вийти на новий якісний рівень: готувати тренінгові програми для використання в різних сферах професійної діяльності. З метою підготовки до проведення в Україні фінальної частини чемпіонату Європи з футболу в 2012 р. в Центрі розроблений тренінг "Футбол у безпеці". Він призначений для професійно-психологічної підготовки працівників правоохоронних органів України, які здійснюватимуть охорону громадського порядку під час проведення масових заходів, у тому числі "Євро-2012".

Застосування тренінгів під час навчально-виховної роботи з курсантами сприяє підвищенню їх мотивації до навчання, службової діяльності, а також професійної адаптації в період становлення на посадах в практичних підрозділах ОВС.

Таким чином, сьогодні актуалізуються завдання створення якісного кадрового потенціалу і працездатних колективів в правоохоронних органах. Для цього потрібно активніше впровадження інноваційних ефективних форм і методів підготовки, виховання і мотивації правоохоронців, забезпечення їх соціального захисту і професійного зростання. У цих умовах відкриваються реальні перспективи широкого використання в правоохоронних органах психотренінгових технологій – системи унікальних повчальних і розвиваючих методів.

При побудові правової держави необхідним є формування правосвідомості та високої правової культури усіх суб'єктів суспільних відносин. Правова освіта як одна з форм правового виховання повинна дати певні знання з тих чи інших питань права, роз'яснити чинне законодавство, вказати правомірні варіанти поведінки в різних життєвих ситуаціях. Тому стає очевидним, що значною мірою, і доволі ефективно, це завдання поряд з іншими установами і закладами

здійснюють юридичні клініки.

З листопада 2007 р. на базі факультету права в Донецькому юридичному інституті діє юридична клініка «Захисник». Метою її створення було передусім підвищення рівня практичних знань, умінь і навичок курсантів та студентів інституту, підготовка та навчання їх у дусі дотримання й поваги до принципів верховенства права, справедливості і людської гідності, а також, що важливо в сучасних соціально-економічних умовах, забезпечення доступу представників соціально вразливих груп суспільства до правової допомоги та формування правової культури громадян. До того ж діяльність юридичної клініки сприяє розширенню співробітництва інституту з вищими навчальними закладами, що здійснюють підготовку фахівців-юристів, із судовими, правоохоронними органами, органами юстиції, державної влади і місцевого самоврядування, з іншими установами та організаціями.

Вибір найбільш ефективних методів і засобів для підготовки сучасних кадрів для органів внутрішніх справ є одним з важливих моментів процесу навчання. Аналізуючи методи і засоби навчання, необхідно враховувати їх постійне вдосконалення. При використанні методів і засобів важливо враховувати ту обставину, що одні й ті ж методи або засоби можуть бути ефективними за одних умов і абсолютно неприйнятними при інших.

Як **висновок** зазначимо, що на сьогодні відомча освіта покликана забезпечити усебічний особовий розвиток сучасних правоохоронців, а також озброїти їх відповідними знаннями, навичками і вміннями, що неможливо без використання інноваційних методів і засобів в навчальному процесі. Основним завданням впровадження інноваційних технологій у систему підготовки кадрів для органів внутрішніх справ повинна стати оптимізація управління пізнавальною діяльністю курсанта. Критеріями ефективності навчання майбутніх правоохоронців мають бути зміст і рівень сформованості в них творчого ставлення до навчального процесу. Оволодіння сучасними педагогічними технологіями дозволить викладачам удосконалити індивідуальний стиль своєї педагогічної діяльності. Причому основою майстерності педагогів стає не тільки орієнтація на освітні технології, але й інноваційне професійне мислення.

Бібліографічні посилання

1. *Лаврентьев Г.В., Лаврентьева Н.Б.* Инновационные образовательные технологии в подготовке специалистов. – Барнаул, 2002.
2. *Зуева Е.М.* Инновационная деятельность библиотек общеобразовательных учреждений России // Актуальные вопросы развития инновационной деятельности: 10-я науч.-практ. конференция. – Алушта, 2005. – Ч. 1: Государственное управление и инновационное обеспечение деятельности. – С. 33-36.
3. Про затвердження Положення про дистанційне навчання: Наказ Міністерства освіти і науки від 21 січня 2004 р. № 40 // Офіційний вісник України. – 2004. – № 15. – Ст. 1078.

Надійшла до редакції 21.06.2011

ФІЛОСОФСЬКІ, ТЕОРЕТИКО-ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА

В.Г. Грибан

доктор біологічних наук, професор,
заслужений працівник народної освіти України
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 613.96

ПОТРЕБА ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ ЗДОРОВ'Я МОЛОДОЇ ЛЮДИНИ

Розглянуто вплив негативних факторів середовища (об'єктивних і суб'єктивних) на стан здоров'я людини та необхідність формування культури здоров'я у молоді.

Ключові слова: здоров'я, культура здоров'я, алкоголь, наркотики, паління, соціальні умови, спосіб життя.

Рассматривается влияние отрицательных факторов среды (объективных и субъективных) на состояние здоровья и необходимость формирования культуры здоровья у молодежи.

Ключевые слова: здоровье, культура здоровья, алкоголь, наркотики, курение, социальные условия, образ жизни.

We consider the impact of negative environmental factors (objective and subjective) on health status and the need for a culture of health in young.

Keywords: health, culture, health, alcohol, drugs, smoking, social conditions and lifestyle.

Постановка проблеми. Потреба гармонійного фізичного і духовного розвитку молоді людини, соціалізації її як особистості є передумовою відновлення державності, відродження багатого культурно-історичного досвіду та традицій національного виховання. Фізично і духовно здорова молода людина забезпечить економічний, політичний, соціальний і культурний розвиток держави. Тому саме у молодому віці має прищеплюватись та виховуватись мотивація до формування культури здоров'я, розуміння її доцільності та необхідності.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Протягом останніх десятиріч спостерігається загальна тенденція до погіршення стану здоров'я населення України в цілому та дітей і мо-

лоді зокрема. Сьогодні в Україні умовно здоровою народжується тільки кожна десята дитина. Народжуваність зменшилась на 50 %. Щорічно населення України зменшується майже на півмільйона осіб [1].

За даними ЮНЕСКО, Україна посідає одне із останніх місць у світі за оцінками стану здоров'я дорослих та дітей: низька тривалість життя, висока смертність, особливо серед дітей, великий відсоток відхилень у фізичному, психічному розвитку, захворювань серед дітей та молоді. Цьому сприяють екологічна катастрофа, соціальне напруження, низький рівень медичної допомоги, ускладнення навчальних програм та інтенсифікація навчального процесу сучасної школи [2].

Сьогодні демографічна ситуація в Україні є однією з найбільш кризових у Європі. Внаслідок негативних демографічних тенденцій наше населення щорічно зменшується. Медична статистика свідчить, що в середньому громадяни країни звертаються за медичною допомогою не менше 10 разів на рік. У структурі захворювань перші місця міцно утримують хвороби серця та системи кровообігу, органів дихання і патології сечовидільної системи. Має місце «омолодження» багатьох захворювань, особливо туберкульозу; 75 % дітей мають одне або кілька захворювань, абсолютно здоровими народжуються лише 15 % малюків [3].

Відповідно до результатів дослідження, що проводилися Інститутом соціальних досліджень, серед молоді у віці 15–22 років кожний п'ятий мав хронічне захворювання. Так виглядає спектр хронічних захворювань серед молоді (на підставі самооцінювання): на першому місці – захворювання шлунково-кишкового тракту (20 % від загального числа); на другому – алкоголізм (14 %); на третьому – гайморит, тонзиліт (12 %); на четвертому – вегетативно-судинна дистонія (10 %). Окрім цього, досить розповсюджені явища серед молоді – нервові напруження, негативні емоції, стресові стани, неврівноваженість (24 %).

В Україні зростають масштаби соціально небезпечних хвороб: нараховується 1,2 млн психічно хворих осіб, 720 тис. хворих на алкоголізм та 84 тис. наркоманів, 740 тис. онкологічних хворих.

Останнім часом в Україні відбувся вибух пивного алкоголізму: якщо 10–15 років тому хворих з такою залежністю було 1–2 на сто алкоголіків, то зараз – більше десяти. На зростання пивного буму вплинув усім відомий міф про безпеку пива і його відносну користь. Заручниками малих градусів можна назвати від 15 % до 25 % мешканців України, у тому числі значну кількість осіб жіночої статі.

Пиво містить фітоестрогени, вони при тривалому вживанні пива у чоловіків гальмують утворення чоловічого статевого гормону – тестостерону, що призводить до фемінізації чоловіків (відкладання жиру на животі, стегнах, сідницях), порушення потенції, погіршення фізичних і соматичних якостей. У жінок фітоестрогени за принципом зво-

ротних зв'язків гальмують утворення жіночих статевих гормонів – естрогенів – і призводять до безпліддя.

Дуже шкідливою звичкою для здоров'я є паління. Це один із найрозповсюдженіших видів зловживання психоактивними речовинами. Понад 60 % чоловічого і близько 40 % жіночого населення у великих містах палять цигарки.

Тривалі комплексні дослідження, проведені у багатьох країнах світу, довели, що куріння вбиває близько половини стійких курців, які долучилися до цієї звички у підлітковому віці. Причому половина з них не доживає до 70 років.

Єдиним найбільш ефективним способом зниження небезпеки куріння є повне припинення його. Саме припинення паління дає суттєві та моментальні переваги для здоров'я чоловіків та жінок усіх вікових категорій.

Мета. Саме по собі здоров'я не повинно бути метою життя, проте лише за його наявності людина відчуває радість і конкретність існування, усвідомлює вищий сенс свого буття і сприймає здоров'я як засіб реалізації цього сенсу. «Тому що здоров'я – це ще не все, але все без здоров'я – це ніщо» (Сократ). Здоров'я повинно бути першою необхідною потребою людини, це одна з фундаментальних загальнолюдських цінностей і, як відомо, саме здорова людина спроможна найбільш ефективно проявляти творчу діяльність, створювати значущі духовні й матеріальні цінності, генерувати нові ідеї і творчо їх розв'язувати. І, звичайно, тільки висока культура здоров'я забезпечує реалізацію всіх можливостей, наданих природою молодій людині. Тому метою даної публікації є донесення до свідомості молодих людей уявлення про культуру здоров'я, про те, що їх здоров'я залежить у першу чергу від них самих, від їх кропіткої і систематичної праці над удосконаленням свого соматичного, фізичного, психічного та інтелектуального здоров'я.

Виклад основного матеріалу дослідження. Молоді люди здебільшого не усвідомлюють негативну дію поганих звичок, а коли і усвідомлюють, то все одно використовують їх, щоб підкреслити свою зрілість, незалежність тощо.

Нами встановлено, що значна частина студентської молоді молодших курсів досить прихильно ставиться до алкоголю (43,5 %), паління (66 %). В той же час студенти старших курсів, як дівчата, так і хлопці, переважно негативно ставляться до шкідливих звичок, що можна вважати результатом зростання їхньої свідомості та культури за впливу педагогічного процесу, валеологічного виховання, ЗМІ. У них пробуджується інтерес до свого здоров'я. Цьому сприяє і загальна культура. Адже за останні роки інтерес у світі до проблем здоров'я людини значно зріс.

Відомому медику Г.І. Царегородцеву належить вислів: «Ми оволоділи арифметикою хвороби і зупинились перед алгеброю здоров'я». Проблеми виховання валеологічної культури виходять на перший план у формуванні гармонійно розвиненої здорової, розумної людини, спроможної реалізувати себе в сучасному суспільстві. Здоровий спосіб життя у здоровому суспільстві є важливим компонентом громадянської позиції. Академік М.М. Амосов [4] сформулював основні ідеї збереження здоров'я, які, на наш погляд, повинні стати базисом валеологічної освіти. Він вважав, що у більшості випадків хвороби спричинені не природою чи суспільством, а самою людиною, її лінью, жадібністю або нерозумністю. Щоб стати здоровою, людина му- сить докладати значних і постійних зусиль. Велике значення для фор- мування розвитку і закріплення здоров'я мають фізкультура і спорт.

Але, за даними опитування, займаються спортом всього 13 % студентів, більше половини не займаються, а третина студентів зазна- чили, що займаються, але не регулярно. Аналогічні результати були отримані в дослідженнях інших авторів [5].

Очевидно, що заняття фізичною культурою і спортом, як і здоро- вий спосіб життя, не стали для більшості молоді життєвою потребою. Деякі автори [6] прагнуть пояснити таке ставлення молоді до свого здоров'я низьким рівнем валеологічної освіти, мотивації і матеріаль- ного забезпечення студентів. З такою думкою важко не погодитись, але культивування здорового способу життя, високе матеріальне за- безпечення молоді, побудовані стадіони, спортивні площадки, басей- ни здоров'я не покращать, якщо не запанує культура здоров'я.

Культура здоров'я – це результат сформованості здорового спо- собу життя, це, з одного боку, інтегративна якість особистості, з ін- шого – показник її вихованості.

Культура здоров'я – це сукупність досягнень людини у забезпе- ченні власного соматичного, фізичного, психічного та інтелектуального здоров'я через систематичний і послідовний вплив на власний організм оздоровчих факторів внутрішнього і зовнішнього середовища.

Культура здоров'я розглядається як невід'ємна складова загаль- ної культури особистості, що забезпечує певний рівень знань, умінь і навичок.

Молодій людині, яка наділена високою культурою здоров'я, на нашу думку, притаманні такі риси:

- високий рівень і гармонія соматичного і фізичного здоров'я;
- добре розвинуті психічні якості та властивості, уміння їх про- являти та управляти ними;
- здатність до прямого і безпосереднього усвідомлення самого себе і навколишнього світу;

- адекватна реакція на дію фізичних і психічних чинників середовища;
- повага до себе і природна стурбованість про інших;
- висока дисциплінованість, реальні вимоги як до себе, так і до оточуючих;
- позитивний настрій та природна щирість, гуманність, доброзичливість;
- висока пізнавальна активність, комунікабельність, відкритість та безкорисність;
- патріотизм і висока культура мови;
- відсутність негативних звичок та болюча реакція на їх прояви іншими;
- висока працездатність та вміння ефективно будувати свій розпорядок дня тощо.

Запропоновано структуру моделі культури здоров'я особистості, що складається з трьох блоків: програмно-змістового, потребнісно-мотиваційного та діяльнісно-практичного [7].

Програмно-змістовий блок характеризує всі види уявлень і знань молоді про здоров'я. При цьому великого значення набуває оволодіння національними традиціями, пов'язаними із закономірностями здорового способу життя, вивчення як національних, так і світових оздоровчих систем. Теоретичний компонент знань про культуру здоров'я особистості повинен бути особистісно-зорієнтованим і забарвленим емоційно-ціннісним ставленням молоді до свого здоров'я та здоров'я оточуючих.

Потребнісно-мотиваційний блок передусім включає такий суб'єктивний чинник, як мотив (мотиваційна сфера свідомого прагнення, потреб та інтересу до власного здоров'я).

Діяльнісно-практичний блок має дуже важливе значення у формуванні культури здоров'я, так як остання набуває певного сенсу тільки у зв'язку з результатами практичної діяльності молодої людини.

Системоутворюючим компонентом культури здоров'я особистості є світогляд (система поглядів на себе і своє місце у світі). Цей компонент складає основу змісту ціннісних орієнтацій в культурі здоров'я особистості. Через світогляд молода людина буде усвідомлювати себе на космопланетарному, біосоціальному і національно-особистісному рівнях (людина живе всередині космосу, має певне природне середовище, вона є соціально-біологічною системою – і все це відбивається на стані її здоров'я).

Висновки. Отже, можна зробити висновок, що культура здоров'я молодої людини виступає як єдність хисту, гуманістичних орієнтацій, знань і навичок поведінки. Вона виражається в наявності й ступені розвитку потреби та здатності бути здоровим.

Додержання здорового способу життя – це показник рівня володіння культурою здоров'я особистості, а останнє є основним показником готовності до успішної діяльності в різних сферах життя.

Бібліографічні посилання

1. Барко В.І., Бойко О.В., Ірхін Ю.Б. та ін. Формування лідерства і прихильності до здорового способу життя у військовослужбовців і працівників правоохоронних органів України: Навч. посіб. – К., 2008.
2. Беспалько В.П. Психологические парадоксы образования // Педагогика. – 2000. – № 5. – С. 13-20.
3. Яременко О. Формування здорового способу життя молоді: проблеми і перспективи. – К., 2000.
4. Амосов М.М. Энциклопедия Амосова: алгоритм здоровья. – М., 2003.
5. Кевкало Т.Г., Полієнко О.А., Годун Н.І. Дослідження ціннісно-мотиваційних установок студентів вищого педагогічного навчального закладу // Проблеми освіти. – К., 2006. – Вип. 48. – С. 53-57.
6. Валеологічна освіта та виховання: сучасні підходи, доступність і шляхи їх розвитку в Україні: Зб. наук.-практ. ст. / За ред. В.М. Ортеховської. – К., 1999.
7. Гаращук В.П. Культура здоров'я – новий сучасний напрям формування здорового покоління // Потреби освіти: Наук.-метод. зб. – 2006. – Вип. 48. – С. 184-189.

Надійшла до редакції 07.07.2011

О.М. Балинська

кандидат юридичних наук

*(Львівський державний
університет внутрішніх справ)*

УДК 340.12

ДУАЛІСТИЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПРАВА ЯК СИСТЕМИ: ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

Проаналізовано право як систему в контексті низки двоїстих характеристик. Такий філософсько-правовий системний підхід до права дав підстави по-новому розглянути розуміння природи права, його сутності, функціональності, основних критеріїв та подальших тенденцій розвитку.

Ключові слова: *система, право, динамічна система, реальна система, соціальна система, цілеспрямована система, самоврядна система, складна система.*

Анализируется право как система в контексте ряда двойственных характеристик. Такой философско-правовой системный подход к праву дал основания по-новому рассмотреть понимание природы права, его сущности, функциональности, основных критериев и последующих тенденций развития.

Ключевые слова: *система, право, динамическая система, реальная система, социальная система, целесообразная система, самоуправляемая система, сложная система.*

A law as system is analyzed in the context of row of ambivalent

descriptions. Such philosophical-legal systems approach to the law gave the grounds newly to walk up to understanding nature of law, his essence, functionality, basic criteria and subsequent tendencies of development.

Keywords: *system, right, dynamic system, real system, social system, purposeful system, self-governing system, complex system.*

Постановка проблеми. Сприйняття права як системи відзначається, на нашу думку, певним дуалізмом залежно від низки чинників чи, радше, особливих властивостей, системних параметрів: відкритості / закритості; динамізму / статичності; реальності / моделювання; природності / соціальності; цілеспрямованості / безцільності; самоврядності / зовнішньої керованості; складності / простоти та інших.

Дуалізм «відкритості / закритості» ми розглядали попередньо [1], тому мета цього нашого дослідження – проаналізувати інші дуалістичні характеристики права як системи.

До цього питання із науковців не звертався ніхто, тому стан дослідження обраної нами проблематики відобразити доволі складно, однак у процесі викладу основного матеріалу статті ми дотично аналізуватимемо й цей аспект.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дуалізм «динамізму / статичності» у праві, як і в інших соціальних системах, пов'язаний із теорією розвитку. Спочатку поняття динамічної системи застосовували як математичну абстракцію, призначену для опису і вивчення систем, що еволюціонують з часом [2]. Згодом їм стали приписувати як основну властивість детермінізм. Далі детермінізм (як матеріалістичне вчення про загальну причинну зумовленість явищ природи, суспільства й мислення) став методологічним підґрунтям майже всіх наук: причинно-наслідковий зв'язок між досліджуваними явищами і процесами є предметом вивчення й водночас основою онтогенезу цих явищ і процесів. Однак про правову детермінацію почали говорити порівняно недавно. При цьому цілком логічно абстрагувалися від соціального детермінізму як наукового підходу, що відстоює особисту несвободу людини, пов'язану з її зобов'язаннями перед суспільством. Якщо розглядати право як сукупність правил поведінки, що регулюють найбільш значущі суспільні відносини, санкціонуються і захищаються з боку держави аж до застосування засобів примусу, то правову детермінацію можна трактувати як своєрідну залежність людини від права, яке вона сама створила і силу впливу якого сама ж відчуває.

Згідно з класичною теорією розвитку, на якій базується дуалізм динаміки / статичності, рух починається внаслідок існування іманентних самій матерії протилежних сил притягнення та відштовхування, під дією таких сил створюються різноманітні системи світів, що потім руйнуються під дією тих самих сил, щоб із їхніх розсіяних часток

знову могли створюватись щоразу нові й нові системи [3, с. 156]. У вигляді чіткої теоретичної системи філософська концепція розвитку – діалектика – вперше була викладена у творах Гегеля, який виходив із припущення, що абсолютний початок реальності споріднений за характером із мисленням, тому що в іншому випадку не міг би бути зафіксований думкою. У вченні про потенційно первісну та історично досягнену діалектичну тотожність суб'єкта й об'єкта, мислення і буття відображено факт об'єктивності мислення та суспільної свідомості людей у різноманітних видах соціальної діяльності (предметно-трудова, мовленнєва, політико-правової тощо).

Якщо розглядати право як систему в межах класичної концепції діалектики – як ідеалістичної, так і матеріалістичної, – то однозначно ми трактуватимемо право як динамічну систему, якій притаманна характеристика поступального та безальтернативного розвитку. Розвиток, динаміку тут слід розуміти як процес, що відбувається за законами необхідності, проходячи певні стадії та здійснюючись незалежно від людини (зміни в суспільстві мусять бути відображені у праві, хоче того людина чи ні) і водночас руками самої людини (бо саме вона є творцем правових норм).

Характерною ознакою сучасного правознавства є формування концепції глобального еволюціонізму як системи уявлень про всезагальний процес розвитку права в різноманітних його конкретно-історичних формах. Наука другої половини ХХ ст. вийшла за межі біології та фізики в розумінні еволюції. Стало зрозуміло, що процес становлення, ускладнення організації притаманний не тільки біологічним системам, а й системам неорганічної природи і соціуму (у цьому контексті розглядають синергетику як ідею самоорганізації не тільки в кібернетиці та теорії інформації, а й правотворенні, праворозумінні, правореалізації тощо).

Функціонування законів синергетики у праві підтверджують сучасні науковці, однак при цьому вони наголошують на структурованості правової системи, аналізуючи крізь призму синергетики кожний із її елементів – позитивне право, правотворчість, правовідносини, правосуддя, правове регулювання, правові інституції, правосвідомість та ін. [4, с. 5]. Ми ж акцентуємо на цілісності права як динамічної системи, здатної синергетично розвиватися з урахуванням закономірностей розвитку суспільства, в якому формується і на яке впливає право. При цьому беремо до уваги не процеси управління та обміну інформацією права та суспільства, в якому функціонує і на яке впливає право, а принципи побудови, організації, розвитку, самовдосконалення та еволюції системи права. Такими синергетичними принципами права як системи можна вважати: внутрішню впорядкованість, структурованість, детермінованість, функціональну спрямованість, зворот-

ний зв'язок із соціумом тощо

Значення певних закономірностей процесів самоорганізації та реорганізації права як складної динамічної системи пов'язане з тим, що радикально змінилося розуміння відношень між гармонією та хаосом, упорядкованістю (систематизацією) та безладом (неконституційністю нормативно-правових актів), формуванням (правотворенням) та ентропією (розпадом системи права). Науковці доводять, що хаос не є абсолютною антитезою гармонії і результатом руйнівних сил, результатом нездоланного росту ентропії, як це здавалося раніше, а перехідним станом від одного рівня упорядкованості до іншого, більш високого типу гармонії [3, с. 169]. Такий висновок, одержаний при вивченні термодинамічних систем, фундатори синергетики Ганс Хакен, Ілля Пригожин, Сергій Курдюмов цілком виправдано поширили і на соціокультурні процеси.

Беручи до уваги соціальну природу права, можна було би припустити, що хаос у системі права – це також його іманентна ознака; однак це, мабуть, єдина сфера функціонування суспільства, якій не властивий (принаймні, не має бути властивий) перехідний стан хаосу, бо право як таке є засобом упорядкування, а тому само має бути чітко впорядкованим. Самоорганізація права як динамічної системи передбачає не процес упорядкування із сукупності прийнятих право-норм взаємоузгодженого механізму державного управління, а творення нових норм права тільки відповідно до вже наявної мережі правил поведінки. Тобто процес правотворення є синергетичним (норма права виникає спонтанно на вимогу соціуму за відсутності правового регулювання певного типу правовідносин), але аж ніяк не хаотичним (створена норма права займає чітко відведене їй місце у системі права, доповнюючи, уточнюючи, конкретизуючи, а отже, і розвиваючи цю систему).

Загалом синергетична характеристика права підтверджує його динамізм, тобто здатність реагувати на появу нових або зникання застарілих відносин у сфері дії права, спроможність змінюватися залежно від мінливих умов суспільного життя. Адже право є реально дієвою системою регулювання, а тому чутливе до мінливих соціальних умов і культурно-духовного стану соціуму. Динамізм права заданий самим характером і змістом суспільних відносин, діяльності та поведінки людей [5]. Хоча надмірний динамізм може негативно позначитися на розвитку суспільства: коли норми права змінюються надто часто, у суспільні відносини привноситься елемент нестабільності, втрачається авторитет права як регулятора суспільних відносин, а їх суб'єкти не можуть орієнтуватися на правові норми у плануванні своєї подальшої поведінки.

Однак і надмірна стабільність у праві також шкідлива, оскільки в

такому випадку право скоує суспільні відносини, а далі перестає бути регулятором, бо не відображає змін, що відбуваються у соціумі, не містить норм, що впорядковували б виниклі правові суперечки. Коли говоримо про статичність права, йдеться радше про так зване «чисте право» (за Г. Кельзенем) без урахування впливу на нього політики, економіки, культури і т. д.; і таке правосприйняття може бути тільки умовним, припустимим лише для певного окремого історичного періоду (поки не відбудуться зміни суспільних умов).

Статика права – це надто короткочасний етап його функціонування, бо кожний новий правовий прецедент, що не має нормативно-правового вирішення, стає своєрідною біфуркаційною точкою, яка штовхає систему права зі стану відносної рівноваги на новий виток детермінованого розвитку. Причому передбачити або спрогнозувати цей процес практично неможливо, «правова інженерія» є такою ж фікцією, як і вигадування типів правопорушень, яких немає в суспільстві, але які, на думку «правових синоптиків», можуть виникнути.

Отже, право є динамічною системою, бо функціонує в умовах різноманітних змінних чинників зовнішнього оточення, що спричиняє безперервні зміни внутрішньої структури права з метою врахування та задоволення потреб суспільства. При цьому право самовдосконалюється у структурному та функціональному аспектах. Динамізм права відображений у такій його ознаці, як процесуальність (воно реалізується тільки за умов дотримання певних процедур і процесу).

Це, зі свого боку, дає підстави для розгляду права в контексті дуалізму *«реальності / моделювання»*. Зважаючи на майже однозначний динамізм права як здатність адаптуватися до умов правової реальності, можна говорити про право як реальну систему.

Реалізм найбільше відображений у позитивному праві. Це можна підтвердити, адаптуючи до нашого контексту загальні принципи реалізму через раціоналізм сприйняття соціальних відносин; правдиве, конкретно-історичне, всебічне відображення типових подій за типових обставин із правдивістю деталей; точну відповідність його положень реальній дійсності; вирішення проблем (правових конфліктів) на основі загальнолюдських цінностей. Тобто загалом правовий реалізм є різновидом сучасного юридичного позитивізму, а отже, відтворює право як систему «гнучких» норм (це найбільш поширено в англо-американській правовій системі через домінування у судовій практиці гнучких методів вирішення колізій, а не законодавства) [6].

Але в цьому контексті можна говорити про право як систему правил реальної поведінки тоді, коли йдеться про прийняття спеціальних судових рішень, а не про законодавчо закріплені загальноприйняті норми, що стосуються всіх аналогічних право-випадків. Тоді закон як нормативно-правовий акт стає певним змістом, що втілюється у фор-

мі судового (чи адміністративного) рішення; право як таке стає системою (низкою, сукупністю, послідовністю і т. ін.) реальних правових випадків та їх вирішення.

Залежно від того, до якого «типу реальності» [7, с. 166] належить право, слід розглядати питання про природу права взагалі. Так, наприклад, у реалістів зникає нормативна природа права, бо право, на їхню думку – це не норма чи правило, а тільки спеціальне рішення, яке тільки частково можна передбачити або уніфікувати. Тут право розглядають у контексті його реалізації, зокрема застосування органами правосуддя. Але водночас треба зауважити, що йдеться не про прецедент як такий (його реалісти сприймають так само, як і закон за своєю суттю), а радше про право як субстанцію, яка разом зі суспільством перебуває у постійному розвитку. Постійна змінюваність права, викликана впливом суспільних відносин у вигляді різноманітних чинників, дає підстави вважати його реальним, здатним адекватно оцінювати правову реальність загалом та окремі дії, події чи факти, водночас набуваючи ефективності й цінності в реальній правовій практиці. Представники правового реалізму визначають право як особливе суспільне явище, що створюється судом, знаходиться у постійному розвитку, на відміну від «застиглих» норм. У правовому реалізмі право презентується як результат діяльності судді чи чиновника [8, с. 10]. При цьому не слід зводити реалізм у праві до позитивізму. Концепцію правового реалізму В.О. Копоть цілком виправдано називає «компромісом між позитивним і природним правом, оскільки рішення суду (як дія права) базується на законі, але при цьому суд використовує суддівський розсуд, додаючи щось своє, необхідне для встановлення справедливості в конкретні справи» [8, с. 11]. До того ж, якщо закон адресований усім (суспільству загалом), то рішення суду (або чиновника) – окремому суб'єктові.

Однак ще раз зауважимо, що в цьому контексті йдеться не так про право, як про правореалізацію, тобто процес втілення права у життя, перетворення його на реальність. Тому говорити про право як реальну систему можна тоді, коли суб'єкти правовідносин втілюють у життя вже наявні норми права через виконання юридичних обов'язків, використання суб'єктивних прав і дотримання заборон, а також застосування цих норм державними органами щодо конкретних життєвих випадків через винесення індивідуально-конкретних правових приписів. А саме по собі право є радше моделлю тих реальних дій, подій чи фактів, зорієнтованою на прогнозування, передбачення дозволених, необхідних, можливих чи ймовірних дій суб'єктів та відповідної реакції на них суспільства (сприйняття та схвалення чи осуду й заборони).

Навіть прибічники правового реалізму (зокрема американської

школи) говорили про право як технічний засіб для передбачення можливих рішень судів із конкретних справ, важливу роль вони відводили соціологічним і психологічним аспектам прийняття рішень. Представники американського реалізму намагалися вдосконалити методи, за допомогою яких можна було б із більшою точністю передбачити майбутні рішення, глибше зрозуміти функціонування правової системи, щоб зробити її ефективнішим засобом суспільного контролю та досягнення тих цілей, які суспільство ставить перед нею [8, с. 11].

Тобто знову ж таки йдеться про право як моделью та модифікаційну систему норм і правил. Тут цілком виправдано використано паронімічну властивість (зовнішню схожість) понять, щоб наголосити на двоїстості характеристики права, яка відображає його природу (створене людьми як прообраз їхніх взаємин) та основну мету (спрямоване на впорядкування і вдосконалення правової реальності).

У першому випадку – моделью – право є зразком вербально відтворених суспільних відносин, взірцевий примірник право-випадків, узагальнений тип відносин між суб'єктами права, умовний образ, що імітує правову реальність. Тобто право є моделлю – відображенням, описом, схемою правових відносин [9].

У другому випадку – модифікації – право є системою норм і правил, зорієнтованих, крім відтворення суспільних відносин, ще й на їх видозміну (у разі потреби). Іншими словами, право виступає модифікатором самого суспільства, свідомості та поведінки його членів. За наявності будь-яких відхилень від заданої моделі вчинків, дій, поведінки загалом, описаної у праві (протиправний тип поведінки), настає відповідна реакція держави – встановлення вини і застосування покарання. Пенологічне спрямування права (пеналогія, від лат. *poena* – покарання, – це філософське вчення про покарання, його мету і засоби) полягає у реалізації однієї з «найдавніших соціальних практик», що передбачає «з одного боку, еквівалентну відплату злочинцеві за вчинене, а з іншого – виховний ефект охолодження й гальмування деструктивних настроїв потенційних злочинців» [10, с. 527]. Саме таке сприйняття права дає підстави вважати, що воно здатне піддавати модифікації (зміні) поведінку певних соціальних суб'єктів через вироблення у них нових характерних рис (наприклад, поваги до права або примітивного страху перед покаранням).

Така властивість права відтворена як у природно-правових ученнях, так і в концепції юридичного позитивізму, що доцільно розглянути в контексті дуалізму «природності / соціальності». Синусоїдальна історія протистояння теорій природного і позитивного права підтверджує, що вони рівнозначні (вивищення однієї з них опускало іншу, і навпаки); в них відображена сутність права, якому притаманні як природна моральність, так і позитивна мораль (за В. Бачиніним).

Адже, з одного боку, право є «системою заборон і приписів, що стоять на сторожі таких універсальних цінностей буття, як життя, свобода і гідність кожної людини, незалежно від її належності до будь-якої спільноти чи становища всередині системи соціальної ієрархії» [10, с. 106]; з іншого – це результат розумової діяльності людини, «продукт свідомої нормотворчості, система джерел публічно визнаного права, що зафіксоване похідним від держави законодавством ... і має утилітарно-прикладне спрямування» [10, с. 123-124]. Тобто принцип ціннісного паритету взаємодіючих суб'єктів протиставляється принципам етатистського патерналізму, секулярності й мінімуму моральності.

Перша із названих засадничих основ права зовсім не означає ідеальну рівність сторін правовідносин. Ціннісний паритет передбачає, попри неспівпадіння багатьох особистісних властивостей і характеристик соціальних суб'єктів, пошук комунікативно-правового консенсусу, коли аксіологічний акцент поширюється на загальні цінності однієї людини відображені в цінностях усієї спільноти, а кожен окремих індивід намагається вписатися в систему соціуму так, щоб не порушити стійкості його структуробудови. У такій концепції особа і спільнота – рівноцінні концепти.

Натомість другий із вищеназваних блоків принципів права відображає залежний статус права щодо держави: по-перше, держава проявляє батьківсько-опікунське ставлення до права (вона його створила, вона ж його і використовує як примусовий засіб для підтримки соціального порядку); по-друге, право позбавлене релігійно-етичного підґрунтя через його секуляризацію та раціоналізацію від імені держави; по-третє, мораль у праві присутня, але в тих мінімальних межах, що відображають найбільш невідчужувані права людини (на життя, свободу, людську гідність).

Оскільки чіткої межі між правом природним і правом позитивним провести практично неможливо, доцільно говорити про іманентно притаманний природно-соціальний дуалізм права, внутрішньо властивий самій його природі. Будучи розмежовані предметом вивчення, природно-правовий і позитивно-правовий підходи мають спільний об'єкт – живе право, яке з різних позицій по-різному проявляється, не змінюючи при цьому своєї функціональної сутності як регулятора поведінки суб'єктів у спільноті.

Залежно від цього функціонально-прикладного призначення праву властивий дуалізм «цілеспрямованості / безцільності». На перший погляд може видатися, що такого дуалізму не може бути взагалі, оскільки право є системою цілеспрямованих правил, що мають чіткі завдання щодо впорядкування і захисту наявних відносин у суспільстві. Щоправда, залежно від методологічного спрямування соціальне при-

значення права можна вбачати як у встановленні порядку, так і вказівці на необхідні, бажані та заборонені дії чи з'ясуванні справедливості у міжособистісних відносинах, збереженні історичної тягlosti поколінь певного народу чи відстоюванні економічних, політичних та ідеологічних засад домінуючої (правлячої) верхівки. Такі дискусії тривали не одне століття, однак сучасні українські теоретики права схильні відстоювати думку, що «призначення права містить певний момент цілеспрямованості, що її джерелом виступає соціальна потреба, а стержнем – воля, інтерес політичних сил, що знаходяться при владі» [11]. Тобто основним поштовхом для формування права є потреби суспільства, що базуються на інтересах владних структур. Узагальнюючи всі погляди на цілеспрямованість права, можна вважати, що його соціальне призначення – закріплення найважливіших, необхідних державі відносин, викорінення негативних явищ у житті суспільства, забезпечення належних умов для розвитку певних відносин і створення умов для сприятливого розвитку нових, прогресивніших видів суспільних відносин.

Що стосується так званої безцільності права, то відразу ж зауважимо, що в даному випадку безцільність не означає відсутність будь-якої мети, а радше розширення цієї мети, розпорошеність на широкий загаль усіх, кому адресоване право. Тут основним виступає принцип всезагальності права, що означає його орієнтацію на особу в узагальненому вигляді, не виокремлюючи нікого і водночас звертаючись до кожного зокрема. Це ще одна дуалістична властивість права, що закладена у його природі й виокремлює його з-поміж інших правил та умов співіснування соціальних суб'єктів. У праві зібрано весь категоріальний апарат юридичних термінопонять, що відображають одиничність у цілісності, конкретне – у загальному.

Зовнішня орієнтація права безпосередньо пов'язана з його внутрішньою організацією. *Дуалізм «самоврядності / зовнішньої керованості»* власне стосується відтворення механізму управління правом, що можна трактувати двояко: як синергетичну систему, здатну самоорганізовуватися, та систему, керовану зовнішніми чинниками.

Принцип самоврядності («*publica per se*») у праві розглядають здебільшого в контексті субсидіарності (спрощено – делегування певних повноважень найвищим органам влади із найнижчого рівня і навпаки). Нас більше цікавить право як система із внутрішньою самоорганізацією та самоуправлінням. Тобто має йтися про субсидіарність як принцип, запозичений зі соціальної філософії, що (у широкому значенні) визначає необхідність конкретних і ефективних дій інститутів держави і суспільства з реалізації належної поваги до честі і гідності осіб, що становлять певну спільноту, а як категорія теорії держави і права (у вузькому значенні) відображає взаємну відповідальність ор-

ганів державної влади федерації й її суб'єктів [12]. Стосовно права це можна трактувати як делегування повноважень вирішувати правові конфлікти від законів (нормативно-правових актів вищої сили) до підзаконних нормативно-правових актів (де описано саме той правовий випадок, що безпосередньо стосується певної конкретної людини). Тут субсидіарність слід сприймати як принцип регулювання (управління) ситуації, згідно з яким питання, що можуть бути вирішені на низовому рівні, вирішуються саме тут, а норми вищого рівня втручаються тільки тоді, коли «нижчі» правові норми не в змозі самотійно вирішити цю проблему (наприклад, у випадку прогалини у праві та її вирішення шляхом застосування аналогії закону). Цей принцип закладений у самій соціальній природі права, його соціальному спрямуванню на захист людини як особи, особистості та індивіда. Субсидіарність права – це певна форма взаємозв'язку та взаємодії різних рівнів правової матерії (загальнодержавного рівня і рівня її структурних одиниць) для спільного виконання повноважень щодо врегулювання людської життєдіяльності. Водночас доречно зауважити, що норми різних рівнів права мають не тільки взаємодіяти у регулюванні суспільних процесів, а й бути чітко взаємоузгодженими й взаємодоповнювати одне одного у виконанні цих своїх основних функцій і завдань (і в жодному разі не суперечити одне одному).

Принцип зовнішньої керованості доводить єдине моністичне розуміння права у вигляді форм різних типів і ступенів організованості, і всі ці форми (у їхніх взаємозв'язках і взаємоузгодженні, постійних змінах) утворюють перманентний цілісний безперервний організаційний процес [13]. Право є зовні керованою системою, адже воно – соціальна цілісність, побудована як спеціально структурована і координована система, пов'язана з оточуючим середовищем. Право як організація у відкритій системі має взаємодіяти з оточуючим середовищем для свого виживання, використовувати ресурси оточуючого середовища і постійно змінюватися, адаптуючись до нього, до його вимог і потреб.

Для досягнення цього право використовує весь свій потенціал (ресурс). Ресурси права – це компоненти забезпечення його діяльності, що включають правову матерію (джерела права), правотворчу техніку, правові засоби, виконавців механізму реалізації права (суб'єкти права) тощо. Причому всі ці ресурси або тісно пов'язані з оточенням, або є частиною самого оточення. Так, наприклад, суб'єкти права, використовуючи джерела права із застосуванням правотворчої техніки через посередництво правових засобів, власне творять право як таке, а потім автоматично перетворюються із правотворців на правокористувачів, реалізуючи норми права у своїй повсякденній поведінці. Тобто у цьому контексті право є системою, керованою ззовні: як

суб'єктами права, так і самими правовідносинами (зміни правових ситуацій, поява додаткових обставин, виникнення нових умов і т. д. – все це має бути відтворене у праві, якщо ми хочемо, щоб воно справді стало регулятором найважливіших суспільних відносин).

Отже, право є самоуправлінською і водночас регульованою системою. У першому випадку витoki управління знаходяться всередині системи, у другому – зовні. Оптимальний варіант контролю над правом полягає у певному поєднанні внутрішнього самоуправління із зовнішнім регулюванням, коли право як керована підсистема враховує всі інтереси суспільства, оскільки від цього врахування залежить його ж реорганізація через зворотний регулятивний вплив. Це механізм ефективного самоналагодження в цілісній соціальній системі.

Претензії на абсолютне пізнання правової реальності безпосередньо пов'язані з *дуалізмом «складності / простоти»*, що дає можливість урахування крім відомих і чітко визначених чинників, що впливають на стан і динаміку права як системи, ще й випадкових, стохастичних чинників.

Прийнято вважати, що складна система складається з безлічі взаємодіючих складових (підсистем), внаслідок чого набуває нових властивостей, які відсутні на підсистемному рівні і не можуть бути зведені до властивостей підсистемного рівня [14]. Натомість проста система не містить складових елементів; основним показником її функціонування є безпосередня залежність між внутрішніми чинниками, що присутні всередині системи, і параметрами, що визначають систему і демонструють її зовні.

Відразу ж зазначимо, що про право як просту систему можна говорити в контексті такої характерної особливості, як закритість. А оскільки попередньо ми визначили, що вважати право закритою системою доречно з огляду на його гомеостатичність, а в усіх інших випадках (підходах) воно залишається відкритою системою, то далі йтиметься в основному про розуміння права як складної системи. Адже відкриті системи сприймаються як принципово складні, що означає можливість впливу на них чинників, які не входять до системи.

Ще одна із попередньо аналізованих дуалістичних характеристик права – реальність – також доводить його відкритість (а отже, і складність): реальні системи (до яких належить і право) неможливо повністю ізолювати від впливу на них зовнішнього середовища. Під зовнішнім середовищем розуміють будь-які чинники, що здатні змінювати стан або динаміку процесів у системі. У контексті права таким основним процесом є взаємовплив (а також взаємозв'язок, взаємозалежність, взаємодія і т. ін.) права та соціуму. Право не може бути закритим для цих процесів, інакше воно втратить свою соціальну значущість як основного регулятора суспільних відносин. А перманентно

нтний процес постійних змін у праві дає підстави ще раз наголосити на його відкритості та складності.

Отже, право є складною системою, що перебуває у стані постійної трансформації під впливом внутрішніх (системних) і зовнішніх (позасистемних) чинників. Складність права проявляється у потребі синхронних змін у всіх чинних нормах права за умови врахування змін у суспільних відносинах (звичайно, доцільність такого узгодження стосується тільки тих норм права, що регулюють одну сферу правовідносин). Право як складна система складається зі взаємодіючих складових (підсистем) – галузей, підгалузей, інститутів, норм права. Внаслідок такої взаємодії саме право набуває нових властивостей і характеристик, що не притаманні підсистемам і не можуть бути розкриті на підсистемному рівні.

Залежно від ступеня впливу зовнішніх чинників право як складна система змінює свій стан, переходячи від статичного до динамічного, але й останній має свою шкалу градації. Загалом виділяють три основні стани складних систем: стаціонарний, коливальний, хаотичний [15]. Продемонструвати стан системи здебільшого можна за допомогою параметрів (її самої або її складових). А оскільки право не піддається вимірюванню, а радше теоретичному дослідженню, то для оцінки стану системи можна вдатися до застосування поняття «координата стану» замість «параметр» (ідея запозичена із фізики [див: 15]). Такими координатами стану права як складної системи загально визнано є час, простір і коло осіб, щодо яких воно діє. До них можна додати сферу (або вид) правовідносин (предмет регулювання) та обставини (правові ситуації).

Якщо всі координати стану права постійні у часі, це можна вважати стаціонарним станом (або станом рівноваги). Тобто якщо норми права, що регулюють правовідносини певного типу (у певній сфері) певних соціальних суб'єктів на певній території за певних встановлених обставин на постійній основі, то стан системи права можна вважати стаціонарним, сталим, статичним, рівноважним. Такий стан може змінюватися під впливом оточення. Якщо вплив, так би мовити, разовий (зміни чи доповнення до окремого нормативно-правового акта), то з часом (після взаємоузгодження всіх взаємозалежних координат стану права) система права знову набуває рівноваги. Такий стан попередньо ми назвали коливальним, але доречніше було би назвати його перехідним (коливання передбачає повернення до попередньої позиції, а в даному випадку йдеться про перехід на якісно новий рівень). Найризикованішим для права як системи може виявитися третій із названих типів стану – хаотичний: він означає повну (або майже повну) руйнацію всіх внутрішньосистемних взаємовідносин і податливість щодо впливу зовнішніх чинників; елементи системи втрачають функціональні взаємозв'язки, перестають

взаємодіяти і не піддаються контролю з боку самої системи. Таке можливе у разі зміни форми державно-політичного режиму, тобто конституційного перевороту.

Висновки. На основі аналізу наведених вище дуалістичних характеристик права як системи можна констатувати, що в основному право є відкритою динамічною моделюючо-реальною соціальною цілеспрямованою синергетичною і водночас зовні керованою складною системою. Ці дихотомії не є вичерпними характеристиками, їх перелік можна доповнити (наприклад, дуалізмом «цілісності / структурності», «гомогенності / гетерогенності», «штучності / природності», «вертикальності / горизонтальності», «всезагальності / індивідуалізму», «антропоцентричності / законності», «організованості / хаотичності», «формальності / змістовності» і т. ін.). Але й ті, що вже розглянуті, дають підстави стверджувати, що системний підхід до права, зокрема у такому дуалістичному розрізі, допомагає розуміти вихідні позиції права як регулятора суспільних відносин, його сутнісного змісту й функціонального спрямування, основних критеріїв (координат стану) та характеристик, а також подальших тенденцій розвитку з урахуванням подальших соціальних змін у державі.

Бібліографічні посилання

1. *Балинська О.М.* Право як відкрита і закрита система // Науковий вісник Львів. держ. ун-ту внутр. справ. – 2011. – № 2.
2. Динамічна система [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki>
3. *Філософія* / Ред. М. Горлач, В. Кремень. – Х., 2001.
4. *Джужжа О.М., Орлов Ю.Ю., Калюжний Р.А.* Щодо можливості вивчення правових явищ з позицій синергетики // Право і суспільство. – 2009. – № 2. – С. 3-12.
5. *Элементарные начала общей теории права: Учеб. пособие для вузов / Под общ. ред. В.И. Червонюка.* – М., 2003.
6. *Звеков В.П.* К вопросу о кодификации законодательства о международном частном праве и международном частном праве в международном гражданском процессе // Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения. – М., 2008. – Вып. 3. – С. 32-34; *Кабатова Е.В.* Отдельные соображения о развитии современного международного частного права // Актуальные проблемы международного частного и гражданского права: Сб. статей. – М., 2006. – С. 95-102.
7. *Філософія права: Навч. посіб. / За ред. О.Г. Данільяна.* – К., 2002.
8. *Копоть В.О.* Концептуальні основи правового реалізму: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2008.
9. Детальніше див.: *Балинська О.М.* Право як знакова модель // Науковий вісник Львів. держ. ун-ту внутр. справ. – 2009. – № 3. – С. 365-372; *Балинська О.М.* Право як комунікативна модель // Науковий вісник Львів. держ. ун-ту внутр. справ. – 2010. – № 1. – С. 483-494.
10. *Бачинин В.А.* Философия права и преступления. – Х., 1999.
11. *Зайчук О.В., Оніщенко Н.М.* Теорія держави і права. Академічний курс: Підручник. – К., 2006.
12. *Гьофе О.* Справедливість і субсидіарність. – К., 2004.
13. *Богданов А.А.* Очерки организационной науки [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.uic.nnov.ru/pustyn/lib/bogdanov.ru.html>

14. Динамічна система [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/wiki>
15. Коган И. Состояние физической системы и ее координата состояния // Физические величины: обобщение и систематизация [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://physicalsystems.narod.ru/index.html>

Надійшла до редакції 28.07.2011

Л.І. Заморська
кандидат юридичних наук
(Чернівецький факультет Національного
університету «Одеська юридична академія»)

УДК 340.1

СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВА ПРИРОДА НОРМАТИВНОСТІ ЯК ОСНОВА ПРАВОПОРЯДКУ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ

Нормативність виступає особливою властивістю соціального регулювання суспільних відносин загалом та правових відносин зокрема. Нормативність права виступає «підґрунтям» правопорядку у суспільстві, який таким чином набуває властивостей нормативності, що виражається в повторюваності, типовості, загальності та обов'язковості певних суспільно корисних варіантів правової поведінки.

Ключові слова: соціальна нормативність, нормативність права, повторюваність, примусовість, правопорядок.

Нормативность выступает в качестве особенного свойства социального регулирования общественных отношений в целом и правовых отношений в частности. Нормативность права выступает в качестве "почвы" правопорядка в обществе, который таким образом приобретает свойства нормативности, что выражается в повторяемости, типичности, всеобщности и обязательности определенных общественно полезных вариантов правового поведения.

Ключевые слова: социальная нормативность, нормативность права, повторяемость, принудительность, правопорядок.

Normativeness comes forward as the special property of the social adjusting of public relations on the whole and legal relations in particular. Normativeness right comes forward as "soil" of law and order in society, that thus gains characteristic normativeness, that is expressed in repetition, typicalness, generality and obligatoriness of certain publicly useful variants of legal behavior.

Keywords: social normativeness, normativeness right, repetition, forced, law and order.

Постановка проблеми. Категорія „нормативність” є одним з ключових понять як юридичної науки, так і соціальної філософії. У вітчизняній науковій літературі нормативність, як правило, нерозрив-

но пов'язується з категорією „норма” і визначається як її властивість. Нерідко ці дві категорії ототожнюються, що призводить до змішування їх характеристик. Сама ж нормативність як основна властивість права, його невід'ємна характеристика, виступає підґрунтям формування правопорядку.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Поняття «правової нормативності» у тому чи іншому обсязі вивчали Р.О. Кабальський, М.В. Цвік, Я.В. Гайворонська, А.Ф. Крижанівський та ін. Проте проблема не є достатньо вивченою, оскільки нові теоретичні доробки лише збагатять загальну теорію права та можуть стати підґрунтям подальших наукових досліджень.

Метою дослідження є аналіз наукових джерел з проблем визначення поняття правової нормативності як підвиду соціальної, а також ґрунтовне дослідження сутності нормативності як основи формування правопорядку.

Виклад основного матеріалу дослідження. Правові норми відносяться до світу „належного”, „того, що має бути”. Це правила, які говорять не про те, що існує насправді, а про те, як людям необхідно жити, діяти і вчиняти [1, с. 50]. При цьому норми права не лише фіксують „належне”, визначають певні абстрактні цілі, а й мають здатність „проникнення в майбутнє”, формування поведінки людей [2, с. 347-348]. Тому в конкретний момент правові норми перестають бути метою і в результаті своєї реалізації стають дійсністю, тобто перетворюються на упорядкованість, урегульованість суспільних відносин і включаються до складу правопорядку, зумовлюючи його нормативність. Отже, норма права – це первинна „клітинка” права, а також передумова первинних елементів правопорядку – правовідносин. Нормативність, закладена у правову норму, спрацьовує як типовий алгоритм поведінки суб'єктів у відповідних життєвих ситуаціях. Норми встановлюють постійний і необхідний порядок, якого людям належить дотримуватись у своїй діяльності.

Нормативність визнається однією з основних властивостей права, яка розкривається через сукупність правових норм, що складають його зміст. В.В. Лазарев та С.В. Липень зазначають, що нормативність є однією з основних властивостей права, оскільки останнє складається з норм – правил поведінки загального характеру, які регулюють суспільні відносини [3, с. 160-161]. Такої ж думки щодо змісту нормативності права дотримується М.І. Байтін, який вказує, що нормативний характер права полягає в тому, що право як державна воля суспільства виявляється в реальному житті через систему офіційно визнаних та чинних у даній державі юридичних норм [4, с. 211].

С.С. Алексеев, розкриваючи зміст поняття „нормативність”, зауважує, що „одна з особливостей об'єктивного (позитивного) права як

основи юридичних прав та обов'язків полягає в тому, що воно являє собою нормативне утворення. Це означає, що право складається з юридичних норм, які виступають ніби „цеглинками”, з яких складається право даної країни”. „Нормативність, – уточнює вчений, – як би широко не трактувалася ця визначальна властивість права, в принципі, ні в чому іншому, крім як в нормах, загальних формалізованих писаних правилах поведінки, виражатися не може”. Однак норму він пропонує розуміти не як „голе нормативне положення”, а як складний регулюючий комплекс, що включає і компоненти правосвідомості, і об'єктивовані правоположення практики [2, с. 263].

У правознавчій літературі визнається, що нормативність не є специфічною рисою правових норм, вона притаманна всім нормативним регуляторам суспільного життя – нормам моралі, релігійним нормам тощо – і дозволяє упорядкувати суспільні відносини, систематизувати їх, підпорядкувати їх певним стандартам, нарешті, забезпечити певну стабільність та передбачуваність процесу суспільного розвитку [5, с. 56]. Таким чином, у межах домінуючого підходу до поняття „нормативність”, який склався ще за радянських часів, остання розглядається як властивість правових та інших різновидів соціальних норм. Термін „нормативний” використовується як прикметник, що утворений від іменника „норма”, а нормативність соціального явища означає, що його зміст складають відповідні соціальні норми. Виходячи з цього, дослідники нерідко доходять висновку, що нормативність права – це найважливіша ознака, яка дозволяє „відрізнити право від правосвідомості, суб'єктивного права і правовідносин” [6, с. 27].

Проте в сучасній філософсько-правовій літературі такий висновок справедливо поставлено під сумнів, оскільки спрощене розуміння правової нормативності ускладнює розкриття її глибинного змісту як однієї із сутнісних властивостей низки явищ правової системи. Так, Р.О. Кабальський в результаті філософсько-правового аналізу феномена правової нормативності доходить висновку, що хоча з точки зору змісту понять „норма” і „нормативність” вони не можуть бути різко протиставлені одне одному, їх ототожнення чи розгляд як синонімів є помилковим [7, с. 43].

На підтримку цієї думки зауважимо, що сучасні слова „норма” і „нормативність” походять від двох хоча й однокореневих, проте різних за семантикою латинських слів: 1) „norma” – правило, зразок (похідні від нього нормальність, нормальний); 2) „normatio” – впорядкування (похідними від нього є норматив, нормативний, нормативність). „Великий тлумачний словник сучасної української мови” також вказує на те, що слово „нормативність” прямо пов'язане не зі словом „норма”, а зі словом „нормативний” [8, с. 626]. Отже, як етимологічний, так і семантичний аналіз цих слів дозволяє дійти висновку, що вони позначають різні поняття і як терміни не є тотожними.

Проте не лише лінгвістичний аналіз цих термінів дозволяє зробити такий висновок. Взаємозв'язок норми та нормативності найкраще розкривається через діалектичні категорії явища та сутності. Норма є одиничним проявом нормативності, проте далеко не єдиним. Нормативність властива не лише соціальним нормам, а тому і не може зводитись до них. Нормативність є первинною, вихідною властивістю соціальної матерії, зумовлюваною її внутрішньою потребою в упорядкованості й здатністю до самоорганізації. Вона характеризує як окремі соціальні зв'язки, так і весь суспільний розвиток у цілому. Нормативність як невід'ємна властивість соціальної дійсності може мати різні форми об'єктивації, до яких разом із соціальною нормою належить і суспільний порядок як якісний стан унормованих, упорядкованих суспільних відносин. Соціальне призначення, зміст та характерні ознаки соціальних норм та інших явищ є похідними від соціальної нормативності в цілому.

Сутність нормативності може бути розкрита через категорію належності. Належність (належне) як специфічний феномен соціального світу існує в нормативній формі, як правило, поведінки, адресоване суб'єкту. Належне передбачає і навіть вбирає в себе нормативне. Деонтичне об'єктивується через нормативне та набуває належного статусу стосовно індивідуальної свідомості [9, с. 50-51]. У свою чергу, належне виступає носієм певної цінності, що безпосередньо втілює один із аспектів справедливості. Отже, підґрунтям нормативності виступає цілісно-деонтична основа.

Нормативності притаманні власні риси, що дозволяють охарактеризувати її природу. С.С. Алексєєв розкриває особливості „об'єктивної нормативності” через „циклічність, повторюваність (курсив наш. – Л.З.), кругообіг всього суспільного організму в умовах розумної творчої діяльності індивідів” [2, с. 258]. Узагальнюючи існуючі в науці погляди щодо нормативності, до її ознак слід віднести повторюваність, типовість, здатність до моделювання, загальність, примусовість та обов'язковість (імперативність). При цьому зауважимо, що названі риси характеризують не стільки сутність нормативності, скільки її прояви, реалізацію, проекцію на соціально-правову реальність.

Багатьма вченими багаторазова повторюваність певних соціальних процесів, явищ і зв'язків визначалась як внутрішня закономірність їх розвитку і визнавалася джерелом нормативності. Так, на думку М.В. Цвіка, джерелом набуття нормативного характеру суспільними відносинами, що об'єктивно виникають на базі взаємодії окремих осіб, є не зовнішній вплив, не державне втручання, а їх постійна повторюваність [10, с. 3]. Як зазначає О.А. Лукашева, повторюваність явищ та подій виявляє внутрішню закономірність їх розвитку. Однією з форм вираження цих закономірностей є нормативність явищ, проце-

сів, зв'язків, яка виражає об'єктивно необхідні способи взаємодії явищ та подій як результату предметної практичної діяльності людей [11, с. 79]. Я.В. Гайворонська прямо вказує, що „саме повторюваність актів соціальної діяльності визначає її властивості, однією з яких є нормативність” [12, с. 83].

Повторюваність пов'язана із саморегуляцією суспільства, зі стабільністю соціальних зв'язків, їх необхідністю, зумовленістю об'єктивними чинниками. Проте якою б не була продовжуваність повторення певного соціального факту (явища і процесу), він може стати фактом нормативним лише за умови, що з самого початку свого існування був пронизаний позачасовими цінностями та виступав як „реальність належного”. Адже якщо він є формою матеріалізації ідеального (об'єктивація цінності в соціальну фактичність), то немає жодної потреби в повторенні для набуття фактом нормативної сили [13, с. 198-199]. Іншими словами, повторюваність є наслідком нормативності, а не навпаки, оскільки існуюче зумовлюється належним, а не належне виводиться з існуючого.

Таким чином, нормативна природа відповідних правових явищ, їх нормативна сутність зумовлює їх повторюваність, здатність до відтворення та репродукції. Проте саме через повторюваність нормативність проявляє себе зовні і дозволяє виявити та ідентифікувати явища і процеси, що іманентно нормативні за своєю природою.

Наслідком повторюваності соціальних зв'язків виступає їх типовість, здатність до моделювання. Ці зв'язки типові в тому розумінні, що вони є нормальними з погляду суспільства в цілому, а значить, характерні для даної спільності. Однотипні, аналогічні соціальні зв'язки спочатку виникають емпірично, саме природно необхідна повторюваність соціальних відносин і зв'язків дозволяє розцінювати їх як нормальні, соціально прийнятні [15, с. 197]. Соціальна система обирає певний зв'язок як нормальний, типовий і підтримує його повторюваність і стабільність через те, що відповідний тип суспільних відносин, певна модель соціально корисної поведінки відтворює ціннісні орієнтири відповідного суспільства, його глибинні уявлення про належне на конкретно-історичному відтинку соціальної реальності.

Відповідно, масовий характер будь-якого явища чи процесу сам по собі ще не надає йому якості нормативності, хоча й відображає його повторюваність і соціальну прийнятність. Такого характеру можуть набути й певні негативні юридично значущі явища як певна модель соціально шкідливої чи небезпечної поведінки (починаючи від „традиційного” перевищення швидкості аж до „усталених”, „типових” схем ухилення від сплати податків). Такі явища набувають якості „квазінормативності”, але не через свою повторюваність та типовість у відповідних часово-просторових межах, а через „переродження” су-

спільної свідомості, деформацію ціннісних орієнтирів суспільства, його уявлень про належне. З цього приводу А.Ф. Крижанівський зазначає, що в таких випадках є підстави говорити про „латентну нормативність” найбільш розповсюджених видів правопорушень, яка виявляється в їх здатності формувати негативні правові установки певної частини суспільства [14, с. 60].

Критерієм соціально-правової позитивності чи негативності певних типових явищ мають виступати не лише формально виражені нормативно-правові приписи, що перебувають під захистом держави, а відтворені в них ціннісно-деонтичні орієнтири суспільства, спрямовані на його саморозвиток та вдосконалення. При цьому сформульовані державою нормативні приписи можуть і не відповідати загальному інтересу та ціннісним уявленням тих, кого вони стосуються, що зумовлює соціально виправданий характер повторюваності та нормальності їх невиконання.

Більшість дослідників виділяють примусовість як невід'ємну ознаку нормативності. В.А. Бачинін з цього приводу зазначає, що „примус як такий, не будучи специфічною ознакою тільки правової регуляції, присутній і в інших формах нормативності. Але в праві він набуває найбільш жорсткого характеру, аж до застосування крайніх заходів до порушників *норм цивілізованого порядку* (курсив наш. – Л.З.). Ця жорсткість складає останній рубіж загороджувальних споруд, які цивілізаційна система спорудила на шляху загрози внутрішньої деструкції. Вона є вимушеною і призначена виявлятися тільки там, де є безсильними пом'якшені форми нормативної регуляції, де реальні правопорушники виявилися глухими до попереджувальних дій психічного примусу” [15, с. 115].

Більш обґрунтованою вбачається позиція В.М. Кудрявцева, який вважає, що точніше було б сказати, що нормативність права передбачає його обов'язковість, яка, у свою чергу, забезпечується не тільки примусом, і до того ж не лише державним [16, с. 128]. Нетотожність обов'язковості нормативних явищ і примусовості виявляється в тому, що перша реалізується переважно добровільно внаслідок переконання, хоча можливість примусу залишається. Для об'єктивних нормативів примусовість як особлива соціальна реакція не потрібна, тому що вони існують через природну необхідність, належність. Явище може бути нормативним взагалі поза зв'язком з примусовістю. Здатність здійснювати моделюючий вплив уже дозволяє характеризувати явище як нормативне, що зумовлює його імперативність та загальність поза зв'язком з примусовістю. І навпаки, за певних обставин є можливість забезпечити примусом штучно створений нормативний припис, проте його нормативність при цьому буде сумнівною.

Соціальну ж примусовість слід розглядати як потенційну можливість застосування заходів примусу до порушників певних соціальних

установок. Соціальний механізм підтримується примусовістю виконання нормативів як засобом забезпечення власної цілісності й самозбереження. Нормативність нерозривно пов'язана з примусовістю в тому розумінні, що остання повинна перешкодити актам соціальної діяльності, що спричиняють розбалансованість і дезорганізованість соціальних зв'язків. Отже, слід погодитись з Р.О. Кабальским, що для самої нормативності як закону соціального розвитку примусовість – це неконститутивна ознака [9, с. 51], але потенційна можливість примусу присутня у різних формах об'єктивації правової нормативності (нормах права, правопорядку тощо).

Таким чином, з огляду на запропоноване розуміння нормативності як соціокультурного феномена можна зробити висновок, що правова нормативність виступає функцією правової системи, яка полягає в упорядкуванні (врегулюванні) її структурних елементів, зокрема, суспільних відносин. Нормативність – це визначальна риса нормативного простору, яка, ґрунтуючись на рефлексивній здатності людини, є способом об'єктивації (формою) належного (цінності) та зорієнтована на виникнення відношення належності у соціальних суб'єктів [8, с. 45]. Правова нормативність характеризується рефлексивним поєднанням загальнообов'язковості та загальнозначущості, які задаються елементом належності, закладеним у носії нормативності через інтегровану ним цінність.

Як стверджує М.В. Цвік, носіями правової нормативності, „нормативними явищами, що становлять зміст права, слід вважати всі прояви (складові частини) права, до яких, крім правових норм, належать правовідносини, законодавство, судова практика, природне право, прецедентне право, звичаєве право, договірне право і правосвідомість” [10, с. 6-7]. Нормативність властива й правопорядку як якісному стану впорядкованих, унормованих суспільних відносин, що набувають правового характеру. А.Ф. Крижанівський зазначає, що „існуючі у певних просторово-часових рамках правові цінності, норми і виникаючі на їх основі відносини і утворюють якісно нову правову субстанцію – правовий порядок у суспільстві” [14, с. 45].

Як було доведено, основою нормативності виступає належне, що акумулює найсуттєвіші, глибинні цінності. Однією з таких позачасових та позапросторових цінностей виступає порядок, який визначає іманентне прагнення соціальної системи до упорядкованості, унормованості, акумуляції та ретрансляції певних типових моделей суспільно необхідної, соціально корисної поведінки. В.А. Бачинін стверджує, що саме загроза свавілля, що здатне ввести соціум у стан хаосу, виступає як негативний стимулятор, що спонукає людські спільноти культивувати різні форми нормативності. По суті, нормативність тому й існує, що існують можливості відхилень від її приписів.

Вчений розглядає волю до порядку як активну силу, дієву енер-

гію, що приводить наявну можливість у стан втіленої дійсності (ентелехію). Як вільна і разом з тим цілеспрямована діяльність, ентелехія реалізує іманентну, внутрішню мету, що міститься в предметах і явищах, якою в правовій сфері виступає порядок. Духовно-практична енергія людей і створюваних ними інститутів формує, структурує соціальну реальність, додає їй необхідної впорядкованості, що відповідає критеріям цивілізованості, моральності, справедливості, законності [15, с. 126]. Отже, правова воля виступає як тверда, енергійна спрямованість індивідів та їх спільнот до налагодження і забезпечення надійного цивілізованого правопорядку.

Висновки. Наявна воля до порядку владно примушує всіх і кожного до законослухняної поведінки, але не сама собою, а через численні ланки соціальної практики. Особливість правової волі до порядку полягає в тому, що вона не тільки вимагає, щоб її нормативні розпорядження виконувалися, а й уміє домогтися їх виконання за допомогою різноманітних засобів і методів безпосереднього впливу на свідомість громадян та соціальні відносини між ними.

Прагнення порядку властиве не тільки індивідам та громадянському суспільству, а й державі як досить відокремленому від нього інституту публічної влади. Воля до порядку, що рухає державою, формує правосвідомість громадян і правовідносини між ними відповідно до певних нормативно-ціннісних стандартів, застосовуючи при цьому принципи переконання і примусу. У свою чергу, система права направляє енергію соціальних суб'єктів у бік адаптації до вимог держави і всього соціального цілого.

Таким чином, правовий порядок як антитеза хаосу та деструкції виступає позачасовою та позапросторовою цінністю і визначає належний правовий спосіб та форму існування організованих соціальних структур. Виступаючи ціннісним підґрунтям правової сфери суспільного буття, правопорядок набуває рис нормативності, що виражається в повторюваності, типовості, загальності та обов'язковості певних суспільно корисних варіантів, зразків поведінки, що відповідають праву, їх здатності до моделювання та відтворення.

Бібліографічні посилання

1. *Ильин И.А.* Собрание сочинений: В 10 т. / Сост. и коммент. Ю.Т. Лисицы. – М., 1994. – Т. 4.
2. *Алексеев С.С.* Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования. – М., 1999.
3. *Лазарев В.В., Липень С.В.* Теория государства и права: Учеб. для вузов. – М., 2000.
4. *Байтин М.И.* О современном нормативном понимании права // Ежегодник российского права. – М., 2000. – С. 210-218.
5. *Христова Г.О.* Юридична природа актів Конституційного Суду України: Дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 2004.
6. *Заморська Л.І.* Поняття „нормативність права”: теоретичний аспект // Право України. – 2007. – № 6. – С. 26-29.

7. Кабальський Р.О. Співвідношення норми і нормативності: філософський аналіз // Проблеми розвитку суспільства: системний підхід: Матер. міжвуз. наук. конф. – Х., 2006. – С. 43-45.
8. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.– Ірпінь, 2001.
9. Кабальський Р. Общеметодологические подходы к определению нормативности права // Традиции и новации в системе современного российского права: Сб. тез. Междунар. межвуз. конф. аспирантов и студентов. – М., 2005. – С. 49-51.
10. Цвік М.В. Про сучасне праворозуміння // Вісн. Акад. прав. наук України: Зб. наук. пр. – Х., 2001. – № 4 (27). – С. 3-13.
11. Лукашева Е.А. Право, мораль, личность. – М., 1986.
12. Гайворонская Я.В. Концепция нормативности права в отечественном правоведении (советский и постсоветский периоды): Дис. ... канд. юрид. наук. – СПб., 2001.
13. Кабальський Р.О. Природа нормативності права: у пошуках визначення // Проблеми законності: Респ. міжвід. наук. зб. / Відп. ред. В.Я. Тацій. – Х., 2007. – Вип. 91. – С. 195-200.
14. Крижанівський А.Ф. Феноменологія правопорядку: поняття, вимір, типологія. – Одеса, 2006.
15. Бачинин В.А. Морально-правовая философия. – Х., 2000.
16. Кудрявцев В.Н. Право и поведение. – М., 1978.

Надійшла до редакції 08.07.2011

Л.І. Каленіченко
кандидат юридичних наук
(Харківський національний
університет внутрішніх справ)

УДК 340.132

«ПРАВАЗАСТОСВНА ПОМИЛКА ПРАЦІВНИКА МІЛІЦІЇ» І «КАЗУС»: СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ

Проаналізовано сутність понять «правозастосовна помилка працівника міліції» та «казус», з'ясовано їх співвідношення, запропоновано критерії розмежування.

Ключові слова: казус, правозастосовна помилка, працівник міліції, наслідки.

Анализируется сущность понятий «правоприменительная ошибка работника милиции» и «казус», определяется их соотношение, предлагаются критерии разграничения.

Ключевые слова: казус, правоприменительная ошибка, работник милиции, последствия.

“The police officer’s law enforcement mistake” and “incident” as concepts are analysed, their parity is defined, criteria of differentiation are offered.

Keywords: incident, law-enforcement mistake, militia officer, consequences.

Постановка проблеми. Становлення України як правової, демократичної, соціальної держави нерозривно пов'язано з суворим дотриманням закону всіма громадянами, громадськими організаціями, державними органами, а також якісною, безпомилковою роботою міліції.

Як і суб'єкти будь-якої іншої галузі людської діяльності, працівники міліції не застраховані від неправильних рішень. Помилки були і залишаються об'єктивною реальністю. Але це не виключає необхідності намагання їх подолати, оскільки правозастосовні помилки працівників міліції можуть викликати низку негативних наслідків.

Правозастосовні помилки порушують права, свободи і законні інтереси людини у тій сфері, в якій здійснюється правозастосування. Помилка працівника міліції, сама по собі чи в сумі з іншими факторами, може призвести до несправедливості. Крім того, правозастосовна помилка працівника міліції може стати причиною помилки у застосуванні права іншими державними органами.

У зв'язку з вищевикладеним важливого значення набуває своєчасне виявлення та усунення правозастосовних помилок працівників міліції, що, у свою чергу, є неможливим без загальнотеоретичного аналізу правозастосовної помилки працівника міліції, розмежування даного поняття від близьких йому понять.

Аналіз останніх публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Огляд юридичної літератури дає підстави стверджувати, що теоретичні питання правозастосування як у цілому, так і окремих аспектів правозастосовної помилки неодноразово були предметом наукових досліджень М.М. Вопленка, І.Я. Дюрягіна, В.О. Котюка, В.В. Лазарева, К.Р. Мураслімова, П.Е. Недбайла, А.С. Піголкіна, О.В. Пунько, В.В. Руских та інших. Проте у вітчизняній сучасній юридичній науці низка базових положень та основних проблем щодо розмежування понять «правозастосовна помилка» та «казус» залишаються невирішеними або дискусійними.

У зв'язку з цим у даній статті поставлено **за мету** визначити та проаналізувати співвідношення понять «правозастосовна помилка працівника міліції» та «казус». Для чого необхідно вирішити такі завдання: по-перше, проаналізувати поняття та суттєві ознаки правозастосовної помилки працівника міліції, по-друге, проаналізувати поняття та особливості казусу, по-третє, проаналізувати співвідношення понять «правозастосовна помилка працівника міліції» та «казус», визначити критерій їх розмежування.

Виклад основного матеріалу. Аналіз характерних рис правозастосовної помилки працівника міліції дає підстави стверджувати, що її поняття включає в себе такі суттєві ознаки:

1. Правозастосовна помилка не відповідає встановленим нормативно визначеним умовам її правомірності (нормам права та принципам

правозастосування).

2. Помилка має суб'єктивний характер.
3. Правозастосовна помилка неумисна неправильність, результат неправильного уявлення чи омани.
4. Правозастосовна помилка здійснюється в результаті професійної діяльності працівника міліції.
5. Правозастосовна помилка ліквідується юридичними засобами, які реалізуються у встановленому законом порядку.
6. Правозастосовна помилка не досягає істинних цілей правового регулювання.
7. Правозастосовна помилка – особливий вид юридичного факту.
8. Правозастосовна помилка має не очевидний, а прихований характер.

Тобто правозастосовна помилка працівника міліції – це суб'єктивний невмисний, допущений внаслідок омани чи неправильного уявлення неправильний результат владної діяльності працівника міліції, який не відповідає нормам права і принципам правозастосування, не досягає істинних цілей правового регулювання і визнаний помилковим компетентним органом [1, с. 12].

Враховуючи те, що однією із суттєвих ознак правозастосовної помилки є її неумисність (правозастосовна помилка є результатом неправильного уявлення чи омани [1, с. 8]), на нашу думку, логічно припустити, що помилка у застосуванні права є різновидом *казусу*. У зв'язку з чим під кутом зору мети та завдань нашої статті необхідно проаналізувати поняття *казусу*.

У юридичній літературі немає чіткого визначення поняття «казус». Одні автори під *казусом* розуміють діяння, під час скоєння якого особа не передбачала наслідків своїх дій і не могла їх передбачити [2, с. 392-393]. Інші визначають *казус* як діяння, під час скоєння якого особа не могла і не повинна була передбачити можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння [3, с. 154-155]. Є автори, що відносять до *казусу* «...такі форми психічного ставлення, як передбачення шкідливих наслідків своїх дій, але небажання їх настання і недопущення того, щоб вони настали; передбачення суспільно шкідливих наслідків своїх дій і легковажний розрахунок на те, що вони не настануть; непередбачення шкідливих наслідків своїх дій при відсутності можливості їх передбачити, які з точки зору інтересів суспільства і держави нічого докірливого не містять і юридичною виною не вважаються» [4, с. 141].

Аналізуючи положення коментарю до Кримінального кодексу України, зазначимо, що даний нормативно-правовий акт характеризує *казус* як безвинне суспільно небезпечне діяння, під час скоєння якого «особа, завдаючи своїми діями суспільно небезпечні наслідки, не передбачає і за обставинами справи не може передбачати настання таких наслідків» [5].

З огляду на зазначене маємо підстави констатувати:

1) казус, як і помилка, є безвинним суспільно небезпечним діянням;
2) психічне ставлення до здійснюваних дій як у випадку казусу, так і при припущенні помилки характеризується непередбаченням і неможливістю передбачення настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння.

Також аналіз вищенаведених формулювань поняття казусу дозволяє стверджувати, що неправильне застосування норми права правозастосовчим суб'єктом у випадку казусу не залежить від його волі та, на відміну від помилки, зумовлюється тільки обставинами справи. Окрім того, під час визначення казусу йдеться як про неможливість, відсутність обов'язку передбачити фактичні наслідки, що настали, так і неможливість, відсутність обов'язку усвідомлювати їх суспільно небезпечний характер [6, с. 209], тоді як при правозастосовній помилці особа повинна, але не має можливості передбачити, усвідомити можливість настання суспільно небезпечних наслідків своєї дії.

Зважаючи на викладене та у зв'язку з тим, що у науковій кримінально-правовій літературі у роботі «Суб'єктивна сторона та її встановлення» [6] на достатньо глибокому рівні досліджуються питання сутності та особливостей казусу, вважаємо цілком доцільним проаналізувати визначення казусу, сформульоване П.С. Дагелем та П.Д. Котвим.

Вчені визначають казус як безвинне скоєння суспільно небезпечного та об'єктивно протиправного діяння і безвинне настання суспільно небезпечних наслідків [6, с. 208-209]. У цьому підході автори до казусу відносять такі ситуації:

1) особа не розуміє і не може (чи не повинна) розуміти суспільно небезпечний характер своєї діяльності чи бездіяльності;

2) передбачаючи можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння, особа обґрунтовано розраховує на їх відвернення, але цей розрахунок не виправдовується і відповідні наслідки настають;

3) особа, яка спричинила суспільно небезпечні наслідки, не передбачала і не повинна була (і не могла) передбачити можливість їх настання чи їх суспільно небезпечний характер.

Враховуючи зазначені ситуації, які характеризують суспільно небезпечне діяння як казус, звернімо увагу на те, що не всі з них охоплюються поняттям помилки. Наприклад, випадок, коли особа передбачає можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння, але обґрунтовано розраховує на їх відвернення, характеризується наявністю у психологічній структурі особистості такого явища, як «усвідомлення», і тому такий випадок не може бути віднесений до помилок у застосуванні права.

Таким чином, необхідно констатувати, що правозастосовна помилка працівника міліції можлива лише в першій та третій із зазначених си-

туацій, що характеризують казус як такий. Помилка в застосуванні права має місце лише коли особа не може, хоча і повинна, усвідомити негативний характер своєї діяльності, а також коли особа не може, хоча і повинна була, передбачити можливість настання суспільно небезпечних наслідків своєї дії чи їх суспільно небезпечний характер.

Отже, основним критерієм розрізнення правозастосовної помилки і казусу є обов'язок (його наявність чи відсутність) у правозастосовного суб'єкта усвідомлювати негативний характер своєї діяльності та її наслідків у процесі застосування норм (норми) права.

На підтвердження вищевикладеного проаналізуємо та порівняємо дві ситуації.

Працівник підрозділу ДАІ МВС України в м. Києві старший лейтенант міліції К. на підставі п. 17.8.2.1 рішення Київської міської ради від 25 грудня 2008 р. № 1051/1051 «Про Правила благоустрою міста Києва» [7] затримав транспортний засіб громадянина Д. шляхом його блокування (за відсутність оплати вартості послуг із паркування на об'єкті благоустрою зеленого господарства).

Після огляду транспортного засобу та перевірки документів гр. Д. з'ясувалось, що «правопорушник» є інвалідом дитинства і належить до категорії осіб, які користуються правом безкоштовного паркування, а знак інвалідності, що засвідчує право гр. Д. на безкоштовне паркування, від високої температури на вулиці відклеївся від скла машини та знаходиться на її задньому сидінні.

Аналізуючи умови наведеної ситуації, зазначимо, що працівник підрозділу ДАІ МВС України у м. Києві старший лейтенант міліції К. не повинен був і не міг унаслідок обставин справи, що склались (відсутність на машині гр. Д. умовного знаку інвалідності, який за період знаходження транспортного засобу на парковці відклеївся від скла від високої температури на вулиці), передбачити негативні наслідки своєї правозастосовної діяльності: незаконність правозастосовного рішення, затримання транспортного засобу гр. Д. шляхом його блокування. Отже, його неправильний результат владно-розпорядчої (правозастосовної) діяльності потрібно віднести до казусу.

Натомість слідчий сержант міліції Р. (який працює на посаді слідчого менше 2 років, не має вищої юридичної освіти, у провадженні якого за період останніх двох місяців перебуває в середньому близько 14-ти кримінальних справ), закінчуючи досудове слідство у кримінальній справі з обвинувачення гр. К. за ст. 186 ч. 2 КК України і надсилаючи цю кримінальну справу прокуророві для вивчення та затвердження обвинувального висновку, сумлінно вважав, що повно, всебічно та об'єктивно дослідив усі обставини справи. Однак у ході проведення перевірки матеріалів кримінальної справи прокурором було встановлено, що під час проведення досудового слідства слідчий Р. не допитав усіх

свідків у справі, тому, відповідно, не вжив усіх передбачених законом заходів для її всебічного, повного та об'єктивного дослідження.

Також необхідно зазначити, що в цій ситуації слідчий Р. повинен був, але не міг (внаслідок добросовісної омани, яка була зумовлена відсутністю в нього досвіду роботи, службовою завантаженістю, сумлінним ставленням до виконання службових обов'язків) передбачити незаконність обвинувального висновку (суспільно небезпечні наслідки своєї діяльності). У зв'язку з чим зазначений випадок неправильного результату правозастосовної діяльності слід кваліфікувати як правозастосовну помилку.

Проаналізовані ситуації підтверджують та наглядно демонструють факт того, що обов'язок правозастосовного суб'єкта усвідомлювати негативний характер своєї діяльності та її наслідків у процесі застосування норм (норми) права (його наявність чи відсутність) є основним критерієм розрізнення «правозастосовної помилки» та «казусу».

Висновки. Отже, підсумовуючи все вищевикладене, маємо підстави зробити такі висновки.

«Казус» і «правозастосовна помилка працівника міліції» є близькими, але не тотожними поняттями.

Основним критерієм розрізнення правозастосовної помилки працівника міліції та казусу є обов'язок (його наявність чи відсутність) у правозастосовного суб'єкта усвідомлювати негативний характер своєї діяльності та її наслідків у процесі застосування норм (норми) права.

Бібліографічні посилання

1. *Каленіченко Л.І.* Правозастосовні помилки працівників міліції та способи їх усунення: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 2011.
2. *Пионтовский А.А.* Курс советского уголовного права. Часть общая.– М., 1961.
3. Советское уголовное право: Часть Общая / Н.Д. Дурманов, В.Д. Меньшагин, П.С. Ромашкин и др.; Под ред. В.Д. Меньшагина, Н.Д. Дурманова, П.С. Ромашкина. – М., 1962.
4. *Самощенко И.С.* Понятие правонарушения по советскому законодательству. – М., 1963.
5. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / П.П. Андрушко, Т.М. Арсенюк, П.Ф. Бантишев та ін.; За заг. ред. П.П. Андрушка, В.Г. Гончаренка, Є.Ф. Фесенка. – 2-ге вид., перероб. та доп. – К., 2008.
6. *Дагель П.С., Котов П.Д.* Субъективная сторона и ее установление / Науч. ред. Г.Ф. Горский. – Воронеж, 1974.
7. Про Правила благоустрою міста Києва: Рішення Київської міської Ради від 25 грудня 2008 р. № 1051/1051 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://kmr.ligazakon.ua/SITE2/1_doscki2.nsf/alldocWWW.

Надійшла до редакції 18.07.2011

ПИТАННЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА ТА ЦИВІЛІСТИКИ

Л.Р. Наливайко

доктор юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 342.5

СУЧАСНИЙ ДЕРЖАВНИЙ ЛАД УКРАЇНИ: ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ

Проаналізовано процес еволюції державного ладу України; визначено і розкрито основні етапи становлення й розвитку сучасного державного ладу України в умовах конституційної реформи.

Ключові слова: державний лад України, державний суверенітет України, історія становлення сучасного державного ладу України, конституція України, конституційний процес.

Проанализирован процесс эволюции государственного строя Украины; определены и раскрыты основные этапы становления и развития современного государственного строя Украины в условиях конституционной реформы.

Ключевые слова: государственный строй Украины, государственный суверенитет Украины, история становления современного государственного строя Украины, Конституция Украины, конституционный процесс.

The article analyzed the process of evolution of the political system in Ukraine; are determined and defined the principle stages of formation and development of the modern political system of Ukraine under conditions of constitutional reform.

Keywords: political system of Ukraine, state sovereignty of Ukraine, history of formation of the modern political system of Ukraine, constitution of Ukraine, constitutional process.

Постановка проблеми. Конституція України діє вже п'ятнадцять років. Це не надто значний час. Конституційні питання постійно є центром політичних суперечок. Тому важливою як теоретичною, так і практичною проблемою є легітимність Конституції. Актуальним є питання впливу Конституції України на формування демократичного державного ладу, враховуючи те, що Основний Закон має особливу

соціальну цінність у національній правовій системі.

Процес становлення державного ладу в Україні на демократичних засадах безпосередньо пов'язаний із втіленням у практику цінностей конституціоналізму, врахуванням у державотворчому процесі вітчизняного і зарубіжного досвіду правового регулювання суспільних відносин. Саме в такому аспекті проблеми державотворення потребують все більш ґрунтовного аналізу у вітчизняній юридичній науці. Проблема історичного становлення й розвитку державного ладу в Україні є однією з актуальних проблем сучасного державотворення.

Без урахування історичних здобутків дослідження проблем державного ладу є неповним, незавершеним. Історія становлення державного ладу України має не тільки науково-дослідницьке значення, але й прикладне.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Ті чи інші проблеми формування української державності досліджено в роботах таких науковців, як О. Бандурка, Ю. Барабаш, Ю. Битяк, А. Георгіца, В. Гончаренко, В. Журавський, В. Кампо, В. Колісник, О. Копиленко, І. Кресіна, В. Литвин, О. Мироненко, В. Опришко, М. Орзіх, О. Петришин, В. Погорілко, П. Рудик, А. Селіванов, В. Тацій, Ю. Тодика, Ю. Фрицький, М. Цвік, В. Шаповал, Ю. Шемшученко, Л. Юзьков, О. Ярмиш та ін.

Виходячи з того, що, як і будь-який багатоаспектний феномен, усі державно-правові явища сучасності підпорядковуються загальній закономірності, згідно з якою в їх змісті так чи інакше акумулюється попередній досвід державо- і правотворення, маємо на меті у цьому аспекті дослідити державний лад сучасної України.

Викладення основного матеріалу дослідження. Історичний екскурс передбачає дотримання певних наукових принципів вивчення суспільних процесів. Такі принципи є установками, які визначають ставлення автора до історичних фактів, джерел, методів вивчення та отримання з цього конкретних висновків. Як зазначає О. Ярмиш, принципи, які відповідають реальному історичному процесу, дозволяють отримати наукові, такі, що відповідають історичній істині, результати пізнання [1, с. 8]. Принцип історизму вимагає розгляду всіх історичних явищ, фактів та подій з точки зору того, як вони виникли, які основні етапи у своєму розвитку подолали, і, враховуючи весь історичний процес, з'ясувати, чим це явище стало [2, с. 544].

Принцип історизму також передбачає розгляд державного ладу у зв'язку з іншими явищами з метою визначення його місця в системі інших інститутів та суспільних відносин. Цей принцип потребує, щоб державний лад розглядався у зв'язку з конкретним досвідом історії, у світлі подальших подій. Державний лад важливо розглядати в його багатогранності і суперечливості, вивчати факти в їх сукупності – пози-

тивні та негативні, незалежно від суб'єктивного ставлення до них.

Україна має тривалу історію державного будівництва, і це знайшло своє відображення у преамбулі Конституції України. Вона набуває розвитку у протоконституційній думці, право- і державотворчій практиці Київської Русі, Галицько-Волинського та інших князівств, втілюється в договорах Русі з Візантією, Руській Правді, церковних статутах, радах, рішеннях сеймів та боярських рад, проповідях, посланнях, повчаннях, літописах священнослужителів і світських діячів. Далі цей етап характеризується поступовим уповільненням вітчизняного передконституційного мислення, занепадом багатьох державно-правових інституцій на українських землях, що, однак, не виключає розвитку національної політико-правової думки і у XV-XVI ст. Йдеться, зокрема, про надання багатьом українським містам магдебурзького права, утворення воєводств, розвиток “шляхетської демократії”, станових прав і привілеїв, поступове підвищення ролі законності, суду, зміцнення прав власності і власника, започаткування основ козацького суспільного ладу з елементами розподілу влади, республіканізму, народоправства, соборності, шанування природного і божественного права тощо. Такими були твори Ю. Дрогобича, П. Русина, С. Оріховського, І. Вишенського, Х. Філалета та ін., численні статті, привілеї, артикули цього періоду, Судебник Казимира 1468 р., “козацька конституція” Стефана Баторія 1579 р., Литовські статuti XVI ст., які, маючи своїм джерелом Руську Правду, пережили і польсько-литовську, і гетьманську, і навіть післягетьманську добу [3, с. 53].

Вважається, що витoki українського конституціоналізму починаються з 1710 р. [4, с. 7]. Через затвердження договору між гетьманом Пилипом Орликом і запорожцями була прийнята перша Українська Конституція, в якій закладено основні засади державного ладу: витoki ідеї розподілу влади, незалежність і самостійність Генерального Суду, виборність усіх посадових осіб.

В історії українського конституціоналізму існували інші демократичні конституційні проекти: Георгія Андрузського (1850 р.), Михайла Драгоманова (1884 р.), які містили основні засади державного ладу. Групою членів Української народної партії у 1905 р. було розроблено проект Конституції, що виходив з принципу повної самостійності України. Своє розуміння конституційних перетворень Михайло Грушевський вбачав у створенні національно-територіальних самоврядних областей. Передконституційними актами Центральної Ради були Універсали [5, с. 374-376]. 13 жовтня 1918 року була прийнята Конституція у Західноукраїнській Народній Республіці. В її приписах закріплювалися демократичні засади формування парламенту, запровадження поста Президента. У радянський період були прийняті Конституція

УРСР (10-14 березня 1919 р.); Конституція УРСР (15 травня 1929 р.); Конституція УРСР (30 січня 1937 р.); Конституція УРСР (20 квітня 1978 р.), які також певним чином вплинули на розвиток конституційного процесу та формування державного ладу України.

Становлення й розвиток сучасного державного ладу України відбувалися поступово і характеризувалися прийняттям основоположних конституційних актів, які встановлювали його засади: Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р., Акту проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 р., схваленого всенародним голосуванням 1 грудня 1991 р., Конституційного Договору між Верховною Радою України і Президентом України “Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування на період до прийняття нової Конституції України” від 8 червня 1995 р., чинної Конституції України від 28 червня 1996 р., Закону України “Про внесення змін до Конституції України” від 8 грудня 2004 р. і Рішення Конституційного Суду України від 30 вересня 2010 р. у справі за конституційним поданням 252 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України “Про внесення змін до Конституції України” від 8 грудня 2004 р. № 2222-IV. Доцільно розрізняти такі основні етапи становлення і розвитку сучасного державного ладу України:

1) перший етап – 1990–1995 рр. – етап проголошення незалежності України (прийняття Декларації про державний суверенітет України, Акта проголошення незалежності України) і внесення відповідних змін до чинної на той час Конституції України 1978 р., зумовлених зміною державного ладу України;

2) другий етап – 1995–1996 рр. – етап розбудови державного ладу України, закріплений Конституційним Договором між Верховною Радою України і Президентом України;

3) третій етап – 1996–2004 рр. – етап становлення й розвитку державного ладу, передбаченого чинною Конституцією України, яка закріпила якісно новий державний лад;

4) четвертий етап – 2004–2010 рр. – етап внесення змін до чинної Конституції України та їх реалізації, які зумовили трансформацію окремих інститутів державного ладу України;

5) п'ятий етап – вересень 2010 р. – лютий 2011 р. – визнання неконституційним Закону України “Про внесення змін до Конституції України” від 08 грудня 2004 р. й приведення нормативно-правових актів та інститутів державного ладу у відповідність до Конституції України від 28 червня 1996 року в редакції, що існувала до внесення змін зазначеним Законом;

6) шостий етап – лютий 2011 р. – донині – створення Конституційної Асамблеї з метою підготовки пропозицій щодо вдосконалення

конституційного регулювання відносин, забезпечення максимальної транспарентності, загальнодоступності, демократичності та деполітизації цього процесу, невтручання у нього суб'єктів владних повноважень, започаткування широкого обговорення конституційних ініціатив [6].

Перший етап історичного розвитку сучасного державного ладу (1990–1995 рр.) був започаткований розпадом колишнього СРСР та становленням України як незалежної самостійної суверенної держави. Історія сучасного державного ладу починається з 16 липня 1990 р., коли Верховна Рада УРСР прийняла Декларацію про державний суверенітет України.

Цей етап формування державного ладу України в літературі характеризують як кризовий [7, с. 533-534]. Зокрема, криза виявилася у сукупності таких негативних тенденцій: 1) неналежне опрацювання моделей влади; 2) відсутність дієвого механізму функціонування органів державної влади; 3) відсутність консолідації політичних сил, слабкість політичного структурування; 4) невизначеність у сфері розподілу повноважень між органами державного управління й органами місцевого самоврядування та ін. Але, безперечно, доленосною подією державного життя України першого етапу розвитку сучасного державного ладу стала легітимація її незалежності.

Прийняття Конституції України стало основним здобутком другого етапу історії розвитку державного ладу (1995–1996 рр.).

Прийняття Конституції України 1996 р. визнано важливою подією у сфері європейського конституційного права. Конституція України отримала високу оцінку Венеціанської комісії “Демократія через право” Ради Європи на засіданні в липні 1996 р. [7, с. 556]. Комісія зазначила, що досить тривалий процес розробки і прийняття Конституції України супроводжувався тісною співпрацею з Венеціанською комісією, у результаті чого в остаточно затвердженому тексті враховано багато зауважень, що висловлювалися експертами на різних етапах підготовчого процесу.

Третій етап (1996–2004 рр.) еволюції державного ладу пов'язаний з реалізацією норм Основного Закону. У цей період державне будівництво переходить в якісно нову фазу – від оформлення засад національної державності та утвердження її зовнішніх атрибутів до поглиблення структурної та функціональної реформи державного механізму, становлення і розвитку державного ладу, передбаченого чинною Конституцією України, пов'язаного з інтенсифікацією законодавчого процесу відповідно до конституційних положень.

Отже, після прийняття Конституції головними завданнями стали: реалізація конституційних положень на практиці; здійснення правозастосовчої діяльності; прийняття значної кількості законів, інших актів; забезпечення проведення демократичних перетворень тощо.

В. Тацій, Ю. Тодика, М. Орзіх також зазначали, що після прий-

няття Конституції України конституційний процес тривав і його головним завданням на той час стала реалізація в політико-правовій практиці конституційних положень, напрацювання системи засобів захисту державного ладу. Прийняття Конституції України та Конституції Автономної Республіки Крим створили нову ситуацію в конституційно-правовому полі України [8, с. 69; 9, с. 20; 10, с. 100].

Змістом цього періоду стало формування цілісної системи законодавства, адаптованого до чинної Конституції, спрямованого на використання позитивного світового досвіду, зорієнтованого на демократичні загальнолюдські цінності. Потребували нормативної регламентації інституту, запроваджені Конституцією.

Цей період характеризується інтенсифікацією законодавчого процесу, створенням Конституційного Суду України, Рахункової палати, запровадження інституту Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, прийняттям Закону України “Про вибори народних депутатів” і проведенням 29 березня 1998 р. на його основі виборів, прийняттям Закону України “Про вибори Президента України” і також проведенням чергових виборів. У період з квітня 2001 р. до січня 2003 р. Верховна Рада України прийняла шість Кодексів (Кримінальний, Земельний, Сімейний, Митний, Господарський, Цивільний).

Тобто є всі підстави стверджувати, що прийняття Конституції України 1996 р. стало фактором активізації процесу розвитку дієвого державного ладу України, нормотворчої діяльності, демократизації суспільства. Цей етап не зупинив демократичного розвитку державного ладу України, а став фактором його розвитку з урахуванням світового і вітчизняного досвіду, заклав основу для формування правової системи на принципово нових засадах.

За роки дії Конституції у сфері розбудови нового типу державного ладу України зроблено багато. Але слід зазначити, що між його конституційною моделлю і посттоталітарною дійсністю є суттєві розбіжності. І це цілком природно, оскільки від тоталітарного політичного режиму неможливо в такій короткий термін перейти до демократичного державного ладу. Звідси й випливає основоположне завдання сучасного українського конституціоналізму – поєднати конституційну модель з реальною практикою державотворення [11, с. 26-32].

Недоліки Основного Закону виявилися у процесі його практичної реалізації. Компромісний характер Конституції був зумовлений перехідною, недостатньо визначеною соціально-економічною структурою суспільства, що суттєво позначилося на змісті конституційних засад державного та суспільного ладу. Особливою непослідовністю характеризувалися конституційні положення щодо організації державної влади в Україні, яка виявилася розподіленою між двома центрами влади – парламентом та главою держави.

Виходячи з цього, в Україні не вдалося створити належних умов для постійного та конструктивного діалогу між гілками державної влади і, як наслідок – між державою і суспільством. Ці та інші суперечності наочно переконували в невідкладності реформування державного ладу [12, с. 7].

Першим документом у цьому напрямі стала Постанова Верховної Ради України від 20 лютого 1997 року “Про загальний план законодавчих робіт на 1997 р.”, якою, зокрема, передбачалася розробка проекту Закону “Про внесення змін до Конституції України”. У липні 1997 р. Інститутом законодавства Верховної Ради України було подано на розгляд варіант законопроекту, що передбачав внесення змін до 24 статей Конституції і двох пунктів “Перехідних положень”.

Недосконалість Конституції значною мірою зумовила парламентську кризу на початку 2000 р. У цей період першим кроком на шляху до політичної реформи була народна ініціатива з проведення Всеукраїнського референдуму 16 квітня 2000 р., покликаною сприяти розв’язанню цілої низки давно назрілих проблем державного устрою. На чотири концептуальні питання були отримані позитивні результати. Конституційний Суд України визнав рішення Всеукраїнського референдуму імперативними, але вони так і не були реалізованими. Через жорстку протидію деструктивних політичних сил та недостатню відпрацьованість механізмів запровадження результатів референдуму в конституційне поле імплементаційний процес було зірвано.

Виходячи з того, що політичні реформи мають здійснюватися на основі чіткого визначення пріоритетів і принципів, з урахуванням практичного досвіду та умов суспільно-політичного розвитку, Президентом України 27 квітня 2001 р. було видано Розпорядження № 73 щодо підготовки проекту Концепції реформування політичної системи України.

У цей період здійснюється новелізація тексту Конституції України відповідно до Указу Президента України № 895/2002 від 3 жовтня 2002 р. “Про організацію роботи з підготовки законопроектів про внесення змін до Конституції України та виборчих законів”. Цим Указом був затверджений склад Комісії з опрацювання законопроектів про внесення змін до Конституції України. Завдання полягало в тому, щоб забезпечити перехід України від президентсько-парламентської форми правління до парламентсько-президентської [13, с. 5]. Йдеться про суттєве реформування не лише державних інституцій з точки зору перерозподілу владних повноважень між вищими органами державної влади, а й про трансформацію політичної системи в цілому.

6 березня 2003 р. Президент України видав Указ № 197 “Про внесення на всенародне обговорення проекту Закону України “Про внесення змін до Конституції України”. Для узагальнення пропозицій,

що надходили в ході всенародного обговорення законопроекту, була створена робоча група з представників Верховної Ради України, Адміністрації Президента, Кабінету Міністрів, центральних і місцевих органів виконавчої влади, громадських організацій, провідних вчених та фахівців. За результатами обговорення були сформульовані пропозиції до проекту Закону і подані до Верховної Ради України. Але в серпні 2003 р. Президент відкликав свій законопроект [1, с. 8, 559].

Подальші спроби провести конституційну реформу з метою вдосконалення положень Конституції України виявлялися у нових законопроектах про внесення змін до чинної Конституції, що подавалися на розгляд Верховної Ради України. Як відомо, у 2001–2004 рр. більшість проектів законів про внесення змін до Конституції України передбачалося реалізувати саме таким шляхом. Найвідомішими стали два проекти законів про внесення змін до Конституції України, внесені Президентом України та групою народних депутатів України (А. Матвієнком, В. Мусіякою, А. Мартинюком, О. Морозом, Ю. Ключковським та ін.) у 2003 р. Ці проекти виносилися на всенародне обговорення і стали предметом ґрунтовних дискусій правознавців [14, с. 391].

Суперечки щодо проведення конституційної реформи помітно уповільнили роботу з прийняття законів України, прямо передбачених Конституцією України. Взагалі у період з 1997 до 2004 р. світ побачили понад 20 законопроектів щодо конституційних змін.

Отже, характерною ознакою третього етапу (1996–2004 рр.) історичного розвитку державного ладу України стало формування нормативно-правового та організаційно-правового механізмів Української держави. Відповідно, його змістом була реалізація конституційних положень про державний лад України через новоприйняті правові акти та систему органів державної влади і місцевого самоврядування, передбачену Конституцією України.

Початок четвертого етапу пов'язаний із подіями листопада–грудня 2004 р. Головною подією цього періоду стало внесення змін до Конституції. Документ опрацьовували на основі текстів трьох законопроектів № 4180 (його взяли за основу), № 4105, № 3207-1, після чого його було передано до Тимчасової спеціальної комісії Верховної Ради із внесення змін до Конституції для його остаточного опрацювання.

Основним актом цього періоду став Закон України “Про внесення змін до Конституції України” від 8 грудня 2004 р., який набрав чинності з 1 січня 2006 р., за винятком кількох нормативних положень, що вступили в дію з дня набуття повноважень Верховною Радою України, обраною у 2006 р. [15, с. 78-145; 14, с. 393].

Реалізація положень вищезазначеного Закону мала сприяти вдосконаленню механізму функціонування державної влади, доцільнішому розподілу повноважень між Президентом, Верховною Радою і Кабіне-

том Міністрів України [16, с. 3; 17, с. 14-23], зменшенню концентрації влади в одній інстанції, забезпеченню ефективної співпраці законодавчої і виконавчої гілок влади та їх взаємної відповідальності за здійснення державної політики. Отже, замість запровадження ефективного механізму взаємодії в системі здійснення державної влади конституційні зміни принесли нові протиріччя та набагато складніші проблеми.

П'ятий етап пов'язаний з клопотанням до Конституційного Суду України суб'єкта права на конституційне подання – 252 народних депутатів України – про визнання неконституційним Закону України “Про внесення змін до Конституції України” від 8 грудня 2004 р. № 2222-IV у зв'язку з порушенням встановленої Конституцією України процедури його розгляду та ухвалення, оскільки відповідний проект Закону України “Про внесення змін до Конституції України” від 19 вересня 2003 р. за реєстраційним номером № 4180 з поправками був розглянутий та ухвалений Верховною Радою України як Закон № 2222 без обов'язкового у такому разі висновку Конституційного Суду України щодо відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України вимогам статей 157 і 158 Конституції України.

Таким чином, Верховна Рада України прийняла Закон № 2222, не дотримавши встановленої Конституцією України процедури його розгляду та ухвалення, чим порушила положення її ч. 2 ст. 6, ч. 2 ст. 19, п. 1 ч. 1 ст. 85, ст. 159. Відповідно, визнання Конституційним Судом України неконституційним Закону № 2222 означає відновлення дії попередньої редакції норм Конституції України, які були змінені, доповнені та виключені Законом № 2222. Таке рішення є початком п'ятого етапу розвитку державного ладу України, воно забезпечує стабільність конституційного ладу в Україні, гарантування конституційних прав і свобод людини і громадянина, цілісність, непорушність та безперервність дії Конституції України, її верховенство на всій території України.

Змістом цього етапу стало невідкладне виконання органами державної влади Рішення Конституційного Суду України стосовно приведення нормативно-правових актів й інститутів державного ладу у відповідність до Конституції України від 28 червня 1996 р. в редакції, що існувала до внесення змін Законом України “Про внесення змін до Конституції України” від 8 грудня 2004 р. № 2222-IV.

Шостий етап розвитку сучасного державного ладу України розпочався підтримкою Указом Президента України В. Ф. Януковича ініціативи Л. М. Кравчука – Президента України у 1991–1994 роках щодо створення Конституційної Асамблеї для підготовки змін до Конституції України.

Конституційна Асамблея має зосередитись на експертній, фахово-практичній, смисловій та політичній сторонах справи й запропону-

вати реальний документ, який працюватиме. Необхідно чітко визначитися з напрямками конституційних змін, а також з механізмами формування та функціонування Конституційної Асамблеї.

Магістральними напрямками реформування Конституції є зміцнення стабільності, незалежності й ефективності державних інститутів, чіткий розподіл повноважень між ними та вироблення дієвої системи стримувань і противаг. Для ефективної діяльності влади потрібен жорсткий баланс повноважень її основних гілок. З іншого боку, має бути дієвою система противаг, яка убезпечила б суспільство від узурпації влади та підтримувала її належний розподіл. Крім того, надзвичайно важливим є зміцнення місцевого самоврядування відповідно до європейських традицій і стандартів. Саме ці положення і є квінтесенцією якісної та всеосяжної конституційної реформи, до проведення якої закликає Україну й Венеціанська комісія.

Конституційна реформа полягає в послідовності політико-правових рішень і дій державної влади, спрямованих на узгодження писаних норм Основного Закону країни у відповідність до тієї реальної конституції в матеріальному значенні слова, яка зумовлюється потребами суспільного розвитку [18, с. 22-27].

Висновки. Підсумовуючи, необхідно зауважити, що пізнавати, а тим більше змінювати існуючий державний лад неможливо без знання його історичних закономірностей виникнення і трансформації. Історичне осмислення досліджуваного явища дозволило виділити періодизацію його становлення і розвитку.

Отже, конституційний процес та процес еволюції державного ладу позбавлені запрограмованої визначеності, їм властивий альтернативний характер і наявність варіантів подальшого демократичного розвитку. Метою конституційної реформи в Україні має стати забезпечення дієвості практичної реалізації норм Основного Закону у процесі регулювання суспільних відносин з врахуванням їх динаміки, рухливості без знищення демократичного духу як змісту Конституції України 1996 р., так і основ існуючого державного ладу, а також подолання кризового стану. На сьогодні в Україні склалися як об'єктивні, так і суб'єктивні передумови для переходу до якісно нового етапу державотворення, головним змістом якого має стати реформування державного ладу на основі поглиблення демократичних засад розвитку суспільства.

Бібліографічні посилання

1. *Ярмиш О.Н.* Предмет історії державності України // Історія державності України: Експеримент. підруч. / За заг. ред. О.М. Бандурки, О.Н. Ярмиша. – Х., 2004.
2. *Єрмолаєв В.М.* Становлення та розвиток вищих представницьких органів влади України // Правова система України: історія, стан та перспективи: У 5 т. / За заг. ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. – Х., 2008. – Т. 1: Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України.

3. *Мироненко О.М.* Історія Конституції України. – К., 1997.
4. *Онисьук М.В.* Традиції демократії в українському конституціоналізмі від доби УНР-ЗУНР і Карпатської України до сучасності // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2009. – № 11. – С. 6-10.
5. *Рум'янцеv В.О., Страхов М.М.* Право в період Української революції (1917-1921 рр.) // Правова система України: історія, стан та перспективи: У 5 т. / За заг. ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. – Х., 2008. – Т. 1: Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України.
6. Про підтримку ініціативи щодо створення Конституційної Асамблеї: Указ Президента України від 21 лютого 2011 р. № 224/2011 // Офіційний вісник України. – 2011. – № 14. – Ст. 562.
7. *Бандурка О.М., Древаль Ю.Д.* Держава Україна на сучасному етапі // Історія державності України: Експеримент. підруч. / За заг. ред. О.М. Бандурки, О.Н. Ярмиша. — Х., 2004.
8. *Орзіх М.* Започаткування сучасного етапу конституційної реформи в Україні // Юридический вестник. – 2003. – № 2. – С. 68-78.
9. *Тацій В., Тодика Ю.* Проблеми реалізації Конституції України // Вісник Академії правових наук України. – 2000. – № 2. – С. 20-29.
10. *Тодика Ю.М.* Конституція України: проблеми теорії і практики. – Х., 2000.
11. *Наливайко Л.* Історія становлення державного ладу України // Підприємництво, господарство і право. – 2009. – № 10. – С. 31-35.
12. *Ескина Л.Б.* Конституционная реформа в России: кризис или очередной этап? // Правоведение. – 2001. – № 2. – С. 4-24.
13. *Колпаков А.* Проблеми змін в політичній системі України: політико-правовий вимір // Право України. – 2003. – № 4. – С. 5-7.
14. *Погорілко В.Ф., Федоренко В.Л.* Конституційне право України. Академічний курс: Підруч.: У 2 т. / За ред. В.Ф. Погорілка. – К., 2006. – Т. 1.
15. *Євграфов П.Б.* Конституція України: коментар змін (2004-2007). Теоретичні та практичні аспекти: Наук.-практ. посіб. – К., 2007.
16. *Селіванов А.* Конституційна визначеність і подолання нестабільності проведеної реформи повноважень суб'єктів центральної влади // Право України. – 2007. – № 5. – С. 3-8.
17. *Тацій В.Я.* Конституційна реформа в Україні: сучасний стан та перспективи подальшої реалізації // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2009. – № 6. – С. 14-23.
18. *Бабенко К.* Проблема забезпечення цілісності державної влади в контексті розвитку системи конституційно-правового регулювання в Україні // Юридична Україна. – 2009. – № 7. – С. 22-27.

Надійшла до редакції 19.07.2011

О.І. Наливайко

кандидат юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 342.5

ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРОЦЕДУРИ ІМПІЧМЕНТУ

Досліджено феномен імпічменту, визначено його сутність, виокремлено та обґрунтовано наукові підходи до розуміння змісту терміна «імпічмент». Проаналізовано міжнародний досвід механізму

реалізації процедури імпічменту в зарубіжних країнах і в Україні.

Ключові слова: державна зрада, злочин, імпічмент, Конституційний Суд, механізм реалізації імпічменту, порядок, посадова особа, президент, процедура імпічменту.

Исследован феномен импичмента, определена его сущность, выделены и обоснованы научные подходы к пониманию содержания термина «импичмент». Проанализирован международный опыт механизма реализации процедуры импичмента в зарубежных странах и в Украине.

Ключевые слова: государственная измена, преступление, импичмент, Конституционный Суд, механизм реализации импичмента, порядок, должностное лицо, президент, процедура импичмента.

Phenomenon of impeachment is investigated, its essence is determined, scientific approaches to the comprehension of the content of the notion “impeachment” are defined and substantiated in the article. International experience of the mechanism of impeachment procedures realization in the foreign countries and Ukraine is analyzed.

Keywords: state treachery, crime, impeachment, Constitutional Court, mechanism of impeachment procedures realization, order, official, president, impeachment procedure.

Постановка проблеми. Вищі посадові особи є гарантами прав і свобод людини, захисниками найважливіших життєвих цінностей людини і громадянина, держави в цілому, тому останнім часом проблема відповідальності органів державної влади та вищих посадових осіб набуває особливої актуальності. Потребує ґрунтовного аналізу дослідження феномена імпічменту як заходу позбавлення повноважень вищих посадових осіб за скоєння ними державної зради чи інших злочинів. Зарубіжна і вітчизняна практика свідчать, що імпічмент через складну процедуру його проведення і підстави ініціювання, як правило, застосовується дуже рідко і не досягає свого результату.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. З метою повного і системного аналізу реалізації процедури імпічменту проаналізовано сучасні підходи до висвітлення цього питання в роботах як українських, так зарубіжних вчених, таких як І. Афанасьєва, С. Балан, О. Бойко, Т. Дьяченко, І. Ільїнський, М. Кармазіна, А. Коваленко, І. Кресіна, М. Ломаск, О. Мельник, М. Оніщук, Р. Павленко, Н. Самуйлик, Н. Сахаров, Д. Сміт, С. Троїцький, Дж. Уїлсон, П. Хоффер, В. Чиркін, В. Шаповал.

Виклад основного матеріалу дослідження. Перш ніж розглядати існуючі погляди та точки зору науковців щодо визначення поняття імпічменту, необхідно звернутися до етимології цього терміна. «Імпічмент» (від англ. impeachment – осуд, обвинувачення, від старофранц.

empeachment – перешкода, тортури) – за конституціями ряду держав процедура притягнення парламентом до відповідальності вищих посадових осіб у випадках вчинення ними певних злочинів [1]. Слово «impeach» походить від середньоанглійського «impeachen», який означає «заважати» чи «звинувачувати», та латинського «impedicare» – «зв'язувати» або «заковувати» [2].

Сучасне смислове навантаження поняття «імпічмент» досить різноманітне. Існує багато визначень імпічменту, в яких неоднакового висвітлюється його сутність та зміст. Полісемантичне тлумачення терміна «імпічмент» пов'язане перш за все з тим, що ця процедура в кожній державі істотно відрізняється за підставами і суб'єктами цієї процедури.

Загально визнаним є розуміння імпічменту як процедури притягнення до відповідальності і усунення з посади посадових осіб [3]. Вищі посадові особи відстороняються від посади, якщо визнаються винними в зраді, хабарництві або інших тяжких злочинах і провині.

Імпічмент також визначається у деяких країнах як конституційно встановлений порядок притягнення парламентом до відповідальності вищих посадових осіб держави (президента, міністрів, суддів вищих судів та ін.) за порушення ними законів [4]. Під імпічментом також розуміють особливий порядок (процедуру) обвинувачення посадових осіб держави (президентів, міністрів, суддів та ін.), передбачений конституціями ряду країн, зокрема США, та в тій чи іншій формі – Англії, Франції, деяких держав Латинської Америки та ін. [5].

В інших дослідженнях визначення поняття «імпічмент» конкретизується і трактується як особлива встановлена законом процедура притягнення до відповідальності за грубі порушення закону посадових осіб до завершення терміну одержаних ними відповідно до конституції та законодавства повноважень [6].

У вітчизняній науці «імпічмент» тлумачать як спеціальну процедуру притягнення до юридичної відповідальності вищої посадової особи держави у випадку вчинення такою особою державної зради чи інших злочинів [7]. Існує й розуміння імпічменту як «засобу самозахисту народу». По-перше, тому що імпічмент ініціює і в деяких країнах навіть проводить орган, якому делегований суверенітет народу. По-друге, імпічмент застосовується до конкретної особи тільки тоді, коли її дії не відповідають загальним нормам, які визнані мірою гідної поведінки в суспільстві [8]. В наведеному визначенні імпічмент відіграє значну роль у формуванні саме правової держави, демократії, оскільки зазначається, що він виступає засобом захисту народу, його інтересів, життєвих цінностей.

На сьогодні різні джерела трактують визначення поняття «імпічменту» в різноманітних формах, хоча Конституція та конституційне законодавство України не надають чіткого визначення терміна «імпі-

чмент». Єдиними підставами для запуску процедури є «вчинення державної зради або іншого злочину», які підпадають під дію кримінального закону. Процедура імпічменту закінчується відстороненням позбавленого недоторканності Президента України від влади [9].

Існує багато розбіжностей механізму застосування імпічменту в різних країнах. Так, конституції низки країн Європи відносять процес імпічменту до компетенції суду. В одних країнах в цьому бере участь Конституційний Суд (Німеччина, Литва, Словаччина, Хорватія), в інших – Верховний Суд (Кіпр), а в деяких – обидва (Росія, Україна).

Питання про повноваження суду – одне з найважливіших спірних питань сучасного інституту імпічменту. Згідно з Конституцією Словенії тільки Конституційний Суд приймає рішення про відповідальність президента або відкидає пред'явлені йому звинувачення. У деяких державах конституційну санкцію застосовує парламент, але висновки суду незаперечні.

Процес імпічменту вимагає регламентації і за процесуальними мотивами. Формально звинувачення пред'являє парламент. Але звинувачення депутати можуть пред'явити лише за наявності вагомих доказів. Якби парламент вивчав матеріали справи, це відняло б неймовірно багато часу і зруйнувало б його нормальну роботу. Саме тому в парламенті створюються тимчасові комітети або комісії, повноваження яких обмежуються підготовкою відповідних матеріалів. Результатом діяльності цієї комісії є висновок про наявність фактичних обставин, покладених в основу звинувачення. У США таку функцію має юридичний комітет Палати представників, в Литві – Спеціальна комісія з розслідування, в Росії – спеціальна комісія [10].

Цікаво розглянути механізм реалізації інституту імпічменту в Німеччині. У Німеччині повноваження Федерального президента регламентовані у п'ятому розділі Конституції. Важливим для розуміння описуваної процедури є те, що вибори Федерального президента проводяться Федеральними зборами, причому без попередніх дебатів, а також те, що роль Президента в цій країні сконцентрована на представницьких функціях. Його повноваження у разі особистих перешкод для виконання його посади або дострокового звільнення переходять до Голови Бундесрату. Про порядок його усунення від влади йдеться у Конституції країни. Бундестаг або Бундесрат може порушити перед Федеральним конституційним судом звинувачення проти Федерального президента в умисному порушенні ним Основного закону чи іншого федерального закону. Пропозиція про порушення звинувачення має бути подана не менш як чвертю голосів членів Бундестагу або чвертю голосів членів Бундесрату. Для вирішення питання про порушення звинувачення необхідна більшість у дві третини голосів членів Бундестагу або у дві третини голосів членів Бундесра-

ту. Звинувачення підтримується уповноваженим органом, який висунув звинувачення. Якщо Федеральний конституційний суд встановить, що Федеральний президент винен у навмисному порушенні Основного або іншого федерального закону, він може оголосити про усунення Федерального президента з посади. Після порушення звинувачення Федеральний конституційний суд має право тимчасовим розпорядженням постановити, що Федеральний президент не може виконувати своїх посадових функцій. З огляду на реальне значення фігури Федерального президента в житті країни, на практиці відсторонення чинного президента жодного разу не реалізовувалося [11]. Таким чином, процедура імпичменту у Німеччині реалізується у двопалатному парламенті, обвинувачення може бути сформульоване будь-якою з палат парламенту. Рішення про тимчасове припинення повноважень президента приймає Федеральний конституційний суд.

В Італії і Австрії рішення приймається на спільному засіданні обох палат. Конституція Російської Федерації передбачає ініціативу тільки нижньої палати парламенту – Державної Думи, де рішення приймається двома третинами голосів. У США розгляд справ про імпичмент можна поділити на три стадії: збудження переслідування палатою представників; розгляд матеріалів відповідним комітетом палати; судові слухання в сенаті, що закінчуються винесенням вироку. Після висунення обвинувачення конституції деяких держав, наприклад, Словенії та Угорщини, передбачають можливість припинення повноважень президента до закінчення розгляду справи.

Що стосується створення спеціальної слідчої комісії, то в деяких країнах створення такої комісії не передбачено, зокрема у Румунії та Болгарії прийняття рішення передуює розгляд справи та висновки Конституційного Суду.

В Болгарії, Хорватії і Словенії рішення Конституційного Суду про наявність правопорушення, в якому звинувачено президента, відповідно до конституції автоматично веде до припинення його повноважень.

В узагальненому вигляді будь-яка процедура імпичменту президента включає обов'язково стадії ініціювання, розслідування, розгляду його висновків та прийняття рішення по справі. Порушення питання про імпичмент здійснюється у стінах представницького органу за ініціативою групи парламентарів. Їх кількість визначається національним законодавством. У республіці Болгарія, зокрема, обвинувачення висувається за пропозицією не менш ніж чверті народних представників і вважається підтриманим, якщо за нього проголосувало більше третини депутатів, в Литві – за рішенням кваліфікованої більшості [12].

Що ж стосується механізму реалізації імпичменту в Україні, то він передбачає шість стадій: ініціювання питання Верховною Радою, створення тимчасової слідчої комісії, розгляд Верховною Радою її

пропозицій, перевірка Конституційним Судом, підготовка рішення Верховним Судом і передача його до Верховної Ради, розгляд Верховною Радою питання про імпічмент і прийняття рішення [2].

Стаття 111 Конституції України визначає юридичні підстави і зміст основних стадій процедури дострокового припинення повноважень Президента України в порядку імпічменту. На відміну від відставки, яка має добровільний характер, усунення Президента України з поста передбачає примусове позбавлення глави держави його повноважень і недоторканності.

Усунення Президента з посади є заходом конституційно-правової відповідальності глави держави. Метою імпічменту є звільнення Президента з посади і позбавлення його президентського імунітету для подальшого притягнення до кримінальної відповідальності на загальних підставах.

Закріплена Конституцією України процедура імпічменту є досить складною і багатоетапною. Її складність визначається особливою роллю Президента в державному механізмі України, необхідністю створення системи гарантій від необґрунтованого застосування цього заходу юридичної відповідальності до глави держави [13].

На відміну від багатьох зарубіжних конституцій, Основний Закон України не передбачає загального терміну з моменту висунення звинувачення, протягом якого має бути прийняте рішення про усунення Президента України з посади. Ця прогалина Конституції має бути заповнена в спеціальному законі про імпічмент Президента України або в Законі України «Про Президента України».

За Конституцією України порядок імпічменту має квазісудовий характер, тобто містить деякі елементи досудових процедур – створення спеціальної тимчасової слідчої комісії, призначення спеціального прокурора, спеціальних слідчих, пред'явлення обвинувачення, надання висновку Верховним Судом України. Однак сам судовий процес відсутній: немає судових засідань, змагальності і диспозитивності сторін, свободи у наданні доказів, їх дослідженні та доведенні їхньої переконливості перед судом, а головне – не вистачає обвинувального вироку суду, згідно з яким особу можна вважати винною у скоєнні злочину [14].

Такі конституційні протиріччя є невирішеними як у теоретичному, так і практичному плані, оскільки ст. 124 Конституції України наголошує, що «Правосуддя в Україні здійснюється виключно судами. Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються» [15]. Частина друга цієї ж статті зазначає, що юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, які виникають у державі. Звідси виникає колізія, оскільки ст. 111 Конституції передбачає, що саме Верховна Рада України прий-

має рішення про звинувачення, створює спеціальну тимчасову слідчу комісію для проведення розслідування, висновки і пропозиції тимчасової слідчої комісії розглядаються на засіданні Верховної Ради України. Все це суперечить нормам ст. 124 Конституції України.

Ще більше запитань виникає за відсутності чітко регламентованої на законодавчому рівні процедури імпічменту. Відповідно до ч. 2 ст. 19 Конституції України посадові особи органів державної влади зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачений Конституцією та законами України. Проте ст. 111 Конституції України ні межі, ні способи дії суб'єктів процедури імпічменту не визначає. Зокрема, це стосується спеціального прокурора, спеціальних слідчих та тимчасової слідчої комісії. Не визначені права та обов'язки захисників, свідків, експертів. Не врегульовані також дії Верховного Суду України як суб'єкта конституційно-правової процедури, зокрема не визначено, хто, у якому складі і яким чином готує та затверджує висновок Верховного Суду України про те, що діяння, в яких звинувачується Президент України, містять ознаки державної зради або іншого злочину [14].

Таким чином, зазначена процедура усунення Президента України з посади має певні недоліки, зокрема, не знайшла відображення в законодавстві ціла низка процедурних питань, таких як строки здійснення імпічменту, порядок створення і функціонування тимчасової спеціальної комісії, порядок збору доказів, наслідки здійснення імпічменту.

Такий досить складний порядок притягнення Президента до відповідальності, відсутність процесуальної регламентації імпічменту робить його здійснення майже неможливим.

Нещодавно науковці зацікавилися розглядом цієї теми, а саме питанням реалізації механізму процедури імпічменту. Цікаво, що українські дослідники зазначають: інститут імпічменту має насамперед запобіжне значення, бо притягнення президента до відповідальності в порядку імпічменту трапляється у політичній практиці держав досить рідко [2]. Наприклад, на сьогодні можна виділити один такий досвід у світі. Отже, найвідомішим прикладом вдалого імпічменту є позбавлення влади президента Литви Р. Паксаса [16].

Відповідальність Президента України слід віднести до малорозроблених у теорії та складно сформульованих у нормативній моделі складових інституту президента. Фактично конституційні норми вказують на один вид відповідальності – конституційно-правову у формі усунення з поста в порядку імпічменту. Однак це відповідальність за вчинення злочину. При цьому не визначено, чи є таким злочином порушення присяги, і якщо є, то хто, як, та у який спосіб це буде визначати [17]. Усі ці питання потребують більш ґрунтовного вивчення та вирішення, перш за все на законодавчому рівні.

Вирішення проблем (допоки гіпотетичних), пов'язаних зі здійсненням процедури імпічменту у вітчизняних державно-правових умовах, вбачається насамперед у зміні формулювання ст. 111 Конституції України, яка визначає коло підстав порушення імпічменту щодо глави держави [14].

Так, Р. Мартинюк вважає, що вітчизняна модель процедури імпічменту, регламентована ст. 111 Конституції України, має набути настільки простої конструкції, наскільки це необхідно для того, щоб вона стала реальною [6].

Багато питань виникає за відсутності чітко регламентованої на законодавчому рівні процедури імпічменту. Для вирішення цієї проблеми необхідно визначити науково-практичні пропозиції, що спрямовані на створення необхідної нормативно-правової бази, наприклад, окремого закону України «Про Президента України», який би забезпечував реалізацію механізму процедури імпічменту Президента України, визначав та встановлював його відповідальність перед народом України за свої дії та бездіяльність [9]. Для того щоб механізм відповідальності Президента України мав дієвий характер, він повинен бути закріплений лише у чітко визначених нормативно-правових актах, у відповідності з розмежуванням повноважень різних рівнів публічної влади, встановленої Конституцією України [14]. Усі питання, які стосуються діяльності, зокрема, відповідальності посадових осіб вищих органів державної влади, мають дістати відображення і рішення у відповідних нормативно-правових актах, хоча б для того, щоб уберегти себе і наступні покоління від можливих політичних криз [18].

Окрім прийняття закону, який регламентував би процедуру імпічменту Президента України, та правового акта, який би встановлював загальний порядок створення тимчасових слідчих комісій Верховної Ради України тощо, необхідне також законодавче закріплення правових наслідків у разі припинення імпічменту внаслідок відставки Президента. Добровільна відставка Президента не повинна припиняти розслідування у кримінальній справі або настання інших юридичних наслідків за вчинене правопорушення. Обов'язково треба передбачити у законі, який регулюватиме процедуру здійснення імпічменту, що його наслідком є не тільки відставка посадової особи, а й заборона займати в майбутньому будь-яку посаду в органах державної влади. Така санкція є логічним наслідком імпічменту [2].

Тематична актуалізація цієї проблематики пов'язана із необхідністю нормативної визначеності процедури реалізації президентських повноважень [19]. Нагальною проблемою залишається відсутність конституційного закону «Про Президента України» [20]. Тому однією з найбільш актуальних і гострих проблем сучасної науки є проблема теоретичного обґрунтування місця і ролі Президента України як глави

держави в системі органів держави, максимально чіткого визначення його компетенції [21].

Висновок. Отже, Президент України посідає важливе місце в системі органів держави, що зумовлено не тільки специфічним статусом глави держави, а й наділенням його широкими повноваженнями. Він знаходиться не над гілками влади, а між ними, забезпечуючи єдність державної влади та ефективне функціонування її гілок [22]. Тому доцільним є приділити увагу саме імпічменту Президента як гаранта законності та правопорядку в країні.

Процедура імпічменту відіграє важливу роль у становленні правової держави, перш за все демократії, тому потребує більшого акцентування уваги при розгляді і вивченні цього феномена та його врегулюванні на законодавчому рівні. Беручи до уваги те, що імпічмент у високорозвинених країнах на практиці є достатньо рідкою, але дієвою та не настільки ускладненою, як в Україні, процедурою, зазначимо, що в нашій державі вона має набути такої конструкції, яка б стала більш реальною для реалізації.

Бібліографічні посилання

1. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (гол. редкол.) та ін. – К., 1998. – Т. 2.
2. *Кресіна І.О., Коваленко А.А., Балан С.В.* Інститут імпічменту: порівняльний політико-правовий аналіз: Монограф. – К., 2004.
3. Конституционное право: Энциклопедический словарь / Отв. ред. и рук. авт. кол. С.А. Авакьян. – М., 2001.
4. *Шляхтун П.П.* Конституційне право: Словник термінів. – К., 2005.
5. Популярна юридична енциклопедія / Кол. авт.: В.К. Гіжевський, В.В. Головченко, В.С. Ковальський (кер.) та ін. – К., 2002.
6. Мартинюк Р. Інститут імпічменту в Україні: вади вітчизняної моделі // *Право України.* – 2008. – № 2. – С. 105-108.
7. *Телітко В.Е.* Конституційне та конституційно-процесуальне право України: Навч. посіб. – К., 2009.
8. *Статкявичус М.* Импи́чмент и его последствия // *Закон и право.* – 2004. – № 10. – С. 8-12.
9. *Павловська Н.* Механізм процедури імпічменту (теоретичний та практичний досвід) // *Право України.* – 2010. – № 3. – С. 115-119.
10. *Статкявичус М.* Перспективы развития института импичмента в современном демократическом государстве // *Правоведение.* – 2004. – № 5. – С. 42-50.
11. Конституційне право зарубіжних країн: Навч. посіб. / М.С. Горшеньова, К.О. Закоморна, В.О. Ріяка та ін.; За заг. ред. В.О. Ріяки. – 2-е вид., доп. і перероб. – К., 2006.
12. *Мельник О.* Імпічмент президента. Можливість і доцільність // *Віче.* – 2000. – № 2. – С. 150-155.
13. Конституція України. Науково-практичний коментар / Редкол.: В.Я. Тацій (голова редкол.), О.В. Петришин (відп. секретар), Ю.Г. Барабаш та ін. – 2-е вид., перероб. і доп. – Х., 2011.
14. *Наливайко О.І., Шишко Я.Р.* Перспективи вдосконалення інституту імпічменту в Україні // *Розвиток України в XXI столітті: економічні, соціальні, екологічні, гуманітарні та правові проблеми: Зб. тез доповідей Восьмої Міжнар. наук.-практ. інтернет-конференції.* – Тернопіль, 2010. – С. 213-215.
15. Конституція України від 28 червня 1996 р. (зі змінами і доп.) // *ВВР.* – 1996. – № 30. – Ст. 141.

16. Сухонос В. Конституційно-правовий та історичний аспекти припинення повноважень глави держави: теоретико-методологічний аналіз // Підприємництво, господарство і право. – 2007. – № 6. – С. 122-125.

17. Мельниченко В., Плахотнюк Н. Інститут президента в Україні: стан та перспективи розвитку // Право України. – 2009. – № 12. – С. 18-29.

18. Волкотруб С.Г. Імунітет і проблеми його захисту в кримінальному судочинстві: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 2003.

19. Перечина С.Г. Президентство в политической системе общества: сравнительный анализ: Автореф. дис. ... канд. полит. наук. – Минск, 2001.

20. Совгиря О.В., Шукліна Н.Г. Окремі аспекти регулювання статусу вищих органів державної влади за Конституцією України // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2009. – № 6. – С. 24-29.

21. Серьогіна С.Г. Теоретично-правові та організаційні засади функціонування інституту президентства в Україні: Монограф. – Х., 2001.

22. Наливайко Л.Р. Державний лад України: теоретико-правова модель: Монограф. – Х., 2009.

Надійшла до редакції 15.09.2011

І.Є. Словська

кандидат юридичних наук
(Національний університет
«Одеська юридична академія»)

УДК 342.53

ПАРЛАМЕНТСЬКІ СЛУХАННЯ ЯК ФОРМА РЕАЛІЗАЦІЇ КОНТРОЛЬНИХ ПОВНОВАЖЕНЬ ПАРЛАМЕНТУ

Проаналізовано процедуру проведення парламентських слухань в Україні та можливість рецепції окремих нормативних положень законодавства Російської Федерації щодо суб'єктів ініціювання та участі. Автор наводить приклади резолюцій парламентських слухань.

Ключові слова: парламентські слухання, резолюція, контрольні повноваження парламенту.

Анализируются процедура проведения парламентских слушаний в Украине и возможность рецепции отдельных нормативных положений законодательства Российской Федерации относительно субъектов инициирования и участия. Автор приводит примеры резолюций парламентских слушаний.

Ключевые слова: парламентские слушания, резолюция, контрольные полномочия парламента.

Procedure of parliament hearings conducting in Ukraine and possibility of reception of separate regulations of Russian Federation legislation regarding subjects of initiation and participation are analyzed. Author presents resolutions examples of parliament hearings.

Keywords: parliament hearings, resolution, parliament supervisory powers.

Постановка проблеми. Зміст парламентських процедур є пізнавальним не лише для вузького кола науковців з питань конституційного права, але і для широкого загалу громадян. Висвітлення механізму діяльності законодавчого органу влади, порядку прийняття ним рішень завжди цікавило осіб, небайдужих до перебігу політичних й інших подій, що відбуваються у державі і суспільстві. Особливу зацікавленість викликають парламентські слухання – одна з традиційних форм парламентської діяльності. На них можуть розглядатися проблеми, що потребують публічного обговорення (законопроекти, міжнародні договори, бюджет та звіт про його виконання, інші питання зовнішньої і внутрішньої політики) [1, с. 363]. Рекомендації, прийняті з предмету парламентських слухань, засвідчують прагнення законодавчого органу розв'язати існуючу проблему та привернути увагу органів публічної влади і населення до її вирішення.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Правову природу парламентських слухань аналізували Ю.Г. Барабаш, П.С. Кислий, О.М. Кокотов, В.М. Колесников, М.І. Кукушкін, Е.Р. Рахімкулов, О.Н. Ярмиш та ін. Проте цілісних досліджень цього конституційно-правового інституту як в Україні, так і за кордоном бракує. Недостатньо наукових розробок, які би порівнювали проведення парламентських слухань у різних державах та на основі методу компаративістики визначали можливі шляхи удосконалення вітчизняного законодавства з даної проблематики.

Метою запропонованого дослідження є аналіз процедури проведення парламентських слухань в Україні та можливість реєпції окремих нормативних положень законодавства Російської Федерації щодо суб'єктів ініціювання та участі. Крім того, автор наводить приклади резолюцій парламентських слухань у Верховній Раді України, розкриваючи їхній зміст та наслідки для внутрішньої і зовнішньої політики.

Викладення основного матеріалу дослідження. Парламентські слухання, як правило, не пов'язані із законодавчим процесом щодо розгляду і прийняття конкретних законопроектів. Більшість з них проводяться як форма парламентського контролю, під час якої народні депутати мають змогу вислухати політичну позицію, зміст актуальної проблеми, що є предметом слухань, пропозиції стосовно її вирішення від представників органів державної влади й місцевого самоврядування і, відповідно, вплинути на їх діяльність; привернути увагу засобів масової інформації до законотворчих планів представницької установи [2, с. 136].

Процедуру проведення парламентських слухань, а саме їх періодичність, ініціювання, підготовку та загальні положення, визначає Глава 39 Регламенту Верховної Ради України [3] та ст. 28 Закону Ук-

раїни «Про комітети Верховної Ради України» [4], в якій йдеться про повноваження комітетів як ініціатора та виконавця підготовчих дій з проведення парламентських слухань.

Парламентські слухання проводяться в сесійний період, як правило, не більше одного разу на місяць у дні тижня, що відводяться для роботи в комітетах і депутатських фракціях. Ініціює їх проведення комітет з питання свого відання і оформлює рішення у вигляді проекту постанови Верховної Ради, що включається до порядку денного сесії без голосування. Постанова визначає тему парламентських слухань, дату їх проведення, комітет/комітети, які здійснюють підготовку до проведення парламентських слухань, органи державної влади, які мають подати необхідні інформаційно-аналітичні матеріали та підготувати доповідь з питання, що розглядається на парламентських слуханнях, порядок їх висвітлення у засобах масової інформації. Рішення про тему, день та час проведення приймається законодавчим органом не пізніше як за 30 днів до дати розгляду питання й публікується в газеті «Голос України» у 10-денний строк після дня його прийняття.

Пропозиції стосовно проведення парламентських слухань з питань, які вже були предметом обговорення Верховної Ради поточного скликання, можуть бути внесені не раніше ніж через рік після проведення попередніх парламентських слухань з відповідної теми [3, ст.ст. 233-234].

Цілком очевидно, що інформацію про організацію майбутніх парламентських слухань слід розміщувати на офіційній веб-сторінці Верховної Ради з одночасним відкриттям тематичних форумів. У такий спосіб буде забезпечена можливість висловити пропозиції щодо проблем, які планується обговорити на парламентських слуханнях, усім громадянам, що мають доступ до мережі Інтернет [5, с. 51].

Проаналізувавши склад суб'єктів ініціювання проведення парламентських слухань (а нормативно визначеним є лише комітет Верховної Ради України), вважаємо за доцільне розширити цей перелік. До прикладу, у Російській Федерації парламентські слухання у Раді Федерації проводяться за ініціативою Голови Ради Федерації, Ради палати, комітету, комісії Ради Федерації з питань їх відання чи групи членів Ради Федерації чисельністю не менше 15 осіб (ч. 2 ст. 84 Регламенту Ради Федерації) [6]. Якщо ініціатива проведення парламентських слухань належить Голові Ради Федерації, Раді палати, групі членів Ради Федерації, то Голова Ради Федерації визначає комітет (комісію), відповідальний за організацію і проведення парламентських слухань (ч. 2 ст. 85 Регламенту Ради Федерації). Регламент наголошує, що парламентські слухання у Раді Федерації можуть проводитися спільно з комітетами і комісіями Державної Думи, парламентами іноземних держав [6, ч. 3 ст. 84].

У Державній Думі парламентські слухання проводяться за ініціативою Ради Державної Думи, комітетів, комісій і фракцій (ч. 1 ст. 64 Регламенту Державної Думи) [7]. Організація і проведення парламентських слухань покладається Радою Державної Думи на відповідні комітет чи комісію та Апарат Державної Думи (ч. 4 ст. 64 Регламенту Державної Думи).

На наше переконання, за прикладом Російської Федерації слід надати право ініціювати проведення парламентських слухань не лише комітетам Верховної Ради України, але й Голові Верховної Ради та групам народних депутатів у кількості не менше 20 осіб (незалежно від фракційної приналежності, оскільки на порядку денному – зміна пропорційної виборчої системи формування парламенту на змішану). Така законодавча новація дозволить вказаним суб'єктам безперешкодно ставити на порядок денний пленарного засідання розгляд актуального питання зовнішньої і внутрішньої політики держави, яке цікавить парламентаріїв та їх виборців.

Голова Верховної Ради – керівник парламенту, який організовує розробку планів законопроектної роботи і підготовку питань до розгляду на пленарних засіданнях, визначає головний комітет з підготовки і попереднього розгляду законопроекту, внесеного на розгляд Верховної Ради, має право скликати і проводити засідання комітетів (п.п. 12, 13, 17, 18 ч. 1 ст. 78 Регламенту Верховної Ради України) як координатор діяльності цього органу згідно з ч. 3 ст. 1 Закону України «Про комітети Верховної Ради України». Тому нелогічно позбавляти першу особу парламенту можливості ініціювати обговорення народними депутатами певної проблеми, незважаючи на те, що комітет – орган Верховної Ради України, який утворюється для здійснення за окремими напрямками законопроектної роботи, підготовки і попереднього розгляду питань, віднесених до повноважень Верховної Ради, та виконання контрольних функцій [4, ч. 1 ст. 1].

Стосовно нормативної регламентації права груп народних депутатів ініціювати проведення парламентських слухань зауважимо таке. Народний депутат є представником українського народу, уповноваженим протягом парламентської каденції [8, ч. 1 ст. 1] брати участь у роботі комітетів (комісій), депутатських фракцій (груп), у роботі над законопроектами та іншими актами Верховної Ради; звертатися із депутатськими запитаними і зверненнями до вищих посадових осіб, органів державної влади і місцевого самоврядування, керівників підприємств, установ та організацій. Тому не слід у Законі України «Про статус народного депутата України» обмежуватися лише згадкою про його «участь у парламентських слуханнях» (ст. 6). Треба деталізувати форми участі, в тому числі регламентувати можливість ініціювати питання про проведення таких слухань не обов'язково у складі певного профільного комітету,

адже парламентарій особисто розглядає звернення виборців, підприємств, установ, організацій, органів публічної влади, об'єднань громадян та зобов'язаний вживати заходів для реалізації їх пропозицій [8, ч. 2 ст. 7]. Запропоноване нововведення дозволить народним депутатам, незалежно від предмету відання і політичних уподобань, що домінують у комітеті, до складу якого вони належать, представникам парламентської меншості чи позафракційним депутатам зобов'язати представників вищих органів державної влади з'явитися на пленарне засідання, надати необхідні для розгляду матеріали та відзвітувати про стан справ у тій галузі, що викликає занепокоєння. Зміст прийнятої резолюції буде проявом реалізації контрольних повноважень усього парламенту.

При впровадженні запропонованої норми Голова Верховної Ради України повинен визначати комітет, відповідальний за організацію і проведення парламентських слухань.

Прийнятною для рецепції також видається положення про практику спільних з парламентами іноземних держав парламентських слухань, що буде проявом міжпарламентського співробітництва.

Регламент Верховної Ради України не містить виключного переліку осіб, що можуть бути запрошені на парламентські слухання. Організація проведення парламентських слухань покладається на відповідний комітет, який запрошує представників органів публічної влади, об'єднань громадян, наукових установ, представників громадськості, які виявили бажання взяти в них участь і подали не пізніше як за 5 днів відповідну заявку до комітету, що проводить підготовку до слухань. Комітет формує список запрошених осіб, порядок проведення парламентських слухань та черговість виступів їх учасників. Список погоджується з Головою Верховної Ради не пізніше як за 3 дні до проведення парламентських слухань [3, ч.ч. 1-2 ст. 235].

Регламент Ради Федерації (ч. 3 ст. 86) чітко визначає вищих посадових осіб та представників державних органів, що можуть брати участь у закритих і відкритих парламентських слуханнях цієї палати парламенту: Президент РФ, Голова та члени Ради Федерації, Голова та депутати Державної Думи, Голова та члени Уряду, заступники (перші заступники) керівників федеральних органів виконавчої влади, Голова Конституційного Суду РФ, Голова Верховного Суду РФ, Голова Вищого Арбітражного Суду РФ, Голова та аудитор Рахункової палати РФ, Уповноважений з прав людини у РФ, Генеральний прокурор РФ, Голова Центральної виборчої комісії РФ, Повноважений представник Президента РФ у Раді Федерації, Повноважений представник Державної Думи у Раді Федерації, Уповноважений при Президенті РФ з прав дитини, керівники законодавчих (представницьких) і виконавчих органів державної влади суб'єктів РФ.

Регламент Державної Думи містить більш демократичну норму

про, як правило, відкриті для засобів масової інформації, об'єднань громадян і громадськості пленарні слухання (ч. 1 ст. 65). Але зазначає приблизно такий же перелік уповноважених бути присутніми суб'єктів, що і Регламент Ради Федерації (окрім заступників/перших заступників керівників федеральних органів виконавчої влади, Голів вищих судових органів, Повноважного представника Президента РФ у Раді Федерації, Повноважного представника Державної Думи у Раді Федерації, Уповноваженого при Президентові РФ з прав дитини, керівників законодавчих і виконавчих органів державної влади суб'єктів РФ). Частина 3 ст. 65 Регламенту Державної Думи додатково зараховує до таких суб'єктів Повноважного представника Президента РФ у Державній Думі, Повноважного представника Уряду РФ у Державній Думі, членів Конституційного Суду РФ, Верховного Суду РФ, Вищого Арбітражного Суду РФ, заступників Голови Рахункової палати РФ.

Вважаємо більш прийнятною відповідну редакцію Регламенту Верховної Ради України, яка не містить надто розширений перелік представників усіх органів державної влади, що можуть бути присутніми на парламентських слуханнях. До того ж вітчизняне законодавство надає можливість участі представникам органів місцевого самоврядування та наукових установ, «які виявили бажання» взяти участь у парламентських слуханнях і подали заявку до комітету. Такий підхід є більш прогресивним і свідчить про відкритість парламентських слухань для загалу наукових працівників, представників територіальних громад, громадських організацій тощо. Їх взаємодія з парламентом при здійсненні контрольних повноважень жорстко не регламентована, оскільки допускаються прояви власної ініціативи у залученні до політичного життя держави.

Не пізніше як за 5 днів до проведення парламентських слухань органи публічної влади та комітети відповідно до предметів їх відання надають народним депутатам аналітичні та довідкові матеріали з питань, що розглядатимуться. Інші учасники парламентських слухань отримують відповідні матеріали під час реєстрації.

Парламентські слухання, як правило, проводяться у залі засідань Верховної Ради. Їх відкриває і веде Голова Верховної Ради України, його Перший заступник або заступник. Під час парламентських слухань заслуховуються доповіді з обговорюваної теми (до 20 хв.), відповіді на усні чи письмові запитання (до 15 хв.) та проводиться загальне обговорення (до 2 год.) – виступаючим надається до 5 хв. У разі необхідності після доповіді та відповідей на запитання заслуховується співдоповідь представника комітету, відповідального за підготовку проведення парламентських слухань, тривалістю до 15 хв., після чого співдоповідач протягом 10 хв. відповідає на запитання. Насамкінець

головуючий підбиває підсумки парламентських слухань, а Верховна Рада приймає постанову, якою схвалює відповідні рекомендації.

Парламентські слухання стенографуються і матеріали стенограми розміщуються на офіційному веб-сайті Верховної Ради та видаються окремим додатком до стенографічного бюлетеня пленарних засідань.

Парламентські слухання проводяться гласно і відкрито з прямою радіотрансляцією, а в разі необхідності – і телетрансляцією [9, с. 108-109]. Перебіг парламентських слухань також висвітлюють у запису у вечірні години по телебаченню [3, п. 9 ч. 6 ст. 3].

Ю.Г. Барабаш у дисертаційному дослідженні з питань парламентського контролю пропонує друкувати матеріали слухань окремим виданням з обов'язковим надсиланням до державних бібліотек, де б з ними зміг вільно ознайомитись кожен бажаючий [10, с. 96]. Нині цю пропозицію взято до уваги і така практика існує в Україні.

Предметом парламентських слухань, як уже наголошувалося, є обговорення нагальних проблем політики. Наприклад, Комітетом Верховної Ради України з питань науки і освіти 6 липня 2010 р. були проведені парламентські слухання на тему: «Запровадження 12-річної загальної середньої освіти в Україні: проблеми та шляхи їх подолання». Учасники відзначили створення нормативно-правового і науково-методичного забезпечення поетапного переходу школи на нову структуру і зміст освіти; вжиття заходів щодо впорядкування мережі загальноосвітніх навчальних закладів відповідно до освітніх потреб та інтересів учнів. Проте заходи щодо запровадження 12-річної загальної середньої освіти проводилися непослідовно і несистемно. Зміст шкільної освіти переобтяжений надмірним фактологічним матеріалом, містить відомості, які не мають суттєвої загальноосвітньої цінності; недостатньо збалансовані гуманітарна і природничонаукова складові; не забезпечено умов для успішного масового запровадження профільного навчання у старшій школі. Крім того, слід врахувати наявні обмежені ресурси на освіту та неготовність переходу старшої школи на трирічний термін навчання.

Учасники парламентських слухань рекомендували внесення змін до законів України «Про загальну середню освіту» у частині запровадження 11-річного терміну здобуття повної загальної середньої освіти та «Про дошкільну освіту» у частині встановлення обов'язкової дошкільної освіти дітей п'ятирічного віку [11, с. 152-154].

Ще одним прикладом парламентських слухань, які активізували зміни у вітчизняному законодавстві та вплинули на інтереси фактично усіх без винятку категорій громадян, є слухання на тему «Стан проведення пенсійної реформи та шляхи її вдосконалення», проведені Комітетом Верховної Ради України у справах пенсіонерів, ветеранів та інвалідів 16 лютого 2011 р. Під час обговорення наголошувалося,

що з прийняттям законів України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» і «Про недержавне пенсійне забезпечення» в 2004 р. розпочато впровадження пенсійної реформи, сутність якої полягає в переході до трирівневої пенсійної системи: перший рівень – солідарна система загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, другий рівень – накопичувальна система загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, третій – система недержавного пенсійного забезпечення.

Учасники зауважували, що під час реалізації пенсійної реформи вдалося досягти певних позитивних перетворень. У солідарній системі пенсійного страхування встановлено мінімальну пенсійну виплату на рівні не нижче прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність; забезпечено призначення пенсій на підставі даних системи персоналізованого обліку; зменшено обсяг пільг зі сплати страхових внесків і законодавчо розмежовано системи сплати податків і страхових внесків; запроваджено єдиний соціальний внесок. З 1 січня 2008 р. впроваджено законодавчі зміни щодо актуалізації заробітної плати, яка враховується при призначенні (перерахунку) пенсій, та підвищення вартості року страхового стажу з 1 до 1,2 %, а з 1 жовтня 2008 р. – до 1,35 %, що сприяло відновленню диференціації розмірів пенсій для 8 млн пенсіонерів. У 2009 р. спрощено механізм добровільної участі у пенсійній системі осіб, які працюють за межами України. Станом на 30 вересня 2010 р. в Україні діє 102 недержавні пенсійні фонди, учасниками яких стали 484,3 тис. осіб. Активи недержавних пенсійних фондів становлять 1057,3 млн гривень, внески до них становлять 887,4 млн гривень.

Проте, незважаючи на реалізацію більшості положень пенсійного реформування з удосконалення солідарної пенсійної системи та започаткування недержавного пенсійного забезпечення, на сьогодні в Україні склалася проблемна ситуація з функціонуванням пенсійної системи. Практично не використовується відстрочка часу виходу на пенсію з подальшим підвищенням її розміру; недостатньою є диференціація розмірів пенсій залежно від тривалості страхового стажу; існують диспропорції у розмірах пенсій, призначених у різні роки; не завершено розмежування джерел фінансування різних пенсійних виплат тощо. Крім того, після 2010 р. відбудеться не тільки кількісне скорочення працездатного населення, але й старіння його економічно активної частини, що негативно вплине на фінансову спроможність солідарної пенсійної системи. Тому особлива увага повинна приділятися впровадженню загальнообов'язкової накопичувальної складової пенсійної системи.

Учасники парламентських слухань рекомендували Верховній Раді прискорити розгляд проектів законів про внесення змін до Закону України «Про недержавне пенсійне забезпечення» та законів щодо

регулювання ринків фінансових послуг. Уряду рекомендовано доопрацювати Концепцію подальшого проведення пенсійної реформи; забезпечити здійснення Пенсійним фондом за даними системи персоналізованого обліку та з урахуванням результатів перевірок аналізу стану сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування й фактичного розміру виплаченої зарплати та внести пропозиції щодо шляхів вирішення цих проблем; посилити відповідальність підприємств, установ, організацій за несвоєчасне відшкодування Пенсійному фонду фактичних витрат на виплату пенсій, призначених на пільгових умовах; створити систему автономного доступу застрахованих осіб до електронної інформації про стан їх накопичувальних пенсійних рахунків тощо [12].

Висновки. Наведені рекомендації парламентських слухань засвідчують їх активізуючий вплив на майбутні законодавчі зміни – реформування сфери освіти та пенсійної системи. Результати обговорення проблем на загальнонаціональному рівні визначають ступінь підтримки парламентом реформ у тій чи іншій сфері життєдіяльності суспільства та лібералізують процес демократичного розвитку України. Інформаційні матеріали, законопроекти і проекти постанов, які пропонується прийняти за наслідками проведення парламентських слухань, стають надбанням громадськості; таким чином населення залучається до обговорення нагальних питань політики. Практика проведення парламентських слухань довела свою доцільність, хоча нормативно-правове регулювання потребує удосконалення та деталізації.

Бібліографічні посилання

1. Конституционное право России: Учебник / Отв. ред. А.Н. Кокотов, М.И. Кукушкин. – М., 2003.
2. Колесников В.Н. Парламентаризм и политическая стабильность в современной России. – СПб., 2010.
3. Про Регламент Верховної Ради України: Закон України від 10.02.2010 р. станом на 20.09.2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.
4. Про комітети Верховної Ради України: Закон України від 04.04.1995 р. станом на 20.09.2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.
5. Законотворчість: Контрольні функції Парламенту / Д. Ковриженко, Е. Рахімкулов (заг. ред. і упоряд.). – К., 2006.
6. Регламент Совета Федерации Федерального Собрания Российской Федерации от 30.01.2002 г.: по сост. на 20.09.2011 г. // Консультант Плюс [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.consultant.ru/law/review/lawmaking/reglsovet/>.
7. Регламент Государственной Думы Федерального Собрания Российской Федерации от 22.01.1998 г.: по сост. на 20.09.2011 г. // Консультант Плюс [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.consultant.ru/law/review/lawmaking/reglduma/>.
8. Про статус народного депутата України: Закон України від 17.11.1992 р. станом на 20.09.2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.
9. Парламентське право України: Навч. посібник / Кол. авт.; За ред. О.Н. Ярмиша. – Х., 2007.
10. Барабаш Ю.Г. Парламентський контроль в Україні: проблеми теорії та практики: Дис. ...канд. юрид. наук. – Х., 2003.
11. Запровадження 12-річної загальної середньої освіти в Україні: проблеми та шляхи

їх подолання: Парламентські слухання / За заг. ред. Є.В. Краснова. – К., 2010.

12. Рекомендації парламентських слухань на тему «Стан проведення пенсійної реформи та шляхи її вдосконалення»: Затв. Постановою Верховної Ради України від 05.04.2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.

Надійшла до редакції 12.09.2011

Л.Г. Юрковська

викладач

(Національна академія внутрішніх справ)

УДК 342.57

КЛАСИФІКАЦІЯ ОРГАНІВ САМООРГАНІЗАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ В УКРАЇНІ

Досліджено особливості класифікації органів самоорганізації населення в Україні в радянський період та після здобуття нашою державою незалежності, обґрунтовано необхідність розширення законодавчо закріпленого переліку різновидів органів самоорганізації населення.

Ключові слова: *місцеве самоврядування, самоорганізація населення, орган самоорганізації населення, орган громадської самодіяльності, класифікація органів самоорганізації населення.*

Исследованы особенности классификации органов самоорганизации населения в Украине в советский период и после получения нашим государством независимости, обоснована необходимость расширения законодательно закрепленного перечня разновидностей органов самоорганизации населения.

Ключевые слова: *местное самоуправление, самоорганизация населения, орган самоорганизации населения, орган общественной самодельности, классификация органов самоорганизации населения.*

In this paper we explore the particularities of the categorization of the organs of population selforganization in Ukraine during the soviet period and after the reception to independence by Ukraine. We motivate the need to increase the legislative bolted list of the organs of population selforganization.

Keywords: *local selfgovernment, population selforganization, organ of population selforganization, organ of public selfactivity, categorization of the organs of population selforganization.*

Постановка проблеми. Розвиток України як демократичної правової держави потребує вдосконалення форм безпосередньої та представницької демократії як на загальнодержавному, так і на місцевому рівні. Досягнення вказаної мети неможливе без розбудови ефективної системи місцевого самоврядування. Органи самоорганізації населення (далі – органи СОН) як елемент системи місцевого самоврядування в

Україні є одним з ефективних інструментів вирішення територіальною громадою питань місцевого значення, оскільки вони найбільш наближені до населення представницькими органами. Однак їх потенціал щодо розвитку демократичних процесів на місцевому рівні досі не використовується повною мірою.

Процеси формування та функціонування органів самоорганізації населення в Україні зустрічають на своєму шляху багато труднощів, пов'язаних як з недосконалістю чинного законодавства та локальних нормативних актів, так і з суто практичними перешкодами, що виникають при втіленні положень чинного законодавства в життя. Вказані обставини, на нашу думку, актуалізують необхідність наукового пошуку шляхів вдосконалення сучасного інституту територіальної самоорганізації населення в Україні. Одним з напрямів такого пошуку є з'ясування особливостей класифікації різновидів органів самоорганізації населення, що існували в різні історичні періоди в Україні, а також створюються і діють в наші дні.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Питанням сутності, правового статусу, історії становлення, функціонування і розвитку органів самоорганізації населення в радянський період приділяли увагу такі провідні вчені, як А. Конєв, Б. Габричидзе, Ю. Козлов, Ц. Ямпольська, А. Чигирь та ін. Серед вітчизняних досліджень останніх десятиліть, присвячених питанням правового статусу та місця органів самоорганізації населення в системі місцевого самоврядування, можна виділити роботи О. Батанова, В. Кравченка, П. Любченка, А. Олійника, М. Пітцика, В. Погорілка, С. Серьогіної, Ю. Фрицького та інші, а також дисертаційні дослідження Д. Кольцової, О. Орловського, О. Остапенка, наукові статті А. Лукашенка. Однак останнім часом питання класифікації органів самоорганізації населення в Україні залишаються переважно поза увагою вчених.

Виходячи з вищевикладеного, **метою** даної роботи визначимо з'ясування особливостей класифікації органів самоорганізації населення в Україні в різні історичні періоди їх розвитку, а також визначення можливостей використання результатів даного дослідження для подальшого вдосконалення сучасного інституту територіальної самоорганізації населення в Україні.

Відповідно до мети завданнями даної роботи є: а) аналіз критеріїв для класифікації у радянській Україні та в умовах її незалежності; б) характеристика видів органів самоорганізації населення в сучасних умовах; в) формулювання висновків і рекомендацій.

Виклад основного матеріалу дослідження. Закон України «Про органи самоорганізації населення» визначив вичерпний перелік видів органів СОН. Згідно з ч. 2 ст. 3 цього Закону органами самоорганізації населення є будинкові, вуличні, квартальні комітети, комітети мікро-

районів, комітети районів у містах, сільські, селищні комітети [1]. Як справедливо зазначає І. Бодрова, звертає на себе увагу той факт, що все потенційне різноманіття організаційних форм утворення органів СОН зведене виключно до форми комітету. Це створює підстави для ототожнення вказаних понять, а тому навряд чи може бути визнано доцільним [2, с. 30-31]. Заслугує на підтримку точка зору П. Любченка щодо того, що не завжди вирішення питань місцевого значення пов'язано з територією; люди, небайдужі до охорони пам'яток історії, навколишнього природного середовища, можуть проживати в різних частинах міста, і їх енергія може бути об'єднана саме за допомогою органу самоорганізації населення [3, с. 45]. Наприклад, у радянський період існували різноманітні органи громадської самодіяльності (вони вважаються попередниками сучасних органів СОН), що створювались як за територіальною, так і за галузевою ознаками, які частково збереглися і в наш час. За даними деяких наукових джерел, станом на середину 70-х років ХХ ст. у СРСР нараховувалося близько ста видів самодіяльних організацій і органів самодіяльності населення. Вони об'єднували мільйони радянських людей [4, с. 397]. Така багатоманітність організацій та органів громадської самодіяльності потребувала напрацювання певних підходів до їх класифікації. Найпростішим був розподіл за найменуваннями, запропонований Ю. Козловим, що ґрунтувався на практиці утворення органів громадської самодіяльності. Радянська практика знала громадські ради (наприклад, рада бібліотеки), громадські комітети (наприклад, вуличний комітет), громадські комісії (наприклад, комісії з контролю за технічним станом автомобілів), громадські інспекції (наприклад, інспекції з охорони природи). Нерідко створювалися і інші організації – групи, штаби, бюро тощо [5, с. 12]. У 60-ті роки органи громадської самодіяльності за напрямками діяльності поділялися на галузеві та міжгалузеві. Так, Ю. Козлов зауважував, що організації громадської самодіяльності, як правило, мають галузевий характер, тобто вони діють у конкретній галузі місцевого господарства чи культурно-політичного будівництва. Так, зокрема, у сфері житлово-комунального господарства діяли вуличні та домові комітети; у сфері народної освіти – батьківські комітети шкіл; у сфері культури – ради клубів та бібліотек; у сфері забезпечення громадського порядку – народні дружини і товариські суди тощо. Однак не завжди діяльність тієї чи іншої самодіяльної організації безпосередньо пов'язана з певною галуззю управління. Це стосується, наприклад, рад пенсіонерів [5, с. 12-13]. Зауважимо, що на той час органи територіальної громадської самодіяльності справедливо були віднесені до галузевих організацій, оскільки активне розповсюдження їх діяльності на культурно-виховну, оздоровчу та інші сфери суспільного життя відбулося дещо пізніше, у 70–80-х рр. ХХ ст. Розрізняли організації громадської самодіяльності також за поряд-

ком їх утворення. Загальним принципом була виборність. Але в його реалізації були певні відмінності. Так, одні організації обиралися громадянами незалежно від їх приналежності до тієї чи іншої установи та підприємства (будинкові комітети, вуличні комітети тощо), інші – тільки працівниками даної установи, підприємства і тільки з їх числа (наприклад, постійно діючі виробничі наради на підприємствах, комісії громадського контролю за технічним станом автомобілів). Ця група – організаційні форми громадської самодіяльності виробничих колективів [6, с. 112]. Окрім цього, організації громадської самодіяльності розрізнялися за своїм конкретним складом, строками повноважень тощо. Вони функціонували при виконкомах, їх відділах, а також в установах, на підприємствах. Відповідно, можна було виокремити дві групи: а) організації, що перебували при держорганах і сприяли їм в їх діяльності; б) організації, що сприяли роботі держорганів, однак не перебували при них.

Організації громадської самодіяльності, що утворювали першу групу, можуть бути, в свою чергу, розподілені на такі види: а) ті, що діяли при виконкомах місцевих Рад (наприклад, вуличні комітети); б) ті, що діяли при відділах виконкомів (наприклад, рада пенсіонерів при відділі соціального забезпечення); в) ті, що діяли в установах (на підприємствах), підвідомчих виконкомам (наприклад, батьківські комітети). Ця класифікація дозволяє з'ясувати характер зв'язків тієї чи іншої організації з відповідною ланкою системи місцевого управління [6, с. 113-114]. Наприкінці 80-х років ХХ ст. у радянській науковій літературі запанував підхід до класифікації органів громадської самодіяльності за територіальним критерієм (об'єднували громадськість для робіт на території ДЕБа, вулиці, мікрорайону тощо) та галузевому (пов'язані з роботою соціально-культурних закладів). Однак такий поділ органів громадської самодіяльності є умовним. Вірніше було б говорити, що ті чи інші органи є переважно територіальними чи галузевими. Так, будинкові та вуличні комітети, з одного боку, – це територіальні органи, оскільки вони безпосередньо формуються шляхом виборів на загальних зборах усіх громадян за місцем проживання, а з іншого – галузеві, оскільки діють здебільшого в галузі житлово-комунального господарства. Батьківські комітети в першу чергу є галузевими, бо надають форму об'єднання батьківській громадськості навколо закладу (школи), чия діяльність пов'язана з обслуговуванням конкретної групи населення у сфері народної освіти, що проживає, як правило, на території одного мікрорайону [7, с. 26-27]. На думку радянських вчених, територіальні органи громадської самодіяльності, що існували наприкінці 80-х років ХХ ст., доцільно було класифікувати за такими критеріями: межі та особливості території, на якій утворено відповідний орган; сфера державного управління, де він діє; коло осіб, чий інтерес він задовольняє.

Якщо брати за основу територіальну ознаку, то територіальні органи громадської самодіяльності поділялися на органи, що діють на території житлово-експлуатаційних організацій (будинкові комітети, товариські суди), за вулицями (вуличні комітети), за кварталами (квартильні комітети), в сільській місцевості (сільські комітети). За сферою діяльності територіальні органи громадської самодіяльності систематизуються за галузевою чи багатогалузевою ознакою. Такими органами є ті, що діють у конкретній галузі державного управління. До них належали, поперше, будинкові, вуличні, квартильні комітети, що створені у сфері житлово-комунального господарства, а по-друге, товариські суди та народні дружини, що беруть участь у вирішенні завдань з попередження правопорушень. Сільські комітети чи жіночі ради належать до багатогалузевих органів громадської самодіяльності. Нарешті, за колом осіб, на яких розповсюджують свою дію територіальні органи громадської самодіяльності, можна виділити дві великі групи цих органів. Першу утворюють органи, що торкаються інтересів всього населення, яке проживає на даній території. Це будинкові, вуличні, квартильні, сільські комітети, частина товариських судів. До другої належать жіночі ради, що торкалися інтересів жінок, тобто певного прошарку населення в межах відповідної території [7, с. 31]. Зрозуміло, що жодна зі згаданих вище класифікацій організації громадської самодіяльності в СРСР повною мірою не могла відобразити усю багатоманітність цих організацій. Лише їх комплексне застосування може дати уявлення про обсяги і різноманітність проявів самодіяльного руху, що з року в рік набував поширення в республіках СРСР.

Таким чином, різні види органів громадської самодіяльності у радянську епоху існували та розвивалися не відокремлено, а у тісній взаємодії між собою, формуючи загальносуспільний самоврядний процес, що розповсюдився практично на всі сфери життєдіяльності радянського суспільства. Жіночі ради, батьківські комітети, інші види органів територіальної громадської самодіяльності збереглися і після розпаду Радянського Союзу, оскільки гармонійно вписалися у сприйняту вітчизняним правовим полем концепцію розвитку громадянського суспільства та розбудови правової держави.

Проте прийнятий у 2001 р. Закон про органи СОН у своїх «Прикінцевих положеннях» передбачив, що з дня набрання ним чинності втрачають чинність Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 17 жовтня 1975 р. «Про затвердження Положення про громадські селищні, сільські, вуличні, квартильні, дільничні, домові комітети в Українській РСР» [8] та Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 7 січня 1981 р. «Про внесення змін і доповнень до Положення про громадські селищні, сільські, вуличні, квартильні, дільничні, домові комітети в Українській РСР» [9]. Також у «Прикінцевих положеннях»

цього Закону передбачено обов'язок сільських, селищних, міських, районних у місті (у випадку їх створення) рад протягом шести місяців з дня набрання чинності цим Законом забезпечити перереєстрацію існуючих органів самоорганізації населення в порядку, встановленому цим Законом [1]. Слід зауважити, що процеси перереєстрації органів СОН, які свого часу були створені згідно з вищевказаними Положеннями, тривають і досі. Незважаючи на таку неквапливість місцевих рад у виконанні цих норм Закону, створені в Україні органи СОН поступово втрачають свою різноманітність, уніфікуючись відповідно до вимог Закону. Згідно зі ст. 7 Закону орган самоорганізації населення створюється лише за територіальною ознакою. Територією, у межах якої діє орган самоорганізації населення, може бути частина території села, селища, міста, району в місті, у межах якої проживають жителі, які обрали цей орган. Територія, у межах якої діє орган самоорганізації населення, визначається рішенням ради, що дала дозвіл на створення: а) сільського, селищного комітету – в межах території села, селища, якщо його межі не співпадають з межами діяльності сільської, селищної ради; б) вуличного, квартального комітету – в межах території кварталу, кількох, однієї або частини вулиці з прилеглими провулками в місцях індивідуальної забудови; в) комітету мікрорайону – в межах території окремого мікрорайону, житлово-експлуатаційної організації в містах; г) будинкового комітету – в межах будинку (кількох будинків) в державному і громадському житловому фонді та фонді житлово-будівельних кооперативів; д) комітету району в місті – в межах одного або кількох районів у місті, якщо його межі не співпадають з межами діяльності районної у місті ради [1].

Отже, ключовим для діяльності органу СОН є визначення меж території його діяльності. Практика останніх років свідчить, що при визначенні території діяльності будинкового, вуличного комітету чи комітету мікрорайону місцеві ради вказують відповідні адреси одного чи декількох будинків. Звідси основоположним для визначення території діяльності органів самоорганізації населення є поняття «територія будинку».

Чинне вітчизняне законодавство не дає прямого визначення цього поняття. Однак у Законі України «Про об'єднання співвласників багатоквартирного будинку» (далі – ОСББ) визначається поняття «житловий комплекс» як «єдиний комплекс нерухомого майна, що утворений земельною ділянкою в установлених межах, розміщеним на ній жилим багатоквартирним будинком або його частиною разом із спорудами та інженерними мережами, які утворюють цілісний майновий комплекс» (ст. 1 вказаного Закону) [10]. Під земельною ділянкою в установлених межах розуміється прибудинкова територія, яка у ст. 1 Закону про ОСББ визначається як «територія навколо багатоквартирного будинку, визначена актом на право власності чи користування земельною ділянкою і призначена

для обслуговування багатоквартирного будинку» [10]. Закон України «Про житлово-комунальні послуги» у нерозривній єдності визначає поняття утримання будинків та утримання прибудинкових територій, встановлюючи у ст. 1, що це «господарська діяльність, спрямована на задоволення потреби фізичної чи юридичної особи щодо забезпечення експлуатації та/або ремонту жилих та нежилих приміщень, будинків і споруд, комплексів будинків і споруд, а також утримання прилеглої до них (прибудинкової) території відповідно до вимог нормативів, норм, стандартів, порядків і правил згідно із законодавством» [11]. У зв'язку з вищевикладеним під «територією будинку» можна розуміти усі приміщення жилого будинку разом із спорудами та інженерними мережами, а також прибудинкову територію. На нашу думку, таке визначення є цілком достатнім для встановлення території діяльності будинкових комітетів, що утворюються в межах одного чи декількох будинків. Однак для встановлення меж території діяльності, наприклад, комітету мікрорайону у рішенні місцевої ради про дозвіл на створення органу СОН недостатньо лише вказати адреси будинків, як це зазначається, наприклад, у відповідних рішеннях Київради. Простий перелік адрес будинків, що належать до території діяльності певного органу СОН, призводить до того, що поза межами його компетенції залишаються території загального користування, які знаходяться поряд з визначеними будинками чи між ними, наприклад, парки, сади, сквери та майданчики; пам'ятки культурної та історичної спадщини; майдани та площі; бульвари та проспекти; вулиці, дороги, провулки, узвози, проїзди, пішохідні та велосипедні доріжки тощо. Однак таке вилучення з території діяльності органів самоорганізації населення місць загального користування прямо суперечить положенням ст. 14 Закону України «Про органи самоорганізації населення», де серед власних повноважень органів СОН визначає, зокрема, повноваження «організовувати на добровільних засадах участь населення у здійсненні заходів щодо охорони навколишнього природного середовища, проведення робіт з благоустрою, озеленення та утримання в належному стані садиб, дворів, вулиць, площ, парків, кладовищ, братських могил, обладнанні дитячих і спортивних майданчиків, кімнат дитячої творчості, клубів за інтересами тощо»; а також «організовувати на добровільних засадах участь населення у здійсненні заходів щодо охорони пам'яток історії та культури, ліквідації наслідків стихійного лиха, будівництві і ремонті шляхів, тротуарів, комунальних мереж, об'єктів загального користування із дотриманням встановленого законодавством порядку проведення таких робіт» [1]. Повноваження органів самоорганізації населення у сфері благоустрою місць загального користування передбачені також Законом України «Про благоустрій населених пунктів». Згідно з положеннями ст. 11 цього Закону «до повноважень органів самоорганізації населення у сфері благоустрою населених пунктів належать: 1) внесення в установленому порядку на розгляд органів місце-

вого самоврядування пропозицій з питань благоустрою населених пунктів; 2) організація участі населення у виконанні робіт з благоустрою населених пунктів; 3) здійснення громадського контролю за дотриманням правил благоустрою територій населених пунктів; 4) інформування населення про здійснення заходів з благоустрою населених пунктів; 5) вирішення інших питань у цій сфері» [12].

У зв'язку з викладеним вважаємо за доцільне висловити пропозицію щодо внесення змін до практики надання місцевими радами дозволів на створення органів СОН у частині визначення території їх діяльності. На нашу думку, територію діяльності органу СОН у відповідних рішеннях місцевих рад слід визначати не тільки шляхом зазначення адрес відповідних будинків, але й шляхом визначення переліку місць загального користування з встановленням їх меж. Оскільки ст. 13 Закону України «Про органи самоорганізації населення» передбачає, що легалізація органу самоорганізації населення є обов'язковою і здійснюється шляхом його реєстрації або повідомлення про заснування [1], сучасні органи СОН, окрім вказаної раніше класифікації, можна поділити на ті, що мають статус юридичної особи (zareєстровані органи СОН), та ті, що не мають статусу юридичної особи (органи СОН, легалізовані шляхом повідомлення про заснування). Жодного іншого критерію для розмежування органів СОН на певні види Закон України «Про органи самоорганізації населення» не передбачає. Більше того, у деяких статутах територіальних громад, зокрема у Статуті територіальної громади м. Києва, підкреслюється, що «всі органи самоорганізації населення міста Києва, незалежно від розмірів території, на якій вони утворені та здійснюють свою діяльність, мають рівний правовий статус» (ч. 4 ст. 14 Статуту) [13]. На нашу думку, це є додатковим підтвердженням того, що законодавець прагнув максимально уніфікувати вимоги до різних видів органів СОН. Та чи у всіх випадках це доцільно? Наприклад, досить обтяжливим виглядає однаковий для всіх органів самоорганізації населення порядок їх створення.

Однією з проблем, що виникли у зв'язку з недосконалістю визначеного законодавством порядку створення органів самоорганізації населення, є невизначеність можливості створення на певній території декількох органів СОН. О. Батанов зауважує, що принциповим питанням є можливість чи неможливість утворення на одній і тій же території кількох органів самоорганізації населення. Сьогодні переважає думка, що на певній території може створюватись лише один такий орган. Однак чи може один орган самоорганізації охопити своєю діяльністю вирішення усіх проблем певної території? Чи не краще створити декілька органів самоорганізації населення: один, наприклад, може вирішувати проблеми людей похилого віку, а інший займатись культурним розвитком молоді тощо [14, с. 144]. На нашу думку

ку, створення на одній і тій же території кількох органів СОН, що діятимуть за галузевим принципом, як це було у радянські роки, може стати можливим тільки після внесення відповідних змін до Закону України «Про органи самоорганізації населення». Вказані зміни повинні докорінно змінити концепцію органів СОН, яка знайшла сьогодні своє законодавче закріплення, у напрямку розширення поняття цих органів та включення до їх переліку, окрім комітетів самоорганізації населення, створюваних за територіальною ознакою, галузевих органів СОН. Проте чи є доцільними такі зміни? Адже ч. 5 ст. 19 Закону України «Про органи самоорганізації населення» передбачає, що «для забезпечення роботи орган самоорганізації населення може утворювати комісії, робочі групи, інші свої органи в порядку, визначеному Положенням про цей орган» [1]. Вочевидь, створені органом СОН комісії можуть мати галузеву спрямованість та забезпечувати багатовекторність у діяльності органу СОН, хоча і під єдиним керівництвом. Окрім цього, місцеві бюджети, які і сьогодні не в змозі на достатньому рівні профінансувати діяльність органів СОН, не зможуть належно підтримати усі органи СОН, що діють на одній території. Це неминуче призведе до зростання непотрібної конкуренції між органами СОН, що може створити цілком зайву соціальну напругу. Слід нагадати, що у радянський період розповсюдженою була практика створення різноманітних галузевих органів громадської самодіяльності при органах територіальної самодіяльності. Зокрема, жіночі ради, ради ветеранів, батьківські комітети, товариські суди створювалися та діяли при будинкових, вуличних (квартальних) комітетах. Можливо, саме такий досвід слід відроджувати з урахуванням сучасних умов, адже органи самоорганізації населення тоді перетворюються на справжні осередки локального самоврядного процесу, а не на конкуруючі установи, що ведуть боротьбу за фінансування з місцевого бюджету та за вплив на населення на одній і тій же самій території.

Окрім різновидів органів самоорганізації населення, передбачених чинним Законом України «Про органи самоорганізації населення» в окремих місцях України створюються та діють інші органи СОН. Так, згідно з рішенням міської ради депутатів № 40/8 від 20 грудня 2001 року та чинним законодавством на території міста Алчевська (Луганська область) станом на 2004 р. діяли 209 будинкових, вуличних і квартальних комітетів, 8 комітетів мікрорайонів; із них 4 комітети охоплювали територію багатоповерхової забудови і 4 комітети – територію одноповерхової забудови. Координацію діяльності цих комітетів здійснював Об'єднаний комітет органів самоорганізації населення, що був зареєстрований рішенням виконкому у 1993 р. і перереєстрований у лютому 2002 р. [14, с. 86]. Об'єднаний комітет

окрім повноважень, делегованих міською радою депутатів, виконує повноваження, делеговані йому будинковими, вуличними, квартальними комітетами та комітетами мікрорайонів, а саме: а) розробка прогнозів, планів і програм вирішення соціально-побутових проблем жителів мікрорайонів, в яких діють комітети, на основі пропозицій будинкових, вуличних і квартальних комітетів, комітетів мікрорайонів; б) здійснення аналізу діяльності комітетів, вибірка пропозицій по її вдосконаленню; в) акумулювання фінансових ресурсів і їх розподіл з урахуванням повноважень комітетів, кількісного складу жителів мікрорайонів; г) ведення бухгалтерського обліку та статистичної звітності про діяльність комітетів; д) забезпечення комітетів необхідними приміщеннями, інвентарем, канцелярськими засобами тощо; е) розробка кошторису витрат на утримання комітетів і внесення пропозицій щодо включення цих витрат в проекти міського бюджету; є) методична і правова підтримка органів самоорганізації населення; ж) підготовка і перепідготовка кадрів [15, с. 87].

Отже, вказаний об'єднаний комітет органів самоорганізації населення фактично перетворений на посередника між місцевою радою (місцевим бюджетом) та іншими органами самоорганізації населення. Однак така практика не відповідає положенням ст. 5 Закону України «Про органи самоорганізації населення», яка серед інших принципів організації та діяльності органів СОН передбачає принцип фінансової та організаційної самостійності [1]. Окрім цього, вказаний Закон не передбачає можливостей делегування органами СОН власних повноважень будь-яким структурам.

Показовим також є досвід організації діяльності органів самоорганізації населення міста Городенка Івано-Франківської області. На початку 2006 р. в цьому населеному пункті діяло 278 органів самоорганізації населення – 25 територіальних комітетів, що об'єднували 253 вуличні, квартальні, будинкові комітети [16, с. 135]. Як бачимо, в цьому місті органи самоорганізації населення зусиллями місцевої влади зазнали меншої централізації, ніж це відбулося в Алчевську. Однак і тут з'явилися непередбачені законодавством відносини підпорядкування між різними органами СОН, оскільки 25 територіальних комітетів об'єднали в собі всі інші органи самоорганізації населення, створені у місті. Це ще раз підкреслює посередницьку роль територіальних комітетів у відносинах між іншими органами самоорганізації населення, що створені в місті, та міською владою. Проте Закон України «Про органи самоорганізації населення» не передбачає у таких відносинах жодних посередників. На думку О. Батанова, було б доцільно органи СОН, які діють, наприклад, у рамках мікрорайону, привести у систему: будинкові, вуличні, квартальні комітети об'єднати в комітети (ради) мікрорайонів, тому що межі діяльності та масштаб розв'язуваних проблем в останніх значно більший. У результаті

громадське самоврядування набуває стрункої системи, яка гарантує узгоджену спільну роботу на всій території мікрорайону, що дозволить уникнути стихійності та дублювання [14, с. 12]. Д. Кольцова у своєму дисертаційному дослідженні пропонує створення комітету органів самоорганізації населення, якому повинні бути підпорядковані будинкові, вуличні, квартальні комітети самоорганізації населення [17, с. 13-14]. Однак зі вказаними поглядами та пропозиціями погодитися неможливо, оскільки Закон «Про органи самоорганізації населення» не передбачає створення ієрархічних структур з-поміж органів СОН. Зрозуміло, що менші за територією діяльності органи СОН (будинкові комітети), що створені в межах території діяльності більших органів СОН (комітетів мікрорайонів, селищних комітетів), можуть взаємодіяти з останніми з питань узгодження їх діяльності, з питань взаємодопомоги тощо. Однак жодних відносин субординації між ними виникати не може. На думку О. Батанова, також є доцільним передбачити право органів СОН на добровільних засадах об'єднуватися в асоціації. За умов такого об'єднання акцент робиться на добровільності. Будь-якого примусу з боку місцевої ради, її посадових осіб щодо вступу в такі асоціації не мусить бути. Таке об'єднання, за умови його проведення, не повинно утворювати будь-яких ієрархічних відносин між асоційованими членами. Мета таких об'єднань, асоціацій – це, по-перше, координація діяльності цих органів з метою ефективнішого здійснення своїх прав та інтересів виходячи з перспектив соціально-економічного та культурного розвитку відповідної території. По-друге, проведення збалансованих та взаємоузгоджених заходів щодо стабілізації економічного положення та соціального захисту населення. По-третє, прийняття спільних рішень з розробки та реалізації місцевих програм та проектів, які входять до компетенції органів СОН. І, по-четверте, сприяння діяльності загальноміських органів місцевого самоврядування [14, с. 12]. На нашу думку, створення тих чи інших структур, що покликані напроваджувати, координувати чи певним чином забезпечувати діяльність органів СОН, тобто здійснювати певні управлінські функції щодо них, суперечить не тільки положенням Закону України «Про органи самоорганізації населення», але й самій ідеї локального самоврядування, що має ґрунтуватися на ініціативі населення. Такі місцеві ініціативи зі створення об'єднаних комітетів органів СОН чи координаційних рад органів СОН ґрунтуються на радянській традиції функціонування координаційних рад органів громадської самодіяльності. Однак місцеві бюджети на сьогодні не в змозі на належному рівні профінансувати основну діяльність органів СОН, а створення координаційних рад неминуче призведе до появи ще однієї статті видатків. На нашу думку, відроджувати зазначену традицію дещо передчасно, оскільки будь-яка додаткова координаційно-управлінська діяльність щодо органів СОН може підірвати паростки довіри до цих органів з боку населення. Ініціативні

керівники органів СОН завжди зможуть узгодити та об'єднати у випадку потреби зусилля очолюваних ними органів без створення додаткових координаційних структур. До речі, допомогти в цьому можуть і виконавчі органи місцевих рад.

Висновок. Підбиваючи підсумок, слід відзначити, що в радянський період в Україні існувало близько ста різновидів органів громадської самодіяльності. Відповідно, їх класифікували за багатьма критеріями, зокрема, за найменуванням; за територіальною, галузевою ознаками; за характером відносин з органами державної влади, підприємствами, установами та організаціями тощо. Натомість сучасне чинне вітчизняне законодавство фактично передбачає лише два критерії класифікації органів СОН, а саме: територія створення та діяльності органу СОН та порядок легалізації органу СОН. На нашу думку, такий підхід лише частково може бути виправданий тим, що ст. 14 Закону України «Про органи самоорганізації населення» передбачає досить широке коло повноважень цих органів в різних галузях життєдіяльності територіальної громади. У той же час практика створення та діяльності органів СОН в останнє десятиліття вказує на необхідність розширення законодавчо закріпленого переліку різновидів органів самоорганізації населення. Окрім цього, додаткового доктринального обґрунтування та правового забезпечення потребує практика створення об'єднаних комітетів, координаційних рад, асоціацій органів самоорганізації населення. Реалізація всіх зазначених заходів буде сприяти становленню органів самоорганізації населення як важливої ланки системи місцевого самоврядування України.

Бібліографічні посилання

1. Про органи самоорганізації населення: Закон України від 11 липня 2001 р. // ВВР. – 2001. – № 48. – Ст. 254.
2. *Бодрова І.І.* Органи самоорганізації населення в системі місцевого самоврядування України // Проблеми законності: Республ. міжвід. наук. зб. – Вип. 67. – Х., 2004. – С. 27-34.
3. *Любченко П.М.* Регулювання діяльності органів самоорганізації населення // Теорія та практика державного управління: Тези доповідей та наукових повідомлень III Міжнар. наук. конгресу: Наук. видання. – Х., 2003. – Вип. 2: Державне управління та місцеве самоврядування. – С. 44-46.
4. *Советы депутатов трудящихся и развитие социалистической демократии.* – М., 1976.
5. *Козлов Ю.М.* Самодеятельные организации населения. – М., 1962.
6. *Козлов Ю.М.* Соотношение государственного и общественного управления в СССР. – М., 1966.
7. *Органы общественной самодеятельности как форма социалистической демократии. Опыт СССР и ГДР.* – М., 1988.
8. Про затвердження Положення про громадські селищні, сільські, вуличні, квартальні, дільничні, домові комітети в Українській РСР: Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 17 жовтня 1975 р. // ВВР УРСР. – 1975. – № 44. – Ст. 479.
9. Про внесення змін і доповнень до Положення про громадські селищні, сільські, вуличні, квартальні, дільничні, домові комітети в Українській РСР: Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 7 січня 1981 р. // ВВР УРСР. – 1981. – № 3. – Ст. 36.
10. Про об'єднання співвласників багатоквартирного будинку: Закон України від 29 листопада 2001 р. // ВВР. – 2002. – № 10. – Ст. 78.

11. Про житлово-комунальні послуги: Закон України від 24 червня 2004 р. // ВВР. – 2004. – № 47. – Ст. 514.
12. Про благоустрій населених пунктів: Закон України від 06 вересня 2005 р. // ВВР. – 2005. – № 49. – Ст. 517.
13. Про Статут територіальної громади міста Києва: Рішення Київської міської ради № 371/1805 від 28.03.2002 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kmv.gov.ua/static.asp?IdType=5>.
14. Батанов О.В. Органи самоорганізації населення. Як вони бачаться в Києві // Віче. – 2002. – № 10. – С. 6-12.
15. Органи самоорганізації населення: створення, легалізація, організація діяльності. Нормативні акти, навчально-методичні матеріали / За ред. В.В. Кравченка. – К., 2004.
16. Личук О.В. Територіальні комітети міста Городенка Івано-Франківської області як органи самоорганізації населення // Місьцеве самоврядування та самоорганізація населення в м. Києві: стан, проблеми та ризики розвитку: Матер. Всеукр. наук.-практ. конф. / За заг. ред. Литвина О.П., Кампо В.М., Корнієнка М.І. – К., 2006. – С. 134-137.
17. Кольцова Д.В. Органи самоорганізації населення в системі місцевого самоврядування: Автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. – Донецьк, 2007.

Надійшла до редакції 11.01.2011

В.В. Гончарук

кандидат юридичних наук
(Харківський національний
університет внутрішніх справ)

УДК 349.24 : 351.743(477)

МІСЦЕВІСТЬ ЯК ОДНА З НЕОБХІДНИХ УМОВ ТРУДОВОГО ДОГОВОРУ

Проаналізовано поняття «місцевість», запропоновано його удосконалення та уточнено чинники, які впливають на його визначення для працівників ОВС.

Ключові слова: місцевість, трудовий договір, працівники органів внутрішніх справ.

Анализируется понятие «местность», предлагается его усовершенствование, уточняются факторы, влияющие на его определение для работников ОВД.

Ключевые слова: местность, трудовой договор, работники органов внутренних дел.

A concept «locality» is analysed in this article, his improvement is offered and factors which influence on his determination for the workers of organs of internal affairs are specified.

Keywords: locality, labour contract, workers of organs of internal affairs.

Постановка проблеми. Договір як універсальна правова модель протягом багатьох століть використовувався для врегулювання люд-

ських стосунків, визначаючи межі їх можливої та обов'язкової поведінки, а також наслідки порушення відповідних вимог. Свого часу М.Г. Александров зазначав, що в кожній галузі права, яка має справу з договорами, знайдеться визначення, яке проллє світло на суть цього явища [1, с. 5-9]. У ст. 21 Кодексу законів про працю України трудовий договір визначено як угоду між працівником і власником підприємства, установи, організації або уповноваженим ним органом чи фізичною особою, за якою працівник зобов'язується виконувати роботу, визначену цією угодою, з підляганням внутрішньому трудовому розпорядкові, а власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган чи фізична особа зобов'язується виплачувати працівникові заробітну плату і забезпечувати умови праці, необхідні для виконання роботи, передбачені законодавством про працю, колективним договором і угодою сторін [2].

Сукупність умов, які визначають взаємні права та обов'язки сторін, складає зміст трудового договору. До неї входять умови, встановлені як безпосередньо сторонами, так і нормативними актами про працю [3, с. 194]. Умовами трудового договору є угода про сам факт прийняття на роботу; про місце роботи; про встановлення трудової функції працівника; про розмір оплати праці; про термін дії трудового договору; про час початку роботи. У юридичній літературі умови, які вже встановлені трудовим законодавством, називаються похідними. Вони не потребують додаткового зазначення у трудовому договорі та встановлюють, наприклад, мінімальну тривалість відпустки, максимальну тривалість робочого часу та мінімальний розмір заробітної плати. Умови, які визначаються сторонами, називають безпосередніми. У свою чергу, умови трудового договору, які визначаються угодою сторін, поділяються на дві групи: необхідні (обов'язкові) та додаткові (факультативні). Необхідні умови – це такі умови, щодо яких сторони, що укладають договір, повинні обов'язково домовитись, і якщо не буде досягнуто домовленостей, то трудовий договір не може укладатися [4, с. 106]. Додаткові умови – це, наприклад, домовленість про надання працівникові житла, транспортного засобу, роботи за сумісництвом, випробовування при прийнятті на роботу, встановлення неповного робочого часу тощо. Відсутність домовленості щодо цих умов не виключає можливості укладення трудового договору за наявності домовленості щодо необхідних умов [4, с. 107]. Проте, видається, зазначений поділ має штучний характер та є досить умовним, оскільки, наприклад, зобов'язання роботодавця забезпечити місце для дитини працівника у дитячому дошкільному закладі (як факультативний фактор) може мати для працівника не менш важливе значення, ніж інші умови.

Місце роботи є однією з необхідних умов, за відсутності домовленостей за якими трудовий договір не може вважатися укладеним. З мі-

сцем роботи пов'язані такі поняття трудового права, як переведення, переміщення, прогул, компенсації за особливий характер роботи та при переїзді до іншої місцевості, відрядження та ін. Науковці розкривають місце роботи через визначення терміна «місцевість» та прив'язки до нього, проте означене питання є недостатньо опрацьованим та досить проблемним, що й зумовило написання цієї статті, метою якої є аналіз поняття «місцевість», його удосконалення та уточнення чинників, які впливають на його визначення для працівників ОВС.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Наукові положення, що стосуються змісту трудового договору, відображені у працях таких відомих учених-юристів радянського періоду: М.Г. Александрова, Є.І. Астрахана, М.Й. Бару, О.К. Безіної, Л.Ю. Бугрова, М.Г. Гладкова, Д.А. Колбасина, В.І. Прокopenка, В.М. Скобелкіна, А.А. Фатуєва, О.С. Хохрякової, а також сучасних провідних вітчизняних науковців Н.Б. Болотіної, В.С. Венедіктова, Г.С. Гончарової, П.І. Жигалкіна, Р.І. Кондратьєва, В.В. Жернакова, І.В. Зуба, Л.І. Лазор, А.Р. Мацюка, П.Д. Пилипенка, О.І. Процевського, В.Г. Ротаня, Г.І. Чанишевої, Н.М. Хуторян та ін.

Виклад основного матеріалу дослідження. Відомо, що поняття місцевості в чинному Кодексі законів про працю України безпосередньо не розкрито. Саме тому видається доцільним звернення до його витоків, емпіричної бази – словникових джерел. Так, місцевість – (1) яке-небудь місце, простір земної поверхні; (2) те саме, що край [5, с. 753]. У свою чергу, поняття «край» має декілька значень, а саме: 1) лінія, що обмежує поверхню до чого-небудь, а також те, що прилягає до цієї лінії; кінець; 2) те саме, що шматок; 3) закінчення, припинення якоїсь дії, стану; 4) те саме, що країна; 5) місцевість, область, район і т. ін., що має певні природні й кліматичні особливості; сторона; 6) велика адміністративно-територіальна одиниця поділу РРФСР та Казахській РСР. Також «край» уживається при вказуванні на місцезнаходження предмета поблизу іншого; біля, коло [5, с. 320-321]. Цієї ж думки стосовно визначення поняття «місцевість» дотримуються В. Бусел, О. Сліпушко та В. Яременко [6, с. 532; 7, с. 653]. Отже, проаналізувавши кілька варіантів авторських тлумачень, можемо стверджувати, що в цілому до визначення самого поняття автори підходять однаково та дотримуються ідентичного трактування. Отже, за загальним правилом, іншою місцевістю вважають будь-який інший населений пункт. Саме таке розуміння місцевості наведено в п. 1 постанови Кабінету Міністрів України від 2 березня 1998 р. № 255 «Про гарантії і компенсації при переїзді на роботу в іншу місцевість» [8]. Однак чи можна настільки категорично й однозначно підходити до визначення даного поняття? На нашу думку, ні. Спробуємо обґрунтувати таку позицію. Так, відповідно до адміністративно-територіального поділу,

м. Інкерман включається до складу м. Севастополя (АР Крим). Хоча направлення на роботу з м. Севастополя до м. Інкерман не передбачає виїзд за межі м. Севастополя, все-таки дане відрядження на роботу буде направленням працівника на роботу до іншого населеного пункту – в іншу місцевість. Призначенням на роботу в іншу місцевість вважається також доручення працівникові роботи у структурному підрозділі, який розташований на території селища або села, що згідно з адміністративно-територіальним поділом входять до складу міста. Щодо сільської місцевості, то переведенням в іншу місцевість в даному випадку вважається призначення на роботу до іншого села, навіть якщо територіальні громади сіл об'єдналися в одну територіальну громаду.

Ще наприкінці 50-х років минулого століття Й.Е. Маміофа запропонував умовами здійснення переведення в іншу місцевість вважати не межі адміністративно-територіального поділу, а наявні засоби сполучення між новим місцем роботи та попереднім місцем проживання працівника. Обґрунтовуючи свою позицію, він говорив, що, виходячи з адміністративно-територіального визначення іншої місцевості, будь-яке переведення в межах населеного пункту в такому разі не розглядатиметься як переведення в іншу місцевість, а будь-яка зміна населеного пункту – як безумовне переведення в іншу місцевість [9, с. 30-31]. Погоджуючись із зазначеним твердженням, можна сказати, що ще одним чинником для визначення поняття «інша місцевість» є транспортна доступність. Зазвичай факт віддаленості місця роботи від місця проживання працівника має суттєвий вплив на існування трудових правовідносин. Особливо гостро ця проблема відчувається працівниками, які працюють у містах-«мільйонниках» – Київ, Харків, Донецьк, Дніпропетровськ, Львів, у яких інколи для проїзду від місця проживання до місця роботи потрібно витратити 1,5–2 години.

З даного приводу слушно висловлюється Л.В. Щур-Труханович, вважаючи, що час, який працівник витрачає на проїзд до місця виконання своєї роботи, не належить до робочого і, відповідно, не оплачується; він не використовується працівником ні для відпочинку, ні для вирішення особистих чи сімейних проблем. Фактично цей час є витратами працівника, і чим далі розташування робочого місця від місця проживання працівника, тим вони значніші. Погоджуючись на запропоновані при укладенні трудового договору затрати часу на дорогу, працівник тим самим виділяє необхідний час із часу, виділеного для сну та відпочинку, виконання сімейних (батьківських та подружніх) обов'язків, соціального спілкування. Вивчаючи умови роботодавця, працівник оцінює не лише трудову функцію та умови оплати, але й місце, де йому пропонується виконувати свою роботу. І чим вищі затрати часу, необхідні для проїзду до місця роботи, тим менш вагомими для працівника стають усі інші істотні умови трудового договору [10, с. 27].

Саме тому видається не зовсім справедливим у такій ситуації вважати однією місцевістю один населений пункт, у межах якого працівник на проїзд до іншого робочого місця, куди його переміщено, не запитуючи його згоди, витрачає стільки часу. Натомість можлива й зворотна ситуація. Вважаючи передмістя іншою місцевістю, працівника в межах підприємства переводять на іншу роботу, причому його трудова функція не змінюється, проте транспортна доступність з іншим населеним пунктом добра і, як свідчить практика, інколи буває навіть кращою, ніж у межах міста. У даному випадку, видається, має йтись про переміщення на інше робоче місце. Отже, із вищезазначеного можна дійти висновку, що критерієм визначення іншої місцевості є транспортна доступність, яка, у свою чергу, має дві складові: 1) час, який витрачається на проїзд до місця роботи від місця проживання та проїзд у зворотному напрямку; 2) наявність громадського транспорту з необхідним графіком руху взагалі, можливість вибору виду громадського транспорту, частота, зручність руху та фінансова доступність транспортної поїздки.

Цікаво, що згідно зі ст. 78 проекту Трудового кодексу України (реєстраційний № 1108, 04.12.2007 р.) [11] якщо інше не зумовлено трудовим договором, роботодавець має право без згоди працівника перемістити його на інше робоче місце, в інший структурний підрозділ у тій самій місцевості, доручити роботу на іншому обладнанні в межах його трудової функції та кваліфікації, якщо це не протипоказано за станом здоров'я, без зміни істотних умов трудового договору. Однак у разі, якщо при цьому змінюються умови транспортної доступності (наявність транспорту загального користування і звичайних для цієї місцевості витрат коштів і часу на проїзд (переміщення) від місця проживання до місця роботи), переміщення дозволяється лише за письмовою згодою працівника.

На нашу думку, наприклад, не можна вважати переміщенням переведення працівника міліції в тому ж райвідділі міліції на інше робоче місце (за незмінності трудової функції), яке знаходиться в іншому корпусі приміщення райвідділу, що розташований у протилежному кінці міста, до якого ускладнена транспортна доступність. Тобто працівник міліції як був слідчим, який розслідував злочини, скоєні групою осіб, так він ним і залишився, проте за рахунок транспортної доступності має йтись про переведення на іншу роботу. І навпаки, при укладанні трудового договору, згідно з яким працівник міліції зобов'язується обіймати посаду дільничного інспектора райвідділу міліції, в територію обслуговування якого входить не лише конкретно визначене місто, а й села відповідного району, 6 – 8 з яких є дільницею окремого дільничного, який забезпечений службовим транспортом (тобто про транспортну доступність до кожного населеного пункту не йдеться), при зміні працівником міліції пункту

прийому громадян (робочого місця дільничного інспектора міліції), який знаходиться в іншому кінці міста чи іншому селі, говорити про переведення на іншу роботу не можна.

Погоджуємось із думкою В.І. Кривого, який вважає, що у трудовому праві у поняття місця знаходження підприємства вкладається складний зміст. Насамперед це виявляється в тому, що юридичне значення має місце знаходження не тільки адміністрації, яка здійснює керівництво діяльністю підприємства, але й виробничих площ, дільниць, цехів, бригад, ланок, загонів та інших підрозділів, на території яких проходить безпосередня трудова діяльність працівників у відповідності із завданнями та функціями, які стоять перед підприємством. Тобто у трудовому праві, яке регулює взаємовідносини двох сторін трудового договору (працівника і роботодавця), поняття місця роботи має розглядатися стосовно кожної зі сторін [12, с. 54-55.].

Висновки. Отже, підсумовуючи викладені аспекти аналізу поняття місцевості, можна зробити висновок, що критерієм визначення «іншої» чи «цієї» місцевості є, по-перше, адміністративно-територіальний поділ, по-друге, чинник транспортної доступності, який складається із затрат часу, необхідних на проїзд до/або з місця роботи та безпосередньо наявності транспорту.

Бібліографічні посилання

1. *Александров Н.Г.* К вопросу о роли договора в правовом регулировании общественных отношений. – М., 1947. – Вып.V. – С. 5-12.
2. Кодекс законів про працю України від 10 грудня 1971 року // ВВР УРСР. – 1971. – Додаток до № 50. – Ст. 375.
3. Советское трудовое право / Пашков А.С., Смирнов О.В., Хрусталеv Б.Ф. и др.; Под ред. А.С. Пашкова, О.В. Смирнова. – 2-е изд. – М., 1982.
4. *Бойко М.Д.* Трудове право України : Навч. посіб. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К., 2008.
5. Місцевість // Словник української мови: В 10 т. – Т. 4. – К., 1973.
6. Місцевість // Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і гoлов. ред. В.Т. Бусел. – К. ; Ірпінь, 2004.
7. Місцевість // Новий словник української мови: В 4 т. / Уклад. В. Яременко, О. Сліпушко. – К., 1998. – Т. 2.
8. Про гарантії та компенсації при переїзді на роботу в іншу місцевість: Постанова Кабінету Міністрів України від 2 березня 1998 р. № 255 // ОВУ. – 1998. – № 9. – Ст. 351.
9. *Мамиофа И.* Гарантии заработка при переводах на другую работу // Социалистический труд. – 1959. – № 11. – С. 29-32.
10. *Щур-Труханович Л.В.* Условие о месте работы как обязательное условие трудового договора // Трудовое право. – 2005. – № 9 (сентябрь). – С. 27-36.
11. Проект Трудового кодексу України (реєстраційний № 1108, 04.12.2007 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=30947.
12. *Кривой В.И.* Место работы по советскому трудовому праву // Советское государство и право. – 1989. – № 11. – С. 53-61.

Надійшла до редакції 04.07.2011

М.О. Мікуліна

кандидат юридичних наук, доцент
(Національна академія СБ України)

УДК 347.121.1

ТЕРИТОРІАЛЬНА ПРИВАТНІСТЬ ФІЗИЧНИХ ОСІБ

Розглянуто право фізичної особи на свободу вибору місця проживання і право на свободу вільного пересування як складових територіальної приватності фізичної особи.

***Ключові слова:** територіальна приватність, особисті немайнові права фізичної особи, право на свободу вибору місця проживання, право на свободу вільного пересування.*

Рассматривается право физического лица на свободу выбора места проживания и право на свободу беспрепятственного передвижения как составляющих территориальной приватности физического лица.

***Ключевые слова:** территориальная приватность, личные неимущественные права физического лица, право на свободу выбора места проживания, право на свободу беспрепятственного передвижения.*

The article deals with the individual right to freedom of choice of residence and freedom of free movement as a component of territorial privacy of an individual.

***Keywords:** territorial privacy, moral rights of the individual right to freedom of choice of residence, freedom of free movement.*

Постановка проблеми. Територіальна приватність фізичної особи – це ємне поняття, що охоплює такі особисті немайнові права, як право фізичної особи на місце проживання (ст. 310 ЦК України), право на свободу пересування (ст. 313 ЦК України), право на недоторканність житла (ст. 311 ЦК України) та ін.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Досліджували ці особисті немайнові права фізичної особи як такі, що забезпечують соціальне буття фізичної особи, В.П. Паліюк, Р.О. Стефанчук, О.Ф. Динько, С.Б. Чехович, О.П. Тищенко та інші.

Маємо на меті розглянути та визначити деякі особисті немайнові права у контексті територіальної приватності – право на свободу вибору місця проживання і право на свободу вільного пересування фізичної особи.

Виклад основного матеріалу дослідження. Насамперед розглянемо право фізичної особи на місце проживання. Як особисте немайнове право фізичної особи – право на місце проживання – передбачає такі повноваження: володіння, тобто можливість мати кілька

місце проживання (п. 6 ст. 29 ЦК України); використання місця проживання – гарантована законом можливість набувати цивільних прав та виконувати покладені на особу цивільні обов'язки за місцем проживання, якщо інше не передбачено законом чи домовленістю між сторонами [1, с. 521]; вільне обирання та зміна місця проживання.

Практика свідчить, що суди України активно застосовують щодо цього особистого немайнового права фізичної особи положення Конвенції про захист прав людини та основних свобод. Щодо вільного вибору місця проживання, то згідно з п. 2 ст. 2 Протоколу № 4 цієї Конвенції [2, с. 54-55] кожен може вільно залишати будь-яку країну, включаючи свою власну. Здійснення цих прав не підлягає жодним обмеженням, за винятком тих, які запроваджуються згідно із законом та необхідні в демократичному суспільстві в інтересах національної або громадської безпеки з метою підтримання громадського порядку, запобігання злочинам для захисту здоров'я або моралі чи з метою захисту прав і свобод інших людей.

Законодавець визначає (п. 1 ст. 29 Цивільного кодексу України) місце проживання фізичної особи як житловий будинок, квартира, інше приміщення, придатне для проживання в ньому (гуртожиток, готель тощо), у відповідному населеному пункті, в якому фізична особа проживає постійно, переважно або тимчасово.

А ст. 3 Закону України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» [3] місцем перебування називає адміністративно-територіальну одиницю, на території якої особа проживає строком менше шести місяців на рік, і місцем проживання – адміністративно-територіальну одиницю, на території якої особа проживає строком понад шість місяців на рік. Вільний вибір місця проживання чи перебування вважається правом громадянина України, а також іноземця та особи без громадянства, які на законних підставах перебувають на території України, на вибір адміністративно-територіальної одиниці, на території якої вони хочуть проживати чи перебувати.

Конституційний Суд України у справі про приватизацію державного житлового фонду [4], аналізуючи положення ст. 24 Конституції України, дійшов висновку, що поняття «місце проживання» означає місце проживання громадянина за територіальною ознакою (село, селище, місто чи інша адміністративно-територіальна одиниця), а не конкретне жите приміщення (будинок, квартира, службова квартира). Звідси можна зробити висновок, що чинне законодавство оперує двома тлумаченнями терміна-поняття «місце проживання», визначаючи, припустимо, його у «приватноправовому» та «публічно-правовому» значенні, спричиняючи, таким чином, неоднозначність його змісту. Водночас ми підтримуємо висловлену в літературі точку зору, що питання свободи вибору у розумінні особистого немайнового права, яке розг-

лядається, повинно стосуватись поняття «місце проживання» саме у його розумінні як адміністративно-територіальної одиниці, а не конкретного будинку, квартири чи іншого приміщення [5, с. 12; 6, с. 328].

Необхідно зазначити й те, що місце проживання фізичної особи підлягає відповідній процедурі реєстрації, а це певним чином впливає на правовий режим щодо свободи його вибору. У матеріалах Програми сприяння парламенту України університету Індіани міститься інформація про те, що виокремлюють два основних підходи щодо забезпечення такої реєстрації: а) континентально-європейський, який ґрунтується на централізованому управлінні реєстраційною інформацією, за яким ця інформація обробляється на національному рівні, а її надання є обов'язковим для фізичної особи (Данія, Латвія, Литва, Німеччина, Фінляндія); б) американсько-британський, який ґрунтується на децентралізованому управлінні реєстраційною інформацією, що передбачає збір і обробку інформації про особу на місцевому рівні, а фізичні особи можуть не подавати таку інформацію, якщо цього не бажають (США, Велика Британія) [7].

Українська система реєстрації схожа переважно на континентально-європейську модель, тобто в Україні було запроваджено систему реєстрації, відповідно до якої фізична особа, яка перебуває в Україні на законних підставах, зобов'язана протягом десяти днів після прибуття до нового місця проживання зареєструвати своє місце проживання. Порядок здійснення реєстрації регулюється Законом України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні». Однак слід зауважити, що реєстрація місця проживання чи місця перебування особи або її відсутність не можуть бути умовою реалізації прав і свобод, передбачених Конституцією, законами чи міжнародними договорами України, або підставою для їх обмеження.

Правова можливість здійснення свободи вибору місця проживання реалізується через право на свободу вибору місця проживання. Однак суперечливим є тлумачення законодавцем свободи вільного вибору місця проживання (ст. 310 ЦК України) передусім як права на конкретну квартиру, будинок чи інше помешкання, що може суперечити майновим режимам цих об'єктів. До того ж «право на свободу вибору» може бути й особисте, немайнове за характером, тобто можливість обирати місце проживання в широкому значенні.

Ураховуючи зазначене, слушною вважаємо думку експертів щодо того, що будь-яка людина, яка законно перебуває в межах території певної держави, може обирати, де вона бажає мешкати: в мегаполісі, у невеликому місті, селищі чи в сільській місцевості, а також має право обирати місто, селище, сільську місцевість чи район, яке буде центром її повсякденного життя [7].

Слід також додати, що повноваження, яке розглядається, може

бути обмеженим у правовому розумінні. Право на свободу вибору місця проживання, зокрема, відповідно до чинного законодавства може бути обмежене територіально і за суб'єктами. Згідно зі ст. 13 Закону України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» [3] право на свободу вибору місця проживання обмежується в адміністративно-територіальних одиницях, які знаходяться: а) у прикордонній смузі; б) на територіях військових об'єктів; в) у зонах, які згідно із законом належать до зон з обмеженим доступом; г) на території, де у разі небезпеки поширення інфекційних захворювань і отруєнь людей введені особливі умови і режим проживання населення та господарської діяльності; д) на територіях, щодо яких введено воєнний або надзвичайний стан. Натомість обмеження вказаного права можливо і у випадках, коли носієм цього права є специфічний суб'єкт, зокрема: а) особа, яка не досягла 16-річного віку; б) особа, до якої згідно із процесуальним законодавством застосовано запобіжні заходи, пов'язані з обмеженням або позбавленням волі; в) особа, яка за вироком суду відбуває покарання у вигляді позбавлення або обмеження волі; г) особа, яка згідно із законодавством перебуває під адміністративним наглядом; д) особа, яка згідно із законодавством про інфекційні захворювання та психіатричну допомогу підлягає примусовій госпіталізації та лікуванню; е) іноземець та особа без громадянства, які не мають законних підстав для перебування на території.

Крім цього, фізична особа, яка наділена цим особистим немайновим правом, може вимагати від усіх та кожного не порушувати цього права, а у випадку його порушення, оспорювання чи невизнання – вимагати його захисту.

Звідси випливає, що правом на свободу вибору місця проживання фізичної особи можна вважати право такої особи вільно обирати, змінювати, використовувати його в межах закону, вимагати припинення його порушення та захищати його у законний спосіб.

Право на свободу пересування є ще одним особистим немайновим правом фізичної особи, яке стосується територіальної приватності. Витоки його беруть початок у Конституції України (ст. 33), Загальній декларації прав людини (ст. 13), Протоколі № 4 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (ст. 2) [8; 9], Міжнародному пакті про громадянські та політичні права (ст. 12). А далі і Закон України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» визначає свободу пересування як право громадянина України, а також іноземця та особи без громадянства, які на законних підставах перебувають в Україні, вільно та безперешкодно за своїм бажанням переміщатися територією України у будь-якому напрямку, у будь-який спосіб, у будь-який час, за винятком обмежень, які встановлюються законом.

Підтримуємо точку зору, висловлену у літературі [10, с. 6], що

свобода пересування ґрунтується на двох основних аспектах: внутрішньому, тобто можливості фізичної особи вільно пересуватись територією України, та зовнішньому – можливості фізичної особи залишати територію України, а для фізичної особи, яка має громадянство України, – ще й свободу повернення в Україну.

Як і право на свободу вибору місця проживання фізичної особи, так і право на свободу пересування поєднує у собі правоволодіння, правовикористання, правозахист цього права фізичною особою. Щодо правовикористання чинне законодавство передбачає для певного аспекту свободи пересування окрему систему обмежень. До слова, згідно зі ст. 12 Закону України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» вільно пересуватися територією України може фізична особа, яка досягла 14 років; яка не досягла 14 років, має право пересуватися територією України лише за згодою батьків (усиновлювачів), опікунів та в їхньому супроводі або в супроводі осіб, які уповноважені ними. До того ж право на вільне пересування територією України може бути додатково обмежене за територіальними та суб'єктними ознаками.

Законодавець також встановлює й інші обмеження, зокрема щодо можливості вільного самостійного виїзду за межі України (це стосується фізичної особи, якій виповнилося 16 років). Фізична особа, яка не досягла 16 років, має право на виїзд за межі України лише за згодою батьків (усиновлювачів), піклувальників та в їхньому супроводі або в супроводі осіб, які уповноважені ними. Право на вільний самостійний виїзд за межі України може бути обмежений у разі виникнення в будь-якій іноземній державі надзвичайної ситуації, що унеможливорює створення в ній умов для безпеки громадян України. В цьому випадку КМУ приймає рішення про особливий порядок виїзду громадян України до цієї держави. Рішення та інформація про це доводяться до відома громадян, які мають намір виїхати до даної держави. Однак це рішення не є заборонаю для виїзду, а здійснюється з метою попередження про неможливість держави забезпечити громадянину України необхідну безпеку у зв'язку з виникненням надзвичайної ситуації (ст. 10 Закону України «Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України») [11]. Крім цього, право на вільний виїзд за межі України може бути також обмежене у випадку, коли виїзд з України здійснює фізична особа, яка обізнана з відомостями, що становлять державну таємницю. Зазначимо, що право на безперешкодне повернення до України мають фізичні особи, які є громадянами України. Безперешкодне повернення означає, що за жодних підстав громадянин України не може бути обмежений у праві на в'їзд в Україну (ст. 1 Закону України «Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України»). Фізичні особи, які реалізують це

право, повинні мати при собі відповідні документи (паспорт громадянина України для виїзду за кордон, проїзний документ дитини, дипломатичний паспорт, службовий паспорт, посвідчення особи моряка), порядок оформлення яких регламентується чинним законодавством.

Ще однією з гарантій реалізації права фізичної особи на вільне пересування є також заборона видворення з обраного нею місця перебування, доступ до якого не заборонений законом.

Висновки. Правом на свободу вільного пересування фізичної особи можна вважати право такої особи вільно та безперешкодно за своїм бажанням переміщатися територією України у будь-якому напрямку, у будь-який спосіб, у будь-який час, за винятком обмежень, встановлених законом, а також право безперешкодного повернення в Україну.

Бібліографічні посилання

1. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: У 2 т. / За ред. О.В. Дзери. – К., 2005. – Т. 1.
2. *Паліюк В.П.* Особливості застосування судами України Конвенції про захист прав людини та основних свобод: Навч.-практ. посіб. – Миколаїв, 2003.
3. Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні: Закон України від 11.12.2003 № 1382-IV.
4. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 45 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень пункту 2 статті 2 Закону України «Про приватизацію державного житлового фонду» (справа про приватизацію державного житлового фонду № 1-37/2000) від 28 вересня 2000 р. № 10-рп/2000.
5. *Чехович С.Б., Тищенко О.П.* Стан законодавчого забезпечення реалізації та захисту права на свободу пересування і вільний вибір місця проживання в Україні: Аналітична доповідь. – К., 2003.
6. *Стефанчук Р.О.* Особисті немайнові права фізичних осіб у цивільному праві України: Дис... д-ра юрид. наук. – К., 2007.
7. Свобода вибору місця проживання: порівняльний аналіз регулювання реєстраційної інформації громадян // Матеріали Програми сприяння Парламенту України університету Індіани від 23 березня 2004 р. № 215. – Режим доступу: <http://pdr-ukr.ukrindex.com/?id=g003>.
8. Права і свободи людини та сучасний суспільний прогрес: Матер. міжнар. наук.-практ. конф. – Ужгород, 1999.
9. Європейська конвенція з прав людини. – К., 2005.
10. *Динько О.Ф.* Зміст і гарантії забезпечення свободи пересування людини та громадянина в Україні: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2003.
11. Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України: Закон України від 21 січня 1994 р. // ВВРУ. – 1994. – № 18. – Ст. 101.

Надійшла до редакції 12.07.2011

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО ТА АДМІНІСТРАТИВНА ДІЯЛЬНІСТЬ

В. Г. Фатхутдінов

кандидат юридичних наук, доцент,
заслужений юрист України
(Національна академія внутрішніх справ)

УДК 316.454.3 : 796

ВПЛИВ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ НА КУЛЬТУРУ ПОВЕДІНКИ ФУТБОЛЬНИХ ВБОЛІВАЛЬНИКІВ

Розглянуто питання впливу засобів масової інформації на культуру футбольних вболівальників. Проведено аналіз ролі засобів масової інформації в даному питанні і зроблено висновок про необхідність більш чіткої координації дій державних органів та засобів масової інформації.

Ключові слова: засоби масової інформації, вплив на формування культури вболівальників, футбольні фанати, насильство на стадіонах.

Рассмотрены вопросы влияния средств массовой информации на культуру футбольных болельщиков. Проведен анализ роли средств массовой информации в данном вопросе и сделаны выводы о необходимости более четкой координации действий государственных органов и средств массовой информации.

Ключевые слова: средства массовой информации, влияние на формирование культуры болельщиков, футбольные фанаты, насилие на стадионах

In the article the questions of influence of mass media on the culture of football fans are considered. The analyses of the role of mass media in this question is done and the conclusion of the necessity of coordination between state organs and mass media in the named sphere is done too.

Keywords: mass media, influence on the culture of football fans, football fans, disorder on the stadiums.

Постановка проблеми. Як відомо, Україна виборола право на проведення на її території фінальної частини чемпіонату Європи з футболу в 2012 р., взявши на себе низку зобов'язань щодо забезпечення

громадського порядку та створення гарантій безпеки, необхідних при проведенні спортивних заходів високого рівня. Планування вказаних заходів відбувається у межах встановлених організаторами правил, з пріоритетним дотриманням законних прав та інтересів як безпосередніх учасників фіналу чемпіонату, так і «співучасників» – глядачів і вболівальників. Тому особливого значення сьогодні набуває проблема формування культури поведінки футбольних вболівальників.

Важливу роль у формуванні культури поведінки футбольних вболівальників відіграють засоби масової інформації. У зв'язку з цим виникають питання щодо механізму прихованого впливу засобів масової інформації на поведінку окремої людини і натовпу, зокрема на формування культури поведінки футбольних вболівальників.

Таким чином, **метою** нашої статті є аналіз впливу засобів масової інформації на формування культури поведінки футбольних вболівальників, адже чим вищим є рівень культури, тим менше проблем може виникнути під час проведення футбольних матчів.

Стан вивчення проблеми Вплив засобів масової інформації на поведінку людей вивчався окремими авторами [1; 2; 3], проте питання названого впливу на формування культури футбольних вболівальників дотепер не розглядалося, хоча має досить велике прикладне значення, адже від поведінки вболівальників залежить якість проведення змагань та престиж країни, яка відповідає за їх організацію.

Виклад основних положень Із засобами масової інформації людина стикається постійно. Газети, журнали, радіо, телебачення, Інтернет доступні мільйонам людей, здатні в найкоротші терміни досягти найвіддаленіших районів, проникнути в будь-яке соціальне середовище.

Засоби масової інформації незалежно від своєї форми (аудіальні, візуальні, аудіовізуальні) мають такі спільні основні функції:

- інформаційну (отримання інформації про людей, факти, події, явища);
- пізнавальну (користувач ЗМІ пізнає інформацію, розширює коло своїх знань в різних сферах буття);
- оціночну (отримання інформації супроводжується процесами аналізу, узагальнення, оцінювання);
- перцептивну (одержана інформація впливає на емоційну сферу людини, може формувати її настрій, почуття, емоції);
- культурно-естетичну (інформація може надавати почуття задоволення, відповідати культурно-естетичним потребам людини).

Засоби масової інформації, маючи могутньої сили вплив на свідомість людей, недаремно вважаються «четвертою владою». Особливого значення ЗМІ набувають у періоди стрімких суспільних змін, масових соціальних акцій. На окрему увагу заслуговують електронні засоби масової інформації, значення яких зростає з розширенням технічних мож-

ливостей сьогодні. ЗМІ – ефективний засіб впливу на емоції людини, інструмент переконання і управління людськими масами.

Доведено, що в натовпі людина поводиться інакше, ніж окремо від нього. «Натовп має багато голів, але мало мізків» – зазначає білоруський соціолог і психолог В.П. Шейнов [2, с. 96]. Навіть найзапекліший індивідуаліст може піддатися впливу натовпу. Чим більшою є кількість людей у групі, тим раніше вони перетворюються на натовп.

Поведінка людини в натовпі характеризується своїми особливостями. У натовпі людина сильніше і швидше реагує на емоції, значно ослаблює своє логічне мислення, охоче сприймає категоричні судження, стає легковірною, втрачає здатність до критичного мислення. Тому здавна для впливу, який би не викликав заперечення, демагогами різних рівнів використовувалося мовлення, звернуте до мас.

Діяльність Адольфа Гітлера як великого демагога в світовій історії є чудовою ілюстрацією того, наскільки багато можна досягнути, володіючи психологією мас і талантом управління натовпом. Гітлеру вірили, його обожнювали і побоювались. У своїй книзі «Майн кампф» він писав: «У масових зібраннях мислення вимкнено. І я використовую цей стан; він забезпечує моїм промовам величезний ступінь впливу, і я відправляю усіх на збори, де вони стають масою, хочуть вони того чи ні. Інтелектуали та буржуа так само гарні, як і робітники. Я перемішую народ. Я розмовляю з ним, як із масою...» [4, с. 124].

Натовп є більш податливим, особливо при навіюванні примітивних, побудованих на інстинктах ідей, таких, наприклад, як «образь ворога», «хто не з нами, той проти нас» і т. п.

Часто в нерозумінні людиною самої себе криється можливість впливу на неї. Кожна людина відчуває певні потреби, володіє якимись слабостями, підкорюється пристрастям, діє за правилами, дотримується ритуалів. Усе це може бути використано під час впливу, маніпуляції поведінкою людини.

Під час інформаційного впливу має значення обстановка, ритуал, навіть час доби, коли людина отримує інформацію. Наприклад, зранку людина бодріша, енергійніша, тоді як ввечері вона буде більш податливою. Як правило, маніпулятивний характер ЗМІ полягає у впливі на почуття і волю людини. Коли людина перебуває у себе вдома, у звичайному, безпечному оточенні, читає газету, слухає радіо або дивиться телепередачу, вона схильна впадати в специфічний стан свідомості, пов'язаний зі станом денної сонливості, трансу, під час якого рівень критичного мислення особистості різко знижується і вона не аналізує отриману інформацію так, як звикла це робити повсякденно під час звичайного спілкування. Сучасні аудіо- та відеотехнології прихованого впливу можуть застосовуватись через засоби масової інформації, непомітно орієнтуючи мислення людини в потрібному на-

прямку (наприклад, «ефект 25-го кадру», технологія накладання звукової сугестивної інформації і т. п.).

Як справедливо зазначає західний політолог І. Бехер, «...ніхто не каже, що думати заборонено або власні думки небажані. Але бажані думки створюються в таких масштабах, що власне мислення тоне в їх масі, а ці бажані думки так тонко вводяться в свідомість, що люди сприймають це чуже мислення за результат роботи власної думки» [5, с. 705]. Це зауваження сьогодні є особливо актуальним, коли відбувається бурхливий ріст засобів масової інформації, що охоплюють значну масу людей, які в своїй більшості через рівень освіченості, особливості мислення, внутрішні установки, брак часу, невміння чи небажання нездатні критично підходити до отриманої інформації.

Нерідко засоби масової інформації формують ілюзію свободи вибору людини, створюючи сприятливі умови для непомітного залучення її у певну діяльність: від купівлі рекламного товару до голосування на виборах за певного кандидата чи партію. При цьому більшість людей буде впевненою, що зробила свій вибір добровільно, самостійно, без зовнішнього впливу.

Фінансові, організаційні, людські чинники в поєднанні з впливом засобів масової інформації формують у тому числі й культуру поведінки футбольних вболівальників. Питання щодо того, кого вважати просто вболівальником, а кого – футбольним фанатом, є досить суперечливим і серед самих фанатів. Обов'язковими ознаками віднесення вболівальника до фаната є: активне відвідання домашніх матчів улюбленої команди, здійснення щорічно кількох виїздів у інші міста, знання і прийняття субкультури футбольних фанатів, орієнтація в навколофутбольних подіях.

Футбольний фанатизм як соціальне явище можна розглядати як громадський рух, як соціальну групу і як специфічну субкультуру. Проблеми формування культури поведінки футбольних вболівальників і фанатів не безпідставно викликають науковий інтерес сучасних дослідників. Футбольна субкультура, скопійована свого часу з фанатського руху країн Англії, успішно прижилася й у сучасній українській дійсності.

Футбольні фанати – це люди з особливим способом мислення, емоційного сприйняття і життя. Фанатизм може набувати широкого розповсюдження завдяки засобам масової інформації, через які нерідко культивуються недоброякісні ідеали масової культури. За радянських часів у ЗМІ постійно висвітлювались успіхи футболу і надавались настанови для спортивних вболівальників. Ця, безперечно, позитивна практика у формуванні культури поведінки футбольних вболівальників не використовується сьогодні достатньо.

Соціологи традиційно звикли пояснювати антигромадську поведінку низьким рівнем життя, відсутністю освіти, матеріальним небла-

гополуччям особи тощо. Проте до складу учасників навколофутбольного товариства нерідко входять студенти престижних вузів, діти з нормальних, фінансово забезпечених родин. Участь в подібних рухах вимагає великої кількості вільного часу. Коли молодь не знає, чим зайняти свій вільний час, як провести дозвілля, вона часто спрямовує свою енергію в бік руйнації. Футбольна субкультура – соціальне явище зі значним потенціалом агресії, і з цим не можна не рахуватися.

Низький рівень культури поведінки футбольних вболівальників – не просто свідчення невихованості певної їх частини, це привід звернути увагу на більш глибокі процеси, які можуть відбуватися, вуалюючись під футбольне захоплення. В Україні існує чимало груп з субкультурою, яка характеризується крайнім радикалізмом, схильністю до насильства, особливою жорстокістю. Такі групи вчиняють акти насильства щодо вихідців з Африки, Азії, Кавказу, циган, молдован. Вказані групи з метою розширення свого потенціалу намагаються залучити до своїх лав також і футбольних фанатів, незважаючи на певні відмінності їх субкультур. Нерідко групи футбольних фанатів об'єднуються з молодіжними угрупованнями екстремістського характеру, зокрема скінхедами, сталим поведінковим стереотипом яких є установка на насильство.

Висновки. На жаль, нерідко самі засоби масової інформації та футбольні команди стимулюють футбольні безчинства, просуваючи свою продукцію, намагаючись будь-яким чином збільшити прибутки, відвідуваність матчів, підняти рейтинги команд. Чим сильнішими є пристрасті, тим краще продаються квитки і товари з логотипом улюбленої команди. Таким чином, для боротьби з означеними явищами необхідним є внесення відповідних змін до законодавства України.

З іншого боку, формування культури поведінки футбольних вболівальників з метою недопущення порушення громадського порядку під час проведення масових спортивних заходів повинно стати головним завданням не лише для правоохоронних органів, виконавчої влади і посадових осіб, задіяних до проведення в Україні фінальної частини чемпіонату з футболу «Євро-2012», а й для засобів масової інформації. Останні можуть стати як ефективним способом підтримки суспільної рівноваги, так і легкодоступним інструментом маніпулятивного впливу в провокативних спонуканнях до сили, агресії, ворожості. З метою припинення негативного впливу засобів масової інформації на стан поведінки громадян під час проведення футбольних матчів необхідно певною мірою координувати дії ЗМІ, надавати більше позитивних матеріалів. Заслуговує на увагу і питання розробки певних нормативних актів, які б ставали на заваді поширенню пропаганди насильства на стадіонах, та припинення випуску певних засобів масової інформації (друкованих, телевізійних та т. ін.), які не дотримуються встановлених норм.

Бібліографічні посилання

1. *Абдеев Р.Ф.* Философия информационной цивилизации. – М., 1994.
2. *Шейнов В.П.* Скрытое управление человеком. – М., 2006.
3. *Севрюгин В.И.* Специальные методы социально-психологического воздействия на людей. – Челябинск, 1996.
4. *Адольф Гитлер.* Моя борьба. – М., 1992.
5. *Бессонов Б.* Пропаганда и манипуляция // Реклама: внушение и манипуляция. Медиа-ориентированный подход. – Самара, 2001. – С. 703-711.
6. Психологічне забезпечення діяльності працівників міліції під час проведення масових спортивних заходів : Навч. посібник / Л.І. Казміренко, В.Г. Андросюк, В.Ц. Абрамян. – Чернівці, 2010.

Надійшла до редакції 16.09.2011

Д.Г. Заброта

кандидат юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.95

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА АНТИКОРУПЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ ГРУЗІЇ

Розглянуто стан протидії корупції у Республіці Грузія. Визначено особливості діяльності грузинських органів влади щодо протидії цьому негативному явищу й систематизовано відповідний позитивний досвід.

Ключові слова: *корупція, стан корупції, протидія корупції, досвід протидії корупції, Республіка Грузія.*

Рассмотрено состояние противодействия коррупции в Республике Грузия. Определены особенности деятельности грузинских властей в противодействии этому негативному явлению и систематизирован соответствующий положительный опыт.

Ключевые слова: *коррупция, состояние коррупции, противодействие коррупции, опыт противодействия коррупции, Республика Грузия.*

The state anti-corruption in the Republic of Georgia is considered in this article. Peculiarities of the Georgian authorities to counter this negative phenomenon are defined and the corresponding positive experience are systematized.

Keywords: *corruption, state corruption, fighting corruption, the experience of combating corruption, the Republic of Georgia.*

Постановка проблеми. Після розпаду Радянського Союзу на його теренах було утворено ряд незалежних держав, що будують власні системи управління суспільством. При цьому вплив форм і методів

владарювання значною мірою позначився й на розбудові у них державних режимів певного типу.

Незважаючи на відмінності у геополітичному розташуванні, наявності ресурсів та пріоритетності завдань, що ставила перед собою та чи інша держава, кожна з них стикнулася з проблемою подолання корупції як вагомого чинника уповільнення поступу на шляху до впровадження світових та європейських стандартів у відносинах між державою і людиною.

Серед держав, які найбільше потерпали від корупції та тривалий час мали негативний корупційний імідж, була і Грузія. Так, за даними міжнародної неурядової організації “Транспаренсі Інтернешнл” ця країна у 2000–2006 роках мала такий рейтинг: 2000 р. – 2,3 (84 місце), 2001 р. – не оцінювалася, 2002 р. – 2,4 (85 місце), 2003 р. – 1,8 (124 місце), 2004 р. – 2,0 (136), 2005 р. – 2,8 (126), 2006 р. – 2,8 (101). Такий індекс ставив Грузію, як, до речі, й Україну, на щабель з такими державами третього світу, як Камерун, Нігерія, Уганда, Ангола, Індонезія, в яких переважав військово-політичний режим правління та відзначалося повне зубожіння народу.

Однак починаючи з 2007 р. ситуація почала стрімко змінюватися. І вже того року Грузія з 3,4 бала посідала 79 місце, у 2008 – з 3,9 67 місце, у 2009 – з 4,1 66 місце, а у 2010 – з 3,8 бала 68 місце. Натомість наша країна продовжує перебувати приблизно у тій же зоні оцінювання, як і 10 років тому.

Оцінюючи стан реалізації антикорупційних ініціатив у Грузії в 2004 р., Організація економічного співробітництва і розвитку вказувала, що для цієї країни основними проблемами у сфері боротьби з корупцією є реалізація і виконання наявного антикорупційного законодавства та недостатній загальний потенціал правоохоронних органів [1, с. 2]. У 2010 р. ця ж організація наголошувала, що політична воля до боротьби з корупцією у Грузії знайшла своє підтвердження у реалізації ефективних заходів, які суттєво знизили рівень корупції у державі, особливо рівень адміністративної корупції, яка щоденно впливає на громадян [2]. При цьому 78 % громадян Грузії вважали, що за останні три роки рівень корупції скоротився, лише 3 % грузин були вимушені давати хабарі (в Україні – 34 %); 98 % називають грузинську дорожню поліцію (аналог ДАІ в Україні) найменш корумпованим державним органом [3].

Про позитивні зрушення у галузі подолання корупції свідчать і сторонні спостерігачі, як відвідують сучасну Грузію.

Україна, яка тривалий час порівнювалася з Грузією у контексті стану корупції, також перебуває у процесі перебудови системи запобігання та протидії цьому негативному явищу. У зв'язку з цим позитивний досвід інших держав варто вивчати, встановлювати відповідні

закономірності та науково обґрунтовувати шляхи його впровадження у нормотворчість та правоохоронну практику.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Необхідно звернути увагу на те, що, незважаючи на актуальність проблематики протидії корупції та вивчення досвіду інших держав у цій галузі, самостійних наукових розвідок на рівні монографічних досліджень в Україні не проводилося.

Втім, ряд методологічних підходів щодо порівняльного аналізу антикорупційного досвіду інших держав світу містяться у працях кримінологів та криміналістів О.Ю. Бусол, М.Г. Вербенського, Л.В. Багрій-Шахматова, О.О. Дудорова, В.С. Зеленецького, О.Г. Кальмана, М.І. Камлика, В.А. Клименка, Я.Ю. Кондратьєва, О.М. Литвака, М.І. Мельника, Є.В. Невмержицького, М.О. Потєбенька, Б.В. Романюка, В.В. Сташиса, М.І. Хавронюка; адміністративістів С.М. Алфьорова, Л.А. Аркуші, В.Т. Білоуса, М.Ю. Бездольного, А.В. Гайдука, В.В. Дурдинця, Д.І. Йосифовича, В.О. Завгороднього, В.К. Колпакова, М.В. Корнієнка, І.С.О. Нуруллаєва, О.Я. Прохоренка, С.С. Рогульського, О.П. Рябченко, І.В. Сервецького, С.С. Серьогіна, С.Г. Стеценка, О.В. Терещука, О.В. Ткаченка, О.І. Олійник, Г.П. Пожидаєва, В.О. Шамрая, І.Р. Шинкаренка.

При цьому більшість науковців вдається до аналізу систем запобігання й протидії корупції в інших державах фрагментарно, а досвід Грузії висвітлюється переважно у публіцистичних повідомленнях.

Метою цієї публікації є висвітлення позитивного досвіду Республіки Грузія у боротьбі з корупцією та розробка на основі його аналізу пропозиції для впровадження окремих його елементів в Україні.

Досягнення цієї мети передбачає: виявлення основних передумов, що детермінували реформування системи протидії корупції у Грузії; розкриття особливостей протидії корупції у Грузії, сутності відповідних суспільних трансформацій, виокремлення позитивного досвіду антикорупційної політики й стратегії Грузії.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вивчення стану корупції у Грузії у період 2000 – 2010 рр. дозволяє виокремити три етапи розвитку корупційної ситуації: перший – 2000 – 2004 рр.; другий – 2003 – 2010 рр.; третій – 2010 – до теперішнього часу.

Так, протягом 2000 – 2004 рр. корупційна ситуація у Грузії характеризувалася стійким проникненням цього явища у політику, економіку та управління. Це проявлялося у тому, що корупція та корупційні відносини були основою буття грузинського суспільства. Спостерігалися глибока економічна криза, надмірне державне втручання в економіку, монополізація ряду найприбутковіших секторів економіки, контроль держави над ресурсною базою.

Корупцією були вражені основні сфери економіки: нафтовиробни-

цтво, експорт, торгівля цигарками, мобільний зв'язок, порт і транспорт тощо. Прийняття найважливіших рішень щодо розподілу суспільних благ належали безпосередньо родичам чи найближчому оточенню Е. Шеварднадзе, а останні, на фоні зубожіння більшої частини населення, відкрито ігнорували демократичні способи управління процесами суспільно-економічного розвитку країни. Фактично здійснювався контроль над телебаченням і радіомовленням. Мали місце слабкість закону, відсутність прозорості, чіткої і стабільної законодавчої бази, неадекватні заходи покарання за корупційні оборудки, можливість впливу на судові рішення, наявність норм у законах, що дозволяють їх суб'єктивне трактування [4]. Рівень правової освіти населення щодо прав і свобод людини був мінімальним. Державні чиновники, в тому числі й працівники правоохоронних органів, існували переважно за рахунок корупційних виплат. Громадянські інституції, здатні протистояти корупційній експансії, перебували у зародковому стані.

Зазначені та інші чинники призвели до революційної зміни у керівництві держави шляхом так званої «революції троянд» та очолення Грузії командою реформаторів, котрі поклали собі за мету подолати корупцію у надкороткий термін. Таке прагнення зумовлювалося й потребою у розв'язанні як внутрішньополітичних, так і зовнішніх проблем, пов'язаних із європейським вибором Грузії і обмеженням впливу на неї з боку Російської Федерації.

Другий період розпочався після «трояндової революції» і може бути охарактеризований як етап формування основних підходів до антикорупційної політики й стратегії та реалізації першочергових кроків щодо реформ у подоланні корупції.

Зокрема, були виявлені основні сектори економіки, уражені корупцією, та впроваджено механізми запобігання її впливу. Наприклад, значну увагу було приділено роздержавленню майна шляхом його приватизації, що не лише привело до збільшення кількості грузинських приватних підприємств, а й забезпечило приплив іноземних кампаній та інвестицій, розвиток конкуренції і зменшення впливу монополій на економіку, суттєво поповнило державний бюджет, дозволило населенню збільшити прибутки за рахунок власної ініціативи; зменшення податкового тиску сприяло підприємництву та залученню іноземного капіталу тощо [5].

Зменшенню корупції сприяла й ліквідація значної кількості видів діяльності, що потребують надання дозволів на право їх здійснення (близько 80 %), спрощення існуючих дозвільних процедур, їх здешевлення, забезпечення доступності, прозорості й контрольованості. Зокрема, на території Грузії були створені єдині державні агенції з надання послуг населенню, в яких громадяни можуть отримати необхідні документи – від паспорта до довідки про реєстрацію підп-

риємства. Впровадження сучасних інформаційних технологій створило передумови для більшої прозорості у взаємовідносинах між громадянином і представником влади: можливість електронної реєстрації та видання документів он-лайн, створення електронних реєстрів документів і звернень громадян та наявність зовнішнього контролю за термінами та якістю їх виконання. Такі системи дозволяють скоротити витрати на утримання бюрократичного апарату, зменшити корупційні ризики, опосередковані безпосереднім спілкування людини й чиновника, здійснювати прозорий контроль за ходом виконання конкретного документа та ін.

Також були переглянуті підходи до побудови державного апарату. По-перше, в основу його реформування було покладено потребу зменшити управлінський вплив на економіку. Для цього було оптимізовано (реорганізовано, ліквідовано, перетворено, об'єднано) ряд традиційних центральних органів влади; здійснено перегляд повноважень цих органів у контексті обмеження впливу на розвиток вільної конкуренції у галузі торгівлі; зменшено планову кількість їх втручань у діяльність суб'єктів господарювання; були переглянуті державні стандарти тощо.

По-друге, змінено ідеологію державної служби: скорочено кількість державних службовців; переглянуто базові засади відбору та оцінювання осіб, які виконують функції держави; проведено їх переатестацію, навчання; здійснюється комісійний відбір на службу до антикорупційних органів із залученням громадськості, поважних та авторитетних осіб, а також використовується перевірка кандидатів на чесність, в тому числі й «детектором брехні»; розроблено детальні регламенти надання послуг та спілкування з фізичними і юридичними особами; значно підвищили їх заробітну плату, а суддям і прокурорам – на декілька порядків у порівнянні з середньою по країні; забезпечено безумовне та об'єктивне декларування доходів державного службовця та членів його сім'ї тощо.

По-третє, вжито заходів щодо притягнення осіб, винних у системній корупції у державі, незалежно від їх високого статусу, які незаконно збагатилися за рахунок корупційних оборудок, до суворої відповідальності; забезпечено повернення незаконно здобутих ними коштів до державного бюджету; посилено кримінальну відповідальність за корупційні правопорушення тощо.

Грузія організувала широку інформаційно-пропагандистську антикорупційну компанію, яка передбачала: впровадження принципу «нульової толерантності» до корупції; висвітлення та роз'яснення діяльності органів влади щодо подолання корупції; демонстрацію здобутків у цій галузі й ролі громадськості, кожного громадянина Грузії; започаткування освітницьких програм у навчальних закладах; постійний моніто-

ринг громадської думки про стан корупції, ставлення до неї населення та заходів, що вживаються владою для наступу на її прояви.

Важливе значення мала й постійна демонстрація керівництвом держави політичної волі до боротьби з корупцією, рішучості у використанні непопулярних, але ефективних засобів її виявлення, припинення й запобігання, доведення до громадян Грузії та усього світу готовності нести відповідальність за стан протидії цьому явищу.

Відповідні управлінські рішення впроваджувалися у законодавчі та підзаконні акти. Їх прийняття супроводжувалося проведенням антикорупційної державної та громадської експертизи, аналізу можливих корупційних ризиків та наслідків прийняття таких правових документів. При цьому норми, спрямовані на запобігання корупції, були інтегровані у ряд законів, що регулювали економічні відносини, функціонування державної служби, адміністративні процедури та послуги. Так, було прийнято закони «Про вільну і конкурентну торгівлю», «Про державні закупівлі», «Про державний внутрішній аудит та інспектування», «Про контрольну палату», внесено зміни, що посилюють незалежність судової влади, встановлюють посилену кримінальну відповідальність за корупційні діяння, в тому числі й для юридичних осіб, урегульовують конфлікт інтересів серед державних службовців, до Конституції, до виборчого законодавства – щодо прозорості фінансування виборів, ратифіковані конвенціональні правові акти проти корупції, прийняті ООН та РЄ.

Важливу роль в унормуванні антикорупційних механізмів та процедур їх використання відіграють рішення Президента Грузії «Про створення Координаційної ради по боротьбі з корупцією» (2008), «Про прийняття національної антикорупційної стратегії» та планів щодо її реалізації (2005 – 2006) та ін.

Крім цього, державними органами прийнято низку етичних кодексів та кодексів поведінки посадових осіб: Судовий етичний кодекс, Кодекс етики службовців прокуратури, Правила для посадових осіб Міністерства фінансів та посадових осіб митних органів.

Виконання положень нормативно-правових актів передбачало створення системи органів, на які покладається обов'язок протидіяти корупції. Ця система включає у себе:

1. Координаційну раду по боротьбі з корупцією, яка є основним суб'єктом, що визначає ефективну антикорупційну політику, координує діяльність інших учасників та проводить моніторинг реалізації антикорупційних заходів.

2. Слідчі підрозділи: Управління при Генеральній прокуратурі Грузії, що відповідає за розслідування корупційних злочинів, слідче управління Податкової служби Міністерства фінансів Грузії.

3. Генеральну прокуратуру, яка здійснює нагляд за дотриманням законності у цій сфері іншими відомствами.

4. Спеціальні підрозділи, що здійснюють заходи із попередження, виявлення та припинення корупційних діянь в окремих сферах або органах державної влади: у Генеральній прокуратурі – управління судово-процедурного нагляду; Міністерстві внутрішніх справ – управління конституційної безпеки та генеральна інспекція; Міністерстві юстиції – генеральна інспекція; відділи внутрішнього аудиту в усіх органах виконавчої влади [6]. Крім цього, для проведення комплексних антикорупційних заходів під час припинення корупційних злочинів створюються спільні слідчі групи.

Серед позитивного досвіду Грузії окремо відзначається реформа Міністерства внутрішніх справ та підпорядкованих йому підрозділів, насамперед дорожньої поліції [7]. В першу чергу, замість служби дільничних та дорожньої поліції була створена патрульна поліція. Увесь персонал двох цих підрозділів був переатестований, у результаті чого до патрульної поліції потрапило менше 10 % від колишніх працівників, а решта були відібрані серед осіб, які раніше не займалися поліцейською роботою (з 15 тис. залишилося 2 тис. 300 працівників).

Із залученням зарубіжних та національних фахівців протягом декількох місяців було проведено навчання працівників патрульної служби, забезпечено їх екіпування новим форменим одягом, сучасними засобами зв'язку, комп'ютерною та спеціальною технікою, транспортом. Запроваджено механізми внутрішнього та зовнішнього незалежного контролю за роботою поліцейських, високу заробітну плату і належний соціальний і правовий захист, підвищено мотивацію працівників до чесного і професійного виконання своїх обов'язків.

Приміщення поліції стали доступними, позбулися зовнішніх атрибутів мілітаризації (ґрат, жорсткого перепускного режиму), забезпечені засобами відеофіксації подій усередині, перетворилися з великої кількості кабінетів у офіси надання публічних послуг та сприяння громадянам у реалізації їх прав, свобод і законних інтересів.

Третій етап розпочався з прийняттям Національної стратегії боротьби з корупцією Грузії (2010 р., 3 червня), а також плану по її реалізації (2010, 14 вересня). Ці правові акти передбачають подальші кроки Грузії щодо завершення побудови системи запобігання корупції, розвиток здобутків у цій галузі, виконання рекомендацій міжнародних структур щодо усунення прогалін у правовому регулюванні антикорупційної політики [2].

Зокрема, зусилля грузинської влади повинні бути спрямовані на: впровадження на державній службі принципів доброчесності, політичної нейтральності та законності; унормування та детальну регла-

ментацію діяльності державних службовців щодо виконання покладених на них обов'язків, їх навчання основам безкорупційної поведінки; збільшення покарання за вчинення корупційних злочинів як фізичними, так і юридичними особами, забезпечення відшкодування незаконно здобутих доходів у результаті корупційної діяльності, в тому числі і шляхом їх конфіскації; розширення переліку публічних послуг, що можуть надаватися державними органами в режимі реального часу; запровадження системи електронного документообігу у сфері державних закупівель; удосконалення режиму правового та фактичного захисту осіб, які беруть участь у боротьбі з корупцією; покращення стану моніторингу дотримання антикорупційного законодавства, в тому числі і шляхом його здійснення окремою інституцією; розширення просвітницької діяльності у навчальних закладах; регулярне проведення внутрішнього моніторингу стану корупції із залученням громадськості та коригування на його підставі планів антикорупційних заходів; забезпечення незалежності у діяльності органів, на які покладається обов'язок вести боротьбу з корупцією, та створення дієвого механізму їх взаємодії; удосконалення міжнародного співробітництва у кримінальних справах; спрощення доступу громадян до публічної інформації і забезпечення прозорості діяльності державних органів; запровадження засобів контролю та запобігання корупції у приватному секторі тощо.

Висновок. Протидія корупції у Грузії за останнє десятиріччя набула системного характеру. Подоланню цього негативного явища сприяє політична воля керівництва до боротьби з проявами корупції, що має постійний вияв та закріплення у відповідних рішеннях і заходах; впровадження рекомендацій міжнародних організації та урахування конкретного стану справ у країні; орієнтування на принципи «нульової толерантності»; інформатизації відносин між органами публічної влади та споживачами державних послуг; рішучість у проведенні адміністративної та економічної реформ тощо.

Наявність державної антикорупційної стратегії як складової політики держави, відповідних державних інституцій, підтримки реформ громадськістю, відкритість у їх проведенні привели до перетворення однієї з найкорумпованіших держав на теренах колишнього СРСР у лідера боротьби з корупцією з найшвидшими темпами покращення антикорупційного рейтингу, суттєвого оздоровлення інвестиційного клімату, реального покращення стану забезпечення прав і свобод людини.

Урахування розглянутих особливостей протидії корупції у Грузії дозволить прискорити проведення антикорупційної реформи в Україні. Втім, слід зважати на розташування нашої держави на перетині геополітичних процесів між Європою та Росією, національний менталітет і високу толерантність українців до корупції, значну кількість

суб'єктів боротьби з корупцією й необхідність обов'язкового врахування антикорупційної складової у правовій, економічній та інших реформах, які відбуватимуться.

Бібліографічні посилання

1. План действий в рамках Региональной антикоррупционной инициативы с участием Армении, Азербайджана, Грузии, Кыргызской Республики, Российской Федерации, Таджикистана и Украины: Обобщенная оценка и рекомендации для Грузии, приняты 21 января 2004 г.
2. Стамбульский план действий по борьбе с коррупцией. Второй раунд мониторинга Грузии: Отчет, принятый на восьмой мониторинговой встрече Стамбульского плана действий по борьбе с коррупцией (г. Париж, 29-31 марта 2010 г.). – Режим доступа: www.oecd.org/corruption/asp.
3. Борьба с коррупцией в Грузии: Сеть по борьбе с коррупцией для Восточной Европы и Центральной Азии (7-я общая встреча, 25-27 июня 2008 г., Тбилиси, Грузия): Отчет о встрече. – Режим доступа: www.oecd.org/corruption/asp.
4. *Стельмах О.* Борьба з корупцією: досвід Сінгапуру і Грузії. – Режим доступа: <http://www.kavkazcenter.com/ukr/content/2011/04/22/18568.shtml>.
5. *Гургенидзе В.* Вступительное слово на Седьмой общей встрече Сети по борьбе с коррупцией для стран Восточной Европы и Центральной Азии (25-27 июня 2008 г., Тбилиси, Грузия). – Режим доступа: www.oecd.org/corruption/asp.
6. Обзор процессов надлежащего управления и антикоррупционных структур в странах Восточного партнерства (ВП) (EaP-Bridge): Заключительный доклад (Страсбург, январь 2011 г.). – Режим доступа: <http://www.coe.int/corruption>.
7. Грузинський досвід боротьби з корупцією – ліквідація державного апарату. – Режим доступа: <http://texty.org.ua/pg/article/solodko/read/11257>.

Надійшла до редакції 22.08.2011

Є.О. Легеза

кандидат юридичних наук
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 342.95

ПОНЯТТЯ ПРОЦЕДУРИ НАДАННЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПОСЛУГ МІЛІЦІЄЮ ГРОМАДСЬКОЇ БЕЗПЕКИ

Висвітлено категорію процедури надання адміністративних послуг міліцією громадської безпеки. Порівняно категорії «адміністративний процес», «адміністративна процедура» та «адміністративне провадження». Розглянуто основні підходи щодо визначення поняття процедури надання адміністративних послуг міліцією громадської безпеки та виокремлено її ознаки.

Ключові слова: адміністративна послуга, адміністративний процес, адміністративна процедура, адміністративне провадження, процедура надання адміністративних послуг міліцією громадської безпеки.

Рассмотрена категория процедуры предоставления административных услуг милицией общественной безопасности. Дано сравнение категорий «административный процесс», «административная процедура» и «административное производство». Рассмотрены основные подходы к определению понятия процедуры предоставления административных услуг милицией общественной безопасности и выделены ее признаки.

Ключевые слова: административная услуга, административный процесс, административная процедура, административное производство, процедура предоставления административных услуг милицией общественной безопасности.

The scientific article is devoted illumination of category of procedure of grant of administrative services the militia of public safety. A «administrative process», «administrative procedure» and «administrative realization» is compared a category. Basic approaches are examined in relation to the decision of concept of procedure of grant of administrative services the militia of public safety and selection of sign of the noted decision.

Keywords: administrative favour, administrative process, administrative procedure, administrative realization, procedure of grant of administrative services the militia of public safety.

Постановка проблеми. У вітчизняній адміністративно-правовій науці діяльність органів публічної адміністрації щодо прийняття адміністративних актів розглядалася і досі розглядається переважно у структурі так званого «адміністративного процесу» – як його частина або вид. Власне, категорія «адміністративний процес» ще з радянських часів мала вагомим методологічне значення у науці адміністративного права і досі належить до числа актуальних. Тому детальному аналізу процедури прийняття адміністративних актів має передувати з'ясування змісту поняття «адміністративний процес» та його структури, а також його співвідношення з категорією «адміністративна процедура (процедури)». Це дозволить чіткіше окреслити зв'язок прийняття адміністративних актів з іншими формами публічного управління, визначити його місце в адміністративному праві та засади правового регулювання процедури прийняття адміністративних актів.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Завдяки науковим працям В.Б. Авер'янова, К.К. Афанасьєва, Ю.П. Битяка, І.В. Дроздова, В.М. Гаращука, І.П. Голосніченка, С.В. Ківалов, І.Б. Коліушка, А.Т. Комзюка, О.В. Кузьменко, Г.М. Писаренко, В.П. Тимошука та інших науковців досліджено ряд особливостей діяльності органів публічної влади з надання адміністративних (управлінських) послуг населенню. Але у наукових дослідженнях питання процедури надання адміністративних послуг міліцією громадської безпеки майже не вивчались.

Метою даної статті є формування поняття процедури надання адміністративних послуг міліцією громадської безпеки та визначення його ознак.

Для досягнення мети автором поставлені такі **завдання**:

1) дослідити тлумачення різних науковців та нормативно-правові акти з категорії «адміністративний процес», «адміністративна процедура» та «адміністративне провадження»;

2) розкрити ознаки поняття «процедура надання адміністративних послуг міліцією громадської безпеки».

Виклад основного матеріалу. Розглянемо категорії «адміністративний процес», «адміністративна процедура» та «адміністративне провадження» на законодавчому рівні.

У ст. 3 Кодексу адміністративного судочинства України зазначено, що адміністративний процес – правовідносини, що складаються під час здійснення адміністративного судочинства. Так як визначення категорії «адміністративне провадження» немає, використаємо за умовною аналогією категорію «письмове провадження», під якою розуміють «розгляд і вирішення адміністративної справи в суді першої, апеляційної чи касаційної інстанції без виклику осіб, які беруть участь у справі, та проведення судового засідання на основі наявних у суду матеріалів у випадках, встановлених цим Кодексом» [1].

Стаття 2 Проекту Адміністративно-процедурного кодексу України надає формулювання категорій «адміністративна процедура» й «адміністративне провадження». Так, під адміністративною процедурою розуміється визначений законодавством порядок адміністративного провадження, а під адміністративним провадженням – сукупність послідовно здійснюваних адміністративним органом процедурних дій і прийнятих процедурних рішень з розгляду та вирішення адміністративної справи, що завершується прийняттям адміністративного акта і його виконанням. Письмовому провадженню законодавець дає таке визначення: це розгляд і вирішення адміністративної справи без запрошення та усного заслуховування заявника, залучення учасників адміністративного провадження та осіб, які сприяють розгляду адміністративної справи, на основі наявних матеріалів [2].

Виходячи з цього, стає цілком очевидним, що терміни «адміністративний процес» та «адміністративна процедура» є різними категоріями, тобто охоплюють різні сфери. У першому випадку законодавець чітко визначає сферу «адміністративного судочинства», а в другому – «порядок, що завершується прийняттям адміністративного акта і його виконанням». Стосовно «адміністративного провадження» потрібно підкреслити, що як в адміністративному процесі, так і в адміністративній процедурі є провадження, які складаються з відповідних стадій, етапів, дій тощо.

Адміністративний процес в юридичному теоретизуванні розглядають у широкому і вузькому значенні. Наука не знає єдиного правильного підходу до вирішення цього питання; зокрема, такі науковці-адміністративісти, як Г.І. Петров, А.П. Корнєв, О.М. Якуба, Д.Н. Бахрах, В.Д. Сорокін та ін., трактують адміністративний процес у широкому розумінні, інші вчені – Н.Г. Саліщева, М.І. Пискотін, А. В. Самійленко – у вузькому.

На наш погляд, слід погодитися з позицією професора О.В. Кузьменко, згідно з якою «існування «вузької» та «широкої» концепцій адміністративного процесу, тобто двох взаємовиключних теорій у праві одночасно, порушує закони логіки, оскільки два протилежні висловлювання ніколи не є істинними, принаймні одне з них неодмінно хибне» [3, с. 15].

Досить цікавою й обґрунтованою видається думка О.С. Лагоди, який у своєму дисертаційному дослідженні «Адміністративна процедура: теорія і практика застосування» розвиває позицію вчених, які обстоюють вузьке розуміння адміністративного процесу, і в підтримку декларованого твердження наводить такі аргументи:

1) відповідно до теорії Ш. Л. Монтеск'є та конституційного принципу, зазначеного у ст. 6 Основного Закону, державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. Широке визначення адміністративного процесу фактично поєднує дві окремі, незалежні гілки виконавчої та судової влади, чим порушує засадні принципи побудови правової держави;

2) предмет регулювання нещодавно прийнятого Кодексу адміністративного судочинства України зазначає у ст. 1, що цей нормативно-правовий акт встановлює повноваження та компетенцію адміністративного суду, порядок звернення в адміністративний суд і порядок адміністративного судочинства. Таким чином, існуючий підхід до широкого визначення поняття «адміністративний процес» є неузгодженим у методологічному аспекті. Адже загальне поняття використовується до визначення окремого явища, а саме судового розгляду адміністративно-правових спорів;

3) юрисдикційний та позитивний процес, тобто судове вирішення адміністративних спорів і розгляд органами виконавчої влади індивідуальних адміністративних справ, мають різну мету, завдання, склад та статус учасників, принципи тощо;

4) розуміння «процесу» в класичних галузях права, тобто в кримінальному та цивільному, характеризується такими ознаками, як наявність спору між сторонами та вирішення його судом. Широке визначення адміністративного процесу суперечить такому розумінню, що є неприпустимим, зважаючи на системність та узгодженість правової науки, а також однозначність розуміння загальних понять;

5) справи адміністративно-процедурного процесу мають безперечний характер, тобто у них відсутній спір (суперечка), тоді як у адміністративно-юрисдикційному процесі така ознака існує;

6) під час вирішення справ адміністративної юрисдикції можливий результат, що полягає у застосуванні заходів примусу, тобто винні притягаються до адміністративної відповідальності, на них накладаються відповідні стягнення. Вказана ситуація не є характерною для адміністративних процедур, через які вирішуються інші питання управлінської діяльності;

7) правова оцінка поведінки учасників управлінських відносин є обов'язковою в адміністративно-юрисдикційній діяльності. Щодо адміністративно-процедурної зазначимо, що вона може і не здійснюватись, якщо цього не вимагає порядок виконання процедури, наприклад, підготовка управлінських рішень [4].

Огляд зарубіжної літератури, зокрема європейської, також ілюструє, що управлінське або широке («збірне») поняття «адміністративного процесу» у цих країнах не використовується. Наприклад, у Польщі відносини, які у нас включаються в широке поняття адміністративного процесу, аналізуються через окремі правові форми діяльності публічної адміністрації (насамперед адміністративне провадження) та судовий контроль за діяльністю публічної адміністрації [5, с. 247].

У вітчизняних законопроектних роботах, вживаючи два окремі терміни «адміністративна процедура» та «адміністративний процес», український законодавець діє за зразком більшості держав Європейського Союзу, де таке розмежування є досить чітким. Наприклад, у ФРН «адміністративним процесом» вважається лише судовий порядок вирішення адміністративно-правових спорів. У свою чергу, діяльність адміністративних органів щодо підготовки і прийняття адміністративного акта або укладення адміністративного договору здійснюється в рамках адміністративної процедури [6].

Аналогічний підхід підтримують А.Т. Комзюк, В.П. Тимощук та О.С. Лагода [7, с. 12-24; 8, с. 47; 4, с. 7-9], зокрема, під адміністративною процедурою ними розуміється встановлений законом (офіційно) порядок розгляду та вирішення адміністративними органами адміністративних справ, спрямований на прийняття адміністративного акта або укладення адміністративного договору.

Повністю погоджуємося з В.П. Тимощуком, який у своєму дослідженні зазначає, що у вітчизняній адміністративно-правовій науці процедура прийняття адміністративних актів розглядається у структурі «адміністративного процесу» у його «управлінському» або «широкому» значенні. Проте, на думку вченого, найбільш коректним і раціональним використанням категорії «адміністративний процес» є її

вживання для позначення відносин, що складаються під час здійснення адміністративного судочинства [9, с. 31].

Діяльність адміністративних органів, у тому числі щодо прийняття адміністративних актів, некоректно вважати адміністративним процесом через невідповідність принциповим методологічним засадам загальної теорії права, історії права загалом та адміністративного зокрема, а також через відсутність єдності та цілісності (спільності ознак, статусу учасників, принципів тощо) публічного управління (адміністрації) та адміністративного судочинства.

Зважаючи на це, місце прийняття адміністративних актів потрібно шукати не в структурі адміністративного процесу, а в структурі адміністративної процедури.

При цьому під «адміністративною процедурою» розуміється установлений законом (офіційно) порядок розгляду та вирішення адміністративних справ, спрямований на прийняття адміністративного акта або укладення адміністративного договору.

Адміністративна процедура та адміністративний процес є самостійними гарантіями захисту прав та законних інтересів приватних осіб [9, с. 58-59].

Тому з вищевикладеного можна дійти висновку, що адміністративні послуги, що надаються міліцією громадської безпеки, слід розглядати також тільки в межах адміністративно-процедурної діяльності, а не в межах адміністративного процесу, адже результатом діяльності є, як правило, видача адміністративного акта.

Виділимо ознаки процедур надання адміністративних послуг міліцією громадської безпеки:

- регламентація нормами адміністративного права;
- процесуальний характер діяльності уповноважених органів та посадових осіб, що входять до складу міліції громадської безпеки; ініціативність (надаються за заявою осіб);
- наявність ряду стадій, які мають часові, змістовні та процедурні особливості;
- формальне закріплення результатів процедури у письмовій формі у вигляді індивідуального правового акта (дозволу (ліцензії), посвідчення сертифіката тощо);
- правозахисна спрямованість.

Висновки. Отже, процедура надання адміністративних *послуг міліцією громадської безпеки* – це врегульований адміністративно-правовими нормами порядок діяльності підрозділів міліції громадської безпеки із розгляду заяви фізичної або юридичної особи про видачу адміністративного акта (дозволу, ліцензії, реєстрації, сертифіката тощо), спрямованого на забезпечення її прав і законних інтересів та/або на виконання особою визначених законом обов'язків.

Бібліографічні посилання

1. Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 р. (з наступними змінами) // ВВР України. – 2005. – № 32. – Ст. 1918.
2. Проект Адміністративно-процедурного кодексу України від 18.07.2008 № 2789 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rada.gov.ua/>
3. *Кузьменко О.* Щодо доцільності запровадження інституту адміністративних послуг // *Право України.* – 2007. – № 3. – С. 15–17.
4. *Лагода О.С.* Адміністративна процедура: теорія і практика застосування: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Ірпінь, 2007.
5. *Ochendowski E.* Prawo administracyjne, czesc ogolna. – Torun, 2001.
6. Закон про адміністративну процедуру ФРН: текст станом на 5 травня 2004 р. // Адміністративні процедури і адміністративне судочинство: Зб. матер. Німецького фонду міжнар. правового співробітництва. – К., 2006. – С. 34-84.
7. Адміністративна процедура та адміністративні послуги: зарубіжний досвід і пропозиції для України / Авт.-упоряд. В.П. Тимошук. – К., 2003.
8. *Комзюк А.Т., Бевзенко В.М., Мельник Р.С.* Адміністративний процес України: Навч. посібник. – К., 2007.
9. *Тимошук В.П.* Процедура прийняття адміністративних актів: питання правового регулювання: Дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2009.

Надійшла до редакції 06.06.2011

А.В. Гуржій

здобувач

(Національна академія внутрішніх справ)

УДК 342.95

**ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ВИЗНАЧЕННЯ ПІДСТАВ
АДМІНІСТРАТИВНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ**

Розкрито теоретичні проблеми визначення підстав адміністративної відповідальності. На основі аналізу провідних наукових концепцій сформульовано авторську дефініцію відповідного поняття. Обґрунтовано думку про необхідність закріплення поняття “підстави адміністративної відповідальності” в Кодексі України про адміністративні правопорушення.

Ключові слова: *адміністративний делікт, адміністративна юрисдикція, адміністративна відповідальність, підстави адміністративної відповідальності.*

Раскрыты теоретические проблемы определения оснований административной ответственности. На основе анализа ведущих научных концепций сформулирована авторская дефиниция соответствующего понятия. Обоснована необходимость закрепления понятия “основания административной ответственности” в Кодексе Украины об административных правонарушениях.

Ключевые слова: *административный деликт, административная юрисдикция, административная ответственность, основания административной ответственности.*

The theoretical problems of determination of grounds of administrative responsibility open up in the article. Based on the analysis of leading scientific conceptions authorial definition of corresponding concept is set forth. The necessity of fixing of concept "grounds of administrative responsibility" in the Code of Ukraine about administrative offences is grounded.

Keywords: administrative delict, administrative jurisdiction, administrative responsibility, grounds of administrative responsibility.

Постановка проблеми. Всебічний розгляд проблематики адміністративної відповідальності неможливий без визначення її підстав як «...головного чинника об'єктивізації адміністративної відповідальності» [1, с. 115] та «необхідної умови прикладного застосування адміністративних санкцій» [2, с. 24].

Будучи “відправною точкою” правозастосовного процесу, підстави відповідальності відіграють провідну роль в об'єктивізації адміністративно-деліктних відносин. Їх наявність активує адміністративно-деліктну норму, приводить у дію механізм її застосування. Одночасно вони виступають критерієм кваліфікації адміністративних деліктів (відсутність підстав адміністративної відповідальності свідчить про відсутність у діянні ознак адміністративного проступку) та засобом їх відмежування від інших правопорушень: кримінальних, цивільних, дисциплінарних тощо.

Проблема підстав адміністративної відповідальності безпосередньо пов'язана зі встановленням обсягу застосування заходів адміністративного стягнення, забезпеченням законності при притягненні до відповідальності, дотриманням прав і свобод громадян. Важливість їхнього визначення зумовлена нагальними потребами правозастосовної практики, ефективність якої прямо залежить від того, наскільки правильно і доцільно застосовується кожна адміністративно-деліктна норма.

На жаль, попри всю свою наукову та практичну значущість питання підстав адміністративної відповідальності досі не вирішене законодавцем. На відміну від Кримінального кодексу України, який містить розгорнуте визначення підстав кримінальної відповідальності, Кодекс України про адміністративні правопорушення (а рівно й інші акти вітчизняного законодавства) не дозволяє чітко ідентифікувати даний адміністративно-правовий феномен. Імпліцитне уявлення про нього можна сформулювати хіба що на основі ст. 7 КУпАП, згідно з якою “ніхто не може бути підданий заходу впливу в зв'язку з адміністративним правопорушенням інакше як на підставах і в порядку, встановлених законом”. Однак, вочевидь, таке уявлення буде усіченим і неповним. У наведеному положенні розкрито юридичну природу підстав адміністративної відповідальності, але не визначено їхню сутність. Іншими словами, законодавець не вказує, що саме слід ро-

зуміти під підставами адміністративної відповідальності, – він лише констатує обов'язковість їхнього законодавчого закріплення.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Здавалося б, заповнити прогалину в правовому регулюванні підстав адміністративної відповідальності повинна доктринальна концепція, заснована на компромісі наукових думок та консолідованій позиції правничого загалу. Проте насправді це зовсім не так. У теорії адміністративного права не існує єдиного підходу щодо розуміння підстав адміністративної відповідальності, їх змісту та класифікації. Більше того, палітра наукових поглядів на підстави адміністративної відповідальності характеризується величезною широтою. Мало який інший адміністративно-правовий феномен отримав таку велику кількість суперечливих визначень, оцінок та інтерпретацій з боку сучасних правників. Мало яке інше поняття настільки по-різному тлумачиться в довідковій, навчальній і науковій літературі.

Так, наприклад, Г.Г. Забарний, Р.А. Калюжний та В.К. Шкарупа єдиною підставою адміністративної відповідальності вважають адміністративне правопорушення [3, с. 103]. Аналогічної точки зору дотримуються С.Г. Стеценко, С.В. Ворущило й Т.В. Кашаніна [4, с. 125; 5, с. 211; 6, с. 99].

У той же час, на думку Н.В. Сердюк, підставою адміністративної відповідальності може бути тільки процесуальний документ (постанова) про накладення адміністративного стягнення [7, с. 81].

З.С. Гладун розрізняє фактичну та процесуальну підстави адміністративної відповідальності. Причому під першою пропонується розуміти наявність у діянні особи складу адміністративного проступку, передбаченого Кодексом України про адміністративні правопорушення, а під другою – рішення про притягнення особи до адміністративної відповідальності [8, с. 123].

З точки зору С.Т. Гончарука, підставами для відповідальності за адміністративні проступки слугують: а) чинне законодавство про адміністративні правопорушення, передусім КУпАП (юридична підстава); б) факт вчинення особою адміністративного правопорушення (фактична підстава) [9, с. 97, 108]. У свою чергу, Є.М. Щербина вважає, що фактичною підставою адміністративної відповідальності слугує конкретне правопорушення, а юридичною – його юридичний склад [10, с. 96]. Російські правники О.Д. Заряєв та О.Д. Малков, навпаки, вважають факт вчинення делікту юридичною підставою адміністративної відповідальності [11, с. 215].

В одному з популярних підручників адміністративного права виділено три види підстав адміністративної відповідальності: фактичну (вчинення правопорушення), юридичну (наявність в діях особи ознак складу адміністративного проступку) та процесуальну (наявність про-

цесуальних норм, які забезпечують притягнення винної особи до адміністративної відповідальності) [12, с. 135, 136]. Втім, міркування авторів підручника важко визнати цілком послідовними. Поряд із наведеною класифікацією вони згадують ще й про нормативні підстави відповідальності (норми КУпАП та інших актів законодавства про адміністративну відповідальність), а під фактичною підставою надалі розуміють “склад адміністративного проступку” [13, с. 137] та навіть “злочини, що не представляють великої суспільної небезпеки” [14, с. 140].

Схожу класифікацію пропонує В.Ю. Докучаєва, проте, на відміну від інших авторів, у якості процесуальної підстави адміністративної відповідальності вона розглядає процедуру накладення адміністративного стягнення, тобто адміністративно-деліктне провадження в цілому [13, с. 47]. Поділяючи цю точку зору, П.В. Макушев та О.Г. Ткаченко доводять, що процесуальною підставою адміністративної відповідальності є акт компетентного органу про накладення адміністративного стягнення [14, с. 93; 15, с. 449]. У свою чергу, Є.Є. Додіна вважає фактичною підставою адміністративної відповідальності “...не тільки адміністративне правопорушення (проступок), але й порушення норм інших галузей права, у випадках, прямо передбачених чинним законодавством” [16, с. 35].

На думку професора В.К. Колпакова, реальна юридична відповідальність настає за наявності трьох підстав: нормативної, складовою частиною якої є норма, що закріплює склад делікту; фактичної (правопорушення); процесуальної (правозастосовний, юрисдикційний акт) [17, с. 292, 293].

Ще один прибічник “триєдиної” концепції підстав адміністративної відповідальності М.В. Ковалів поряд з фактичною (вчинення проступку) та процесуальною (постанова про накладення стягнення) підставами виділив т.з. “об’єктивну” підставу. На його думку, такою є “наявність відповідної матеріальної норми, що забороняє здійснення такого діяння й установлює міру адміністративного стягнення...” [18, с. 152, 153].

Виклад основного матеріалу дослідження. Наведені приклади цілком наочно ілюструють велике розмаїття та розбіжність наукових поглядів на феномен підстав адміністративної відповідальності. Представники адміністративно-правової науки здебільшого розходяться в баченні їхньої кількості й типології. Вони по-різному розуміють їхню природу, неоднаково тлумачать їх зміст. Навіть у рамках подібних концепцій наявні чималі розбіжності, котрі нерідко мають принциповий характер.

Що ж стосується специфіки існуючих підходів до розуміння підстав адміністративної відповідальності, то з цього приводу слід зазначити таке:

- по-перше, важко погодитись із тими вченими, які вичерпують перелік підстав адміністративної відповідальності фактом скоєння адміністративного проступку (правопорушення). І річ не лише в тому, що багато фактичних деліктів лишаються невиявленими, а особу порушника не завжди вдається встановити. Підставою для такого висновку є ще й те, що чинний КУпАП передбачає можливість звільнення від адміністративної відповідальності осіб, у діях яких мають місце всі формальні ознаки складу адміністративного проступку.

Наприклад, ст. 15 КУпАП передбачає, що військовослужбовці, військовозобов'язані та резервісти під час проходження зборів, а також особи рядового і начальницького складів Державної кримінально-виконавчої служби України, органів внутрішніх справ і Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України несуть відповідальність за адміністративні правопорушення за дисциплінарними статутами. А відповідно до ст. 21 КУпАП особа, яка вчинила адміністративне правопорушення, звільняється від адміністративної відповідальності з передачею матеріалів на розгляд громадської організації або трудового колективу, якщо з урахуванням характеру вчиненого правопорушення і особи правопорушника до нього доцільно застосувати захід громадського впливу.

З викладеного випливає, що навіть у разі встановлення порушника та офіційної (з відповідним процесуальним закріпленням) кваліфікації його вчинку як адміністративного делікту винну особу за певних обставин може бути не піддано адміністративному стягненню. Таким чином, фактичне вчинення адміністративного проступку далеко не завжди тягне за собою адміністративну відповідальність, а відтак не повинно вважатись її єдиною підставою;

- по-друге, викликає заперечення теза про те, що фактичною підставою адміністративної відповідальності можуть бути порушення не тільки адміністративно-правових норм, а й норм інших галузей права. Так, справді, охоронний вплив адміністративно-деліктних норм поширюється практично на всі сфери суспільного та державного життя, у тому числі на ті, які підпадають під дію інших юридичних галузей. Зокрема, адміністративно-деліктні норми охороняють цивільні, господарські, земельні, фінансові, трудові, сімейні та інші правовідносини.

Проте слід пам'ятати, що порушення норм інших галузей може тягнути за собою адміністративну відповідальність лише тоді, коли це передбачено адміністративно-деліктним законодавством. Кожне таке порушення – це не просто порушення норм окремої юридичної галузі (цивільного, сімейного, транспортного права тощо), але й порушення кореспондуючої адміністративно-деліктної норми. І в даному розумінні будь-яке порушення, котре слугує підставою адміністративної відповідальності, є адміністративним, незалежно від того, в якій сфері

або галузі воно вчиняється.

Саме з такої позиції виходить законодавець, який включив до Кодексу України про адміністративні правопорушення (підкреслено мною. – А.Г.) делікти загальнокримінальної спрямованості (як-то: дрібне викрадення чужого майна – ст. 51 КУпАП; незаконні посів та вирощування снодійного маку чи конопель – ст. 106-2 КУпАП; дрібне хуліганство – ст. 173 КУпАП; вчинення насильства в сім'ї – ст. 173-2 КУпАП і т.п.), а також делікти цивільно-правового типу (самовільне зайняття земельної ділянки – ст. 53-1 КУпАП; пошкодження внутрішнього обладнання суден – ч. 1 ст. 115 КУпАП; безквитковий проїзд – ст. 135 КУпАП etc.). І саме з такої позиції, на наш погляд, слід виходити теоретикам при визначенні фактичної підстави адміністративної відповідальності. Такою підставою в усіх випадках слугує фактичне посягання, передбачене адміністративно-деліктним законодавством;

- по-третє, на відміну від кримінального законодавства, перелік джерел адміністративно-деліктного права не вичерпується єдиним кодексом. Питання адміністративної відповідальності, в тому числі ознаки конкретних правопорушень, регулюються дуже широким колом нормативних актів, серед яких: два кодекси (Кодекс України про адміністративні правопорушення, Митний кодекс України) та низка законів України (наприклад, Закони “Про автомобільний транспорт”, “Про виконавче провадження” “Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення” та ін.).

Відповідно, в контексті визначення підстав адміністративної відповідальності слід вести мову про діяння (склади проступків), передбачені чинним адміністративно-деліктним законодавством, а не тільки КУпАП;

- по-четверте, видається необґрунтованим твердження про те, що підставою адміністративної відповідальності може бути скоєння злочину, який не становить великої суспільної небезпеки. У даному випадку має місце дещо непродумане “калькування” віджилих теоретичних положень, заснованих на приписах кримінального законодавства зразка кінця ХХ століття. Як відомо, минула редакція Кримінального кодексу України (1960 р.) передбачала можливість звільнення від кримінальної відповідальності особи із застосуванням до неї заходів адміністративного стягнення, примусових заходів виховного характеру чи громадського впливу.

Однак чинне кримінальне законодавство (див. КК України в редакції 2001 р.) не допускає можливості звільнення від кримінальної відповідальності із застосуванням заходів адміністративного стягнення. Зважаючи на це, для подібних тверджень сьогодні немає жодних реальних підстав;

- по-п'яте, дискусійний характер має точка зору, згідно з якою

фактичною підставою адміністративної відповідальності виступає склад адміністративного проступку. У теорії адміністративного права склад адміністративного проступку визначається як “спеціальна логіко-юридична конструкція, своєрідний шаблон, на основі якого фактичні ознаки будь-якого вчинку співвідносяться (зіставляються, порівнюються) з ознаками адміністративних проступків, передбачених чинним адміністративно-деліктним законодавством”. Склад делікту не повинен ототожнюватись із фактичним посяганням – він лише дозволяє зробити висновок про його суспільну небезпеку, конкретизувати його, вирізнити з-поміж решти подібних, обрати належний захід державного примусу. Будучи допоміжним інструментом адміністративно-правової кваліфікації, склад адміністративного проступку має суто юридичну природу. З огляду на це поділяємо думку тих науковців, які вважають склад правопорушення юридичною (а не фактичною) підставою адміністративної відповідальності;

- по-шосте, на наш погляд, процесуальною підставою адміністративної відповідальності слугує не адміністративно-деліктне провадження (і тим більше не процедура накладення адміністративного стягнення), а постанова в конкретній адміністративній справі. Саме остання приводить у дію правоохоронні відносини та, відповідно, підсумовує накопичення обставин, необхідних для виникнення відповідальності. І саме в ній закріплюються результати адміністративно-правової кваліфікації, формалізується висновок про застосування заходів відповідальності, визначається вид і розмір адміністративного стягнення.

Звісно, адміністративно-деліктне провадження як система норм, котрими регламентується порядок порушення й розгляду справ про адміністративні правопорушення, теж є необхідною умовою (підставою) адміністративної відповідальності. Сучасна правозастосовна практика знає чимало прикладів, коли недоліки або відсутність процесуального механізму унеможливлювали відповідальність порушника.

Так, наприклад, 16 листопада 2008 р. вітчизняний КУпАП було доповнено двома новими статтями: 122-4 “залишення місця ДТП” та 122-5 “порушення порядку встановлення і використання спеціальних сигнальних пристроїв”. При цьому законодавець не вніс кореспондуючі зміни до ст. 255 КУпАП, яка визначає коло осіб, уповноважених складати протоколи про адміністративні проступки. В результаті склалася патова ситуація: суди були не вправі накладати стягнення без адміністративного протоколу, натомість працівники ДАІ не мали права ці протоколи складати. Як наслідок, у переважній більшості випадків порушення, передбачені ст.ст. 122-4 та 122-5 КУпАП, лишались безкарними.

Однак з теоретичної точки зору більш правильним і обґрунтова-

ним буде розглядати кореспондуючі процесуальні норми як нормативну підставу відповідальності. У цьому слід погодитись із думкою професора В.К. Колпакова, який відносить до нормативних підстав адміністративної відповідальності: а) матеріально-правові норми, котрі закріплюють загальні питання адміністративної відповідальності (завдання і система законодавства про адміністративні правопорушення, підстави і суб'єкти відповідальності, система адміністративних стягнень, склади адміністративних проступків та ін.); б) адміністративно-процесуальні норми, які закріплюють провадження у справах про адміністративні правопорушення; в) організаційні норми, що закріплюють порядок створення, правове становище, підвідомчість суб'єктів адміністративної юрисдикції [17, с. 292, 293].

Що ж стосується процедури накладення адміністративного стягнення, то вона виконує суто виконавчу (виконавчу) функцію. Дана процедура розпочинається вже після винесення рішення у справі (тобто після того, як уповноважений суб'єкт юрисдикції констатував наявність об'єктивних підстав для відповідальності). По суті, вона є елементом адміністративної відповідальності й тому а priori не може виступати в ролі її підстави.

І, нарешті, по-сьоме, неможливо визнати бездоганними міркування авторів, котрі в якості єдиної підстави адміністративної відповідальності розглядають акт про накладення адміністративного стягнення. Здебільшого прибічники даного підходу аргументують свою позицію тим, що: "... і система норм, котрі закріплюють склади проступків, і адміністративно-процесуальне законодавство – все це лише об'єктивні передумови адміністративної відповідальності. У свою чергу, факт вчинення проступку далеко не завжди тягне за собою відповідальність порушника. Остання настає лише тоді, коли за фактом проступку розглянуто справу та прийнято відповідний акт (постанову, рішення тощо) про накладення стягнення" [19, с. 81].

Однак при детальному розгляді цим аргументам (власне, як і концепції в цілому) бракує переконливості: 1) у словниковій літературі поняття "передумови" та "підстави" часто мають тотожне значення і визначаються, як: "вихідні положення, достатня причина, основа чого-небудь" [20]. Таким чином, з точки зору семантики висновок про те, що норми адміністративно-деліктного законодавства виступають передумовою (але не підставою) адміністративної відповідальності, є не зовсім коректним; 2) та обставина, що протиправне посягання не завжди тягне за собою реальну відповідальність, свідчить лише про одне: для настання адміністративної відповідальності потрібні й інші підстави: констатація складу проступку, наявність дієвого процесуального механізму etc; 3) науковий підхід, згідно з яким підставою юридичної відповідальності слугує не стільки факт делікту,

скільки відповідний процесуальний документ, містить паростки згубної ідеї про можливість застосування примусу без фактичних підстав. Дана концепція підсвідомо орієнтує суб'єкта адміністративної юрисдикції на те, що доведення причетності особи до вчинення делікту є чимось необов'язковим і вторинним, що головне – прийняти рішення у справі, і це вже саме по собі буде достатньою підставою для покарання людини. На наш погляд, вона погано корелюється з принципами адміністративної відповідальності (принципом законності, принципом обґрунтованості, презумпції невинуватості та ін.), а відтак – не повинна покладатись в основу галузевої теорії.

Висновки. З урахуванням викладеного та узагальнюючи провідні доктринальні концепції, вважаємо за доцільне виділити такі підстави адміністративної відповідальності:

нормативно-правову, котра охоплює весь масив юридичних норм, необхідних для кваліфікації протиправного посягання як адміністративного проступку, процесуального розгляду відповідної справи та прийняття у ній вмотивованого рішення;

фактичну – факт вчинення протиправного діяння, яке посягає на суспільні відносини, охоронювані санкціями адміністративно-деліктних норм;

юридичну – наявність у фактичному посяганні ознак складу адміністративного проступку;

процесуальну – прийняття компетентним органом (посадовою особою) рішення (постанови) про накладення адміністративного стягнення на порушника.

При цьому слід мати на увазі, що для надання реальної відповідальності необхідна констатація всіх зазначених підстав. Відсутність будь-якої з них означає неможливість притягнення особи до адміністративної відповідальності та застосування щодо неї санкцій адміністративно-деліктних норм.

Як уже зазначалося, чинне адміністративно-деліктне законодавство не містить визначення підстав адміністративної відповідальності, що аж ніяк не сприяє впорядкуванню правозастосовної, зокрема юрисдикційної, діяльності. За загальним визнанням науковців, ця “прогалина” має бути обов'язково усунута, а відповідна дефініція – закріплена в Загальній частині КУпАП. На наш погляд, при формулюванні відповідних законодавчих положень слід виходити з того, що вони повинні:

- орієнтувати суб'єкта адміністративної юрисдикції на всебічне та об'єктивне вивчення обставин справи (прийняття рішення щодо притягнення особи до адміністративної відповідальності за жодних обставин не повинно виступати самоціллю);

- репрезентувати фундаментальні засади відповідальності за ад-

міністративні проступки, зокрема, принцип законності, суб'єктивне ставлення у вину, презумпцію невинуватості. Зокрема, в їхньому змісті має знайти відображення ідея, згідно з якою жодна особа не може бути піддана стягненню, доки її вину не буде доведено в законному порядку;

- втілювати конституційне положення про те, що ніхто не може бути двічі притягнений до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення;

- визначати підстави не адміністративної відповідальності в цілому, а саме відповідальності за адміністративні проступки. Як відомо, за порушення адміністративно-правових норм поряд із стягненнями, що накладаються на фізичних осіб, вітчизняне законодавство передбачає можливість застосування санкцій щодо юридичних осіб, а також органів (посадових осіб) публічної адміністрації за порушення ними громадянських прав і свобод у сфері публічного адміністрування. По суті, це принципово різні види адміністративної відповідальності, кожен з яких має певну специфіку, у тому числі свої "власні" підстави. Оскільки чинний КУпАП регулює питання відповідальності фізичних осіб (читай – відповідальності за адміністративні проступки), то, природно, підстави саме цього виду відповідальності мають визначатися його нормами.

Виходячи зі сказаного, пропонуємо доповнити Розділ II Кодексу України про адміністративні правопорушення статтею 8-1 "Підстави відповідальності за адміністративні проступки" такого змісту:

1. Підставою адміністративної відповідальності фізичних осіб (відповідальності за адміністративні проступки) є вчинення суспільно небезпечного діяння, яке містить склад адміністративного проступку, передбаченого цим Кодексом та іншими законами України.

2. Особа вважається невинуватою у вчиненні адміністративного проступку і не може бути піддана адміністративному стягненню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено рішенням про накладення адміністративного стягнення.

3. Ніхто не може бути притягнений до відповідальності за той самий адміністративний проступок більше одного разу.

Бібліографічні посилання

1. *Возиянов А.А.* Понятие и основания административной ответственности // Человек и право. – 2010. – № 12. – С. 111-119.
2. *Стадниченко Р.В.* К вопросу об основаниях административной ответственности // Вестник Омск. Ун-та. Серия Право. – 2005. – № 2. – С. 19-27.
3. *Калюжний Р.А., Забарний Г.Г., Шкарупа В.К.* Адміністративне право України: Навч. посіб. – К., 2003.
4. *Стеценко С.Г.* Адміністративне право України: Навч. посіб. – К., 2007.
5. *Кашанина Т.В., Кашанин А.В.* Основы российского права. – М., 2000.
6. *Ворушило С.В.* Шляхи оптимізації адміністративної відповідальності за порушення законодавства в галузі охорони атмосферного повітря // Вісник Запоріз. юрид.

ін.-ту ДДУВС. – 2009. – № 4. – С. 97-106.

7. *Сердюк Н.В.* Теоретические проблемы административной ответственности // Вестник Перм. ун-та. Юрид. науки. – 2005. – № 5. – С. 77-83.

8. *Гладун З.С.* Адміністративне право України: Навч. посіб. – Тернопіль, 2004.

9. *Гончарук С.Т.* Адміністративне право України: Навч. посіб. – К., 2000.

10. *Щербина Є.М.* Класифікація складів адміністративних правопорушень правил благоустрою територій населених пунктів // Право і суспільство. – 2010. – № 2. – С. 96-100.

11. Ювенальное право / А.А. Анисимов, С.А. Буданов, В.Ф. Воробьев; Под общ. ред. А.В. Заряева, В.Д. Малкова. – М., 2005.

12. Адміністративне право України / Т.О. Коломоєць, С.В. Ващенко, В.Г. Поліщук; За ред. Т.О. Коломоєць. – К., 2008.

13. *Докучаєва В.Ю.* Фактичні підстави для притягнення до адміністративної відповідальності у сфері охорони історичних і культурних цінностей // Право і безпека. – 2009. – № 5. – С. 45-48.

14. *Макушев П.В.* Адміністративна відповідальність як правовий інститут // Науковий вісник Дніпропетр. держ. ун-ту внутр. справ. – 2008. – № 2. – С. 447-452.

15. *Ткаченко О.Г.* Загальна характеристика та особливості адміністративної відповідальності за передачу заборонених предметів в установи виконання покарань // Форум права. – 2009. – № 4. – С. 89-97.

16. *Додіна Є.Є.* Митні правопорушення в системі адміністративних деліктів // Митна справа. – 2010. – № 2. – С. 31-38.

17. *Колпаков В.К.* Адміністративне право України: Підруч. – К., 1999.

18. *Ковалів М.В.* Адміністративна відповідальність за правопорушення у сфері пасажирських перевезень на залізничному транспорті // Науковий вісник Львів. держ. ун-ту внутр. справ. – 2009. – № 3. – С. 151-158.

19. *Сердюк Н.В.* Теоретические проблемы административной ответственности // Вестник Перм. ун-та. Юрид. науки. – 2005. – № 5. – С. 77-83.

20. Новый толково-словообразовательный словарь русского языка / Под. ред. Т.Ф. Ефремовой. – М., 2000.

Надійшла до редакції 24.06.2011

О.О. Буцьких

здобувач

*(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)*

УДК 343.95

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «НОВОВІЯВЛЕНІ ОБСТАВИНИ» У ТЕОРІЇ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА

Зроблено правовий аналіз теоретичного визначення поняття «нововиявлені обставини» як інституту адміністративного процесу. Розглянуто різні точки зору з приводу визначення даної дефініції у вітчизняній та зарубіжній правовій літературі, а також зроблено спробу авторського визначення поняття «нововиявлені обставини» як стадії адміністративного судочинства.

Ключові слова: нововиявлені обставини, адміністративний процес, судові рішення.

Произведен правовой анализ теоретического определения понятия «нововыявленные обстоятельства» как института административного процесса. Рассмотрены разные точки зрения по поводу определения данной дефиниции в отечественной и зарубежной правовой литературе, а также сделана попытка авторского определения понятия «нововыявленные обстоятельства» как стадии административного судопроизводства.

Ключевые слова: нововыявленные обстоятельства, административный процесс, судебное решение.

The article is devoted the legal analysis of theoretical determination of concept of «new circumstances» as institute of administrative procedure. In the article the different points of view are considered concerning determination of this definition in domestic and foreign legal literature, and also the attempt of author determination of concept of «new circumstance» as stages of the administrative legal proceeding is done.

Keywords: new circumstances, administrative procedure, court decision.

Постановка проблеми. Поняття «нововиявлені обставини» для вітчизняного судочинства не є новим, оскільки зустрічалося і існує у кримінальному, цивільному, господарському процесі. Даний інститут був відомий законодавству Російської імперії. У радянський період процесуальний порядок та вирішення справ, що виникали з адміністративно-правових відносин, безпосередньо регулювалися нормами, які містилися в ЦПК УРСР від 18.07.1963 р. та Арбітражно-процесуальному кодексі України від 06.11.1991 р. (ГПК України з 2001 р. [6]). Даний інститут набрав самостійного змісту з прийняттям 18.03.2004 р. ЦПК України [9] та 06.07.2005 р. Кодексу України про адміністративне судочинство [7] і внесенням відповідних змін до ГПК України.

Перегляд судових рішень, які набрали чинності, є додатковим способом забезпечення правосудності судового рішення, він є резервним механізмом захисту прав і законних інтересів й повинен виконувати своє призначення, коли неможливі всі інші засоби процесуально-правового захисту. До таких видів перегляду належить інститут перегляду судових рішень за нововиявленими обставинами.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. У літературі дореволюційної доби є немало висловів про перегляд судових рішень. Маються на увазі окремі розділи в працях таких відомих вчених, як Є.В. Васьковський, К.І. Малишев, К.П. Победоносцев, І.Є. Енгельман, Т.М. Яблочков та ін.

Проблемам перегляду судових рішень завжди приділялась достатня увага, однак власне інституту перегляду судових рішень за нововиявленими обставинами присвячено не так багато досліджень як у галузі адміністративного процесу, так і в інших галузях.

Значна частина дисертаційних та інших досліджень щодо перег-

ляду судових рішень, що набрали законної сили, у зв'язку з нововиявленими обставинами у кримінальному судочинстві в межах СНД представлена переважно російськими вченими. Значний внесок в удосконалення цього інституту внесли науковці В.Б. Алексеев, В.Д. Арсеньєв, Г.З. Анашкін, В.І. Банін, В. Басков, М.К. Белобабченко, В.М. Блінов, М.О. Громов, В.В. Демидов, А.С. Кобліков, М.Г. Коршик, П.О. Лупінська, І.Б. Михайловська, Я.О. Мотовіловкер, П.Ф. Пашкевич, І.Д. Перлов, В.С. Поснік, Р.Д. Рахунов, А.Л. Рівлін, М.С. Строгович, Б.С. Тетерін, О.П. Тьомушкін та інші вчені-юристи. Проте ці праці ґрунтуються на застарілих наукових позиціях і нормах або лише на законодавстві Російської Федерації.

Деякі аспекти інституту перегляду судових рішень за нововиявленими обставинами у кримінальному процесі знайшли своє відбиття в наукових публікаціях Ю.В. Ігнатенка, В.Т. Малярєнка, І.Б. Михайловської, В.П. Лобача, М.І. Сірого, О.Ю. Татарова, В.Д. Фінька, В.П. Шибіки, М.С. Шумила тощо.

Опрацюванням окремих науково-теоретичних та практичних проблем стосовно інституту перегляду судових рішень за нововиявленими обставинами займалися вітчизняні науковці Р.О. Куйбіда, Л.М. Лобойко, В.Т. Малярєнко, Г.М. Омеляненко, В.О. Попелюшко, В.М. Тертишник, В.Д. Фінько, В.І. Шишкін та ін.

Але більшість цих праць стосується тогочасних періодів розвитку кримінального судочинства нашої держави, в основу якого покладено застарілі теоретичні принципи вчень та законодавство, а також слідча, прокурорська й судова практика. Тому вони не відповідають вимогам сьогодення і, на жаль, у цих наукових працях не знайшли комплексного відображення та розв'язання чимало питань, які, зокрема, стосуються самого процесу розслідування нововиявлених обставин вчинення злочину тощо.

У кримінальному процесі наявні з даної тематики монографічні або дисертаційні дослідження останніх років (Г.З. Анашкіна, І.Д. Перлова, В.С. Балакшина, М.К. Белобабченко, Л.Ш. Берсугурової, В.Н. Блінова, М.П. Ведіщева, М.О. Громова, В.С. Посніка, Б.С. Тетеріна, О.Ю. Татарова та ін.).

Окремі питання цього інституту висвітлювалися в монографіях, присвячених іншим видам перегляду судових рішень, дослідження з яких проводили М.М. Гродзинський, М.М. Ковтун, І.І. Мухін, Г.М. Омеляненко, А.Л. Рівлін, М.С. Строгович, О.П. Тьомушкін, М.П. Ведіщев, С.Л. Сушенцов та ін.

Окремі проблеми перегляду судових актів за нововиявленими обставинами і суміжних йому інститутів процесуального права в дореволюційному, радянському і сучасному періоді розвитку господарського (арбітражного) процесу розроблялися такими ученими, як

Т.Т. Алієв, Є.А. Борисова, Н.А. Белоносов, Є.В. Васьковський, В.П. Гродзинський, Н.А. Громошина, В.О. Громов, Г.А. Жилін, І.М. Зайцев, К.І. Комісаров, О.Ю. Котов, Л.Ф. Лесницька, Є.М. Ломоносова, П.Ф. Логінов, К.І. Малишев, В.Н. Можейко, Л.С. Морозова, В.Н. Назаренкова, Є.А. Нефедьєв, М.Д. Олегов, В.В. Орлов, М.Ш. Пацація, А.Н. Резуненко, Т.В. Сахнова, Є.Г. Стрельцова, М.К. Треушніков, П.М. Уткіна, Д.С. Флексор, М.М. Чапурський, М.С. Шакарян, В.М. Шерстюк, З.І. Шкундін, І.Є. Енгельман та ін.

Про інститут перегляду судових рішень за нововиявленими обставинами в радянському і сучасному цивільному процесі писали такі відомі вчені, як А.Т. Боннер, М.А. Вікут, М.А. Гурвіч, В.М. Жуйков, Н.Б. Зейдер, А.Ф. Клейнман, В.А. Мусін, І.В. Решетнікова, В. Тадевосян, М.К. Треушніков, Н.А. Чечіна, Д.М. Чечот, М. Шакарянц, В.М. Шерстюк, К. Юдельсон, В.В. Ярков та ін.

У 2004 р. вийшла монографічна праця Т.Т. Алієва «Перегляд судових рішень за нововиявленими обставинами» (Саратов,). У 2005 р. Т.Т. Алієвим була захищена докторська дисертація на тему «Проведення з перегляду судових рішень зважаючи на нововиявлені обставини в цивільному судочинстві», що також є глибоким монографічним дослідженням даного інституту.

В Україні окремі питання нововиявлених обставин у цивільному процесі висвітлено в роботах С.Я. Фурси, Є.І. Фурси, С.В. Щербак, В.В. Комарова

Відсутність у теорії вітчизняного адміністративного процесу спеціального дослідження монографічного характеру, наявність суперечливих суджень з питань правової природи, підстав, порядку, структури інституту перегляду судових рішень за нововиявленими обставинами, ступеня адекватності принципам адміністративного процесу, недостатнє законодавче врегулювання та відсутність єдності судової практики зумовили актуальність теми даної статті

Метою даної статті є аналіз поняття «нововиявлені обставини» як процесуальної дефініції у вітчизняній та зарубіжній правовій літературі, а також спроба визначення поняття «нововиявлені обставини» як стадії адміністративного судочинства.

Виклад основного матеріалу дослідження. У сучасних демократичних державах велике значення для гарантування прав людини в її відносинах із владою надається правовому захисту з боку такого незалежного і авторитетного органу, як адміністративний суд. Судовий механізм захисту прав людини дозволяє певною мірою усунути свавілля з боку державної влади, посадових і службових осіб, забезпечуючи проведення в життя принципу її відповідальності за свою діяльність перед людиною. Цей механізм і має назву адміністративних судів. У більшості європейських країн існують адміністративні суди

або спеціалізовані відділи у складі судів загальної юрисдикції.

Забезпечення захисту суб'єктивних публічних прав осіб від будь-яких управлінських дій незалежними судами стало складовою частиною законодавства України як правової, демократичної та соціальної держави (ст. 1 Конституції України) [1]. Відповідно до ст. 9 Конституції України діє також і Конвенція про захист прав людини і основних свобод [2], ст. 6 якої надає кожній особі право на справедливе публічне провадження у незалежному та неупередженому суді щодо цивільно-правових вимог. Саме провадження, у свою чергу, повинно відбуватися у встановлені законом строки. Згідно з судовою практикою Європейського суду з прав людини це стосується також і адміністративно-правових вимог та обов'язків. Частина 3 ст. 8 та ч. 1, 2 ст. 55 Конституції України гарантують можливість правового захисту в сфері адміністративно-правових спорів, змістовно врегульовують завдання і повноваження адміністративних судів разом з Кодексом адміністративного судочинства України [20, с. 7-8].

Побудова України як правової держави вимагає створення такого механізму функціонування судової влади, який забезпечував би доступність правосуддя та справедливості судочинства, ефективне поновлення порушених прав. Покладення на державу обов'язку захищати права і свободи людини і громадянина означає гарантоване право на звернення до суду за вирішенням конфліктів правового характеру. Гарантування судового захисту прав і свобод людини і громадянина означає також, що кожному, чий права порушені, має бути забезпечене право на перегляд вироків, рішень і постанов суду вищим судом (п. 5 ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права [3], ст. 2 Протоколу № 7 Конвенції про захист прав людини і основних свобод [4], ч. 1, 2 ст. 55 Конституції України). Важливою гарантією захисту прав і свобод людини у сфері адміністративного судочинства є право на перегляд судових рішень за нововиявленими обставинами.

Згідно з п. 1 ст. 14 Міжнародного Пакту про громадянські і політичні права (1966 р.) кожен має право на справедливий і публічний розгляд справи компетентним, незалежним і неупередженим судом, створеним на підставі закону. Судове рішення не може бути визнано справедливим і правосудним, а судовий захист – повним і ефективним, якщо допущена судова помилка. Тому п. 6 ст. 14 Пакту передбачає, що судове рішення підлягає перегляду, якщо «будь-яка нова або нововиявлена обставина незаперечно доводить наявність судової помилки».

Рекомендація NR (2000) 2 Комітету міністрів Ради Європи від 19 січня 2000 р. «Про перегляд справ і відновлення провадження у справі на внутрішньодержавному рівні у зв'язку з рішеннями Європейського Суду з прав людини» [5] підтримує держав-учасниць в їх прагненні вивчати свої національні правові системи для забезпечення

існування адекватних можливостей для перегляду справ, включаючи відновлення провадження в тих інстанціях, в яких суд встановив порушення Конвенції (п. II).

Упродовж останніх років в Україні під час судової та правової реформи здійснюється пошук оптимальних форм перегляду судових рішень, які б забезпечували ефективність правосуддя та захист прав людини. Однією зі складових доступності правосуддя є чітка визначеність, а, отже, й передбачуваність виду, порядку, послідовності та можливих наслідків вирішення правових конфліктів у сфері адміністративного судочинства, а також конкретного суду в судовій системі, наділеного повноваженнями для вирішення таких конфліктів.

Аналіз чинного законодавства та практики його застосування свідчить, що вони ще не відповідають вищезазначеним принципам і вимогам і потребують удосконалення. Право на справедливий судовий розгляд, однією з ознак якого є принцип правової визначеності, не перешкоджає повторному розгляду справи, якщо мали місце суттєві порушення, що вплинули на вирішення справи (п. 2 ст. 4 Протоколу № 7 Конвенції). Перегляд судових рішень, які набрали чинності, є додатковим способом забезпечення правосудності судового рішення, він є резервним механізмом захисту прав і законних інтересів й повинен виконувати своє призначення, коли неможливі всі інші засоби процесуально-правового захисту. До таких видів перегляду належить інститут перегляду судових рішень за нововиявленими обставинами.

У правовій науці висловлюються різні точки зору стосовно поняття «перегляд за нововиявленими обставинами».

Так, на думку професора А.Ф. Клеймана, це «абсолютно нова фактична обставина, новий юридичний факт, що не стосується нового доказу у справі» [14, с. 321].

Л.С. Морозова так сформулювала поняття нововиявлених обставин: «Використовуваний в законі термін «нововиявлені обставини» слід розуміти як юридичні факти, що мають для справи істотне значення, які існували у момент винесення рішення, але не були і не могли бути відомі ні заявникові, ні суду, що виконав всі вимоги закону зі збирання доказів і встановлення об'єктивної істини» [18, с. 41].

Згідно з думкою, висловленою в 1960-ті роки М.А. Гурвічем, термін «нововиявлені обставини» слід розуміти як «юридичний факт, що існував у момент розгляду справи і має істотне значення для його вирішення. Такий факт не був і не міг бути відомий жодній із сторін, які згодом заявили про це» [12, с. 427].

На думку Є.М. Ломоносової, нововиявлені обставини – це завжди істотні для справи факти об'єктивної дійсності, що існували в період первинного провадження у справі і ухвалення судового акта, які не

були враховані в ньому за невідомості їх суду і заявникові з причин, від них не залежних, а не в результаті помилки суду. Це факти, що відкриваються після набуття актом правосуддя законної сили і можуть вплинути на його законність і обґрунтованість, істинність, на можливість захисту і здійснення передбачених прав і інтересів, що охороняються» [17, с. 12].

В. Назаренкова виділяє такі ознаки нововиявлених обставин: вони існували до винесення судового акта, але не були і не могли бути відомі суду і заявникові; входять у предмет доведення; відкрилися після набуття рішенням законної сили [19, с. 53].

А.М. Резуненко розуміє під нововиявленими обставинами «факти об'єктивної дійсності, які залишилися невідомими суду і заявникові при розгляді справи, мають істотне значення для його правильного вирішення, достовірно встановлені особливим способом і такі, що вказують на неправосудність судових актів, що набули законної сили» [21, с. 13-14]. Причому у визначенні поняття нововиявлених обставин, запропонованому А.Н. Резуненко, на відміну від подальших дефініцій, відсутня вказівка на такий невід'ємний постулат будь-якого факту об'єктивної дійсності, як юридичний. Крім того, ним не конкретизується і особливий порядок достовірного встановлення нововиявлених обставин у судочинстві.

І.М. Зайцев визначав нововиявлені обставини як юридичні факти, які мають істотне значення для справи і існували у момент розгляду справи, але не були і не могли бути відомі заявникові, а отже, і суду [13, с. 78-79].

М.К. Треушніков вважав, що нововиявлені обставини – це юридичні факти, що існували у момент розгляду справи і мають важливе значення для його вирішення, які не були і не могли бути відомі ні заявникові, ні суду [23, с. 536].

З точки зору Т.А. Савельєвої, «нововиявлена обставина – це юридичний факт, з яким пов'язане виникнення, зміна або припинення правовідношення; обставина, яка існувала у момент розгляду справи і має істотне значення для правильного її вирішення; обставина не була і не могла бути відома ні особі, що заявила про це згодом, ні суду, що розглядав цю справу» [22, с. 695].

В.М. Шерстюк вважає, що нововиявлені обставини – це: 1) юридичний факт, що вже існував у момент розгляду справи; 2) юридичний факт, що має важливе значення для даної справи, тобто тягне за собою виникнення, зміну або припинення правовідношення; 3) обставина, яка не була і не могла бути відома під час розгляду справи ні особі, що заявила про це згодом, ні суду, що розглядає справу. Якби нововиявлена обставина була відома суду при винесенні рішення, то вона обов'язково вплинула б на остаточні висновки суду у даній спра-

ві. Оскільки нововиявлені обставини служать фактами, від яких залежить виникнення, зміна або припинення прав і обов'язків сторін, інших осіб, які беруть участь у справі, то їх необхідно відрізнити від судових доказів, призначених для встановлення цих фактів. Причому В.М. Шерстюк також вказував на необхідність відрізнити нововиявлені обставини від нових обставин, таких, що виникли після розгляду справи і винесення судового акта, а також від обставин, що змінилися, тобто від обставин, які були покладені в основу судового акта, але згодом змінилися. «Як виникнення нових, так і зміна істотних для справи обставин може послужити підставою для пред'явлення нового позову, але не для перегляду судового акта за нововиявленими обставинами» [26, с. 537].

Т. Алієв вважає, що «нововиявлені обставини – це юридичні факти об'єктивної дійсності, що є органічною частиною предмета доведення у справі, що мають істотне значення для її правильного вирішення, які не були відомі суду і заявникові при розгляді справи, представлені сторонами або встановлені суддею до перегляду за нововиявленими обставинами рішень суду, що набули законної сили шляхом провадження процесуальних дій після подачі йому заяви або представлення про перегляд вказаних судових актів за нововиявленими обставинами» [10, с. 30].

В.В. Ярков під нововиявленими обставинами і в теорії, і в практиці процесу розуміє юридичні факти (фактичні обставини), які об'єктивно існували на момент винесення судового акта, але не були (не повідомлялися особами, які беруть участь у справі, через незнання або свідомо) і не могли бути (не були загальновідомими або доступними будь-якій особі) відомі суду, а також особі, що брала участь у справі, яка звернулася із заявою про перегляд судового акта [11, с. 294].

М.Й. Штефан розуміє під нововиявленими обставинами не тільки ті, які мають істотне значення для справи, матеріально-правові факти, що входять до складу підстав позову або висунутих проти нього заперечень, а й будь-які юридичні факти, що мають істотне значення для справ позовного, наказного і окремого провадження. Нововиявленими обставинами, на його думку, можуть бути юридичні факти, що породжують процесуальні наслідки, тобто такі, які є причинами і умовами, що сприяли порушенню закону, прав та інтересів осіб, які брали участь у справі, та викликають наслідки кримінально-правового характеру. Вчений виділяє такі ознаки нововиявлених обставин: 1) наявність характеру істотності, тобто можливості впливу цих юридичних фактів на висновки суду про права та обов'язки сторін та інших осіб, які брали участь у справі, на законність та обґрунтованість ухваленого без їх урахування судового рішення; 2) наявність їх у об'єктивній дійсності під час розгляду і

вирішення справи; 3) невідомість цих фактів для суду та осіб, які брали участь у справі, з незалежних від них причин; 4) виявлення таких фактів особами, які брали участь у справі, після набрання рішенням законної сили [27, с. 520-521].

Сучасні вчені-адміністративники (С.В. Ківалов, О.І. Харитонова, В.К. Матвійчук, І.О. Хар, М. Пасенкж, М.Р. Аркелян, А.Т. Комзюк, В.М. Бевзенко, Р.С. Мельник та ін.) пропонують визначення нововиявлених обставин в адміністративному судочинстві.

Так, відповідно до ч. 2 ст. 245 Кодексу адміністративного судочинства України [7] підставами для перегляду судового рішення за нововиявленими обставинами є: 1) істотні для справи обставини, що не були і не могли бути відомі особі, яка звертається із заявою на час розгляду справи; 2) встановлення вироком суду, що набрав законної сили, завідомо неправдивих показань свідка, завідомо неправильного висновку експерта, завідомо неправильного перекладу, фальшивості документів або речових доказів, що мали наслідком ухвалення незаконного або необґрунтованого рішення; 3) встановлення вироком суду, що набрав законної сили, вини судді у вчиненні злочину, внаслідок якого було ухвалено незаконне або необґрунтоване рішення; 4) скасування судового рішення, яке належить переглянути; 5) встановлення Конституційним Судом України неконституційності закону, іншого правового акта чи їх окремого положення, застосованого судом при вирішенні справи, якщо рішення суду ще не виконано. Це означає, що в цій частині статті передбачений вичерпний перелік підстав для перегляду судового рішення за нововиявленими обставинами.

Розуміння дефініції «нововиявлені обставини» в теорії адміністративного процесу ґрунтується саме на основі тлумачення підстав для перегляду судового рішення за нововиявленими обставинами.

Перша підстава – істотні для справи обставини, що не були і не могли бути відомі особі, яка звертається із заявою, на час розгляду справи. Цю підставу так зазначають в юридичній літературі: 1) під істотними обставинами справи розуміють ті з них, які можуть вплинути на рішення суду, яке набрало законної сили [24, с. 907]; 2) до першої групи підстав (істотних для справи) належать ті, що не були і не могли бути відомі особі, яка звертається із заявою на час розгляду справи [15, с. 485]; 3) під істотними для справи обставинами слід розуміти факти, які мають юридичне значення для взаємовідносин конфліктуючих сторін (тобто ці факти існували під час розгляду справи, але не були і не могли бути відомі ні особам, які брали участь у справі, ні суду, який її розглядав та вирішував [25, с. 734].

Кожна із зазначених вище позицій є обґрунтованою стосовно визначення першої підстави для перегляду судового рішення за нововиявленими обставинами. Так, перша точка зору містить позитив у то-

му, що в ній вбачаються ті обставини, які можуть вплинути на рішення суду, яке набрало законної сили. Друга позиція важлива тим, що вона називає ті підстави, що не були відомі і не могли бути відомі особі, яка звертається із заявою на час розгляду справи. Третє твердження цінне тим, що воно називає під такими обставинами: 1) факти, які мають юридичне значення для взаємовідносин конфліктуючих сторін; 2) ці факти існували під час розгляду справи, але не були і не могли бути відомі ні особам, які брали участь у справі, ні суду, який її розглядав і вирішував [20, с. 473].

Істотні для справи обставини – це ті, які становлять сутність справи та мають юридичне значення для взаємовідносин сторін; можуть вплинути на рішення суду, яке набрало законної сили; існували під час розгляду адміністративної справи, але не були і не могли бути відомі особі, яка звертається із заявою, на час розгляду справи. Йдеться про нові обставини, а не нові докази, встановлені раніше або не враховані судом [15, с. 485].

Друга група підстав характеризується тим, що: 1) має місце факт спотворення доказового матеріалу у справі, встановлений вироком суду, який набрав законної сили; 2) цей доказовий матеріал покладено у підґрунтя судової постанови або ухвали [15, с. 485].

А.Т. Комзюк, В.М. Бевзенко, Р.С. Мельник під нововиявленими обставинами розуміють існуючі в момент розгляду справи і суттєво значимі для його вирішення юридичні факти, які не були і не могли бути відомі ні заявникові, ні суду [16, с. 448].

Третя група підстав – встановлена вироком суду, що набрав законної сили, вина судді у вчиненні злочину, внаслідок якого було ухвалено незаконне або необґрунтоване рішення. Це така підстава, де факти умисних дій судді, який розглядає справу, що містить склад злочину, встановлений вироком суду в кримінальній справі, який набрав законної сили. Отже, такий суддя не має права ухвалювати рішення в адміністративній справі. Якщо це буде встановлено, то такий факт буде підставою для скасування рішення за нововиявленими обставинами [20, с. 474].

До четвертої групи підстав віднесено скасування судового рішення, яке стало підставою для прийняття постанови чи постановлення ухвали, що слід переглянути.

П'ята група підстав перегляду передбачає встановлення Конституційним Судом України неконституційності закону, іншого правового акта чи їх окремого положення, застосованого судом при вирішенні справи, якщо рішення суду ще не виконано. Слід погодитися з думкою, що до повноважень Конституційного Суду України належить вирішення питань про відповідність Конституції України (конституційність): законів та інших правових актів Верховної Ради України;

актів Президента України; актів Кабінету Міністрів України; правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим. З цих питань Конституційний Суд України ухвалює рішення, які є обов'язковими до виконання на території України, остаточними і не можуть бути оскаржені [15, с. 487].

Висновок. Отже, слід зазначити, що у чинному законодавстві та сучасній теорії адміністративного процесу відсутнє узагальнене визначення нововиявлених обставин, що викликає їх різне тлумачення в теорії і практиці цивільного процесу і призводить до помилок при їх застошуванні, а отже, до порушення прав осіб, які брали участь у справі.

У цілому ж загальним у всіх приведених визначеннях є те, що всі вони, по суті, є розширеним тлумаченням однієї з підстав перегляду за нововиявленими обставинами. Єдиним істотним доповненням до формулювання є вказівка на невідомість цих обставин не тільки заявникові, але і суду.

Таким чином, на нашу думку, під нововиявленими обставинами слід розуміти юридичні факти, що мають суттєве значення для вирішення справи по суті, але не були відомі ні сторонам під час розгляду адміністративної справи у суді, ні самому суду при винесенні судового рішення, які є підставою для перегляду вказаного судового рішення за нововиявленими обставинами.

Бібліографічні посилання

1. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р.: з подальшими змінами // ВВР України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Конвенція про захист прав людини і основних свобод від 04.11.1950 р. // www.rada.gov.ua.
3. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права від 16.12.1966 р. // www.rada.gov.ua.
4. Протокол № 7 Конвенції про захист прав людини і основних свобод від 04.11.1950 р. // www.rada.gov.ua.
5. Про перегляд справ і відновлення провадження у справі на внутрішньодержавному рівні у зв'язку з рішеннями Європейського Суду з прав людини: Рекомендація NR (2000) 2 Комітету міністрів Ради Європи від 19 січня 2000 р. – Режим доступу: www.rada.gov.ua.
6. Господарський процесуальний кодекс України від 6 листопада 1991 р. з подальшими змінами // ВВР України. – 1992. – № 6. – Ст. 56.
7. Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 р. з подальшими змінами // ВВР України. – 2005. – № 35-36, 37. – Ст. 446.
8. Кримінально-процесуальний кодекс України від 28.12.1960 р. з подальшими змінами. – Режим доступу: // www.rada.gov.ua.
9. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 р. з подальшими змінами // ВВР України. – 2004. – № 40-41, 42. – Ст. 492.
10. *Алиев Т.Т., Афанасьев С.Ф.* К вопросу об основаниях для пересмотра по вновь открывшимся обстоятельствам решений, определенных суда, вступивших в законную силу, предусмотренных ГПК РФ // Арбитражный и гражданский процесс. – 2004. – № 5. – С. 30.
11. Арбитражный процесс / Под ред. В.В. Яркова. – М., 2005.
12. *Гурвич М.А.* Советское гражданское процессуальное право. – М., 1964.

13. *Зайцев И.М.* Устранение судебных ошибок в гражданском процессе. – М., 2002. – С. 78-79.
14. *Клейман А.Ф.* Советский гражданский процесс. – М., 1954.
15. Кодекс адміністративного судочинства України: Науково-практичний коментар / За ред. С.В. Ківалова, О.І. Харитонової. – Х., 2007.
16. *Комзюк А.Т., Бевзенко В.М., Мельник Р.С.* Адміністративний процес України. – К., 2007.
17. *Ломоносова Е.М.* Пересмотр гражданских дел по вновь открывшимся обстоятельствам: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 1970.
18. *Морозова Л.С.* Пересмотр решений по вновь открывшимся обстоятельствам. – М., 1959.
19. *Назаренкова В.* Пересмотр по вновь открывшимся обстоятельствам решений, определений и постановлений, вступивших в законную силу // Соц. законность. – 1981. – № 5. – С. 53.
20. *Матвійчук В.К., Хар І.О.* Науково-практичний коментар до Кодексу адміністративного судочинства України: У 2 т. – К., 2009. – Т. 2.
21. *Резуненко А.Н.* Пересмотр судебных актов, вступивших в законную силу, по вновь открывшимся обстоятельствам как стадия гражданского процесса: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Саратов, 2001.
22. *Савельева Т.А.* Основания для пересмотра по вновь открывшимся обстоятельствам решений, определений суда, вступивших в законную силу // Комментарий к Гражданскому процессуальному кодексу Российской Федерации / Под ред. М.А. Викут. – М., 2003. – С. 695.
23. *Треушников М.К.* Гражданский процесс. – М., 2003.
24. *Фурса С.Я., Фурса Є.І., Щербак С.В.* Цивільний процесуальний кодекс України: Науково-практичний коментар: у 2 т. / За заг. ред. С.Я. Фурси. – К., 2006.
25. Цивільний процесуальний кодекс України: Науково-практичний коментар / За ред. В.В. Комарова. – Х., 2001.
26. *Шерстюк В.М.* Понятие вновь открывшегося обстоятельства и основания пересмотра // Гражданский процесс / Под ред. М.К. Треушникова. – М., 2003.
27. *Штефан М.Й.* Цивільне процесуальне право України: Академічний курс. – К., 2005.

Надійшла до редакції 04.08.2011

Р.О. Ємець
здобувач
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 342.95

ПРИНЦИПИ ДЕРЖАВНОГО КОНТРОЛЮ У СФЕРІ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН

Охарактеризовано поняття принципів державного контролю; уточнено класифікацію принципів державного контролю у сфері земельних відносин; сформульовано поняття державного контролю у сфері земельних відносин.

Ключові слова: державний контроль, земельні відносини, принципи.

Охарактеризованы понятия принципов государственного контроля; уточнена классификация принципов государственного контроля в

сфері земельних відносин; сформульовано поняття державного контролю в сфері земельних відносин.

Ключевые слова: *государственный контроль, земельные отношения, принципы.*

The article examines definitions of the principles of state control; The classification principles of state control in land relations, to formulate the concept of state control in the sphere of land relations.

Keywords: *government control, land relations, principles*

Постановка проблеми. Державне управління реалізується через здійснення регулятивного впливу на певні сфери суспільно-державного життя з метою їхньої організації, впорядкування та надання їм певної спрямованості. Державний контроль є обов'язковим складовим елементом державного управління, а отже, він також здійснюється на підставі певних принципів та на виконання поставлених перед ним завдань.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Принципи державного контролю як предмет наукових пошуків були у центрі уваги В. Авер'янова, Ю. Битяка, О. Андрійко, В. Гаращука, В. Колпакова, Д. Бахраха, В. Горшеньова, А. Гуляєва, В. Туровцева, С. Ківалова, Є. Кочеріна, М. Студенікіної, О. Мелкадзе, Г. Остапович, В. Чіркїна та інших правників. Проте питання саме принципів державного контролю у сфері земельних відносин залишилися поза увагою науковців.

Метою цієї статті є удосконалення теоретичних, організаційних та правових засад державного контролю у сфері земельних відносин. У зв'язку з чим заплановано вирішити такі завдання: охарактеризувати поняття принципів державного контролю; уточнити класифікацію принципів державного контролю у сфері земельних відносин; сформулювати поняття останнього.

Виклад основного матеріалу дослідження. Термін «принцип» походить з латинської «*principium*» – начало, основа – і визначається як основне, вихідне положення будь-якої теорії, вчення, науки, світогляду, політики, організації і т.д. Також принцип може виступати як керівна ідея, основне правило діяльності чи устрою чого-небудь або як внутрішнє переконання людини, що визначає її ставлення до дійсності, норми поведінки і діяльності [11, с. 262]. У філософському словнику під «принципом» розуміється основа (походження, першопричина) деякої сукупності фактів або знань, вихідний пункт для пояснення чи керівництва до дій [6, с. 554].

Отже, принципи державного контролю у сфері земельних відносин є основоположними відправними ідеями, нормами, правилами, які відображають порядок, закономірності та особливості організації діяльності органів державної влади, що здійснюють контроль у сфері

земельних відносин, а також специфіку цієї діяльності та її суспільно-державне призначення.

У юридичній літературі по-різному підходять до класифікації та визначення переліку принципів державного контролю.

М. Марченко до основних принципів державного контролю відносить: демократизм, тобто активну участь представників різних верств суспільства і всіх гілок влади в контрольній діяльності; конституційність та законність – суворе і неухильне дотримання Конституції і законів у процесі реалізації контрольної діяльності; гуманізм, який виражається в обов'язку держави визнавати, дотримуватися і захищати права і свободи людини і громадянина, захищати їх від будь-якого незаконного втручання чи обмеження; професіоналізм, що передбачає обов'язкову участь кваліфікованих, високопрофесійних фахівців на всіх стадіях контрольного процесу [5, с. 552].

А. Гуляєв говорить про принципи контролю як про прямо закріплені в нормативно-правових актах або такі, що витікають з них, положення, що визначають найважливіші властивості цієї діяльності. До загальних принципів автор відніс такі: законність, об'єктивність, гласність, справедливість, рівність всіх перед законом, верховенство судової влади та ін. Необхідно зауважити, що А. Гуляєв, наводячи загальні принципи, не виключає встановлення і реалізацію галузевих, специфічних принципів в тих або інших сферах контрольної діяльності [4, с. 13-14]

Також доволі часто у юридичній літературі пропонується розподіл принципів на загальні (основні) та спеціальні (спеціалізовані). Загальні – такі, що притаманні будь-якому виду контролю, а спеціальні відбивають особливості та специфіку контролю конкретного різновиду суспільних відносин. З цього приводу влучно зауважував В. Гаращук, що оскільки контроль є однією з основних форм державного управління, то на нього розповсюджуються й загальні (або основні) принципи, що притаманні державному управлінню в цілому. До таких належать принцип законності; принцип централізму; планової організації діяльності; професіоналізму та інші [1, с. 98]

Тож, виходячи з вищевикладеного, вважаємо, що найбільш доцільно розділяти принципи державного контролю на загальні (універсальні), тобто такі, що притаманні кожному виду державного контролю, незалежно від того, у якій сфері він здійснюється (земельній, фінансовій, освітній, тощо), та спеціальні, які обумовлені специфікою конкретних відносин, що піддаються контролю з боку держави.

Тому до найбільш важливих принципів державного контролю в сфері земельних відносин пропонуємо відносити:

а) верховенство права, що полягає у тому, що Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові

акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй. Норми Конституції України є нормами прямої дії [3, ст. 8]. Також відповідно до Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя» № 9 від 1 листопада 1996 р. принцип верховенства права полягає в тому, що конституційні права і свободи людини та громадянина є безпосередньо діючими, вони визначають зміст та спрямованість діяльності органів законодавчої та виконавчої влади, органів місцевого самоврядування і забезпечуються захистом правосуддя [8]. Очевидно, що зміст та спрямованість державного контролю в сфері земельних відносин також підпорядковуються вищезазначеному принципу. Міцно пов'язані з верховенством права принципи демократизму та законності;

б) демократизм передбачає єдність прав і свобод, обов'язків і відповідальності осіб. Зауважимо, що демократизм – це складний принцип, обов'язковими складовими якого є гласність, врахування громадської думки, широкий діалог між державними установами та громадськістю;

в) принцип законності гарантує, що державний контроль у сфері земельних відносин буде здійснюватися на підставі і в межах вимог, передбачених Конституцією, законами та підзаконними нормативно-правовими актами. Тобто даний принцип вимагає, щоб діяльність суб'єктів, які здійснюють державний контроль за охороною та використанням земельних ресурсів, відповідала положенням матеріального і процесуального права. Необхідно наголосити, що у Конституції України принцип законності в загальному вигляді закріплений у статті 19, де записано, що ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством. Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їхні посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України [3];

г) науковість, тобто державні контролюючі органи, впроваджуючи та застосовуючи на практиці форми та засоби контролю, мають спиратися на накопичений досвід, а також існуючі з даного питання наукові дослідження, положення, теорії, розробки тощо. Завдяки даному принципу відбувається поєднання теорії з практикою;

д) доцільність державного контролю в сфері земельних відносин. Державне втручання у діяльність землекористувачів має бути зваженим і обґрунтованим. Тобто мають бути певні обставини, що характеризують (мотивують) здійснення контролю як необхідність і доводять, що його відсутність призведе до значного погіршення стану підконтрольного об'єкта та (чи) предмета. Поряд із доцільністю державного контролю знаходиться принцип, що закріплений у ст. 5 Земельного кодексу України, а саме: невтручання держави в здійснення

громадянами, юридичними особами та територіальними громадами своїх прав щодо володіння, користування і розпорядження землею, крім випадків, передбачених законом [2];

е) адекватність та збалансованість. Тобто засоби та форми контролю мають відповідати нагальним потребам. Дані принципи покликані захистити власників та землекористувачів від зловживань з боку контролюючих органів та застосування заходів, що не відповідають виниклій ситуації. Також принцип збалансованості зобов'язує контролюючі органи враховувати інтереси усіх учасників земельних відносин, забороняє робити для будь-кого не передбачені законом виключення. А враховуючи той факт, що Україна йде шляхом розбудови ринкової економіки, то обов'язковим під час здійснення контролю є і врахування ринкових потреб;

є) принцип ефективності. Контрольна діяльність державних органів у сфері земельних відносин має бути спрямована на досягнення максимально позитивного результату. Заходи і засоби, що використовуються під час контролю, повинні приводити до вдосконалення якості земельних відносин та, відповідно, поліпшення стану земельних ресурсів;

ж) міцно пов'язаний з ефективністю принцип своєчасності. Адже одна з умов ефективного контролю – це своєчасна реакція контролюючого суб'єкта на певну ситуацію у сфері земельних відносин. Державні контролюючі органи мають активно слідкувати за розвитком подій та процесів у суспільно-державному житті для того, щоб в разі необхідності оперативно відреагувати та вжити усі необхідні заходи з метою попередження небажаних наслідків;

з) компетентність та професіоналізм державних органів і посадових осіб, які здійснюють контроль в сфері земельних відносин. Цей принцип покликаний гарантувати наявність у контролюючих суб'єктів усіх необхідних професіональних знань, вмінь, навичок, що забезпечують нормальне виконання ними своїх повноважень в сфері охорони та раціонального використання земельних ресурсів;

і) системність та безперервність. З приводу цих принципів справедливо висловила О.Є. Савенко, вказуючи, що «системність означає, що при проведенні контрольних заходів повинні розглядатися всі сторони об'єкта контролю і вся система його взаємозв'язків по вертикалі і горизонталі структури управління. Принцип безперервності означає, що всі об'єкти контролю підлягають постійно здійснюваному суб'єктами контролю попередньому оперативному і періодичному наступному контролю в строки, що встановлені, виходячи з умов, характеру і властивостей їхньої діяльності. Це забезпечує постійне спостереження за ходом виконання планів і завдань, прийняття заходів по корегуванню діяльності в разі виявлення відхилень від регламентованих значень (умов)» [10, с. 61];

і) об'єктивність і повнота даних, отриманих щодо об'єкта та предмета контролю. Значущість цих двох принципів важко переоцінити, оскільки саме на підставі зібраної під час контролю інформації контролюючий суб'єкт приймає певні процесуальні рішення, серед яких і ті, що стосуються притягнення до відповідальності. Отже, вся отримана інформація має бути ретельно опрацьована та проаналізована на предмет її повноти, істинності та відповідності певній ситуації з тим, щоб жодна особа не була необґрунтовано притягнена до відповідальності;

й) принцип гласності, прозорості та відкритості. Також вважаємо, що абсолютно необхідно віднести до обов'язкових принципів державного контролю у сфері земельних відносин прозорість (гласність) та відкритість. Саме ці принципи мають забезпечувати необхідний рівень обізнаності населення про особливості державного контролю у сфері земельних відносин. Також дані принципи сприяють реалізації права суб'єктів на інформацію, що передбачене Законом України «Про інформацію». Згідно із положеннями зазначеного закону всі громадяни України, юридичні особи і державні органи мають право на інформацію, що передбачає можливість вільного одержання, використання, поширення та зберігання відомостей, необхідних їм для реалізації ними своїх прав, свобод і законних інтересів, здійснення завдань і функцій. Кожному громадянину забезпечується вільний доступ до інформації, яка стосується його особисто, крім випадків, передбачених законами України. Органи державної влади, а також органи місцевого самоврядування зобов'язані інформувати про свою діяльність та прийняті рішення [9].

Фактично прозорість та відкритість надають можливість контролю за контролем, як це не дивно звучить. Тобто ці принципи надають громадськості можливість спостерігати за процесом здійснення державними органами своїх повноважень щодо контролю земельних відносин, а також висвітлювати та аналізувати результати цієї діяльності. Відсутність же прозорості та відкритості у діях контролюючих органів підривають саму ідею правової (справедливої) держави, і у суспільстві починає складатися думка про тіньові схеми та процвітання корупції у державних контролюючих органах, особливо враховуючи значну економічну вартість землі;

к) принцип незалежності. Важливим принципом здійснення державного контролю у сфері земельних відносин є принцип незалежності контролюючого органу від політичних партій чи будь-яких інших об'єднань громадян. Цей принцип покликаний забезпечити захищеність державних контролюючих органів від будь-якого стороннього ідеологічного чи матеріального втручання у їхню діяльність, окрім випадків, прямо передбачених законом. З метою забезпечення матеріальної незалежності спеціально уповноважених органів вико-

навчої влади у сфері державного контролю за використанням та охороною земель контролюючого органу його фінансування і матеріально-технічне забезпечення здійснюються за рахунок коштів Державного бюджету України [7];

л) принцип відповідальності державних контролюючих органів. Адже рішення, які вони приймають під час своєї діяльності, завжди мають певні наслідки. І інколи ці наслідки мають негативний характер, що виражається у заподіянні шкоди підконтрольному об'єкту та (чи) предмету. Принцип відповідальності органів державної влади знайшов своє відображення у положенні ст. 11 Закону України «Про державний контроль за використанням та охороною земель», де встановлено, що за невиконання або неналежне виконання обов'язків державні інспектори у сфері державного контролю за використанням та охороною земель несуть відповідальність згідно із законом [7]. В разі необхідності до посадової особи, що при здійсненні державного контролю порушила вимоги законодавства, можуть бути застосовані відповідні заходи державного впливу аж до покарання (зокрема, притягнення до кримінальної відповідальності).

Спеціальні принципи здійснення державного контролю в сфері земельних відносин закріплені у Законі України «Про державний контроль за використанням та охороною земель»:

- забезпечення раціонального використання та охорони земель як основного національного багатства, що перебуває під особливою охороною держави;
- пріоритет вимог екологічної безпеки у використанні земельних ресурсів над економічними інтересами;
- повне відшкодування шкоди, заподіяної довкіллю внаслідок порушення земельного законодавства України;
- поєднання заходів економічного стимулювання і відповідальності у сфері використання та охорони земель [7].

Висновок. Отже, підсумовуючи викладений матеріал, можемо констатувати, що наявність принципів, які складають основу (підґрунття) організації та здійснення державного контролю у сфері земельних відносин, а також чітке уявлення про його мету та завдання є обов'язковими умовами його ефективного здійснення. І як свідчить аналіз земельного законодавства, найбільш важливі (стратегічні) принципи та завдання знайшли своє відображення у законодавчих актах. Це є важливим показником того, що Україна доволі чітко розуміє надзвичайне значення земельних ресурсів і обрала вірний напрямок здійснення державної земельної політики. Однак, необхідно зауважити, що визначення принципів на рівні закону ще не означає їхню практичну реалізацію, що, власне, і відбувається наразі у нашій державі. А отже, більшість проголошених принципів і завдань мають де-

кларативний характер, тобто так і залишаються на папері, не знаходять свого втілення у реальному житті.

Бібліографічні посилання

1. *Гарашук В.М.* Контроль та нагляд у державному управлінні: Навч. посіб. – Х., 2002.
2. Земельний кодекс України // ВВР. – 2002. – № 3–4. – Ст. 27.
3. Конституція України // ВВР. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
4. Контролирующие органы и организации в России: Компетенция и полномочия / Под ред. А. П. Гуляева. – М., 2000.
5. *Марченко М.М.* Теория государства и права: Учеб. – М., 1996.
6. Народний контроль в СРСР / Под ред. В.И. Туровцева. – М., 1967.
7. Про державний контроль за використанням та охороною земель: Закон України від 19.06.2003 р. № 963–IV // ВВР. – 2003. – № 39. – Ст. 350.
8. Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 01.11.1996 р. № 9 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v0009700-96>.
9. Про інформацію: Закон України від 02.10.1992 р., № 2657–XII // ВВР. – 1992. – № 48. – Ст. 650.
10. *Савенко О.Е.* Контрольная функция государственных органов: Дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2004.
11. Социологический энциклопедический словарь: На русском, английском, немецком, французском и чешском языках / Ред.-коорд. Г.В. Осипов. – М., 2000.

Надійшла до редакції 27.09.2011

Є.М. Іщук
здобувач
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 342.95 : 351.74

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПРОВАДЖЕННЯ У СПРАВАХ ПРО КОРУПЦІЙНІ АДМІНІСТРАТИВНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ

Визначено та проаналізовано теоретичні аспекти провадження у справах про корупційні адміністративні правопорушення відповідно до вимог чинного законодавства у цій сфері.

Ключові слова: *корупція, корупційне правопорушення, стадії, провадження, корупційні адміністративні правопорушення.*

Определены и проанализированы теоретические аспекты производства в делах о коррупционных административных правонарушениях согласно требованиям действующего законодательства в этой сфере.

Ключевые слова: *коррупция, коррупционное правонарушение, стадии, производство, коррупционные административные правонарушения.*

Theoretical aspects of manufacture in affairs about corruption administrative offences according to requirements of the current legislation in this sphere are determined and analysed.

Keywords: *corruption, a corruption offence, stages, manufacture, corruption administrative offences.*

Постановка проблеми. Притягнення до адміністративної відповідальності осіб, які вчиняють корупційні правопорушення, в Україні на сьогоднішній день є одним з ефективних засобів протидії корупційним правопорушенням та попередженням корупційних злочинів як на місцевому (регіональному), так і загальнодержавному рівнях.

З прийняттям нового Закону України «Про засади запобігання і протидії корупції» від 7 квітня 2011 р. [1] ще актуальнішим стало питання провадження у справах про корупційні адміністративні правопорушення. Проте, аналізуючи норми цього закону, можна визначити, що він, на відміну від попереднього, не містить окремих положень, які регламентують підстави і порядок адміністративного провадження у справах про корупційні правопорушення. Так, у ст. 21 цього закону лише визначено, що за вчинення корупційних правопорушень особи (суб'єкти відповідальності за корупційні правопорушення) притягаються до кримінальної, адміністративної, цивільно-правової та дисциплінарної відповідальності в установленому законом порядку.

Отже, виникає питання, як відповідно до вимог закону спеціально уповноваженим суб'єктам у сфері протидії корупції здійснювати адміністративні провадження у справах про корупційні правопорушення. У зв'язку з тим, що законодавець в новому законі не визначив це, ми пропонуємо вирішувати його в площині норм КУпАП [2].

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. У вітчизняній науковій літературі дослідженням проблем, пов'язаних з попередженням і протидією корупції, займалися такі вчені, як А.В. Гайдук, В.М. Гаращук, Д.Г. Заброта, В.К. Колпаков, О.В. Кузьменко, М.І. Мельник, Є.В. Невмержицький, А.І. Редька, М.І. Хавронюк та ін.

Слід зазначити, що комплексного дослідження адміністративного провадження у справах про корупційні правопорушення в розрізі нового Закону України «Про засади запобігання і протидії корупції» не проводилося.

Метою даної статті є визначення та аналіз теоретичних аспектів стадій провадження у справах про корупційні адміністративні правопорушення відповідно до вимог чинного законодавства у цій сфері.

Виклад основного матеріалу дослідження. Відповідно до класичної схеми, провадження у справах про адміністративні правопорушення складається з чотирьох стадій:

- 1) порушення справи про адміністративне правопорушення;
- 2) розгляд справи про адміністративне правопорушення і винесення постанови у справі;
- 3) оскарження (або опротестування) постанови у справі про ад-

міністративне правопорушення;

4) виконання постанови про накладення адміністративного стягнення [3].

Адміністративне провадження починається зі стадії порушення справи про адміністративне правопорушення. Сутність цієї стадії полягає в тому, що спеціально уповноважені суб'єкти у сфері протидії корупції, прямо зазначені у Законі України «Про засади запобігання і протидії корупції» (ст. 5 Закону), у випадках виявлення факту адміністративного правопорушення вирішують питання щодо наявності усіх умов та достатніх підстав для початку провадження у справі про адміністративні правопорушення та при позитивному вирішенні цього питання проводять адміністративне розслідування.

Поняття «достатність» щодо даних, які свідчать про наявність у діянні особи ознак корупційного правопорушення, є оціночною категорією. Питання про те, чи достатньо таких даних, у кожному конкретному випадку вирішує особа, уповноважена на складання протоколу.

Але за будь-яких обставин це мають бути дані, які однозначно свідчать про те, що:

- 1) корупційне правопорушення мало місце;
- 2) його вчинено певною особою;
- 3) ця особа є суб'єктом корупційного правопорушення;
- 4) це правопорушення вчинено умисно;
- 5) наявні інші передбачені Законом ознаки корупційного правопорушення (наприклад, присутня мета незаконного одержання матеріальних благ).

Чинне адміністративне законодавство не має спеціальної норми, в якій у концентрованому вигляді були б відображені приводи та підстави порушення адміністративної справи, як це вирішено у кримінальному процесі (ст. 94 КПК України) [4]. Однак аналіз адміністративної практики свідчить, що приводами до порушення адміністративної справи є:

- заяви або повідомлення підприємств, установ, організацій, посадових осіб, представників влади, громадськості, окремих громадян (свідків, потерпілих, інших зацікавлених осіб);
- повідомлення, опубліковані в пресі;
- безпосереднє виявлення правоохоронними органами ознак корупційного правопорушення;
- явка особи з повинною.

Для порушення адміністративної справи крім законних приводів необхідні й достатні підстави. Справа може бути порушена, якщо об'єктивні дані свідчать про наявність ознак адміністративного правопорушення. Цей висновок ґрунтується на аналізі ст. 9 та 245 КУпАП.

Виходячи зі змісту ст. 9 КУпАП, достатніми підставами для по-

рушення адміністративної справи про корупційне правопорушення є наявність у діях відповідного суб'єкта усієї сукупності ознак юридичного складу правопорушення, передбаченого ст. 1 Закону України «Про засади запобігання і протидії корупції».

Обставини, що виключають адміністративне провадження у справах про корупційні правопорушення, містяться у ст. 247 КУпАП. Зокрема, до них належать:

- відсутність події і складу адміністративного правопорушення;
- недосягнення особою на момент вчинення адміністративного правопорушення шістнадцятирічного віку;
- неосудність особи, яка вчинила протиправну дію чи бездіяльність;
- вчинення дії особою в стані крайньої необхідності або необхідної оборони;
- видання акта амністії;
- скасування акта, який встановлює адміністративну відповідальність;
- наявність стосовно самого факту щодо особи, яка притягається до адміністративної відповідальності, постанови компетентного органу;
- смерть особи.

Засобом фіксації факту порушення адміністративної справи передусім є протокол про адміністративне правопорушення. Це складний процесуальний документ, що закріплює подію адміністративного правопорушення та є процесуальною основою для розгляду справи про адміністративне правопорушення. Згідно з чинним законодавством ніякі інші документи, крім протоколу, – рапорти, акти, довідки – не можуть бути підставою для розгляду адміністративної справи.

Вимоги, які ставляться до протоколу про адміністративне правопорушення, закріплюються в ст. 256 КУпАП, а також у деяких відомих нормативних актах. Їх можна звести в такі дві групи:

- вимоги, що належать до змісту протоколу (його реквізити);
- вимоги, що належать до форми протоколу (юридичні та технічні).

Вимоги, що належать до змісту протоколу про адміністративне правопорушення, стосуються, по суті, наявності і змісту у ньому таких реквізитів:

- загальних положень змісту протоколу (дата, рік, місце складання протоколу, посада та ПІБ особи, що склала протокол);
- відомостей про особу правопорушника (ПІБ правопорушника, рік і місце народження, місце прописки, місце проживання, місце і адреса роботи, займана посада, розмір місячної заробітної плати або іншого джерела існування, сімейний стан, відомості про документи,

які посвідчують особу, відомості про судимість та про скоєння адміністративних правопорушень);

- відомостей про подію правопорушення (місце, час та суть адміністративного правопорушення);

- кваліфікації скоєного (нормативний акт, який передбачає відповідальність за дане корупційне правопорушення, пункт, стаття, частина Закону «Про засади запобігання і протидії корупції» тощо);

- інших доказів у адміністративній справі (прізвища та адреси свідків, потерпілих, якщо такі є, відомості про документи, які посвідчують особу; пояснення правопорушника; інші відомості, необхідні для вирішення адміністративної справи);

- відомостей про місце, час розгляду справи, а також про інші документи, які додаються до протоколу.

Вимоги, які висуваються до форми протоколу про корупційне правопорушення, розподіляються на технічні та юридичні.

До технічних вимог належать:

- наявність перерахованих реквізитів, які стосуються змісту протоколу в зазначеній послідовності;

- складання протоколу без помарок, виправлень, скорочень, розбірливо, одним кольором чорнила тощо.

Юридичні вимоги, які ставляться до форми протоколу, можна звести у дві групи:

- складання протоколу уповноваженими на те особами;

- підпис його відповідними особами.

Закон України «Про засади запобігання і протидії корупції» тільки в загальних рисах визначає суб'єктів, які мають право складати протокол і, таким чином, його підписувати. Так, згідно з ч. 5 ст. 5 цього Закону спеціально уповноважені суб'єкти безпосередньо здійснюють у межах своєї компетенції заходи щодо виявлення, припинення та розслідування корупційних правопорушень. Такими суб'єктами є: органи прокуратури; спеціальні підрозділи по боротьбі з організованою злочинністю Міністерства внутрішніх справ України; спеціальні підрозділи податкової міліції; спеціальні підрозділи по боротьбі з корупцією та організованою злочинністю Служби безпеки України; підрозділи Військової служби правопорядку у Збройних Силах України.

Протокол про адміністративне правопорушення не буде мати юридичної сили, якщо він не підписаний передбаченими законом особами (ст. 256 КУпАП). Насамперед протокол повинен бути обов'язково підписаний особою, яка його склала, та особою, яка скоїла правопорушення. При наявності свідків та потерпілих протокол може бути підписаний і цими особами.

У разі відмови особи, яка скоїла правопорушення, від підписання протоколу в ньому робиться запис про це (ч. 4 ст. 256 КУпАП). Прак-

тично відмову правопорушника від підпису посвідчують поняті (як правило, їх двоє).

Мають свої особливості протоколи про корупційні правопорушення, складені стосовно працівників органів внутрішніх справ:

- по-перше, такі протоколи складають лише працівники відповідних підрозділів Управління внутрішньої безпеки МВС України;
- по-друге, вони підписуються начальниками ГУМВС, УМВСТ або виконуючими їх обов'язки та надсилаються до суду.

На стадії порушення справи в необхідних випадках здійснюються адміністративно-процесуальні заходи забезпечення адміністративного провадження.

Згідно зі ст. 260 КУпАП “у випадках, прямо передбачених законодавчими актами України з метою ... складення протоколу про адміністративне правопорушення ... допускається адміністративне затримання особи, особистий огляд, огляд речей і вилучення речей і документів”. Ці дії здійснюються з метою встановлення особи правопорушника, складання протоколу при неможливості здійснити ці дії на місці, забезпечення своєчасного і правильного розгляду справи, виконання рішення тощо.

Чинним законодавством України, зокрема ст. 262 КУпАП, передбачено, що адміністративне затримання може провадитись органами у випадках, прямо передбачених в самому кодексі або в інших законах України.

Проте ні в КУпАП, ні в Законі України «Про засади запобігання і протидії корупції» не передбачено можливості застосування адміністративного затримання осіб, які вчиняють корупційні правопорушення. Це є суттєвим недоліком, оскільки, наприклад, коли особа отримує незаконну винагороду на своєму робочому місці та існує підозра, що є можливість вчинення цим працівником більш шкідливого правопорушення чи навіть злочину, такий захід, як адміністративне затримання, може виступати не тільки заходом адміністративного припинення правопорушень, а й попередження вчинення інших як адміністративних, так і кримінальних правопорушень, як-от, наприклад, одержання хабара.

Згідно з Законом України «Про державну податкову службу в Україні», зокрема ст. 22, працівники органів податкової міліції мають право затримувати осіб, які скоїли адміністративне правопорушення [5].

Наступним заходом адміністративного припинення корупційних правопорушень є особистий огляд і огляд речей. Згідно з п. 1 ч. 1 ст. 25 Закону України «Про службу безпеки України» та п. 7 ч. 1 ст. 11 Закону України «Про міліцію» працівники спеціальних підрозділів МВС та СБУ мають право проводити за справами про корупційні правопорушення особистий огляд та огляд речей і документів [6; 7].

При цьому працівники вищеназваних органів мають право проводити особистий огляд, огляд речей та документів лише при виникненні загрози втечі підозрюваного або знищення чи приховування речових доказів злочинної діяльності.

Відповідно до ч. 2 ст. 9 КУпАП адміністративна відповідальність за правопорушення, передбачені цим Кодексом, настає лише у випадку, якщо ці порушення за своїм характером не тягнуть за собою кримінальної відповідальності згідно з чинним законодавством. Цього принципу необхідно дотримуватись і при вирішенні питань про притягнення до відповідальності за скоєння корупційних правопорушень. Тому якщо при розгляді справи про корупційне правопорушення суд дійде висновку, що в порушенні містяться ознаки злочину, він передає матеріали прокурору, органу досудового слідства або дізнання відповідно до встановлених кримінально-процесуальним законодавством правил про підслідність і про розмежування компетенції органів досудового слідства і дізнання.

Адміністративну справу неможливо порушити без попередньої кваліфікації скоєного проступку, оскільки кваліфікація обов'язково відображається у відповідному адміністративно-процесуальному документі (протоколі), який є об'єктивним відображенням доказу факту адміністративного правопорушення.

Необхідні докази збираються у ході адміністративного розслідування, яке являє собою адміністративно-процесуальну процедуру, що складається із сукупності адміністративно-процесуальних дій, спрямованих на збирання доказів у справі про адміністративне правопорушення.

Доказами у справах про корупційні правопорушення є фактичні дані, на підставі яких у визначеному законі порядку суд встановлює наявність або відсутність такого правопорушення, винуватість даної особи та інші обставини, що мають значення для справи.

Відповідно до КУпАП джерелами доказів у справах про корупційні діяння та інші правопорушення, пов'язані з корупцією, можуть бути:

- протокол про адміністративне правопорушення;
- пояснення особи, котра притягується до адміністративної відповідальності, а також свідків і потерпілих;
- висновки експертів;
- речові докази;
- протоколи про вилучення речей і документів;
- інші документи (акти, довідки, повідомлення установ, підприємств, і організацій, заяви громадян, фото-, відео-, аудіо-, кінодокументи та ін.)

Засобами одержання зазначених доказів є:

- пояснення (письмові);

- опитування учасників провадження (свідка, потерпілого, особи, яка притягується до адміністративної відповідальності);
- огляд (особистий, речей і документів);
- проведення експертизи тощо.

Питання про терміни адміністративного розслідування недостатньо урегульоване чинним адміністративно-процесуальним законодавством. Ці терміни тісно пов'язані з термінами розгляду справи про адміністративне правопорушення та накладення адміністративного стягнення. Відповідно до нового Закону України «Про засади запобігання і протидії корупції» це питання вирішується на основі норм адміністративного законодавства у загальному порядку.

Відповідно до ч. 2 та 3 ст. 22 Закону України «Про засади запобігання і протидії корупції» особи, яких притягнуто до кримінальної або адміністративної відповідальності за корупційні правопорушення, підлягають звільненню з відповідних посад у триденний строк з дня отримання органом державної влади копії відповідного судового рішення, яке набрало законної сили.

Про звільнення особи з посади у зв'язку з притягненням до відповідальності за корупційне правопорушення керівник органу державної влади у триденний строк письмово повідомляє суд, який постановив обвинувальний вирок або прийняв постанову про накладення адміністративного стягнення за корупційне правопорушення, та спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади з питань державної служби.

Однією з умов успішного здійснення правосуддя у справах про корупційні правопорушення є забезпечення процесуальних прав особи, яка притягується до відповідальності. Стаття 268 КпАП передбачає, що справа розглядається у присутності цієї особи, а за її відсутності це можливо лише у випадках, коли є дані про своєчасне її повідомлення про місце і час розгляду справи і від неї не надійшло клопотання про відкладення розгляду.

Справа про правопорушення, пов'язане з корупцією, на відміну від адміністративних правопорушень, що, за загальним правилом, розглядаються за місцем їх вчинення, підлягає розгляду в районному (міському) суді за місцем знаходження органу, що склав протокол про вчинення правопорушення, пов'язаного з корупцією.

Специфікою провадження у адміністративних справах про корупційні діяння є передбачена законом можливість його призупинення у випадках, коли особа, на яку складено адміністративний протокол про корупційне діяння, умисно ухиляється від явки до суду чи з поважних причин не може туди з'явитися (ст. 277 КУпАП – захворювання, від'їзд і відрядження чи на лікування, перебування у відпустці тощо).

Віднесення справ про корупційні діяння та інші правопорушення,

пов'язані з корупцією, до компетенції суду викликано такими факторами:

1. Підвищеною складністю справ щодо встановлення вини особи та кваліфікації її діяння, що ставить підвищені вимоги до знань осіб, які приймають рішення у справі.

2. Застосування як заходів адміністративного та дисциплінарного впливу досить суворих санкцій, що вимагає, у свою чергу, захисту прав та свобод осіб, уповноважених на виконання функцій держави, забезпечення точного та правильного дотримання закону при розгляді справ даної категорії.

3. Необхідність остаточності рішення суду як запоруки оперативності впливу державних репресивних заходів стосовно осіб, винних у скоєнні корупційних діянь, з метою попередження вчинення ними аналогічних правопорушень

Відповідно до п. 5 ст. 22 Закону України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» справи про вчинення корупційних правопорушень повинні розглядатися суддями, що спеціально визначаються в судах і яким забезпечуються додаткові гарантії захисту і особистої безпеки [8].

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене, можна зазначити, що провадження у справах про корупційні правопорушення є складним видом правозастосовчої діяльності відповідних державних органів. Органи, що ведуть боротьбу з корупцією, зобов'язані забезпечувати точне й неухильне застосування антикорупційного законодавства, оскільки це є неодмінною умовою запобігання кримінально караним проявам корупції, насамперед хабарництву та іншим посадовим злочинам, а також організованій злочинності.

Бібліографічні посилання

1. Про засади запобігання і протидії корупції: Закон України від 07.04.2011 р. № 3206.
2. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Прийнятий Верховною Радою Української РСР 7 грудня 1984 р.: Станом на 1.09.2010 р. // ВВР УРСР. – 1984. – № 51.
3. Колпаков В.К. Адміністративне право України: Підруч. – К.: 1999.
4. Кримінально-процесуальний кодекс України: Прийнятий Верховною Радою Української РСР 28 грудня 1960 р.: Станом на 1.09.2010 р. // ВВР УРСР. – 1961. – № 2.
5. Про Державну податкову службу в Україні: Закон України від 4 грудня 1990 р. // ВВР. – 1991. – № 6. – Ст. 37.
6. Про міліцію: Закон України від 20 грудня 1991 р. // ВВР УРСР. – 1991. – № 4. – Ст. 20.
7. Про Службу безпеки України: Закон України від 25 березня 1992 р. // ВВР України. – 1992. – № 27. – Ст. 382.
8. Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю: Закон України від 30 червня 1993 р. // ВВР. – 1993. – № 35. – Ст. 358.

Надійшла до редакції 27.09.2011

Д.В. Лобов

здобувач

(Донецький юридичний інститут МВС України)

УДК 342.95

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ВИЗНАЧЕННЯ СТАТУСУ ОБСЄ

Із застосуванням адміністративно-правової методології проаналізовано особливості феномена Організації безпеки та співробітництва в Європі в умовах системи глобальних і регіональних відносин. Досліджено думки науковців щодо інститутів та права безпеки та співробітництва, доведено їх зв'язок із національним правом. Визначено механізми адміністративного правового забезпечення мандата, імунітетів та співпраці держав із ОБСЄ.

***Ключові слова:** Організація безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ), нормативні акти про ОБСЄ, правовий статус ОБСЄ, розвиток ОБСЄ.*

С применением административно-правовой методологии проанализированы особенности феномена Организации безопасности и сотрудничества в Европе в условиях системы глобальных и региональных отношений. Исследованы мнения ученых об институтах и праве безопасности и сотрудничества, доказана их связь с национальным правом. Определены механизмы административного правового обеспечения мандата, иммунитетов и сотрудничества государств с ОБСЕ.

***Ключевые слова:** Организация безопасности и сотрудничества в Европе (ОБСЕ), нормативные акты об ОБСЕ, правовой статус ОБСЕ, развитие ОБСЕ.*

The specialize of the phenomenon of the Organisation on Security and Co-operation in Europe the circumstances of the global and regional relations are researched in the article using the administrative legal methodology. The legal doctrine of the scientists on the institutes and the law of the co-operation and security are analyzed, its relation with the national law is proved at. The mechanisms of the administrative legal prohibition of the mandate, immunities and states' cooperation with the OSCE are pointed at.

***Keywords:** Organisation on Security and Co-operation in Europe (OSCE), Helsinki process, normative acts on OSCE, OSCE legal status, OSCE development.*

Постановка проблеми. У сучасному адміністративному праві існує певна кількість наукових досліджень, присвячених аспектам міжнародного співробітництва України в рамках забезпечення безпеки на регіональному та глобальному рівнях.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної

проблеми. Зокрема, цим питанням було присвячено праці І.В. Арістової, М.О. Баймуратова, О.М. Бандурки, А.І. Берлача, Л.Р. Білій, А.Г. Бобкової, С.Б. Гавриша, С.В. Ківалова, С.В. Петкова, Б.Г. Розовського, К.М. Рудой, В.О. Шамрая, Ю.С. Шемчушенка. Водночас сьогодні майже відсутні дослідження адміністративно-правових аспектів діяльності низки регіональних інституцій, зокрема Організації безпеки та співробітництва в Європі (далі – ОБСЄ). Важливість та *актуальність* цієї проблематики зростає в умовах залучення України у процеси забезпечення миру, безпеки, співробітництва та сталого розвитку в Європі, реалізації в Україні низки відповідних програм та проектів ОБСЄ тощо. Наведене зумовлює потребу в аналізі адміністративно-правових механізмів визначення статусу ОБСЄ, що слід вважати **метою** цієї статті. При такому аналізі потрібно визначитися із особливостями національних правових механізмів реалізації привілеїв та імунітетів ОБСЄ, правового закріплення організаційної структури ОБСЄ, мандату її місій та інституцій, що слід вважати *завданнями* нашої роботи.

Виклад основного матеріалу дослідження. На підґрунті аналізу документів ОБСЄ можна побачити, що специфіка правових механізмів участі держав у діяльності ОБСЄ зумовлена відсутністю у цієї організації усталеного міжнародно-правового статусу. Невизначеність, що виникає у зв'язку з цим, має наслідки на політичному, інституційному та індивідуальному рівнях. Питання правового характеру виникають при співпраці ОБСЄ щодо здійсненню проектів з іншими міжнародними партнерами, при вирішенні проблем з приймаючими державами щодо місій та інститутів ОБСЄ, а також при оцінці ризиків для співробітників ОБСЄ та їх відповідальності при здійсненні діяльності [3].

У Рішенні Римської зустрічі Ради Міністрів № 2 від 1 грудня 1993 р. «Правоздатність, привілеї та імунітети» відзначалося, що «більш стрункі адміністративні структури і більш чітко оформлені оперативні механізми підвищили б спроможність НБСЄ сприяти зміцненню основ безпеки та співробітництва між усіма державами-учасниками НБСЄ». При цьому констатувався той факт, що «уряди країн, де розташовані Секретаріат НБСЄ, Центр по запобіганню конфліктів і Бюро з демократичних інститутів і прав людини, зробили в рамках свого законодавства кроки з надання цим інститутам і персоналу НБСЄ, а також представникам держав-учасниць НБСЄ статусу, порівняного з тим, що наданий ООН та її персоналу, а також представникам при ній». При цьому у п. 4 цього рішення зазначалася «важливість того, щоб всі держави-учасники надали інститутам НБСЄ та їх персоналу, а також місіям НБСЄ в державах-учасницях НБСЄ відповідний статус», а здійснення такого надання передбачалося в рамках

національних правотворчих процедур [2].

Тим самим пропонувалося замість міжнародно-правового статусу НБСЄ утворити правовий статус цієї організації у державах-учасниках. Як потім зазначалося в документах ОСБЄ, Рада «...дійшла висновку, що інститути ОБСЄ повинні наділятися правоздатністю і отримувати привілеї та імунітети, хоча і не в силу договору, але згідно з національним законодавством, який відповідає конституційним положенням кожної держави-учасника» [1].

Державам-учасникам було надіслано прохання повідомити Генеральному секретарю про вжиті в цьому напрямку заходи не пізніше 31 грудня 1994 р. Відповідно до цього прохання 14 держав-учасниць (Австрія, Бельгія, Данія, Італія, Нідерланди, Німеччина, Норвегія, Польща, Сполучене Королівство, Сполучені Штати Америки, Угорщина, Фінляндія, Чеська Республіка, Швеція) повідомили Генеральному секретарю до початку 1995 р. про такі законодавчі заходи; у 1998 р. Секретаріату ОБСЄ було запропоновано підготувати доповідь з цього питання, і для оновлення отриманої інформації він звернувся до держав-учасниць із проханням повідомити йому про стан виконання рішення Римської зустрічі Ради.

На це прохання не відповіла жодна нова країна, а оновлену інформацію надали тільки ті країни зі згаданих 14, де за цей період становище з виконанням змінилося. Водночас ситуацію певною мірою врятувало те, що хоча з 14 вказаних держав лише 10 надали ОБСЄ на законодавчому рівні привілеї та імунітети, чотири з них є країнами перебування інститутів ОБСЄ (Австрія, Чеська Республіка, Нідерланди та Польща) і саме їхнє національне законодавство мало для визначення статусу ОБСЄ ключове значення.

Зокрема, слід згадати про Закон Чеської і Словацької Федеративної Республіки від 5 березня 1992 р. «Про створення Секретаріату НБСЄ та привілеї та імунітети Секретаріату та інших інститутів НБСЄ», що досі регламентує статус органів ОБСЄ Чехії та водночас визнається як джерело права у Словаччині [11] (що, до речі, не було враховано експертами ОБСЄ при аналізі відповідного законодавства). Згідно з законом від 5 березня 1992 р. Секретаріат НБСЄ (ОБСЄ) визнається як юридична особа, що базується в Празі, при цьому на Секретаріат та його посадових осіб і адміністративно-технічний персонал цим законом розповсюджено привілеї та імунітети, зазначені у ст.ст. II, III і V Конвенції про привілеї та імунітети Об'єднаних Націй від 13 лютого 1946 р.

Згідно з § 3 вказаного Закону на делегації держав-учасників НБСЄ (ОБСЄ) у конференціях, що проводяться в Чехії та Словаччині в рамках Гельсінського процесу, а також на делегації з держав-учасників НБСЄ, що прибули на переговори до Секретаріату НБСЄ

(ОБСЄ), розповсюджено привілеї та імунітети, зазначені у ст. IV вказаної Конвенції 1946 р. На посадових осіб та адміністративно-технічний персонал Центру із запобігання конфліктам у Відні, Бюро з демократичних інститутів і прав людини у Варшаві, а також інших інститутів НБСЄ, які будуть створені, вказаний Закон розповсюджує привілеї та імунітети, передбачені у ст. VI зазначеної Конвенції [11].

На відміну від Чехії, в Угорщині національне законодавство передбачило надання привілеїв не за Конвенцією 1946 р., а відповідно до Конвенції про дипломатичні зносини від 18 квітня 1961 р. Так, Закон від 18 квітня 1994 р. «Про розповсюдження на інститути, співробітників та службовців НБСЄ, представників держав-учасниць і членів місій НБСЄ привілеїв, пільг та імунітетів, які надаються відповідно до Конвенції про дипломатичні зносини 1961 р. (Відень)» розповсюджує зазначені пільги на усіх згаданих у назві осіб, крім громадян та постійних мешканців Угорщини [4].

Після схвалення у Паризькій хартії для нової Європи від 21 листопада 1990 р. рішення про заснування у Варшаві Бюро з вільних виборів НБСЄ Рада Міністрів Польщі постановою від 2 травня 1991 р. № 65 «Про роботу Бюро з вільних виборів НБСЄ, розташоване у Варшаві», підтвердила згоду Республіки Польща на утворення зазначеного Бюро та розповсюдила на Бюро, його директора, співробітників, адміністративно-технічний персонал і членів їх сімей пільги, привілеї та імунітети, встановлені у Конвенції про привілеї та імунітети Об'єднаних Націй, підписаній 13 лютого 1946 р. Аналогічні привілеї та імунітети були розповсюджені постановою від 2 травня 1991 р. на членів делегацій, що мали брати участь у нарадах Бюро, а також на співробітників Секретаріату і Центру по запобіганню конфліктів НБСЄ, які прибували в Польщу у справах ОБСЄ [16].

Після рішення Ради міністрів НБСЄ від 31 січня 1992 р. у Празі про змінення мандата та назви Бюро з вільних виборів НБСЄ із утворенням БДПЛ ОБСЄ, Рада Міністрів Польщі постановою від 5 червня 1992 р. № 62 «Про Бюро з демократичних інститутів та прав людини НБСЄ, розташоване у Варшаві», визнало вказані зміни та наступність БДПЛ у Польщі. При цьому постанову від 2 травня 1991 р. № 65 було скасовано та відбулася певна диференціація імунітетів: для БДПЛ, його співробітників, членів делегацій БДПЛ (без згадки про членів сімей) у Польщі й далі використовувалися стандарти Конвенції про привілеї та імунітети Об'єднаних Націй 1946 р., а для представників держав-учасниць НБСЄ і членів їх сімей (крім польських громадян) – норми Конвенції про дипломатичні зносини 1961 р. [15]. Отже, у правових механізмах Польщі для забезпечення статусу ОБСЄ використовуються і Конвенція 1946 р., і Конвенція 1961 р.

Іншу конструкцію має шведський Закон про правоздатність інститутів НБСЄ від 9 червня 1994 р. (1994:717), який потім було інкорпоровано у Закон Швеції 1976 р. «Про імунітети, пільги та привілеї у візовій сфері» (1976:661). У цьому акті правосуб'єктність ОБСЄ визнається із посиланням на перелік пільг та імунітетів, запропонованих у ст.ст. 3-16 згаданого нами рішення Ради Міністрів НБСЄ від 1 грудня 1993 р. [10]. Аналогічну правову конструкцію містить і Виконавчий указ Президента США № 13029 від 3 грудня 1993 р., яким у правову систему США було впроваджено рішення Ради Міністрів НБСЄ від 1 грудня 1993 р. та інкорпоровано відповідні приписи до федерального законодавства США про іноземні справи [8].

Подібний механізм був використаний урядом Німеччини в постанові від 15 лютого 1996 р. «Про привілеї та імунітети Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ)» (із змінами від 22 вересня 2005 р.). У п. 1 цієї постанови за ОБСЄ в Німеччині у цілому визнавалися привілеї та імунітети, вказані у рішенні Ради міністрів НБСЄ від 1 грудня 1993 р. Ці положення визнавалися для Секретаріату ОБСЄ, БДПЛ ОБСЄ та для Управління Верховного комісара у справах національних меншин ОБСЄ і частково для Парламентської асамблеї ОБСЄ, водночас у постанові від 15 лютого 1996 р. містилися певні обмеження імунітетів, визначених у рішенні від 1 грудня 1993 р.

Так, відповідні імунітети не розповсюджувалися на шкоду, нанесену транспортним засобом ОБСЄ, на питання оподаткування ОБСЄ податком на додану вартість, вони не розповсюджувалися на громадян Німеччини та на осіб, що постійно у ній мешкають. Водночас вкрай цікавим є те, що у преамбулі до постанови від 15 лютого 1996 р. правовим підґрунтям для її схвалення визначалася ратифікована Німеччиною Конвенція про привілеї та імунітети спеціалізованих установ ООН від 21 листопада 1947 р., яка, в принципі, не стосується ОБСЄ та її інституцій [14].

Уперше в Австрії статус НБСЄ був визначений Федеральним законом «Про надання привілеїв та імунітетів Центру з запобігання конфліктів НБСЄ, його службовцям та іншим співробітникам, що працюють в установах у рамках НБСЄ» № 339 від 1 лютого 1991 р. Згідно з цим актом Австрією було визнано правосуб'єктність Центру з запобігання конфліктам НБСЄ, при цьому Центру та його співробітникам були надані привілеї та імунітети тією же мірою, як ООН у Відні та її співробітникам на основі існуючих договорів. Консультативному комітету для іноземних делегацій і іноземних учасників у рамках Центру та конференціям під його егідою були надані такі саме привілеї та імунітети, як представникам держав-членів на засіданнях ООН у Відні. Посадовим особам Секретаріату НБСЄ та Бюро з вільних виборів НБСЄ, що перебували при виконанні своїх функцій в Ав-

стрії, Законом від 1 лютого 1991 р. надавалися такі самі привілеї та імунітети, як експертам, що працюють на замовлення ООН у Відні за контрактом. Федеральний міністр закордонних справ Австрії отримав компетенцію надавати зазначеним особам посвідчення особи з фотокарткою, із вказівкою про особисті дані, громадянство держателя [5].

На прикладі цих документів можна побачити, що національні адміністративно-правові механізми, встановлюючи систему пільг та привілеїв для суб'єктів НБСЄ (ОБСЄ), прямо використовують міжнародні документи про пільги та привілеї різного характеру та змісту як зразок для національній практиці. Втім, у інших державах адміністративне законодавство стосовно статусу ОБСЄ йшло певною мірою іншим шляхом та впроваджувало автентичні адміністративно-правові механізми у цій сфері. Характерним прикладом такого регулювання є Закон Італії від 30 липня 1998 р. № 301 «Про правоздатність установ Організації з безпеки і співпраці в Європі (ОБСЄ) і пов'язані з цим привілеї та імунітети» [7].

Іншим прикладом національного адміністративно-правового забезпечення статусу та діяльності ОБСЄ можна вважати Федеральний закон Австрії «Про статус інститутів ОБСЄ в Австрії» від 30 липня 1993 р. у поточній редакції. Згідно з § 1 цього Закону установи ОБСЄ, що базуються в Австрії, визнаються юридичними особами, перелік цих установ оприлюднює Федеральний міністр закордонних справ у Бюлетені федеральних законів. Зокрема, у Бюлетені № 511/1993 було згадано про такі установи, як Генеральний секретар ОБСЄ, Управління Генерального секретаря ОБСЄ, Група Віденського Комітету старших посадових осіб, Форум НБСЄ зі співробітництва в галузі безпеки, його Виконавчий секретаріат, Центр запобігання конфліктам НБСЄ, Спільна консультативна група за Договором про звичайні збройні сили в Європі та Дорадча Комісія з Угоди про відкрите небо [9]. Органи влади Австрії були зобов'язані у § 2 Закону від 30 липня 1993 р. виконувати усі рішення та угоди ОБСЄ, спрямовані на досягнення завдань цієї організації [6].

Згідно з приписами § 3 Закону від 30 липня 1993 р. інститути ОБСЄ, що базуються в Австрії, їх співробітники та персонал користуються такими привілеями та імунітетами, які передбачені для установ, співробітників та персоналу ООН у Відні, та розглядаються як публічні службовці відповідно до норм, угод і законів. Аналогічні привілеї та імунітети розповсюджуються на співробітників та персонал інститутів ОБСЄ, що мають штаб-квартиру в іншій державі (таких як БДПЛ ОБСЄ). Статус інших співробітників та персоналу ОБСЄ визначається владою Австрії за аналогією з подібними службовцями та працівниками ООН. Представники Діючого голови ОБСЄ та їх співробітники і офіси, які знаходяться в Австрії, наділені Законом

від 30 липня 1993 р. такими привілеями та імунітетами, як і органи ООН. Члени зарубіжних делегацій, що беруть участь у конференціях, нарадах і семінарах ОБСЄ в Австрії, а також представники держав-учасниць ОБСЄ та держав-спостерігачів у рамках ОБСЄ згідно з вказаним Законом отримали такі самі привілеї й імунітети, як і встановлені договорами та нормативним актами для представників держав-членів ООН на засіданнях ООН у Відні [6].

Прикладом досить детальної адміністративно-правової регламентації статусу та діяльності інституцій ОБСЄ слід вважати Закон Нідерландів від 31 жовтня 2002 р. «Про правовий статус, привілеї та імунітети Верховного комісара у справах національних меншин». Цей закон був ухвалений через «доцільність Верховного комісара у справах національних меншин (далі – ВКСНМ) як інституту ОБСЄ», враховуючи той факт, що місцем постійного перебування ВКСНМ рішеннями ОБСЄ було обрано Гаагу. Цей закон містить визнання та визначення Управління ВКСНМ та самого ВКСНМ, посадових осіб Управління, їх офіційних функцій (як завдань та заходів, що випливають з мандата ВКСНМ, ухваленого ОБСЄ), посадових осіб ОБСЄ, статус експертів ВКСНМ та ОБСЄ, статус будинків та ділянок, що використовуються ВКСНМ, записів ВКСНМ та статус членів родини ВКСНМ [17].

При цьому у ст. 2 Закону від 31 жовтня 2002 р. визнається, що ВКСНМ є юридичною особою, а ОБСЄ розглядається як міжнародна організація, частиною якої є ВКСНМ. Основним принципом Закону від 31 жовтня 2002 р. є те, що привілеї та імунітети для ВКСНМ визнаються у Нідерландах так само, як і для інших міжнародних організацій або їх інституцій. Згідно з вимогами ст. 3 зазначеного Закону будинки та ділянки, що використовуються ВКСНМ, є недоторканими, без згоди ВКСНМ не дозволяється проникнення та знаходження на їх території, крім випадків боротьби із пожежами та рятування осіб. Водночас ВКСНМ має забезпечувати невикористання відповідних будівель та ділянок для захисту людей, які підлягають арешту або екстрадиції за голландським законодавством. У сфері комунікацій Закон від 31 жовтня 2002 р. розповсюджує на ВКСНМ стандарти Конвенції про дипломатичні зносини 1961 р. із зазначенням, що у сфері службового зв'язку ВКСНМ має користуватися режимом, не менш сприятливим, ніж режим, наданий у Нідерландах іншим міжнародним організаціям [17].

Нормами ст.ст. 7, 10, 11 Закону від 31 жовтня 2002 р. детально описуються особливості імунітетів ВКСНМ, посадових осіб Управління ВКСНМ, посадових осіб та експертів ОБСЄ в Нідерландах. Цим Законом встановлюється, що в рамках виконання своїх службових обов'язків ВКСНМ користується імунітетом від усіх форм юрисдикції, за винятком випадків явної відмови від такого імунітету, зробле-

ною Діючим головою ОБСЄ в конкретному випадку; цивільних позовів щодо шкоди, викликані дорожньо-транспортними пригодами, та шкоди внаслідок смерті або травми, викликаних діями чи бездіяльністю ВКСНМ або співробітниками його Управління [17].

Слід зазначити, що окремі держави-учасниці ОБСЄ, на відміну від вищевказаних, надаючи фактично привілеї та імунітети ОБСЄ, не закріплюють це у національному праві або закріплюють це без схвалення спеціального правового акта. Так, у своїй відповіді ОБСЄ з цього приводу Данія зазначила, що «уряд Данії може виконувати положення [рішення Римської зустрічі Ради] за допомогою адміністративних заходів на основі існуючого законодавства» і уточнила, що, «для того щоб надавати привілеї та імунітети представникам держав-учасниць, посадовим особам та членам місій, необхідно, щоб уряд отримував адекватну інформацію до прибуття делегацій в Данію».

У свою чергу, Норвегія у відповіді на аналогічний запит ОБСЄ вказала в 1994 р., що після прийняття поправки до закону про привілеї та імунітети міжнародних організацій уряд був уповноважений «за певних умов надавати міжнародним організаціям привілеї та імунітети також у випадках, коли між Норвегією і відповідної організацією не укладено угоди, що має відповідно до міжнародного права обов'язкову силу», і таким чином були зняті правові перешкоди для фактичного визнання правосуб'єктності, привілеїв та імунітетів ОБСЄ [1].

Додамо, що недосконалість національних правових механізмів забезпечення діяльності ОБСЄ зумовлює законопроектну роботу в цій сфері. Наприклад, у Польщі урядом з 1994 р. розроблявся закон, спрямований на регулювання правоздатності та привілеїв та імунітетів інститутів ОБСЄ, який замінив би досліджену нами постанову № 65 від 5 червня 1992 р. Нами було розглянуто два таких законопроекти, розроблені відповідно Законодавчою Радою (яка у Польщі є консультативно-дорадчим органом при Раді Міністрів) та Міністерством закордонних справ (МЗС) Польщі.

Законопроект Законодавчої Ради 2002 р. «Про БДПЛ ОБСЄ та Секретаріат Співтовариства демократій» містить у собі визнання правоздатності, привілеїв та імунітетів БДПЛ як структури ОБСЄ, що знаходиться у Варшаві та «здійснює завдання і діє відповідно до правил, встановлених державами-учасницями ОБСЄ або таких, що містяться у документах ОБСЄ». Правоздатність БДПЛ визначається у проекті як можливість від свого імені набувати права, у тому числі права власності та інших майнових прав, нести обов'язки, виступати позивачем та відповідачем у справах. Проект Закону «Про окремі організаційні підрозділи міжнародних структур», розроблений МЗС Польщі, у цілому містив подібні механізми забезпечення статусу БДПЛ, з окремими відмінностями. Так, крім правоздатності за

БДПЛ визнавалася й дієздатність, а у ч. 2 ст. 2., ст.ст. 5, 6 проекту детально регламентувалися аспекти ведення реєстру фізичних осіб, які мають у Польщі привілеї та імунітети внаслідок власної діяльності у БДПЛ ОБСЄ та ОБСЄ у цілому. Такий реєстр у електронному вигляді мав вестися МЗС Польщі та поповнюватися за рахунок запитів, надаваних БДПЛ ОБСЄ за встановленою процедурою [13].

Висновки. Підсумовуючи, слід зазначити, що статус ОБСЄ визначається у державах-учасницях декількома шляхами, передусім через схвалення спеціальних актів національного законодавства про ОБСЄ (які за змістом є адміністративно-правовими) або шляхом застосування адміністративних механізмів та процедур без укладання угод або схвалення законодавчих актів. Схвалення спеціальних актів адміністративного законодавства про ОБСЄ відбулося насамперед у державах, де розташовані головні інституції ОБСЄ та потреба у регламентації їх діяльності стала найбільш гострою (це Австрія, Нідерланди, Польща та Чехія). Питання розроблення відповідного документа в Україні має стати підґрунтям для окремих правничих досліджень.

Бібліографічні посилання

1. Доклад Совету Министров о правоспособности, привилегиях и иммунитетах ОБСЕ: Решение Постоянного совета № 383 от 26 ноября 2000 г. PC.DEC/383, PC Journal № 312, п. 1 повестки дня // www.osce.org/ru/mc/40504.
2. Правоспособность, привилегии и иммунитеты: Решение Совета министров № 2 от 1 декабря 1993 г. СБСЕ CSCE/4-C/Dec. 2, Рим // <http://www.osce.org/ru/mc/1205>.
3. Правосубъектность ОБСЕ // http://summit2010.osce.org/ru/in_focus/node/255.
4. A diplomaciai kapcsolatokról Becsben, az 1961. évi április hó 18. napján kelt szerződésben biztosított kiváltságoknak, mentessegeknek és konnyiteseknek az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet 1 intezmenyeire, tisztsegiseloire es alkalmazottaira, a reszt vevo allamok kepviseloire es az EBEE missziok tagjaira valo kiterjeszteserol: 1994, evi LXXXV torveny // <http://www.complex.hu/kzldat/>.
5. Bundesgesetz über die Einraumung von Privilegien und Immunitäten an das KSZE-Konfliktverhütungszentrum, seine Bediensteten und die Bediensteten anderer ständiger Einrichtungen im Rahmen der KSZE (NR: GP XVIII RV 97 AB 155 S. 29. BR: AB 4062 S. 542.) // <http://www.ris.bka.gv.at/>.
6. Bundesgesetz über die Rechtsstellung von Einrichtungen der OSZE in Österreich, „OSZE-Gesetz“ (30 Juli 1993) // <http://www.ena.lu/>.
7. Disposizioni concernenti la capacita giuridica delle istituzioni dell'Organizzazione per la sicurezza e la cooperazione in Europa (OSCE) ed i relativi privilegi ed immunita: Legge 30 luglio 1998, n. 301 // Gazzetta Ufficiale. – 1998. – № 196. – 24 agosto. – P. 5.
8. Implementing, for the United States, the Provisions of Annex 1 of the Decision Concerning Legal Capacity and Privileges and Immunities, Issued by the Council of Ministers of the Conference on Security and Cooperation in Europe on December 1, 1993: Executive Order 13029 of December 3, 1996 // Federal Register. – 1996. – December 5. – Vol. 61. – № 235. – PD 64591.
9. Kundmachung des Bundesministers für auswärtige Angelegenheiten über die Rechtsstellung von Einrichtungen der KSZE in Österreich (30 September 1993) [BGBl.Nr. 663/1993] // <http://www.ena.lu/>.
10. Lag (1976:661) om immunitet och privilegier i vissa fall // <http://www.notisum.se/rnp/sls/lag/19760661.htm>.
11. O zřízení Sekretariátu Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě a o výsadách a imunitách tohoto sekretariátu a dalsich instituci Konference o bezpečnosti a spolupráci v

Evrope: Zakon z 5 marca 1992 // Zbierka zakonov. – Sb. 125/1992. – С. 30. – St. 743.

12. O osobitnom sposobe vratenia sumy dane z pridanej hodnoty viazucej sa na poskytnute zdanitelne plnenie osobam inych statov, ktore pozivaju vyhody podla medzinarodnych zmluv: Vyhlaska Ministerstva financii Slovenskej republiky z 13. oktobra 1993 // Zbierka zakonov. – Sb. 272/1993. – С. 67. – St. 1185.

13. Ustawa o Biurze Instytucji Demokratycznych i Praw Czlowieka Organizacji Bezpieczenstwa i Wspolpracy w Europie oraz o Sekretariacie Wspolnoty Demokracji: Projekt Rady Legislacyjnoy // <http://www.radalegislacyjna.gov.pl/>.

14. Verordnung uber Vorrechte und Immunitaten der Organisation fur Sicherheit und Zusammenarbeit in Europa (OSZE), OSZEVorRV6, 15 Februar 1996 // <http://www.gesetze-im-internet.de/bundesrecht/oszevorr/gesamt.pdf>.

15. W sprawie Biura Instytucji Demokratycznych i Praw Czlowieka Konferencji Bezpieczenstwa i Wspolpracy w Europie z siedziba w Warszawie: Uchwala № 65 Rady Ministrow z dnia 5 czerwca 1992 r. // Monitor Polski. – 1992. – № 16. – P. 182. – Poz. 118.

16. W sprawie dzialania Biura Wolnych Wyborow Konferencji Bezpieczenstwa i Wspolpracy w Europie z siedziba w Warszawie: Uchwala № 65 Rady Ministrow z dnia 2 maja 1991 r. // Monitor Polski. – 1991. – № 16. – P. 142. – Poz. 106.

17. Wet van 31 oktober 2002, houdende bepalingen inzake rechtspersoonlijkheid, privileges en immuniteiten van de Hoge Commissaris inzake Nationale Minderheden (Wet HCNM) // http://www.st-ab.nl/wetten/0528_Wet_HCNM.htm.

Надійшла до редакції 14.09.2011

О.В. Марченко

викладач

*(Дніпропетровський національний
університет імені Олеся Гончара)*

УДК 342.95

ВИБОРЧІ КОМІСІЇ З ВИБОРІВ НАРОДНИХ ДЕПУТАТІВ ЯК СУБ'ЄКТИ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА

Проаналізовано питання, пов'язані з визначенням виборчих комісій з виборів народних депутатів України як суб'єктів адміністративного права.

Ключові слова: *суб'єкт права, правовий статус, адміністративно-правовий статус, повноваження.*

Анализируются вопросы, связанные с определением избирательных комиссий по выборам народных депутатов Украины как субъектов административного права.

Ключевые слова: *субъект права, правовой статус, административно-правовой статус, полномочия.*

The definition of status of election commissions of elections of deputies of Ukraine as a subject of administrative law is analysed in this article.

Keywords: *subject of law, legal status, administrative and legal status, competition .*

Постановка проблеми. Визнання народу носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні, а також формування демократичної правової держави вимагають активного дослідження проблем, пов'язаних із функціонуванням форм безпосередньої демократії. За даних умов особливої актуальності набуває проблема оптимізації виборчого процесу, оскільки досвід розвинених західних держав переконливо свідчить про те, що від демократизму виборів значною мірою залежить демократизм і легітимність усієї системи органів публічної влади, ступінь реалізації основних прав і свобод громадян [1, с. 1].

Головна роль в організації і проведенні виборів належить виборчим комісіям, система яких являє собою механізм, що опосередковує суверенну волю народу і надає їй юридично значущої форми [1, с. 1]. Правовий статус виборчих комісій з виборів народних депутатів в Україні протягом останніх років у зв'язку з постійним реформуванням виборчої системи зазнає змін та корективи їх завдань та функцій, що в цілому впливає на якість проведення виборів. Тому виникає необхідність глибокого наукового аналізу адміністративно-правового статусу виборчих комісій з виборів народних депутатів, які безпосередньо здійснюють підготовку і проведення виборчої кампанії, займаються розподілом бюджетних коштів, адміністративно-юрисдикційною діяльністю.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Питання характеристики суб'єктів адміністративного права, їх класифікації та адміністративно-правового статусу були предметом досліджень В. Б. Авер'янова, Д. М. Бахраха, Ю. П. Битяка, М.А. Бояринцевої, Г. В. Бублик, І. П. Голосніченка, Є. Є. Додіної, С. В. Ківалова, Л. В. Ковалю, В. К. Колпакова, А. Т. Комзюка, Т. О. Мацелик, Ю.М. Старилова, Т.В. Стешенко, В. К. Шкарупи та інших адміністративістів. Однак, незважаючи на велику кількість досліджень, присвячених різним аспектам цієї проблематики, виборчі комісії як суб'єкти адміністративного права після зміни виборчого законодавства у 2004 році не розглядалися.

Метою цієї статті є дослідження виборчих комісій з виборів народних депутатів України як суб'єктів адміністративного права.

Виклад основного матеріалу дослідження. Перш ніж аналізувати поняття «суб'єкти адміністративного права», слід з'ясувати співвідношення понять «суб'єкт права» та «суб'єкт правовідносин».

Найбільший рівень абстрактності з перерахованих категорій, безумовно, має поняття «суб'єкт права». (При цьому «право» трактується, як складова частина цивілізації, об'єктивна категорія, що охоплює усю сукупність загальнообов'язкових норм та правил поведінки, котрі існують у певному суспільстві, тобто виступає, як категорія об'єктивна, що дає підстави зробити уточнення – «суб'єкт об'єктивного права»). І як зазначає

О.І. Харитонова, суб'єкт об'єктивного права має потенційну здатність вступати у правовідносини, для чого він наділяється об'єктивним правом відповідною здатністю, котру іноді іменують «правоздатністю», але яка точніше, мабуть, може бути охарактеризована за допомогою більш широкої категорії – «правосуб'єктність» [2, с. 92].

Існують й інші точки зору щодо поняття «суб'єкт права». Так, на думку Т.О. Мацелик, суб'єкт права – це людина або певна соціальна організація людей, яких норми права наділяють правами та обов'язками...Людина не стає суб'єктом права сама собою, вона визнається такою законами держави...Суб'єктом права може бути лише людина (або колектив людей) мисляча істота, яка наділена здатністю приймати рішення та має свободу волі. Суб'єкт права: по-перше, це особа, сучасник суспільних відносин (індивід, організація) яка може бути носієм суб'єктивних права та обов'язків. Для цього їй повинні бути властиві певні якості, пов'язані зі свободою волі людини, колективу людей; по-друге, це особа, яка реально здатна брати участь у правовідносинах, набула якості суб'єкта права завдяки юридичним нормам [3].

У загальній теорії права суб'єктом права визнається учасник суспільних відносин, наділений правами й обов'язками, який має дві ознаки: соціальну (участь у суспільних відносинах як відособленого, здатного виробляти і здійснювати єдину волю персоніфікованого суб'єкта) і юридичну (визнання правовими нормами його здатності бути носієм прав і обов'язків, брати участь у правовідносинах) [4, с. 138-139].

Слід також зазначити, що в юридичній літературі нема чіткої диференціації між поняттями «суб'єкт права» і «суб'єкт правовідносин». Переважаючою є точка зору, згідно з якою поняття «суб'єкт правовідносин» є більш вузьким, ніж поняття «суб'єкт права», оскільки носій прав і обов'язків може і не бути учасником конкретних, реальних правовідносин.

Безпосереднє визначення кола осіб, які є суб'єктами права, являє собою відправну сутність у процесі втілення правових норм в життя суспільства. Уже в цьому випадку норми права в певній мірі реалізуються, тобто реально визначають коло учасників, які мають бути носіями юридичних прав та обов'язків [5, с. 82]. Норми кожної окремої галузі права поширюються на певне коло осіб, які, підпадаючи під вплив цих норм, виступають суб'єктами відповідної галузі права.

Кожна галузь права, в тому числі і адміністративне право, має своє уособлене, притаманне тільки цій галузі права коло суб'єктів, які відповідно наділяються певними суб'єктивними правами та здійснюють певні обов'язки.

Серед науковців відсутня єдність поглядів щодо поняття «суб'єкта адміністративного права». Адміністративно-правова теорія також не має такі юридичні конструкції у даній сфері, які дають змогу

здійснити класифікацію суб'єктів адміністративного права з урахуванням інтересів як науки і практики, так і навчального процесу в юридичних вузах.

Автори підручника за редакцією В.Б. Авер'янова вважають, що суб'єкти адміністративного права — це учасники суспільних відносин, які мають суб'єктивні права та виконують юридичні (суб'єктивні) обов'язки, встановлені адміністративно-правовими нормами [6]. Д.М. Бахрах вважає, що суб'єктами адміністративного права є учасники управлінських відносин, які адміністративно-правовими нормами наділені правами і обов'язками, здатністю вступати у правовідносини [7]. М.А. Бояринцева зазначає, що суб'єктами адміністративного права слід визнавати учасників управлінських відносин, яких відповідно до конституційних та адміністративно-правових норм наділено правами і обов'язками, здатністю вступати в адміністративно-правові відносини [8]. Є.Є. Додіна вважає, що суб'єктами адміністративного права є фізична особа чи організація, яка приймає участь в урегульованих адміністративними правом управлінських відносинах і володіє адміністративною право- та дієздатністю [9]. В.К. Колпаков стверджує, що суб'єкт адміністративного права має потенційну здатність вступати в адміністративні правовідносини. У конкретному випадку він може і не бути учасником правовідносин [11]. Т.О Мацелик вважає, що суб'єкт адміністративного права — це самостійна, незалежна у межах закону, правова особа (індивід, організація), якій властиві власні інтереси, цілі, воля (проявляється в адміністративній правосуб'єктності) та яка має здатність вступати в адміністративно-правові відносини [11].

З наведених визначень ми можемо зробити висновки, що суб'єктами адміністративного права є особи, які, по-перше, мають правосуб'єктність, по-друге здатні вступати в адміністративно-правові відносини. Однак, не можна не звернути увагу й на те, що сучасною наукою адміністративного права ще не до кінця подолані патерналістичні погляди на коло суспільних відносин, що складають предмет адміністративного права. Як ми бачимо, деякі вчені вважають, що все ж таки, суб'єктами адміністративного права слід вважати фізичну чи юридичну особу, яка приймає участь в урегульованих нормами права управлінських відносинах., що не можна вважати вірним.

Для визначення істотних характеристик суб'єктів адміністративного права насамперед необхідно визначити предмет адміністративно-правового регулювання та сутність адміністративно-правових відносин.

Адміністративне право є однією з найбільш об'ємних, мобільних, нестабільних й складних із всіх існуючих юридичних галузей. Відносини, що складають предмет адміністративного права, характеризуються значним динамізмом і нестабільністю правової регламентації.

Адміністративне право, як зазначає В.Б. Авер'янов, — це класич-

ний зразок фундаментальної (профілюючої) галузі так званого публічного права. Публічність адміністративного права означає, що воно регулює відносини, що забезпечують загальні, сукупні або, інакше кажучи, публічні інтереси в суспільстві [12, с. 8].

Як відомо, предмет будь-якої галузі права складають відносини, що регулюються цією галуззю.

Слід погодитися з позицією В.К. Колпакова, що предмет сучасного адміністративного права складають такі відносини, відповідно до яких повинні змінюватися зміст та структура адміністративного права:

- по-перше, адміністративне право регулює всі суспільні відносини публічного-управлінського спрямування, що виникають між державою і: а) державними органами і установами; б) колективними суб'єктами громадянського суспільства; в) суб'єктами господарювання; г) фізичними особами;

- по-друге, адміністративне право регулює всі суспільні відносини, що виникають у зв'язку з прийняттям владних рішень, пов'язаних з виконанням функцій публічної адміністрації;

- по-третє, адміністративне право регулює всі суспільні відносини, що виникають у зв'язку з прийняттям владних рішень, пов'язаних з організацією функціонування органів і установ публічної адміністрації;

- по-четверте, адміністративне право регулює всі суспільні відносини, що виникають у зв'язку зі встановленням і реалізацією адміністративно-правового статусу суб'єктів права;

- по-п'яте, адміністративне право регулює всі суспільні відносини, що виникають у зв'язку з порушенням носіями публічної влади (при виконанні владно-розпорядчих повноважень) прав фізичних осіб або їх об'єднань (без ознак злочину);

- по-шосте, адміністративне право регулює всі суспільні відносини що виникають у зв'язку з порушенням фізичними особами адміністративно-правових установлень (без ознак злочину) [13, с. 56-57].

Отже, предмет адміністративного права – це сукупність правових відносин, які виникають в результаті владної виконавчо-розпорядчої діяльності публічної адміністрації щодо виконання адміністративних зобов'язань. Такими є: а) відносини публічного управління; б) відносини адміністративних послуг; в) відносини відповідальності публічної адміністрації за неправомірні дії або бездіяльність (відносини судового і адміністративного оскарження); г) відносини відповідальності за порушення встановленого публічною адміністрацією порядку і правил (адміністративно-деліктні відносини) [14].

Отже, як ми бачимо, адміністративне право регулює широке коло суспільних відносин, що в свою чергу обумовлює й наявність великого кола суб'єктів, до того ж з різноманітними повноваженнями як у

плані їх обсягу, структури, так і правових властивостей. Це, ще раз вважаємо за необхідне наголосити, обумовлено великим обсягом сфери адміністративно-правового регулювання.

Визначивши вищевикладене, слід зробити висновок, що під *суб'єктами адміністративного права* слід розуміти осіб, які мають встановлену нормами адміністративного права адміністративну правосуб'єктність і можуть вступати в адміністративно-правові відносини. Необхідно враховувати, що адміністративно-правові відносини – це основний канал реалізації адміністративно-правових норм, отже, носій прав і обов'язків стає суб'єктом адміністративно-правових відносин внаслідок реалізації своїх прав і обов'язків. Таким чином, суб'єкту адміністративного права притаманні дві ролі: активна – це реалізація власних прав і свобод та пасивна – дотримання прав інших осіб, існуючих в суспільстві заборон, несення відповідальності.

Суб'єкт адміністративних правовідносин — це фактичний учасник адміністративно-правових відносин, тобто він обов'язково в них бере участь. Слід також наголосити, що не завжди ці відносини пов'язані зі сферою державного управління.

Не можна не звернути увагу й на те, що проблемам системи суб'єктів адміністративного права наукою приділялося недостатньо уваги, про що свідчить відсутність єдиних підходів науковців до їх системи та сучасного комплексного монографічного дослідження з цього питання (останнє дослідження, присвячене суб'єктам адміністративного права було проведене у 60-ті роки минулого століття Ц.А. Ямпольською).

Підсумовуючи вищевикладене, слід зазначити, що основою визначення суб'єктів адміністративного права є предмет регулювання цієї галузі права. За загальним правилом, в якості суб'єктів адміністративного права можна виділити дві групи осіб, що іменуються по різному, а за сутністю не відрізняються: громадяни та організації, індивідуальні та колективні.

Цікавим є поділ суб'єктів адміністративного права, запропонований Т.О. Марцеляк, яка до їх системи відносить індивідуальних суб'єктів (громадян України, іноземців, осіб без громадянства та біженців), та колективних суб'єктів, яких вона класифікує за критерієм наявності публічно-владних повноважень на суб'єктів, які наділені публічно-владними повноваженнями та реалізують публічні інтереси (Президент України, органи публічної адміністрації, адміністративні суди) та тих, які реалізують власні інтереси (об'єднання громадян, підприємства, установи, організації та їх структурні підрозділи).

На нашу думку, недоліком запропонованої класифікації є відсутність в системі колективних суб'єктів адміністративного права інших державних органів влади, яких також слід віднести до суб'єктів адмініс-

тративного права: суди, прокуратура, Центральна виборча комісія та ін.

Суб'єктами адміністративного права є, крім органів виконавчої гілки влади, інші державні органи. Вони вступають у адміністративно-правові відносини з приводу виконання покладених на них обов'язків і реалізації належних їм прав у сфері публічного управління. За загальним правилом серед державних органів, які не належать до виконавчої гілки влади, переважна більшість бере участь в адміністративно-правових відносинах не безпосередньо, а через свій апарат. Це стосується насамперед органів законодавчої і судової влади, а також органів прокуратури. Водночас існує низка специфічних державних органів, які тією чи іншою мірою виконують виконавчорозпорядчу та організаційно-дорадчі функції, не тільки через свій апарат, а й безпосередньо, тобто як власне органи. Це викликано наступними їх спільними рисами:

а) вони наділені правом приймати рішення, які обов'язкові для виконання іншими органами публічної адміністрації, їх посадовими особами, підприємствами, установами та організаціями, а також, громадянами;

б) вони є носіями певних обов'язків у сфері публічного управління.

До таких органів можна віднести Національний банк України, Раду національної безпеки і оборони України, Центральну виборчу комісію, та деякі інші органи.

Відтак адміністративно-правовий статус інших (крім органів виконавчої влади) державних органів треба характеризувати, маючи на увазі дві групи суб'єктів адміністративного права, які представлені: по-перше, апаратом певних державних органів; по-друге, безпосередньо самими державними органами, не розмежовуючи адміністративну правосуб'єктність власне органу та його апарату.

Отже, за ознаками Центральної виборчої комісії як суб'єкта адміністративного права є наявність у неї низки повноважень владно-розпорядчого характеру. Так, її рішення підлягають обов'язковому розгляду і виконанню організаціями і посадовими особами, яких вони стосуються, у строки, встановлені Комісією. На зазначені організації і посадових осіб покладено обов'язок повідомити Комісію про результати розгляду її рішень і вжиті заходи. Невиконання, неналежне, несвоєчасне виконання рішень Комісії, вимог її посадових осіб тягне за собою юридичну відповідальність, встановлену законами України.

Комісія має право заслуховувати повідомлення центральних і місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування з питань, пов'язаних з підготовкою та проведенням виборів. Вона розглядає звернення, заяви і скарги щодо рішень, дій або бездіяльності окружних та дільничних виборчих комісій, приймає по них рішення.

Комісія формує кошторис, розподіляє кошти, що виділяються з

Державного бюджету України на фінансове забезпечення підготовки та проведення виборів і всеукраїнського референдуму, діяльності окружних, дільничних виборчих комісій, комісій з всеукраїнського референдуму, контролює правильне та цільове використання зазначених коштів, залучає до проведення перевірок працівників Міністерства фінансів України та органів Державної податкової служби України. Вона встановлює порядок використання коштів на проведення виборів Президента України і народних депутатів України і розподіляє їх по виборчих комісіях та відповідних радах, сприяє забезпеченню виборчих комісій приміщеннями, транспортом, зв'язком, розглядає інші питання матеріально-технічного забезпечення виборів.

Центральна виборча комісія є постійно діючим колегіальним державним органом, який діє на підставі Конституції України та законів України і наділений повноваженнями щодо організації підготовки і проведення виборів Президента України, народних депутатів України, депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, депутатів місцевих рад і сільських, селищних, міських голів, всеукраїнського і місцевих референдумів у порядку та в межах, установлених законами України. Рішення ЦВК, прийняте в межах її повноважень, є обов'язковим для виконання всіма суб'єктами відповідного виборчого процесу чи процесу референдуму, зокрема відповідними виборчими комісіями і комісіями з референдумів нижчого рівня, а також органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, їхніми посадовими і службовими особами, об'єднаннями громадян, підприємствами, установами, організаціями всіх форм власності та громадянами України.

Серед повноважень Центральної виборчої комісії зазначимо ті, що за природою є виконавчо-розпорядчими. Так, Центральна виборча комісія:

- здійснює контроль за додержанням вимог законодавства України про вибори і референдуми;
- є головним розпорядником, забезпечує ведення та функціонування Державного реєстру виборців відповідно до закону;
- здійснює контроль за дотриманням політичними партіями (виборчими блоками політичних партій), іншими суб'єктами виборчого процесу та процесу референдуму вимог законодавства про вибори і референдуми;
- забезпечує на виборах і референдумах акредитацію офіційних спостерігачів від іноземних держав та міжнародних організацій відповідно до закону, видає їм посвідчення [15].

Центральна виборча комісія, відповідно до діючого законодавства очолює систему виборчих органів (виборчих комісій) з виборів народних депутатів. Середню ланку цієї системи займають окружні виборчі комісії з виборів народних депутатів. Останній щабель ієрархії утворюють відповідні дільничні виборчі комісії з виборів народних

депутатів.

Для проведення виборів народних депутатів територія України поділяється на 225 територіальних виборчих округів. Для підготовки організації і проведення голосування та підрахунку голосів виборців утворюються виборчі дільниці. Виборчі комісії є спеціальними колегіальними органами, уповноваженими організувати підготовку та проведення виборів депутатів і забезпечувати додержання та однако-ве застосування законодавства України про вибори депутатів.

Вказані виборчі комісії з виборів народних депутатів, відповідно до Закону України «Про вибори народних депутатів», володіють низкою повноважень владно-розпорядчого характеру. Так, їх рішення підлягають обов'язковому розгляду і виконанню організаціями і посадовими особами, яких вони стосуються, у строки, встановлені тією чи іншою комісією. На зазначені організації і посадових осіб покладено обов'язок повідомити Комісію про результати розгляду її рішень і вжиті заходи. Невиконання, неналежне, несвоєчасне виконання рішень Комісії, вимог її посадових осіб тягне за собою юридичну відповідальність, встановлену законами України. Вони також мають широке коло повноважень щодо здійснення контролю за іншими органами виконавчої влади та місцевого самоврядування щодо виконання заходів по підготовці виборів народних депутатів; наділені повноваженнями щодо розподілу бюджетних коштів, спрямованих на проведення виборів, а також контролювати інших суб'єктів за їх використанням; брати участь у справах про адміністративні правопорушення, пов'язанні з виборчим процесом.

З наведеного вище, ми можемо зробити висновок, що виборчі комісії з виборів народних депутатів України є спеціальними суб'єктами адміністративного права, які мають особливі ознаки:

1) мають власну компетенцію, визначену нормами адміністративного права;

2) незалежність у рамках власної компетенції від інших органів державної влади та місцевого самоврядування;

3) їх акти, прийняті у межах повноважень, обов'язкові для виконання для громадян, органів державної влади та місцевого самоврядування, інших підприємства, установ та організацій, їх посадових осіб, а також для нижчих виборчих комісій;

4) наділені повноваженнями зі здійснення контролю за реалізацією виборчих прав та свобод громадян; мають власний апарат, структуру та штати;

5) їх діяльність фінансується за рахунок коштів державного бюджету.

б) їх діяльність є постійною, мають статус юридичної особи.

Виборчі комісії з виборів народних депутатів України вступають в

адміністративно-правові відносини пов'язані з: 1) внутрішньо-організаційною діяльністю виборчих комісій з виборів народних депутатів України; 2) правотворчою діяльністю виборчих комісій з виборів народних депутатів України (Діяльність виборчих комісій з виборів народних депутатів пов'язана з прийняттям правових актів управління, владних управлінських рішень, які обов'язкові для виконання суб'єктами виборчого процесу та іншими органами державної влади та місцевого самоврядування, їх посадовими особами, засобами масової інформації); 3) здійсненням виборчими комісіями з виборів народних депутатів України адміністративно-юрисдикційної діяльності (Відповідно до Кодексу України про адміністративні правопорушення (Глава 15-А ст. ст. 212-11, 212-15-212-20) голова, секретар та члени виборчих комісій з виборів народних депутатів України наділені повноваженнями складати протоколи про адміністративні правопорушення. Відповідно до Кодексу адміністративного судочинства України рішення, дії чи бездіяльність голови, секретаря та членів виборчих комісій з виборів народних депутатів України може бути оскаржена до суду). 4) проходження державної служби членами виборчих комісій з виборів народних депутатів України (Члени виборчих комісій з виборів народних депутатів України за своїм статусом можуть бути віднесені до державних службовців, оскільки вони складають присягу, отримують заробітну плату з державних коштів, здійснюють управлінську діяльність. Крім того, голова, заступник голови та секретар виборчої комісії з виборів народних депутатів України виконують організаційно-розпорядчі функції та відповідають за роботу комісії та її членів)

Таким чином, виборчі комісії з виборів народних депутатів України виступають носієм відповідних повноважень державно-владного характеру, виконують організаційно-розпорядчі функції під час організації та проведення виборів. Державно-владна діяльність виборчих комісій з виборів народних депутатів характеризується тим, що вони здійснюють свою діяльність в офіційному порядку від імені держави в межах компетенції, що визначені законом.

Аналізуючи вищевикладене, можемо зробити **висновок**, що виборчі комісії з виборів народних депутатів є самостійними суб'єктами адміністративного права, які наділені публічно-владними повноваженнями та реалізують публічні інтереси під час виборів народних депутатів України.

Виборчі комісії з виборів народних депутатів України наділені адміністративно-правовою правоздатністю, адміністративно-правовою дієздатністю та адміністративно-правовою деліктоздатністю.

Адміністративно-правова правоздатність виборчих комісій з виборів народних депутатів України реально виникає з моменту оголошення Центральною виборчою комісією про початок виборчої кампа-

нії для всіх суб'єктів та учасників виборчого процесу з виборів народних депутатів України. Закінчується ж вона з моменту припинення повноважень виборчої комісії.

Адміністративно-правова дієздатність виборчих комісій з виборів народних депутатів України означає здатність цих комісій, як юридичних осіб, здатність членів цих комісій, як посадових осіб, своїми діями реалізувати надані їм права та виконувати обов'язки, пов'язані з організацією та проведенням виборів народних депутатів України, формуванням окружних та виборчих комісій, заміщенням вакантних посад тощо. Отже, можна вважати, що адміністративно-правова дієздатність виборчих комісій – це визначена нормами адміністративного права здатність цих суб'єктів реалізувати, виконувати та набувати своїми діями права й обов'язки під час організації та проведення виборів народних депутатів України.

Адміністративно-правова деліктоздатність виборчих комісій з виборів народних депутатів України передбачає обов'язок нести відповідальність за вчинення протиправних дій та бездіяльності посадовими особами цих комісій, пов'язаних з порушенням прав та законних інтересів суб'єктів виборчого процесу під час організації та проведення виборів народних депутатів України.

Бібліографічні посилання

1. *Стешенко Т.В.* Виборчі комісії: правовий статус і організація роботи: Автореф. дис. канд. юрид. наук. – Х., 2000.
2. *Харитонов О.І.* Адміністративно-правові відносини: концептуальні засади та правова природа: Дис. д-ра юрид. наук. – Одеса, 2004. – с.435.
3. *Мацелик Т.О.* Суб'єкти адміністративного права: поняття та види // www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nvudpsu/2009_3/2009_3_Macelik_T_O.pdf.
4. *Алексеев С.С.* Общая теория права: Курс в 2-х т. – М., 1982. - Т.2.
5. *Тихомиров Ю.А.* Публичное право. – М., 1995.
6. Адміністративне право України: Підручник: у двох томах. – Том 1. Загальна частина / ред. кол.: В.Б. Аверьянов (гол.) та ін. – К., 2007.
7. *Бахрах Д.Н.* Очерки теории российского права. – М., 2008.
8. *Бояринцева М.А.* Адміністративно-правовий статус громадянина України: Автореф. дис. канд. юрид. наук. – К., 2005.
9. *Додіна Є.Є.* Адміністративно-правовий статус громадських організацій в Україні: Автореф. дис. канд. юрид. наук. – Одеса, 2001.
10. *Колпаков В.К., Кузьменко О.В.* Адміністративне право України: Підручник. – К. 2003.
11. *Мацелик Т.О.* Суб'єкти адміністративного права: поняття та види // www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nvudpsu/2009_3/2009_3_Macelik_T_O.pdf.
12. *Авер'янов В.* Адміністративне право України : доктринальні аспекти реформування // *Право України.* – 1998. – № 8. – С. 8–13.
13. *Колпаков В.К.* Деліктний феномен в адміністративному праві України: дис. ... д-ра юрид. наук. – К., 2005.
14. Адміністративне право: навч. програма / В. К. Колпаков, О. В. Кузьменко, Ю. В. Іщенко, В. П. Чабан; за заг. ред. В. К. Колпакова. – К., 2010.
15. Про Центральну виборчу комісію: Закон України від 30.06.2004 р. № 1932-IV [Електронний ресурс]. — Режим доступу : // www.zakon1.rada.gov.ua.

Надійшла до редакції 16.09.2011

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ. КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

М.Л. Давиденко

кандидат юридичних наук, доцент
(Харківській національній університет
імені В.Н. Каразіна)

УДК 343.8

ПРО ПОКАЗНИКИ ТА ТЕНДЕНЦІЇ ЗЛОЧИННОСТІ В УКРАЇНІ

Досліджено сучасні кількісні та якісні показники злочинності в Україні. Звернуто увагу на особливості тенденції злочинності за останні десять років та проаналізовано імовірні чинники впливу на неї. Висловлено гіпотезу щодо можливого впливу на стан злочинності процесів старіння населення країни.

Ключові слова: злочинність, рівень, структура, динаміка, географія злочинності, сучасні тенденції злочинності.

Исследуются современные количественные и качественные показатели преступности в Украине. Обращается внимание на особенности тенденции преступности за последние десять лет и проанализированы вероятные факторы влияния на нее. Высказана гипотеза относительно возможного влияния на состояние преступности процессов старения населения страны.

Ключевые слова: преступность, уровень, структура, динамика, география преступности, современные тенденции преступности.

The modern quantitative and high-quality indexes of criminality are probed in Ukraine. Attention on the feature of tendency of criminality applies for the last ten years and the credible factors of influence are analysed on it. A hypothesis speaks out in relation to possible influence on the state of criminality of processes of senescence of population of country.

Keywords: criminality, level, structure, dynamics, criminal geography, modern tendencies of criminality.

Постановка проблеми. Злочинність є соціальним і, як і будь-який суспільний прояв людської активності, мінливим явищем, тому постійно потрібно удосконалювати державну стратегію протидії злочинності.

Для цього насамперед необхідно ясно уявляти собі стан цієї сфери у даний час та в даному місці. Іншими словами, необхідно мати сукупність інформації про злочинність, що включає в себе відомості про її стан і кількісні характеристики, динаміку, географію, структуру тощо. Вимірювання злочинності за основними її параметрами здійснюється через збір та накопичення офіційних статистичних показників за формами державної статистики. Функцію реєстрації та накопичення інформації виконують окремі підрозділи в органах внутрішніх справ (чергові частини і відділи оперативної інформації) та в органах прокуратури. У судовій системі ведеться статистичний облік осіб, стосовно яких поставлені вирокі судів за розглянутими кримінальними справами.

Як і будь-яке соціальне явище, злочинність прийнято оцінювати за допомогою якісних та кількісних критеріїв, основними з яких є такі: рівень злочинності, коефіцієнт злочинності, динаміка злочинності, структура злочинності та інші. Вимірювання злочинності за основними її параметрами здійснюється насамперед через збір та накопичення офіційних статистичних показників за формами державної статистики. Така робота, на думку колективу авторів підручника з Кримінології, має поточний і перспективний характер, що дає можливість міркувати не тільки про існуючу злочинність, її минулий стан, а й є передумовою її прогнозування [1, с. 23].

На злочинність впливають різні об'єктивні соціальні процеси. У кримінології виділяють багато чинників, що здійснюють вплив на злочинність: політичні, економічні, демографічні, духовні, моральні, культурні та ін. Проведений нами аналіз кримінологічної літератури та окремих кримінологічних досліджень дає можливість дійти висновку, що більшість дослідників виділяють у якості найголовнішого фактора соціально-економічний рівень розвитку суспільства. Але статистичні дані останніх років примушують дещо змінити погляди на це питання.

Тому **метою** статті є з'ясування тенденцій розвитку злочинності в Україні та виявлення основних факторів, що впливають на злочинність на сучасному етапі.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Різні аспекти цієї складної проблеми розглядалися такими вченими, як Ю.М. Антонян, О.М. Бандурка, В.В. Голіна, Л.М. Давиденко, І.М. Даньшин, О.М. Джужа, А.І. Долгова, А.П. Закалюк, А.Ф. Зелінський, О.Г. Кальман, І.І. Карпець, Н.Ф. Кузнецова, В.В. Лунєєв, Г.Ф. Хохряков та ін.

Виклад основного матеріалу дослідження. Статистичні дані свідчать, що динаміка основних кількісних показників злочинності в Україні мала мінливий характер і її ріст не має кореляційної залежності від економічного стану в країні. Так, аналізуючи динаміку злочинності у минулому, потрібно вказати на такі тенденції. У період з 1962 по

1965 рр. спостерігалось скорочення злочинності, а починаючи з 1966 р. відзначалося зростання злочинності як у всьому СРСР, так і в УРСР, і це незважаючи на те, що матеріальне становище громадян у Радянському Союзі в цей період зростало порівняно з попередніми роками. Свого піку зростання злочинності в Україні досягло у 1995 р. З 1996 року по 2008 р. спостерігається скорочення злочинності (крім 2003 р.), а з 2009 р. злочинність знову різко зростає. У кримінологічній науці є різні пояснення цьому явищу. Так, скорочення злочинності в період з 1962 до 1965 рр. кримінологи Л.М. Давиденко і О.М. Бандурка називають штучним та пояснюють результатом укріплення злочинності від реєстрації [2, с. 19], інші дослідники – А.П. Закалюк [3, с. 172] та російський кримінолог В.В. Лунєєв [4, с. 22–23] – пояснюють скорочення злочинності у цей період із суттєвим звуженням сфери дії нового кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік у 1957–1962 рр. На наш погляд, більш реальною є версія про штучний характер зменшення злочинності, так як у цей час домінувала партійна теорія про природу та причини злочинності, що була суто класовою, і згідно з нею у Радянському Союзі не мало бути передумов для зростання злочинності. І тільки після XX з'їзду КПРС, який пов'язаний з критикою культу особи Сталіна та початком так званої «хрущовської відлиги», до основних причин злочинності у Радянському Союзі (пережитки буржуазного минулого, вплив капіталістичного оточення на громадян Радянського Союзу) була додана ще одна причина – внутрішні протиріччя соціалізму, що дало можливість вченим-кримінологам пояснити "тимчасове" зростання злочинності, і тільки після цього у правоохоронних органів з'явилося більше можливостей у питанні реєстрації злочинів. В подальшому в Радянському Союзі певний період, а саме з 1966 до 1988 рр., спостерігалось зростання злочинності в середньому приблизно в рамках 2–5 % (за винятком 1983 р., в якому зростання рівня злочинності було 21,7 %). Таке різке підвищення рівня злочинності у 1983 р., на наш погляд, також пов'язане зі штучним регулюванням показників злочинності. Відомо, що після смерті Генерального секретаря КПРС Л.І. Брежнєва у 1982 р. до керівництва країною прийшли інші люди, які, використовуючи ситуацію, що склалась, дозволили правоохоронним органам показати більш реальну ситуацію у сфері реєстрації злочинності. Пов'язано це було з тим, що, по-перше, приховувати реальні цифри було з кожним роком все важче і важче, а по-друге, нова влада не несла відповідальності за прорахунки своїх попередників, більше того, визнавала той факт, що у попередні роки існувала практика штучного заниження статистичних даних про злочинність і виступала з різкою критикою такого стану речей. Наступний різкий вибух злочинності спостерігався у 1989 р., що пов'язано, на наш погляд, з дестабілізацією ситуації у суспільстві у зв'язку з проведенням

так званої «перебудови». У подальші роки аж до 1995 р. зростання відбувалось у межах 10–15 %. У 1996 р. підвищення різко змінилося на зниження, яке тривало до 2003 р. У 2003 р. кількість зареєстрованих злочинів зростає на 23,5 % порівняно з попереднім роком, але це було тимчасове підвищення; починаючи з наступного і аж до 2008 р. знову спостерігалось скорочення кількості зареєстрованих злочинів. У 2009, 2010 рр. та у першому кварталі 2011 р. рівень злочинності постійно зростає.

Нижче у таблиці наводяться дані, що характеризують рівень злочинності в Україні за період 1992–2010 рр.

Роки	Зареєстровано злочинів (тис.)	Коефіцієнт на 100 тисяч
1992	480,5	927,7
1993	533,0	1034,0
1994	572,1	1081,0
1995	641,9	1245,0
1996	617,3	1202
1997	589,2	1180
1998	576	1100
1999	545,4	1005
2000	553,6	1009
2001	503,7	1100
2002	450,7	919
2003	556,3	1152
2004	520,1	1083
2005	485,7	1033
2006	428,1	912
2007	408,2	875
2008	390,2	841
2009	439,5	952
2010	500,9	1090

Пояснень причин такого стану злочинності, заснованих на глибоких дослідженнях, поки не існує, але деякі вчені вже висказали свої версії. Так, відомий кримінолог А.П. Закалюк пов'язував скорочення рівня зареєстрованих злочинів з тим, що у 1996 р. закінчувався перший період президентства Л.Д. Кучми, з показниками якого, у тому числі показниками злочинності, він ішов на чергові вибори Президента України [3, с. 173]. Зростання показників злочинності у 2003 р., на думку А.П. Закалюка, пов'язане з тим, що у цьому році МВС України очолив М.В. Білоконь. З його приходом під гаслом наведення порядку

у реагуванні на злочини та рішучої боротьби з їх укриттям була різко змінена практика прийняття рішень за заявами і повідомленнями [3, с. 174]. Але слід зазначити, що вже у 2004 р. було помітне скорочення рівня та інтенсивності злочинності. Вичерпного пояснення цьому феномену ще не надано. На нашу думку, різке збільшення рівня зареєстрованих злочинів у 2003 р. пов'язане скоріше із суб'єктивними чинниками, ніж з об'єктивними, і є штучним і ніяк не впливає на загальну тенденцію злочинності в Україні.

Різке зростання злочинності в 2009 та 2010 рр., на нашу думку, також не відображає реальної картини ступеня криміналізації суспільства в Україні. Детально аналізуючи структуру злочинності за цей період, ми побачимо, що далеко не всі види злочинів мають тенденцію до збільшення. Відбулося тільки різке підвищення числа так званих майнових злочинів. Таке становище було зумовлено змінами у чинному законодавстві. Згідно з прийнятими у червні 2009 р. Законом України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за викрадення чужого майна» змінами у ст. 51 Кодексу України про адміністративні правопорушення, викрадення чужого майна стало вважатися дрібним, якщо вартість такого майна на момент вчинення правопорушення не перевищує 0,2 неоподаткованого мінімуму доходів громадян. Таким чином, розмір викраденого, з якого починалась кримінальна відповідальність, з 26 червня 2009 р. становив 60 грн. 50 коп.; до цього дня викрадання чужого майна вважалось дрібним, якщо вартість такого майна на момент вчинення правопорушення не перевищувала трьох неоподаткованих мінімумів доходів громадян, що у 2009 р. становило відповідно до пункту 22.5 статті 22 та підпункту 6.1.1 пункту 6.1 ст. 6 Закону України «Про податок з доходів фізичних осіб» 907,5 грн. У 2011 р. ця сума (0,2 неоподаткованих мінімумів доходів громадян) відповідно до ст. 5 підрозділу 1 „Особливості справляння податку на доходи фізичних осіб” розділу XX „Перехідні положення” Податкового кодексу України становить 94 грн. 10 коп. Зменшення суми, з якої починається кримінальна відповідальність, безумовно, вплинуло на кількість зареєстрованих злочинів, що, у свою чергу, вплинуло на загальні показники.

Висновки. Однак якщо зробити порівняльний аналіз статистичних даних крадіжок (ст. 185 КК України) з іншими видами злочинів, то можна дійти висновку про те, що рівень злочинності, починаючи з червня 2009 р., зростає не за рахунок того, що більше людей стали скоювати крадіжки, а тільки за рахунок того, що був суттєво знижений поріг, з якого діяння, що пов'язані з викраданням чужого майна, стали визнаватися як кримінально карані злочини. Аналіз статистичних даних за період з січня до травня 2009 р. показує, що всього за цей період було зареєстро-

вано 162,3 тис. злочинів, що на 5,4 % менше порівняно з аналогічним періодом 2008 р. Крадіжок за період з січня до травня 2009 р. було зареєстровано 41,6 тис., що на 1,1 % менше порівняно з аналогічним періодом 2008 р., а різке зростання кількості зареєстрованих злочинів починається після червня 2009 р., тобто з початку дії змін у Кодексі України про адміністративні правопорушення, і вже за 12 місяців 2009 р. було зареєстровано 439,5 тис. злочинів, що на 12,6 % більше, ніж за 2008 р. Якщо порівняти окремі види злочинів, то слід констатувати, що крадіжок за 2009 р. було зареєстровано 175,6 тис., що на 58,9 % більше, ніж у 2008 р. У той же час умисних вбивств та замахів на вбивства у 2009 р. було зареєстровано 2478, а у 2008 р. – 2707, тобто на 8,5 % менше [5]. Скорочення вбивств на 5,2 % було зареєстровано і у 2010 р. порівняно з 2009 р. Така ж сама картина спостерігається і з тяжкими тілесними ушкодженнями. Так, у 2009 р. в порівнянні з 2008 р. спостерігалось зменшення зареєстрованих тяжких тілесних ушкоджень на 18,1 %, у т. ч. тих, що спричинили смерть потерпілого, – на 31,5 %, а у 2010 р. в порівнянні з 2009 р. відбулося зменшення тяжких тілесних ушкоджень на 12,5 %, у т. ч. тих, що спричинили смерть потерпілого, – на 14,4 % [6].

Подібна ситуація характерна не тільки для України. У США, за даними ФБР, спостерігається зменшення рівня злочинності ще з початку 1990-х років. Зменшення рівня злочинності останнім часом спостерігається і в Російській Федерації. І це відбувається у той час, коли світова економіка перебуває у стані рецесії. Даний феномен не знайшов свого пояснення серед вчених. Висловлювалися різні гіпотези, серед яких найбільш аргументованою, на нашу думку, є версія про старіння населення. Якщо проаналізувати ситуацію в Україні, то, за даними Держкомстату, у 1990 р. частка осіб до 44 років складала 63,1 % від загальної кількості населення України, а у 2010 р. – вже 57,7 % [5]. Але ми не можемо стверджувати, що це єдине пояснення цього феномена, тому вважаємо, що ця ситуація потребує подальшого наукового дослідження як кримінологами, так і фахівцями інших галузей науки.

Бібліографічні посилання

1. Кримінологія: Загальна та Особлива частини : підручник / І.М. Даньшин, В.В. Голіна, М.Ю. Валуська та ін.; За заг. ред. В.В. Голіни. – 2-е вид., перероб. і доп. – Х., 2009.
2. Бандурка А.М., Давиденко Л.М. Преступность в Украине: причины и противодействие. – Х., 2003.
3. Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: У 3 кн. – К., 2007. – Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки.
4. Лунеев В.В. Тенденции преступности в СССР // Укрепление законности и борьба с преступностью в условиях формирования правового государства. – М., 1990.
5. Офіційний сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
6. Офіційний сайт МВС України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mvs.gov.ua>.

Надійшла до редакції 27.06.2011

Р.П. Олійничук
кандидат юридичних наук
(Тернопільський національний
економічний університет)

УДК 343.34

ГЕНЕЗИС ВІТЧИЗНЯНОГО КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА ПРО ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ГРУПОВЕ ПОРУШЕННЯ ГРОМАДСЬКОГО ПОРЯДКУ В ДОРЕВОЛЮЦІЙНОМУ ПЕРІОДІ

Проаналізовано законодавчі акти дореволюційного періоду щодо групового порушення громадського порядку. Визначено особливості відповідальності за групове порушення громадського порядку у дореволюційному періоді.

Ключові слова: громадський порядок, групове порушення громадського порядку, історичний розвиток відповідальності за групове порушення громадського порядку.

Проанализированы законодательные акты дореволюционного периода относительно группового нарушения общественного порядка. Определены особенности ответственности за групповое нарушение общественного порядка в дореволюционном периоде.

Ключевые слова: общественный порядок, групповое нарушение общественного порядка, историческое развитие ответственности за групповое нарушение общественного порядка.

The legislative acts of pre-revolution period in relation to a group public nuisance are analyzed. The features of responsibility for a group public nuisance in pre-revolution period are certain.

Keywords: public peace, group public nuisance, historical development of responsibility for the group public nuisance.

Постановка проблеми. При проведенні масових політичних, розважальних, спортивних заходів значно збільшується ймовірність групового порушення громадського порядку, кримінальна відповідальність за яке передбачена ст. 293 Кримінального кодексу України [9]. Тому актуальним є дослідження даної правової норми, особливо у контексті забезпечення безпеки та правопорядку під час проведення в Україні фінальної частини чемпіонату Європи 2012 року з футболу відповідно до чинної Концепції (розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 вересня 2008 р. № 1244).

Вивчення сучасної норми про відповідальність за групове порушення громадського порядку потребує огляду історичного аспекту її формування з метою врахування законодавчого досвіду попередніх періодів, правового наступництва та розробки можливих шляхів вдо-

сконалення. Адаже, як слушно зазначає О.Ф. Кістяківський, "...лише історія може дати пояснення причин як сучасного стану кримінального права, так і стану його в попередні періоди" [5, с. 10].

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Результати наших досліджень дозволили зробити висновок, що генезису кримінальної відповідальності присвячені праці В.К. Грищука, М.Й. Коржанського, П.Л. Фріса. На наш погляд, є слушною думка професора В.К. Грищука, який зазначає, що історія української кримінально-правової науки залишається зовсім невивченою [2, с. 8]. Професор М.Й. Коржанський висловив більш радикальну думку: "...історія кримінального законодавства України дуже бідна, її майже немає" [8, с. 8]. Однак це не завадило шановному вченому визначити періоди розвитку вітчизняного кримінального права, що пов'язані з дією окремих історичних правових пам'яток минулого: Руської Правди, Статуту князівства Литовського, Зерцала Саксонського, Магдебурзького права, акту "Порядок", Прав та установ Малоросії, КК УРСР 1922, 1927 і КК УРСР 1960 рр. тощо.

Ця проблема ускладнюється й тим, що, як справедливо зазначив П.Л. Фріс, у юридичній літературі відсутні спеціальні дослідження історії вітчизняної (української) кримінально-правової політики, а отже, й історії вітчизняного кримінального законодавства, тому науковцям значною мірою слід звертатися до джерел російського походження [20, с. 65].

До викладеного необхідно додати, що проблема історичного розвитку відповідальності за групове порушення громадського порядку зовсім не була предметом монографічного дослідження у сучасній вітчизняній кримінально-правовій науці. Такий стан є фактором, що актуалізує дослідження генезису вітчизняного кримінального законодавства про відповідальність за групове порушення громадського порядку, особливо у дореволюційному періоді.

Метою даної статті є аналіз історичних аспектів формування відповідальності за групове порушення громадського порядку у вітчизняному законодавстві для врахування законодавчого досвіду попередніх років.

Виклад основного матеріалу дослідження. Першу згадку про певні групові дії, які були спрямовані на порушення громадського порядку, можна знайти у Новгородській судній грамоті XV ст. У ст. 6 вказаного нормативного акта заборонялося "наводити наводки", тобто спонукати юрбу до нападу на суд або на супротивника. "А истцу на истца наводки не наводит, ни на посадника... ни на иных судей", – вказувалося в статті. "А кто наведет наводку на посадника или на тысяцкого... или на иных судей, ино взять... на виноватом на боярине 50 рублев..." [14, с. 304].

Однак тут може виникнути обґрунтоване питання: яким чином ця правова пам'ятка минулого стосується національного законодавства?

Відповідь на це питання дає П.Л. Фріс, який вказує, що прийняття та визначення змісту цього акта "...проходило внаслідок впливу в т.ч. і українців, які мали великий вплив на органи влади у Росії, тобто вони були наслідком реалізації положень, вироблених українською кримінально-правовою політикою" [19, с. 103], які широко застосовувались на теренах України, були побудовані на її нормативній базі і у зв'язку з цим можуть правомірно розглядатись як частина українського кримінального законодавства.

Наступним документом, який викликає інтерес, є Судебник 1497 р. У ст. 9 вказаного нормативного акта визначені особливо небезпечні злочини проти держави й церкви, а також діяння, які вчиняються феодално залежним населенням проти своїх панів: "А государскому убойце и коромолнику, церковному татю и головному, и подымщику, и зажигалнику, ведомому лихому человеку живота не дати, казнити его смертною казною" [1, с. 352]. Як відомо, Судебник 1497 р. не розкривав зміст визначених у тексті понять [3, с. 17]. Тому в теорії права щодо цього залишаються дискусійними тлумачення окремих понять та складів злочинів. Так, у дореволюційній історичній науці термін "подымщик" трактувався переважно як палій будинку, двору, житлового приміщення, на відміну від палія укріплень міста – "зажигалника". Висловлювалися й інші точки зору.

Так, І.І. Срезневський, ґрунтуючись на текстах літописних звісток, що належать до XV ст., пов'язує слово "подымщик" зі значеннями дієслова "подымати" – піднімати, озброювати, збуджувати. На думку науковця, "подымщиком" відповідно до ст. 9 Судебника 1497 р. є особа, що піднімає, збуджує когось (населення або його частину) проти основ правопорядку [1, с. 275]. Тобто з певною умовністю можна віднести вказану статтю до правових норм, що встановлювали кримінальну відповідальність за дії, подібні до групового порушення громадського порядку.

Особливої уваги заслуговує правова система національної української козацької держави, яка була створена внаслідок визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. Як відомо, ця правова система базувалася на нормах звичаєвого права, нормах Польсько-Литовських статутів (за винятком Слобожанщини, де мали вплив російські закони, хоча і там певною мірою застосовувались норми польсько-литовського законодавства) [19, с. 106-107]. На думку П.Л. Фріса, за нормами тих часів до дій, що порушували громадський порядок, належали: "...бійка, лайка та інша такого роду поведінка" [19, с. 110]. Тобто відповідальність за групове порушення громадського порядку в законодавстві та "козацькому праві" взагалі не визначалася. На нашу думку, це пояснюється високим розвитком демократії в козацькій державі.

В історико-правовому дослідженні особливе місце займає Артикули військовий 1715 р. Петра I, який відіграв важливу роль у розвитку руського кримінального та кримінально-процесуального законодавства.

У теорії кримінального права науковці, аналізуючи вказаний нормативний акт, звертають увагу на те, що покарання за злочини, які посягають на громадський порядок, були значно пом'якшені порівняно із західноєвропейським законодавством. Останнє, як правило, передбачало за ці злочини смертну кару, яка здійснювалася способами, що завдавали найбільших мук [6, с. 45].

Була встановлена відповідальність за такі посягання на владу, як бунт і збурювання. Відповідно до Арт. 133 до них прирівнювалися “непристойные подозрительные сходьбища”, хоча і не заради злочинних цілей, просто різного роду “собрания ... для советов каких-нибудь или челобитья”, а також подачі колективного прохання. Як бунтівників карали військовослужбовців, які відмовлялися виконувати свої обов'язки через несплату їм заробітної плати (Арт. 68). Винні каралися на місці, особливо якщо була небезпека, що такі “непристойности расширятся” (Арт. 137). “Пушин” винуватці або “виселицею”, недонесення – висланням або тілесним покаранням (Арт. 135 та 136) [13, с. 352, 379]. Тобто законодавство жорстко карало будь-які групові прояви не тільки проти органів державної влади, але й які мали форму вираження певних законних вимог людей.

Одним з перших фундаментальних актів у дореволюційній Росії, що регламентують питання, пов'язані із вчиненням групових порушень громадського порядку, є Устав Благочіння, або Поліцейський, від 8 квітня 1782 р., який передбачає відповідальність за “учинение сходбища, скопа” [3, с. 17]. У ст. 272 Уставу зазначається: “Кто учинит сходбище подозрительное либо скоп, либо взлом оград, либо насильное завладение недвижимого имения, того имать под стражу и отослать к суду” [3, с. 18].

У тексті Уставу не розкривається зміст понять “сходьбище” і “скоп”, оскільки, очевидно, мається на увазі вчинення будь-яких дій натовпом. Звернення до словників російської мови свідчить, що “скопище” означає “натовп”, “збіговисько”, “всі разом”, “спільно” [3, с. 19].

У теорії кримінального права на початку XIX століття “скопище” визначається як “...публічне скупчення багатьох осіб у явному намірі захищати об'єднаними силами свою приватну волю проти оголошеної державної волі. ... На накази керівництва розійтися по своїх будинках вони залишаються на місці зібраними й нерозлучними” [18, с. 42].

У відповідних коментарях редакційної комісії до проекту Уложення 1885 р. було зазначено, що під “скопищем” слід розуміти “...об'єднання низки загальних дій або заради загальної мети більш-менш значного числа осіб. ... Поняття множини осіб не може бути визначено будь-

якими ознаками, особливо притаманними закону, особливо з точністю визначеним найменшим числом учасників, а встановлюється за обставинами у кожній конкретній ситуації, дуже часто навіть залежно від місця зібрання Зібрання утворюється з осіб, що не тільки безпосередньо перебувають у натовпі, але й причетні до нього словом або дією: число інших осіб, які тільки присутні при таких діях натовпу (глядачів), у розрахунок не береться. ... Створення такого зібрання, як правило, не припускає будь-яких підготовчих дій: зібрання формується відразу на місці з натовпу, що зібрався з будь-якого приводу; на це вказує й саме найменування “скопище”, “скоп”, тобто випадків непередбаченого скупчення людей, об’єднаних загальною метою” [17, с. 267]. Крім цього, були визначені й ознаки “скопища”:

- 1) єдність мети, об’єднання ряду загальних цілей або загальних дій, чим зібрання відрізняється від простого натовпу;
- 2) більш-менш значне число учасників;
- 3) як правило, для караності зібрання необхідно довести, що воно мало здатність до неконтрольованого збільшення [17, с. 267].

Ці ознаки вказувалися й у матеріалах судової практики тих часів [3, с. 267]. Наприклад, в одній із кримінальних справ про аграрні заворушення сенат у своєму рішенні вказав: “... злочин був вчинений натовпом селян у кілька сотень людей, тобто зібранням, об’єднаним силами, зібрання це було публічним, тому що воно із села Луциковки рухалося шляхом загального користування й кожний бажаючий цілком доступно міг приєднатися до цього зібрання” [12, с. 267].

Аналіз цього періоду розвитку кримінальної відповідальності за групове порушення громадського порядку свідчить про вибіркочну регламентацію окремих проявів групового порушення громадського порядку.

Новим етапом формування українського кримінального права в його сучасному розумінні став 1832 р. [15, с. 51]. З точки зору кодифікаційної техніки, як стверджують О.М. Костенко та О.О. Кваша, Книга перша 1-го тому Зводу законів 1832 р. – Уголовне уложення – була першим в історії Росії та України Кримінальним кодексом, який складався із Загальної та Особливої частин, що поділялися на розділи, глави та статті [7, с. 9]. На підставі законодавчих виправлень і доповнень цей нормативний акт трансформувалася в “Уложення про покарання уголовні та виправні” 1845 р.

Відповідно до Уголовного уложення Зводу законів 1832 р. поняття “бунт” визначалося як “восстание скопом или заговором многих поданных против Верховной власти”. До бунту були віднесені й заворушення, що не мали такої мети, однак “...результатом которых явилось потрясение коренных, основных учреждений государства” [3, с. 22].

Відповідні норми про відповідальність за злочини проти громадського порядку одержали подальший значний розвиток у таких законода-

вчих збірниках: Уложення про покарання уголовні та виправні 1845 р. (у ред. 1857 р. та 1885 р.); Устав про покарання, що накладаються мировими судьями 1864 р.; Уголовне Уложення 1903 р. Тому цілком справедливою є теза П.В. Помазкова стосовно того, що розгорнута система норм про відповідальність за порушення громадського порядку сформувалася лише наприкінці ХІХ–початку ХХ століття [11, с. 11].

В Уложенні 1845 р. у першому відділенні “Про бунт проти влади Верховної” глави другої третього розділу “Про державні злочини” передбачалася відповідальність за повстання “скопом” та змову проти Государя та держави (ст. 249). У розділі 4 “Про злочини та проступки проти порядку управління” були включені норми, що передбачали відповідальність за групові форми “опору розпорядженням уряду та непокору владі”. Так, у ст. 263 Уложення встановлювалося покарання за “...явное против властей правительством установленных восстание с намерением или воспрепятствовать обнародованию Высочайших указов, манифестов, законов или других постановлений правительства, или не допустить их исполнение, или принудить эти власти к чему-либо несогласному с их долгом, если противодействие такого рода произведено вооруженными людьми или сопровождается насилием или беспорядками. Если противодействие такого рода совершено хотя невооруженными людьми, однако с явным насилием и беспорядками, или же напротив вооруженными, хотя и без явного с их стороны насилия”, то відповідальність наступала за ст. 264 Уложення. За ст. 265 Уложення була передбачена відповідальність, якщо цей злочин був вчинений “...невооруженными людьми и без явных: насильственных с их стороны действий, но однако же, для восстановления порядка начальству было необходимо прибегнуть к необыкновенным мерам усмирения” [4, с. 242]. У ст. 266 Уложення було встановлено правило, відповідно до якого покарання, передбачене у ст.ст. 263–265, застосовувалося лише до основних виконавців, коли злочин був вчинений без попередньої змови з іншими співучасниками, або ж до організаторів чи підбурювачів, коли на це вони давали попередню згоду. Виконавці, співучасники та пособники зазнавали покарання у випадках, зазначених у ст.ст. 263 і 264 Уложення [4, с. 245].

Вперше в історії розвитку вітчизняного законодавства в ст. 290 Уложення була передбачена можливість звільнення від покарання тих учасників групових дій, які на заклики керівництва й органів влади відмовилися від своїх намірів й залишили місце події. Подібна кримінально-правова норма, що заохочує відмову від такої подальшої злочинної поведінки, передбачена й у кримінальних кодексах окремих зарубіжних країн.

На нашу думку, саме ст. 265 Уложення передбачала відповідальність за дії, подібні сучасному груповому порушенню громадському порядку.

Устав про покарання, що накладаються мировими судьями,

1864 р. у Главі другій “Про проступки проти порядку управління” містив норми, які встановлювали відповідальність за порушення громадського порядку значною групою осіб. Так, ч. 2 ст. 30 Уставу передбачала відповідальність за невиконання законних вимог поліцейських, а також волосних або сільських начальників при виконанні ними посадових обов’язків при значному скупченні людей. У Главі третій Уставу “Про проступки проти благочиння, порядку та спокою” передбачалася відповідальність за різні види порушення порядку під час богослужіння та за порушення порядку та спокою в громадських місцях. Наприклад, за ч. 1 ст. 38 Уставу відповідальність наставала за порушення тиші, сварку, бійку або інше бешкетування в громадських місцях. Якщо в цих порушеннях брала участь група людей, яка не розійшлася на вимогу поліції, то більш сувора відповідальність передбачалася за ч. 2 ст. 38, а якщо довелося припинити порушення громадського порядку силою без застосування зброї, то більш суворе покарання встановлювалося у ч. 3 ст. 38 Уставу.

У Кримінальному Уложенні 1903 р. існували норми, які передбачали відповідальність за злочини проти громадського порядку, що були вчинені як одноосібно, так і значною кількістю осіб (натовпом) [11, с. 13]. Наприклад, відповідно до Глави 2 “Про порушення постанов, що охороняють віру”, у ст. 75, передбачалася відповідальність особи за вчинення подібного правопорушення – шум або інше бешкетування, вчинені в церкві, каплиці або якщо це перешкоджає відправленню християнського богослужіння. Крім цього, в Главі 5 “Про смуту” у ст. 120 встановлювалася відповідальність за незалишення публічного зібрання після того, як поліцейська влада вимагала, щоб це зібрання розійшлося [16].

Судова практика свідчить, що причинами групових дій, які порушують громадський порядок, у ті часи були: суперечки щодо землекористування; вбивство охоронцем селянина, який скопив траву в панському лісі; різні економічні стосунки; вимоги щодо підвищення заробітної плати [3, с. 28].

Після подій 1905 р. законодавець вирішив доповнити Главу п’яту “Про смуту” новими нормами. Так, відповідно до Зводу законів 1909 р., ч. 1 ст. 121 передбачала покарання за “...неуважение Верховной власти или порицание установленных законами образа правления или порядка наследия Престола, или заявитъ сочувствие бунту или измене, или иному лицу, учинившему бунтовщическое или изменническое деяние или учению, стремящемуся к насильственному разрушению существующего в государстве общественного строя, или последователю такого учения”. Відповідно до ч. 2 ст. 121 Зводу законів була передбачена відповідальність й тих, хто організував або підбуривав до організації такого зібрання, а також його учасників.

У період з 1905 до 1917 року під час економічної й політичної кризи в країні спостерігалось значне зростання всіх видів правопорушень, відбувалися все більше зовні невмотивовані, безглузді злочини, нерідко тяжкі за наслідками, які згодом отримали назву “хуліганство” [10, с. 57], що зумовлювало необхідність перегляду та удосконалення правових норм щодо кримінальної відповідальності за групове порушення громадського порядку.

Висновки. На підставі проведеного аналізу історичного розвитку відповідальності за групове порушення громадського порядку у дореволюційному періоді можна дійти висновку, що протягом усієї історії розвитку вітчизняного законодавства в ньому існували норми, що передбачали відповідальність за різні порушення громадського порядку. Без вивчення та аналізу історичного аспекту будь-якої проблематики неможливо зробити адекватні висновки щодо майбутнього розвитку та тенденції будь-якого явища, що передбачено різноманітними соціальними законами та закономірностями соціального життя. Перспективи подальших наукових досліджень полягають у з'ясуванні особливостей історичного розвитку вітчизняного кримінального законодавства про відповідальність за групове порушення громадського порядку у післяреволюційному періоді.

Бібліографічні посилання

1. *Владимирский-Буданов М.Ф.* Обзор истории русского права. – Изд. 5-е, доп. – СПб–Киев, 1907.
2. *Гришук В.К.* Кодифікація кримінального законодавства України: проблеми історії методології. – Львів, 1992.
3. *Ильясов А.З.* Уголовно-правовые и криминологические проблемы массовых беспорядков: Дис. ... канд. юрид. наук. – Махачкала, 1999.
4. История советского уголовного права / А.А. Герцензон, Ш.С. Грингауз, Н.Д. Дурманов, М.М. Исаев, Б.С. Утевский. – М., 1948.
5. *Кистяковский А.Ф.* Элементарный учебник общего уголовного права с подробным изложением начал русского уголовного законодательства. – К., 1882.
6. *Копотун І.М.* Громадський порядок як об'єкт кримінально-правової охорони: Дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2008.
7. *Костенко О.М., Кваша О.О.* Розвиток кримінально-правових ідей в Україні з кінця XVIII до початку XX століття // Антологія української юридичної думки: В 10 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова) та ін. – Т. 7: Кримінальне право. Кримінальний процес / Упоряд.: О.М. Костенко, О.О. Кваша; Відп. ред. О.М. Костенко. – К., 2004. – С. 8–45.
8. Кримінальне право і законодавство України. Загальна частина: Курс лекцій / За ред. М.Й. Коржанського. – К., 2001.
9. Кримінальний кодекс України: Чинне законодавство зі змінами та доп. станом на 1 лютого 2009 р. – К., 2009.
10. *Куц Н.Т.* Преступления против общественного порядка и общественной безопасности. – К., 1974.
11. *Помазков П.В.* Борьба с преступлениями против общественного порядка: Дис. ... канд. юрид. наук. – Ростов/нД, 2004.
12. Право. Еженедельная юридическая газета. – 1898–1917. – 1906. – № 16. – С. 1481-1483.

13. Российское законодательство X–XX веков: В 9 т. / Под общ. ред. О.И. Чистякова. – М., 1984. – Т. 4: Законодательство периода становления абсолютизма. – 1986.

14. Российское законодательство X–XX вв.: В 9 т. / Отв. ред. тома В.А. Янин ; Под общ. ред. О.И. Чистякова. – М., 1984. – Т. 1: Законодательство Древней Руси. – 1984.

15. Савченко А.В. Порівняльний аналіз кримінального законодавства України та федерального кримінального законодавства Сполучених Штатів Америки: Дис. ... д-ра юрид. наук. – К., 2007.

16. Уголовное уложение 1903 года. Неофициальное издание. – СПб., 1903. – CLXXII.

17. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1885 года. – 6-е изд., пересмотр. и доп. – СПб., 1889.

18. Фейербах П.И. Уголовное право / Пер. с нем. – СПб., 1810–1827. – Кн. 2: Содержащая положительную или особенную часть уголовного права, 1810.

19. Фріс П.Л. Кримінально-правова політика України: Дис. ... д-ра юрид. наук. – К., 2005.

20. Фріс П.Л. Кримінально-правова політика української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми. – К., 2005.

Надійшла до редакції 09.08.2011

О.В. Шамара

кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник
(Національна академія СБ України)

УДК 343.32

ПОНЯТТЯ ЗЛОЧИНУ ПРОТИ ОСНОВ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Здійснено спробу визначити поняття злочину проти основ національної безпеки України.

Ключові слова: національна безпека, злочин, кримінальне право України.

Осуществляется попытка определить понятие преступления против основ национальной безопасности Украины.

Ключевые слова: национальная безопасность, преступление, уголовное право Украины.

In the article there is an attempt to define the concept of crimes against national security of Ukraine.

Keywords: national security, crime, criminal law.

Постановка проблеми. Національна безпека характеризує стан нації як цілісної системи, що містить суспільні відносини й суспільну свідомість, інститути суспільства та їхню діяльність, які сприяють або заважають реалізації національних інтересів у конкретній історично створеній ситуації.

Започаткування категорії «національна безпека» зазвичай пов'я-

зують з ім'ям президента США Теодора Рузвельта (роки президентства – 1901–1909). У 1904 р. він у посланні Конгресу США виправдав військову акцію захоплення зони, де планувалося будівництво Панамського каналу, інтересами національної безпеки США. Надалі це поняття стали широко використовувати в політиці, а у 1947 р. Конгрес США прийняв закон «Про національну безпеку», згідно з яким було створено Раду національної безпеки, що мала консультувати президента з питань, котрі стосуються основних аспектів внутрішньої, зовнішньої та воєнної безпеки. Із часом проблематику національної безпеки було виокремлено в самостійну академічну галузь.

Слід зауважити, що поняття «національна безпека» не було достатньо обґрунтовано в радянській науковій літературі саме внаслідок його звуження до поняття «державна безпека». Термін «національна безпека» не набув поширення в СРСР насамперед через ототожнення лексеми «національна» з поняттям «національність», «етнос». Це також стосується і поняття «злочини проти основ національної безпеки України».

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Розв'язанню зазначеної проблеми приділяли увагу О. Піонтковський, Є. Смирнов, В. Сташис, В. Курляндський, М. Михайлов, М. Турецький, М. Бажанов, О. Бантишев, Р. Чорний та інші видатні науковці, які внесли вклад у розвиток як радянського, так українського кримінального права.

Метою цієї статті є спроба на основі існуючих наукових підходів у теорії кримінального права визначити поняття злочину проти основ національної безпеки України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Кримінальний кодекс РСФРР 1927 р. містив визначення контрреволюційного злочину. Поняття злочину проти основ національної безпеки України в ньому не було розкрито, як і поняття особливо небезпечного державного злочину в Кримінальному кодексі України 1960 р. Тому перед теорією кримінального права України постало завдання дати визначення злочинів проти основ національної безпеки України з урахуванням позитивного досвіду радянського кримінального права.

О. Піонтковський визначав особливо небезпечні державні злочини як навмисні посягання на основи суспільного чи державного ладу СРСР із метою ослаблення або підризу Радянської держави, а також діяння, навмисне спрямовані на шкоду зовнішній безпеці СРСР [1, с. 79].

С. Смирнов, розглядаючи проблему співвідношення загального поняття державних злочинів (нині це злочини проти основ національної безпеки України) в історії радянського кримінального права, дійшов висновку, що за чинним у той час радянським кримінальним законодавством «особливо небезпечним державним злочином є суспільно небезпечне діяння (дія чи бездіяльність), передбачене загальносоюзним криміна-

льним Законом, вчинене з прямим умислом особою, якій до вчинення злочину виповнилося 16 років, і спрямоване проти радянського суспільного і державного ладу» [2, с. 33-34].

Автори навчального посібника з радянського кримінального права наголошували, що «особливо небезпечним державним злочином повинне визнаватися суспільно небезпечне діяння, спрямоване на піддрив чи ослаблення диктатури робітничого класу в нашій країні, радянського суспільного і державного ладу» [3, с. 12].

Було запропоновано й таке визначення: «Особливо небезпечним державним злочином визнається навмисне вчинена, передбачена кримінальним законом дія чи бездіяльність, спрямована на піддрив або ослаблення радянського державного чи суспільного ладу» [4, с. 32]. Недоліком цієї дефініції з урахуванням часу, коли вона була сформульована, слід вважати відсутність указівки на те, що особливо небезпечні злочини можуть бути вчинені тільки з прямим наміром особою, яка досягла віку кримінальної відповідальності.

Слід зауважити, що це визначення, майже позбавлене ідеологічного нашарування, було запропоноване приблизно за два роки до «політичного похолодання», що настало після відомої хрущовської відлиги (книга здана в набір 1 грудня 1962 р.), і вже на початку 1965 р. М. Турецький пропонує таке визначення державних злочинів: «Державними злочинами визнаються злочини особливо підвищеної небезпеки для держави, спрямовані безпосередньо проти самого існування держави й основ державного устрою, проти інтересів держави в її відносинах з іншими державами, а також проти інших найбільш важливих інтересів держави» [5, с. 3].

Із позицій сьогодення цю дефініцію можна розглядати як теоретичне обґрунтування можливості оголошення «злочинами особливо підвищеної небезпеки для держави» будь-яких діянь, спрямованих, на думку вищих кіл партійного керівництва, «проти інших найбільш важливих інтересів держави»,

У тій же праці М. Турецький запропонував визнати особливо небезпечним державним злочином усяку навмисну дію чи бездіяльність, спрямовану на піддрив або ослаблення радянського державного чи суспільного ладу – його політичної й економічної основи чи зовнішньої його безпеки.

Подібні ідеологізовані юридичні визначення були спрямовані на виправдання наявності в кримінальних кодексах союзних республік таких складів особливо небезпечних державних злочинів, як зрада Батьківщини у формі втечі за кордон чи відмови повернутися до СРСР; терористичний акт у тому вигляді, в якому він був сформульований у Кримінальному кодексі України до 2001 р.; сумно відоме шкідництво, а також антирадянська агітація і пропаганда в ленінській редакції, що дозволяло протягом багатьох років існування комуністичного режиму

на території колишнього СРСР вести активну боротьбу з інакомисленням, а також установлювати відповідальність за особливо небезпечні державні злочини, вчинені проти іншої держави трудящих, при повній правовій невизначеності того, яку державу варто вважати «іншою державою трудящих».

Подібні визначення, як і самі законодавчі формулювання, дозволяли кваліфікувати, приміром, як зраду Батьківщини (ст. 64 КК РСФСР) дії В. Балахонова, котрий 24 травня 1969 р. Головним управлінням гідрометеослужби при СМ СРСР був відправлений у тривале службове відрядження до Швейцарії для роботи молодшим редактором департаменту конференцій, публікацій і суспільної інформації секретаріату Всесвітньої метеорологічної організації.

Як зазначалося пізніше в обвинувальному висновку в справі, «проживаючи й працюючи в Женеві, В. Балахонов під впливом буржуазної пропаганди, виношуючи погляди, ворожі Радянській державі, нахвалявав серед свого оточення умови життя в капіталістичних країнах і допускав наклепницькі висловлювання, що ганьблять радянський державний та суспільний лад».

Товариш по службі Балахонова у Всесвітній метеорологічній організації свідок Л. показав, що Балахонов «... дуже захоплено висловлювався про умови життя й розвитку економіки у Швейцарії, вважаючи її зразком розвинутої держави. Говорив, що в нашій країні з її суспільною власністю на землю буде потрібно багато часу для досягнення рівня розвитку Швейцарії ..., заявляв, що суспільна власність є гальмом економіки». У другій декаді вересня 1972 р. Балахонов прийняв рішення не повертатися до Радянського Союзу з політичних мотивів і просити політичного притулку в США.

У зв'язку з тим, що американці за надання політичного притулку зажадали від Балахонова займатися шпигунською діяльністю, останній вирішив звернутися з проханням про притулок до швейцарської влади і 25 вересня 1972 р. виїхав із Женеви в Берн разом із малолітньою донькою й дружиною,

11 жовтня 1972 р. на офіційній зустрічі з послом СРСР у Швейцарії Балахонов відмовився від пропозиції повернутися на Батьківщину, заявивши, що залишається за кордоном із політичних мотивів. Утім, не зумівши знайти роботу в Швейцарії, а також у зв'язку з поверненням у Радянський Союз дружини, 29 листопада 1972 р. він звернувся в посольство СРСР у Берні з заявою про бажання повернутися на Батьківщину.

Московським міським судом 5 листопада 1973 р. В. Балахонов був засуджений за пунктом «а» ст. 64 КК РСФСР до дванадцяти років позбавлення волі у ВТК суворого режиму за зраду Батьківщини у формі відмови повернутися з-за кордону в СРСР.

Автори підручника «Радянське кримінальне право» 1971 р. заува-

жували, що «особливо небезпечним державним злочином визнається передбачена кримінальним законом суспільно небезпечна навмисна дія (бездіяльність), спрямована на підриг чи ослаблення основ державного або суспільного ладу чи зовнішньої безпеки СРСР» [6, с. 25].

Авторський колектив Свердловського юридичного інституту трохи раніше наголошував, що неодмінною умовою, що забезпечує незалежне існування Радянської держави, є зовнішня безпека СРСР, визначаючи при цьому особливо небезпечний державний злочин як «навмисну дію чи бездіяльність, спрямовану на підриг чи ослаблення радянського державного чи суспільного ладу» [7, с. 17]. Визначення, як бачимо, коротке, майже зовсім не розкриває зміст і сутність особливо небезпечних державних злочинів; не розглянуто питання про вік суб'єкта злочину, форму умислу при вчиненні особливо небезпечних державних злочинів.

Більш розгорнуте й повне визначення особливо небезпечного державного злочину запропонував у 1973 р. В. Клягін, зробивши висновок, що особливо небезпечним державним злочином за радянським кримінальним правом визнається така суспільно небезпечна дія чи бездіяльність, учинена суб'єктом із прямим умислом, що передбачена кримінальним законом і спрямована на підриг або ослаблення радянського суспільного й державного ладу [8, с. 42].

Утім, В. Клягін, як і у наведених вище визначеннях особливо небезпечних державних злочинів, опустив такі ознаки, як осудність суб'єкта злочину, звуживши при цьому об'єкт злочинного зазіхання до радянського суспільного й державного ладу, тоді як особливо небезпечні злочини зазіхали й на суверенітет, територіальну недоторканність, обороноздатність держави, її державну безпеку (внутрішню і зовнішню), конституційний лад, політичну й економічну системи, мир і мирне співіснування держав.

Г. Анашкін визначав особливо небезпечний злочин проти держави як передбачене кримінальним законом навмисне суспільно небезпечне діяння (дію чи бездіяльність), що посягає на основи суспільного чи державного ладу СРСР із метою ослаблення чи підригу Радянської держави, а також умисне діяння, спрямоване на заподіяння шкоди зовнішній безпеці СРСР або погрози мирному співіснуванню держав [9, с. 105]. Із невеликими застереженнями варто погодитися з В. Тацієм, який у 1985 р. назвав це визначення особливо небезпечного державного злочину в теорії радянського кримінального права найбільш правильним [10, с. 6].

У 1995 р. в науці кримінального права України з'являється хоч і не зовсім повне, але досить вдале визначення особливо небезпечного злочину проти держави, яким запропоновано вважати навмисні суспільно небезпечні діяння, передбачені кримінальним законом, що зазіхають на основи суспільного й державного конституційного ладу Ук-

раїни з метою ослаблення чи підризу державності України, а також навмисні діяння, спрямовані на заподіяння шкоди зовнішній безпеці України чи погрози мирному співіснуванню держави [11, с. 23].

Висновки. У жодному разі не відкидаючи напрацьовань і реальних досягнень як радянського, так і українського кримінального права, спробуємо сформулювати на основі дефініцій особливо небезпечного злочину проти держави, з урахуванням сучасних економічних, соціальних і правових реалій, визначення злочину проти основ національної безпеки України. При цьому насамперед варто взяти до уваги, що відповідно до ч. 1 ст. 11 КК України злочином є «передбачене цим Кодексом суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину» [12].

Отже, пропонується таке визначення злочину проти основ національної безпеки України:

«Злочином проти основ національної безпеки відповідно до чинного законодавства України є передбачене Кримінальним кодексом України суспільно небезпечне діяння (дія або бездіяльність), учинене з прямим умислом осудною фізичною особою, яка досягла віку кримінальної відповідальності, що посягає на конституційний, суспільний і державний лад України, її політичну систему, суверенітет, територіальну цілісність і недоторканність, обороноздатність, державну, економічну чи інформаційну безпеку, а також національну безпеку в екологічній і військовій сферах, при наявності в суб'єкта реальної можливості вільного вибору законослухняного поведження».

Бібліографічні посилання

1. Курс советского уголовного права: В 6-ти т. – М., 1970. – Т. 6.
2. *Смирнов Е.А.* Особо опасные государственные преступления (Вопросы квалификации в связи с применением уголовно-правовой нормы): Учеб. пособ. – К., 1974.
3. Государственные преступления: Учеб. пособ. / Под ред. М.И. Якубовича и В.А. Владимирова. – М., 1961.
4. Особо опасные государственные преступления / Общ. ред. В.И. Курляндского, М.П. Михайлова. – М., 1963.
5. *Турецкий М.В.* Особо опасные государственные преступления. – М., 1965.
6. Советское уголовное право. Особенная часть / Под ред. В.Д. Меньшагина, Н.Д. Дурманова, Г.А. Кригера. – М., 1971.
7. Уголовное право. Особенная часть / Под ред. М.И. Ковалева, М.И. Ефимова, Е.А. Фролова. – М., 1969.
8. *Клягин В.С.* Ответственность за особо опасные государственные преступления. – Мн., 1973.
9. Курс советского уголовного права. – Л., 1973. – Т. 3.
10. Уголовное право Украинской ССР на современном этапе. Часть Особенная. – К., 1985.
11. *Чернишова Н.В., Володько М.В., Хазін М.А.* Кримінальне право України: Тези лекцій і практичні завдання для курсантів Київського училища міліції МВС України / Під ред. В.М. Бовсуновського. – К., 1995.
12. Кримінальний кодекс України // ВВР України. – 2001. – № 25-26. – Ст. 131.

Надійшла до редакції 29.08.2011

Л.О. Бауер

здобувач

(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.9

**КРИМІНОЛОГІЧНО ЗНАЧУЩІ ОЗНАКИ ОСІБ
З ПСИХІЧНИМИ АНОМАЛІЯМИ ТА ПРОБЛЕМИ
ПРИТЯГНЕННЯ ЇХ ДО КРИМІНАЛЬНОЇ
ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ (на матеріалах справ
судів Запорізької області)**

Розглянуто кримінологічні ознаки осіб, справи яких розглядалися судами Запорізької області, які мають психічні аномалії, та проблеми їх притягнення до кримінальної відповідальності.

Ключові слова: психічні аномалії, кримінальна відповідальність, особа злочинця, суб'єкт злочину.

Рассмотрены криминологические признаки лиц, дела которых рассматривались судами Запорожской области, имеющих психические аномалии, и проблемы привлечения их к уголовной ответственности.

Ключевые слова: психические аномалии, уголовная ответственность, личность преступника, субъект преступления.

Criminologic attributes of persons which have mental anomalies and problems of their attraction to the criminal liability are considered.

Keywords: mental anomalies, the criminal liability, the person of a criminal, the subject of a crime.

Постановка проблеми. Ще не так давно вивчення суспільно небезпечних діянь осіб, які мають психічні відхилення (як у межах осудності, так і поза ними), було прерогативою судової психіатрії. У зв'язку із тим, що останнім часом в Україні зросла кількість злочинів, вчинюваних такими особами, то загальний інтерес юристів та психіатрів виникає зараз не лише стосовно проведення судово-психіатричних експертиз, що встановлюють чітку межу між сферами компетенції, але й зумовив постановку проблеми, яка стосується виникнення загальнотеоретичної концепції впливу психічної аномалії на злочинність у цілому та окремі види злочинної поведінки. Особливо це стосується важливих питань профілактичної діяльності органів внутрішніх справ та розслідування ними тяжких злочинів, дослідження механізму та мотивації злочинної поведінки тощо.

Так, в Україні на законодавчому рівні до цього часу не вирішено цілу низку кримінально-правових та кримінально-процесуальних пи-

тань стосовно притягнення до кримінальної відповідальності осіб з психічними аномаліями, оскільки ці явища не виключають осудності, хоча й викликають певні особистісні зміни.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Розробкою зазначеної проблематики займається багато вітчизняних та зарубіжних вчених-правників: Ю.М. Антонян, Л.М. Балабанова, В.В. Гульден, О.Ю. Дишлева, В.П. Ємельянов, О.В. Зайцев, Б.В. Зейгарник, В.М. Кудрявцев, В.В. Лень, Б.Є. Олексєєв, психіатри: В.А. Абрамов, Г.І. Каплан, П.В. Морозов. Детальне вивчення науково-монографічної літератури дозволяє зробити попередній висновок, що юристи та психіатри сходяться у тому, що психічні аномалії мають суттєвий вплив на злочинну поведінку, а відповідно – і на злочинність у цілому.

Мета статті полягає в аналізі сучасних наукових досліджень осіб, які мають психічні аномалії та є небезпечними для суспільства, оскільки вчиняють злочини, і проблем, що виникали при їх притягненні до кримінальної відповідальності в судах Запорізької області.

Виклад основного матеріалу дослідження. Як зазначає Л.М. Балабанова, і в цьому ми схильні з нею погодитися, проблеми злочинної поведінки осіб з психічними відхиленнями можуть бути вирішені із використанням найновіших досягнень різних наук, що вивчають людину та умови її життєдіяльності, на основі емпіричних досліджень та необхідної теоретичної інтерпретації їх результатів [6]. У зв'язку з цим наша наукова стаття присвячена вивченню кримінальної агресії психічнохворих осіб, яка виражена у вчиненні суспільно небезпечних діянь, що мають тяжкі наслідки. На даному етапі розвитку судово-психіатричної науки все більша кількість як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників доходять висновку, що феномен вчинення злочину має складну та багатофакторну історію розвитку, яка зумовлена індивідуальними особливостями функціонування нервової системи (психічні аномалії, психічні розлади та захворювання) і постійною взаємодією індивіда з оточуючим середовищем (особистість, мікрогрупа). Саме тому практика медично-санітарної профілактики суспільно небезпечних діянь психічнохворими та оперативно-слідча практика створення портрет правопорушника висувають завдання пошуку зв'язків різноманітних психічних розладів з частотою та характером антисуспільних діянь.

Оскільки саме особа є носієм причин злочину, на неї спрямовано вплив правоохоронних органів та суду і, відповідно до цього, вивчення особи злочинця є провідною проблемою в кримінології. Для того щоб ефективно протидіяти кожному виду злочинної діяльності, необхідно, як зазначає С.А. Шалгунова, мати ефективну систему протидії конкретному колу осіб і створювати неможливість і не вигідність зло-

чинних вчинків з боку осіб, котрі їх скоюють [5, с. 291-296].

Емпіричний матеріал, опрацьований автором: матеріали судово-психіатричних експертиз (далі – МСПЕ) осіб у віці від 18 до 45 років, обвинувачених у вчиненні злочинів, передбачених ст.ст. 115, 116, 117, 122, а також ст.185, 307, 309 КК України (за період 1995-2010 рр.), свідчить про невирішеність цілої низки питань, що мають суттєве значення як для визнання особи обмежено осудною чи неосудною, так і для вирішення питання про подальше притягнення особи до кримінальної відповідальності [7].

З метою вивчення потенційної небезпеки вчинення умисних вбивств чи вбивств через необережність та інших насильницьких злочинів особами з різноманітними психопатологічними порушеннями проаналізовано деяку кількість вчинених піддослідними злочинів. Умисні вбивства (за ч. 1 та 2 ст. 115 КК України) інкримінувалися 15 особам, із них 10 осіб вчинили майнові злочини як без застосування насильства, так і з його застосуванням, 11 – нанесення тілесних ушкоджень і 2 – злочини у сфері незаконного обігу наркотичних засобів. При проведенні судово-психіатричної експертизи у 20 із вищезазначених осіб було діагностовано розлад особистості, у 9 мали місце наслідки раніше перенесених черепно-мозкових травм, у 10 був відмічений синдром залежності від алкоголю, у 4 – від наркотиків, 4 мали ознаки шизофренії та маніакально-депресивний синдром [7].

Клініко-психологічне обстеження включало в себе вивчення анамнезу життя, сомато- та психосексуального розвитку, особистісних особливостей та мотивоутворюючих факторів протиправної поведінки. У 19 випадках було поставлено діагноз наслідків черепно-мозкових травм, тобто залишкових явищ органічного ураження головного мозку, в 11 випадках в експертному висновку наголошувалося на психопатизації особистості внаслідок органічного чи неорганічного розладу особистості, що на даний момент має рекомендований характер; у 6 випадках мав місце шизоафектний розлад, поєднаний із маніакально-подібним типом [7].

Розподіл підекспертних осіб згідно з формами та видами вчинених злочинів репрезентовано в таблиці.

Вид вчиненого злочину	Діагностована психічна патологія		
	органічний та неорганічний розлад особистості	залишкові явища органічного ураження головного мозку	шизоафектний розлад особистості, поєднаний з маніакально-подібним типом
Майнові злочини без застосування насильства	1	4	1

Майнові злочини із застосуванням насильства	0	4	0
Злочини у сфері обігу наркотичних засобів	1	0	1
Злочини проти життя та здоров'я особи (нанесення тілесних ушкоджень)	3	6	2
Злочини проти життя та здоров'я особи (вбивство)	6	7	2
Всього	11	19	6

Серед осіб, які страждають на психічні захворювання внаслідок органічного ураження мозку, кількість злочинів проти життя та здоров'я, а саме вбивств, переважає і складає 36,8 %. Нанесення тілесних ушкоджень іншим особам складає 31,6 % серед осіб вищевказаної категорії. Вчинення майнових злочинів як із застосуванням насильства, так і без нього зустрічалися рідше і складають 21,1 % на кожний вид злочину. А злочини у сфері незаконного обігу наркотичних засобів взагалі не зустрічалися. Так, у більшості піддослідних було встановлено психопатизацію особистості. У більшості випадків це особи чоловічої статі із загальною середньою освітою віком від 27 до 36 років, раніше засуджувані за корисливі майнові злочини із нанесенням тілесних ушкоджень (грабежі та розбої). У двох випадках умисні вбивства були вчинені жінками (18 та 29 років). Формування особистісних рис цієї категорії осіб протягом життя відбувалося у напружених відносинах у сім'ї та соціальному оточенні (їх батьки були хронічними алкоголіками, у школі піддавалися знущанням з боку однолітків, перебували на обліку у психоневрологічних диспансерах та у відділах кримінальної міліції у справах дітей). Необхідно зазначити й те, що за перший вчинений ними злочин суд не застосував реальну міру покарання, а засудив з іспитовим строком.

У осіб, які страждають на неорганічний розлад особистості, злочини, пов'язані із умисним позбавленням життя іншої особи, зустрічаються частіше і складають 54,5 %; злочини, пов'язані із нанесенням тілесних ушкоджень, – 27,3 %; майнові злочини без застосування насильства та злочини у сфері незаконного обігу наркотичних засобів – по 9,1 %; майнові злочини із застосуванням насильства – 0 %. У цій групі нами під час проведення дослідження були вивчені лише особи чоловічої статі віком від 19 до 46 років, які мали загальну середню та середню спеціальну освіту, раніше засуджувані, відбували покарання у місцях позбавлення волі, вчиняли злочини, у більшості випадків одноособово, виховувалися у неповних та сім'ях з несприятливими умовами.

Що стосується осіб, які страждають на шизоафектний розлад особистості, поєднаний з маніакальноподібним типом, то в цій групі переважали злочини, пов'язані із вчиненням умисних вбивств (33,3 %) та заподіянням тяжких і середньої тяжкості тілесних ушкоджень (33,3 %), на другому місці – майнові злочини без застосування насильства (16,7 %) та злочини у сфері незаконного обігу наркотичних засобів і прекурсорів (16,7 %), майнові злочини, поєднані із застосуванням насильства, відсутні. До складу цієї групи, згідно з власними емпіричними даними, належать лише особи чоловічої статі віком від 30 до 37 років, неодружені, які ведуть усамітнений спосіб життя або проживають разом з матір'ю-одиначкою, в більшості випадків неодноразово притягувалися до кримінальної та адміністративної відповідальності за злісне хуліганство, перебувають на обліку у психоневрологічному диспансері й неодноразово знаходилися на стаціонарному лікуванні. Дії таких осіб майже непередбачувані, причиною агресивної поведінки можуть бути будь-які події, емоції (переважно це цілком правомірні вчинки інших осіб), поведінка їх майже неконтрольована у збудженому стані.

Так, можна зробити певні проміжкові висновки: особи, які страждають на органічне ураження головного мозку та залишкові явища від такого ураження, частіше за все вчиняли злочини насильницького характеру – умисні вбивства та нанесення тяжких і середньої тяжкості тілесних ушкоджень; особи, які страждають на органічний та неорганічний розлад особистості, теж частіше вчиняли злочини, пов'язані із застосуванням насильства та агресивною поведінкою. Саме у цих групах піддослідних була відмічена психопатизація особистості як основний прояв органічного ураження головного мозку та його наслідків. Так само у осіб, які страждають на шизоафектний розлад особистості, поєднаний з маніакальноподібним типом, переважають тяжкі насильницькі злочини. Необхідно також зазначити, що співвідношення інших злочинів у даних групах піддослідних майже не спостерігалось у зв'язку з невеликою кількістю випадків.

Зазначені вище психічні розлади (аномалії) перебувають у межах обмеженої осудності та неосудності. Так, шизоафектний розлад особистості та маніакальноподібний тип лежать у межах неосудності. Але останнім часом у судово-психіатричній літературі обговорюється питання про можливість визнання осудними деяких хворих на шизофренію, тому що у зв'язку з відсутністю юридичного критерію неосудності (порушення мислення та емоційно-вольової сфери) відсутня й формула неосудності. Іноді зазначені психічні аномалії мають прикордонний стан з осудністю. При психопатизації особистості особа може бути визнана осудною чи обмежено осудною залежно від протікання захворювання. Але, згідно з нашим дослідженням, серед таких осіб більше рецидивістів (осіб, які уже мають судимості за попередні

умисні злочини).

Цікавим є той факт, що в даних трьох групах при призначенні злочинця для проведення судово-психіатричної експертизи однаково часто ставилося питання про наявність у піддослідних залежності від наркотиків та алкоголю [7]. Так, у більшості випадків констатувався факт алкогольної чи наркотичної залежності. Злочини, вчинені особами з певним психічним відхиленням у стані звичайного алкогольного сп'яніння, мотивувалися отриманням злочинним шляхом грошей для придбання алкоголю чи наркотиків. Діагноз про наркотичну чи алкогольну залежність було винесено на підставі анамнезу піддослідного, де вказувалося на систематичне вживання алкоголю, наркотичних засобів або психотропних речовин. Усе це діагностувалося як епізодичне вживання алкоголю чи наркотиків. Лише у 10 із 38 піддослідних констатувався факт алкоголізму та наркозалежності. І тут мали місце симптоми психопатії [7].

Необхідно також зазначити, що більшість злочинів була вчинена одноособово. Це умисні вбивства, нанесення тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості. Майнові злочини вчинювалися як одноособово, так і в групі з психічно здоровими людьми. У деяких випадках особи з психічними відхиленнями були лідерами груп, але такі факти поодинокі.

Вивчення особливостей протиправної поведінки осіб, які мають психічні відхилення (аномалії), являє собою значний інтерес для кримінології, кримінального права і для діяльності ОВС з профілактики правопорушень та злочинів.

Так, наприклад, коли особа з психічним відхиленням визнана винною у вчиненні тяжкого злочину і кримінальну справу з обвинувальним висновком надіслано до суду, а в судовому засіданні у судді виникають питання щодо осудності особи, то тоді може бути призначена повторна амбулаторна судово-психіатрична експертиза або ж особа може бути направлена на стаціонарну судово-психіатричну експертизу. Виходячи із висновку експертів та постанови суду, особа, яка вчинила тяжкий насильницький злочин, може бути направлена на примусове медичне лікування, що дає такій особі можливість уникнути покарання на деякий час, якщо це лише психічний розлад, або назавжди, якщо психічний розлад переріс у психічне захворювання. Таким чином особа, винна у вчиненні насильницького злочину (а як правило, це тяжкі та особливо тяжкі злочини), уникає суворого покарання, на яке вона заслуговує згідно із законом.

Саме тому необхідно зауважити, що у кримінально-процесуальному законодавстві, як зазначає П.О. Колмаков, на жаль, не вирішено питання про кримінально-процесуальну дієздатність осіб, які страждають на певні психічні вади та вчинили кримінально каране суспільно небезпечне діяння [3, с. 86]. Це пояснюється тим,

що, на думку дослідників, кримінально-процесуальна дієздатність має важливе теоретичне і практичне значення [4, с. 176-177]. В даному випадку не має значення, чи захворіла особа після вчинення злочину, чи була на момент його вчинення психічно хворою (неосудною) або мала психічний розлад (обмежено осудною), тому що питання про притягнення такої винної особи до кримінальної відповідальності та покарання вирішується тільки судом. Якщо ж особа представляє суспільну небезпеку, але у зв'язку з психічним станом не може на момент судового засідання бути покарана за законом або вирок не може бути приведеним до виконання, то такій особі можуть бути призначені примусові заходи медичного характеру.

Так, наприклад, у главі 34 розд. 6 КПК України описано узагальнюючі положення щодо особи з психічними відхиленнями, яка притягується до кримінальної відповідальності, й тим самим регламентовано її процесуальне становище, але не розкрито кримінально-процесуальної дієздатності такої особи. Як відомо, психічно нездорова особа, стосовно якої у судовому порядку вирішується питання про застосування примусових заходів медичного характеру, як правило, у більшості випадків у зв'язку із своїм психічно хворобливим станом не може в повному обсязі особисто реалізувати свої процесуальні права. Але до постанови суду чи ухвали судді таку особу завчасно не можна вважати неосудною, недієздатною. Такого висновку дійшов російський вчений П.О. Колмаков. Він зазначає, що кримінально-процесуальне законодавство не окреслює дієздатність такого учасника процесу як психічно хворого, але і не ставить перепони захисту його прав та інтересів за допомогою законного представника чи захисника, і якщо характер психічного розладу не перешкоджає участі такої особи при провадженні слідчих дій і на час судового засідання, то тоді така особа шляхом здійснення певних процесуальних дій може самостійно здійснювати права учасника кримінального судочинства [3, с. 86].

Згідно з даними судів м. Запоріжжя та області, при розгляді кримінальних справ щодо осіб з психічними відхиленнями чи психічно хворих лише у двох випадках було поставлено питання про застосування примусових заходів медичного характеру. При цьому слід звернути увагу на те, що ще до призначення та проведення судово-психіатричної експертизи у таких осіб відбиралися пояснення, після порушення кримінальної справи такі особи допитувалися в якості підозрюваних і їм було пред'явлено первинне обвинувачення, а пізніше, після отримання інформації про перебування даних осіб на обліку у психоневрологічному диспансері, виносилася постанова про направлення даних осіб на судово-психіатричну експертизу. Таку картину ми маємо у всіх 38 кримінальних справах [7].

Таким чином, слід погодитися з висновком П.О. Колмакова, що особа, яка має певне психічне відхилення чи є психічно хворою, як уча-

сник кримінального судочинства все-таки може бути дієздатною і обсяг цієї дієздатності повинен окреслюватися органом досудового слідства або судом конкретно за кожною кримінальною справою [3, с. 87].

При проведенні судово-психіатричної експертизи експерт-психіатр визначає стан зовнішніх показників психічних функцій (сприйняття, пам'ять, мислення, увагу), емоційно-вольовий стан особи, що відображає дійсність та створює можливість для інтелектуальної діяльності. Також експерту-психіатру необхідно визначити, впливає чи ні психічний розлад, діагностований у суб'єкта, на його кримінально-процесуальну дієздатність. Саме тому експерт-психіатр при проведенні експертизи повинен встановити ступінь психічного розладу, оцінити його характер та виразність. У висновку експерт відповідає на питання, який саме психічний розлад у особи, чи мав він місце під час вчинення піддослідною особою злочину, чи керувала вона своїми діями та чи усвідомлювала їх, чи визнає така особа себе винною у вчиненні протиправного діяння, що прояснює з цього приводу та чи може вона брати участь у подальшому досудовому слідстві та судовому засіданні, чи необхідно поставити питання про направлення такої особи до психіатричного закладу для лікування чи для більш глибокого та всебічного обстеження. Тому вважаємо за доцільне підтримати позицію тих авторів, які стверджують, що кримінально-процесуальну недієздатність особи визначають два критерії: 1) медичний та 2) юридичний [4, с. 176-177]. Так, при визначенні медичного критерію необхідно звертати увагу на ступінь виразності психічного розладу особи, здатність адекватно оцінювати свій психічний розлад, розуміти свій хворобливий стан і приймати свідоме рішення стосовно можливої участі у кримінальному судочинстві. Що стосується клінічних випадків медичного критерію, то до них можна віднести психози, які виявляються синдромами потьмарення свідомості, афектними, маячними (бредовими) та кататонічними розладами, що розвиваються як дефект внаслідок органічного ураження мозку або психічного захворювання, розумову відсталість (ступені імбецильності або тяжкої дебільності), глибокі розлади особистості. Але сам факт наявності психічного розладу не є підставою для визначення такої особи недієздатною у кримінальному процесі. Для цього необхідно констатувати частоту загострень, коливань та стабільності розладу психіки.

При формулюванні юридичного критерію необхідно виходити з того, що для реалізації своїх процесуальних прав особа повинна володіти так званою „збереженістю” своєї психічної діяльності і бути здатною сприймати і свідомо розуміти ситуацію, що склалася навколо, розуміти все, що відбувається, запам'ятовувати обставини, що мають значення для вирішення питання у кримінальній справі про притягнення винної особи до відповідальності, та здійснювати дії, які дозво-

ляють такій особі реалізовувати свої процесуальні права. Усі вищезазначені особливості вирішення питання про притягнення винної психічно хворої особи до кримінальної відповідальності є вирішальними при організації та проведенні судово-психіатричної експертизи, у висновку якої має бути констатація факту про ступінь кримінально-процесуальної дієздатності піддослідної особи: вона є збереженою, обмеженою чи виключеною. Але, на жаль, на сьогодні органи досудового слідства не ставлять подібних питань експертам-психіатрам, але останні деякою мірою дають відповідь на хвилююче нас питання про процесуальну дієздатність особи.

Висновки. Отже, виходячи з усього вищезазначеного, ми дійшли висновку, що для встановлення факту обмеженої осудності, неосудності чи осудності особи необхідно правильно скоригувати організацію проведення судово-психіатричних експертиз шляхом з'ясування питання про кримінально-процесуальну дієздатність особи, щодо якої органом досудового слідства порушено кримінальну справу, і її подальшу участь у досудовому слідстві та судовому процесі. Як видно із матеріалів вивчених кримінальних справ, то 36 осіб із 38, стосовно яких було порушено кримінальні справи за вчинення тяжких насильницьких злочинів, були покарані, а 2 unikнули кримінальної відповідальності у зв'язку із хворобливим станом психіки [7], а отже, проблема вивчення особи злочинця з психічними аномаліями є складною і багатогранною. Дослідження такої категорії особи злочинця можливе не лише за умови узагальнення точок зору кримінологів, але й фахівців у галузі кримінального права, кримінального процесу, криміналістики, загальної та юридичної психології, судової патопсихології та психопатології, тому що лише в комплексі всіх даних цих галузевих та міжгалузевих дисциплін можливо наблизитися до визначення більш конкретного портрета особи злочинця з певним психічним відхиленням.

Бібліографічні посилання

1. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 р. / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – К., 2002.
2. Основи законодавства про охорону здоров'я: Закон України від 19.11.1992 р.; Про психіатричну допомогу: Закон України від 22.02.2000 р.; Про державну виконавчу службу України: Закон України від 23.06.2005 р.; Про практику застосування судами примусових заходів медичного характеру та примусового лікування: Постанова пленуму Верховного Суду України від 03.06.2005 р. № 7; Про затвердження Типового положення про центр соціально-психологічної допомоги: Постанова Кабінету Міністрів України від 12.05.2004 р. № 608; Про затвердження нормативно-правових документів з окремих питань щодо застосування примусових заходів медичного характеру до осіб, які страждають на психічні розлади: Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 01.03.2002 р. № 215/6503; Про порядок застосування примусових заходів медичного характеру до осіб, які хворіють на психічні розлади і вчинили суспільно-небезпечні дії, у відділенні (палаті) для застосування примусових заходів медичного характеру з посиленням наглядом: Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 08.10.2001 р. № 397. – Режим доступу: // <http://www.rada.gov.ua>.
3. Колмаков П.О. К вопросу об уголовно-процессуальной правосубъектности ли-

ца, в отношении которого ведется дело о применении принудительных мер медицинского характера // Уголовный процесс. – № 1. – 2005. – С. 86.

4. *Строгович М.С.* Основные вопросы советской социалистической законности. – М., 1966.

5. *Шалгунова С.А.* Дослідження особи злочинця в кримінології // Науковий вісник Юридичної академії внутрішніх справ. – 2005. – № 4. – С. 291-296.

6. *Балабанова Л.М.* Судебная психопатология. – Режим доступа: <http://www.inter.criminology.org.ua>.

7. Матеріали вивчених автором 38 архівних кримінальних справ по Ленінському районному суду м. Запоріжжя.

Надійшла до редакції 07.09.2011

А.І. Богатирьов

здобувач

(Національна академія внутрішніх справ)

УДК 343.83

ВИТОКИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ПРОФЕСІЙНОЇ ДЕФОРМАЦІЇ ПРАЦІВНИКІВ ВИПРАВНИХ КОЛОНІЙ СЕРЕДНЬОГО РІВНЯ БЕЗПЕКИ

Зроблено аналіз витоків становлення та розвитку професійної деформації працівників виправних колоній середнього рівня безпеки.

Ключові слова: професійна деформація, розвиток, персонал, виправні колонії середнього рівня безпеки.

Проведен анализ истоков становления и развития профессиональной деформации сотрудников исправительных колоний среднего уровня безопасности.

Ключевые слова: профессиональная деформация, развитие, персонал, исправительные колонии среднего уровня безопасности.

The article is dedicated to analysis of origin and development of professional deformation at medium security level penal colonies.

Keywords: professional deformation, development, staff, medium security level penal colonies.

Постановка проблеми. Враховуючи особливі умови праці працівників виправних колоній середнього рівня безпеки (конфліктні ситуації із непередбаченим наслідком, спілкування із засудженими, ризик у прийнятті рішення, психічні та фізичні перевантаження тощо), цілком логічно припустити, що у цьому виді діяльності професійна деформація буде розвиватися особливо інтенсивно та масштабно.

Між тим співробітники виправних колоній середнього рівня безпеки у своїй професійній діяльності повинні підтримувати законність та припиняти будь-які порушення з боку засуджених, при цьому самі

вони не мають права переступити межі дозволеного.

Це створює, на нашу думку, додаткову складність щодо реалізації засобів впливу на виправлення і ресоціалізацію засуджених, які відбувають покарання у виправних колоніях середнього рівня безпеки. От чому співробітники виправних колоній середнього рівня безпеки в першу чергу потребують уваги у площині попередження професійної деформації.

Мета статті полягає у вирішенні проблеми професійної деформації працівників виправних колоній середнього рівня безпеки, тому що з цим пов'язана ефективність додержання законності у пенітенціарній системі України.

Безумовно, пошук ефективних методів виявлення професійної деформації у працівників виправних колоній середнього рівня безпеки, розкриття передумов її розвитку, а також корекція та профілактика цього процесу багато в чому зумовлюють успішність виконання своїх службових обов'язків і правомірність дій персоналу.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Проблемам професійної деформації як на теоретичному, так і на практичному рівні присвятили низку праць такі вітчизняні та зарубіжні вчені: О.М. Бандурка, І.Г. Богатирьов, В.В. Бедь, С.П. Безносков, М.Й. Варій, Д. Гарольд, Д. Грін, Ю.В. Голик, Є.В. Додін, А.В. Дулов, М.І. Ібрагімов, К.В. Злоказов, З.Р. Кісіль, Л.М. Колодкін, М.С. Корольчук, М.В. Костицький, Р.А. Кузнєцов, В.М. Крайнюк, Х. Лангерок, К. Леонгард, І.В. Максимов, Н.П. Матюхіна, В.С. Медведєв, В.В. Оксамитний, В.С. Олійников, О.Ю. Синявська, А. Сімковіч, Б.Г. Сьєдін, В.М. Столбовий, О.М. Столяренко, А.С. Сухов, С.Є. Раїнкін, О.Р. Ратінов, Л.Н. Терновський, Ю.А. Тихомиров, А.Н. Шатохін, А.І. Шестак та ін. Висновки вчених про правові та психологічні наслідки цього явища зумовлюють необхідність створення дієвої системи попередження професійної деформації та запровадження корекційних заходів на кожному етапі її виникнення і подальшого розвитку.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ретроспективний аналіз проблеми професійної деформації в контексті розвитку системи наукового знання, як, зрештою, і аналіз будь-якого іншого соціального явища, неможливий поза визначенням феномена виникнення і розвитку сучасних різновидів професійної деформації взагалі та професійної деформації працівників виправних колоній середнього рівня безпеки зокрема.

Своєрідність професійної діяльності працівників виправних колоній середнього рівня безпеки полягає в тому, що виконання ними посадових обов'язків здійснюється в ситуаціях з непередбачуваним результатом, із граничними психічними, фізичними перевантаженнями та ризиком, пов'язаним з підвищеною відповідальністю за свої вчинки, щоденним спілкуванням із засудженими, що доволі часто ви-

магає рішучих дій, тощо.

Ці специфічні особливості діяльності персоналу впливають на їх особистісні характеристики і можуть призвести до розвитку професійної деформації. У найбільш загальному вигляді наслідком даного феномена можуть бути такі прояви девіантної поведінки, які призводять до негативного соціального оцінювання, не співпадають із професійною етикою, спотворюють очікуваний позитивний імідж працівника. Ми погоджуємося з позицією З. Кісіль, що професійна деформація – це явище не сьогодення. Вона існувала завжди – в різних формах, детермінуючись різними чинниками, діючи в різних політичних та соціально-економічних умовах [1, с. 126].

На думку автора фундаментального наукового дослідження В.С. Медведєва, професійна деформація сучасних міліціонерів – це реальна й подеколи неминуча данина, котру «сплачує» людина за високий рівень домагань, пристрасне захоплення своєю діяльністю. Вчений дійшов висновку, що професійна деформація є комплексом своєрідних взаємопов'язаних змін окремих якостей і особистості в цілому, що виникають внаслідок виконання правоохоронних функцій. При цьому спостерігаються відмінності в інтенсивності впливу специфіки діяльності на розвиток професійної деформації у різних службах. Зокрема, найбільш інтенсивний негативний вплив спостерігається в карному розшуку, середній ступінь інтенсивності – в патрульно-постовій службі і слідстві, а низький ступінь інтенсивності – в паспортній і кадровій службах [2, с. 58].

Не можна не погодитися з професором С.В. Петковим, який зазначає: «...професійна деформація особистості працівників ОВС – це зміни в негативний бік професійних та особистих якостей деяких працівників під впливом умов і досвіду професійної діяльності. Вона виявляється у професійно-моральній, професійно-інтелектуальній, емоційно-вольовій і, як похідна, у сфері професійної діяльності».

До причин, які призводять до виникнення професійної деформації, С.В. Петков відносить такі: по-перше, деякі особливості правоохоронної діяльності, відносини з різноманітними категоріями людей при її здійсненні; по-друге, низький моральний рівень населення на обслуговуваній ділянці, вплив кримінального бізнесу, корупції, постійні службові контакти з кримінальним світом та асоціальними особистостями; по-третє, неефективне управління, нестабільність, невизначеність, непоінформованість, професійна неспроможність, недостатнє матеріально-технічне забезпечення працівників ОВС; по-четверте, конфліктні стосунки в процесі професійної діяльності; по-п'яте, особисті якості працівника, на які не звернули увагу кадрові апарати при прийомі його на службу, або які змінилися під час неї [4, с. 74-77].

Цікавим є підхід А.В. Буданова, який розглядає професійну де-

формацію у працівників органів внутрішніх справ у професійно-моральній, інтелектуальній і емоційно-вольовій сферах, а також у професійних діях. Чільне місце в працях А.В. Буданова посідає розгляд трьох основних груп факторів, які спричиняють професійну деформацію: факторів, зумовлених специфікою професійної діяльності, факторів особистісного характеру і факторів соціально-психологічного характеру [5, с. 56].

На думку професора М. Савчина, фактором особистісної деформації є зміни у психоемоційній сфері. Тому найбільш поширеними змінами функціонування цієї сфери у працівників міліції є недостатньо компенсована тривога, знижений фон настрою, негативне ставлення до життя, емоційний дискомфорт і фрустрація потреби у соціальному визнанні, любові і самореалізації [6, с. 145–152].

Водночас проведене нами дослідження професійної деформації працівників виправних колоній середнього рівня безпеки показує, що доволі часто їм притаманний підвищений рівень тривожності, репресивності при виконанні професійних обов'язків. Негативно позначаються на службовій діяльності і впливають на стереотип професійної поведінки дисфункційні наслідки емоційного вигорання. Так, домінуючими симптомами фази резистенції є неадекватне вибіркоче емоційне реагування і редукція професійних обов'язків. Безумовно, це і є підтвердженням прояву професійної деформації, що проявляється в послабленні вимогливості до себе, до виконання своїх службових обов'язків.

Деякі дослідники вважають, що професійна деформація є результатом невідповідності людини суспільній професійній нормі, появи жорстких професійних стереотипів, перенесення професійної ролі у сферу позаслужбових стосунків або впливу специфіки службової діяльності [7, с. 15].

Найбільш вагомим фактором, який сприяє розвитку професійної деформації, на думку К.В. Злоказова, В.А. Кузнєцова, В.С. Плетнікова, є організація, умови і досвід професійної діяльності працівників правоохоронних органів, а також засвоєння ними професійної ролі. Так, на думку російських дослідників, до особистісних причин, що сприяють виникненню професійної деформації, слід віднести «недостатній рівень професійних здібностей, недоліки позитивної мотивації стосовно діяльності; особливості перебігу професійних та вікових криз; неадекватну самооцінку і розуміння соціальної значущості власних професійних функцій» [8, с. 39].

Цікавою, але недостатньо аргументованою, є позиція, яка пов'язує будь-яке відхилення від правомірної поведінки з деформацією. Так, В.В. Оксамитний при характеристиці маргінальної поведінки виділяє чотири типи деформації: соціальну, соціально-моральну, соціально-правову і суто протиправну [9, с. 22]. Перша являє собою по-

рушення вимог вікових соціальних ролей, друга – порушення рольових приписів і моральних норм поведінки. Третя виявляється в порушенні правових норм, четверта – в численних правопорушеннях (у тому числі адміністративних і кримінальних).

О.Р. Ратінов вважав, що деформація в суспільній свідомості слугує соціально-психологічним джерелом злочинності [10, с. 225]. На думку В.М. Кудрявцева, остаточне значення має «деформація соціальних цінностей і уявлень про них», хоча в цілому соціальні деформації являють собою складний, багатоплановий процес, який має приховану зумовленість. Ми погоджуємося з позицією В.М. Кудрявцева, що поняття деформації можна застосовувати, з одного боку, до явищ суспільного життя, соціальних інститутів, а з іншого – до особистості, її стилю життя, внутрішнього світу [11, с. 3].

Професійна деформація починається з негативних змін у професійній діяльності та у поведінці, тобто на соціально-психологічному рівні. Таку ж думку висловлює ряд авторів, одностайно пов'язуючи професійну деформацію з негативними змінами соціально-психологічної структури особистості. До цього висновку доходять і деякі зарубіжні психологи.

Зокрема, Л.Н. Терновскі вважає, що професійна деформація особистості являє собою триваючий у часовому континуумі мультисегментний процес нехтувань (порушень) ментальних формацій особистості, що детермінують численні діяльнісні трансформації у професійній діяльності [12, с. 363-364]. Деформація професійного ества, на думку Д. Гріна, етимологічно полягає у вузькому етико-моральному сприйнятті, дискурсивному спрямуванні на стереотипні цілі, інтернальні щодо його професійного світосприйняття, що проявляється у опозиціонуванні останнього щодо сформованих суспільством аксіом діяльності (у конфронтаційному сприйнятті останніх) [13, с. 747-817].

Професійна деформованість насамперед починає виявлятися в самій особистості, потім через її поведінку відбивається на службовій діяльності і близькому оточенні. Особливості особистості і діяльності такого працівника виявляються по-різному і в багатьох поєднаннях; іноді гіпертрофований розвиток окремих рис може призвести до професійної непридатності даного працівника, до порушення ним закону чи аморальних дій. Отже, розвиток професійної деформації може негативно впливати на мотивацію службової поведінки співробітників виправних колоній середнього рівня безпеки.

Наявність негативних чинників професійної діяльності призводить до наростання невдоволеності собою, внутрішньої напруги, до почуття душевного дискомфорту та невпевненості у собі.

Результати проведеного нами дослідження показали, що професійна деформація реально існує серед працівників виправних колоній

середнього рівня безпеки із всіма негативними наслідками цього явища. Значною мірою її наявність, на нашу думку, пов'язана із:

– особливостями професійної діяльності працівників виправних колоній середнього рівня безпеки, які постійно перебувають в особливих умовах роботи;

– систематичним впливом злочинного середовища;

– формуванням стереотипів поведінки, типів реакцій, які в подальшому можуть призвести до аморальних вчинків, викривленню особистісних якостей.

Наслідком неврегульованості численних конфліктів інтересів у повсякденній діяльності співробітників виправних колоній середнього рівня безпеки є те, що поступово у них починають домінувати групові професійні мотиваційні стереотипи, значну частку яких складають «корисливі» мотиви. Ці пріоритети, які в подальшому спричиняють професійну деформацію, штовхають персонал до використання службового становища для вузькогрупового та індивідуального збагачення, провокування масового поширення хабарництва, конфронтації з нормами моралі і закону [3, с. 45].

Не можна не погодитися з професором С.П. Безносовим, який зазначає, що проблема професійної деформації майже зовсім не вивчена, хоча викликає значний інтерес і у теоретичному, і у прикладному плані [14, с. 139]. Наведені вище погляди вчених-правознавців та психологів щодо професійної деформації дають можливість дійти висновку, що найбільш поширені чинники, що спричиняють девіантну поведінку, традиційно поділяються на об'єктивні і суб'єктивні, серед яких ми виділяємо соціально-економічний, політичний, правовий, психологічний стани суспільства.

Висновки. Проблема професійної деформації працівників виправних колоній середнього рівня безпеки викликає стурбованість не лише у науковців, але й у Державній пенітенціарній службі України, що знаходить своє відображення у відомчих нормативно-правових актах. Через професійну неспроможність, черствість та байдужість до засуджених, моральну розбещеність окремих працівників виправних колоній середнього рівня безпеки продовжують мати місце непоодинокі випадки рукоприкладства, неслужбових відносин із засудженими тощо.

Бібліографічні посилання

1. Кісіль З.Р. Професійно-психологічна деформація та її врахування під час підготовки юридичних працівників у навчальних закладах МВС України // Вісник ЛьвДУВС. – 2007. – № 1. – С. 126-133.
2. Медведев В.С. Психология профессиональной деформации сотрудников органов внутренних дел: Дисс. ... д-ра психол. наук. – К., 1999.
3. Медведев В.С. Професійна деформація співробітників пенітенціарних установ. – К., 1996.
4. Петков С.В. Менеджмент в органах внутрішніх справ України: Монографія. – Д., 2007.

5. Буданов А.В. Психолого-педагогические пути преодоления профессиональной деформации сотрудников ОВД. – М., 1994.
6. Савчин М.В. Професійна особистісна деформація співробітників органів внутрішніх справ та деякі шляхи її профілактики // Вісник ЛьвДУВС. – 2005. – № 2. – С. 145-152.
7. Шалгунова С.А. Кримінально-правові та кримінологічні заходи попередження хабарництва серед співробітників органів внутрішніх справ: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 1999.
8. Злоказов К.В., Кузнецов Р.А., Плетников В.С. Профессиональная деформация сотрудников правоохранительных органов как предмет психолого-юридического анализа: Монография. – Екатеринбург, 2009.
9. Оксамытный В.В. Правомерное поведение личности. – К., 1985.
10. Ратинов А.Р. Социально-психологические аспекты юридической теории и практики // Прикладные проблемы социальной психологии. – М., 1983.
11. Кудрявцев В.Н. Механизмы социальной деформации // Вопросы философии. – 1989. – № 3. – С. 3-13.
12. Ternovsky L.N., Ternovskaya V.A. The professional deformation of the personality from the point of view of deontology // European Neuropsychopharmacology. – Elsevier, Amsterdam, 1995. – 5 (№ 3). – P. 363-364.
13. Stagner R. Aging in industry. // In J. Birren K. Handbook of the psychology of aging. – New York, 1985. – P. 747-817.
14. Безносков С.П. Профессиональная деформация и воспитание личности // Психологическое обеспечение социального развития человека. – СПб., 2004.

Надійшла до редакції 23.06.2011

І.І. Журова

здобувач

*(Харківський національний
університет внутрішніх справ)*

УДК 343.847

ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ВІДБУВАННЯ ПОКАРАННЯ З ВИПРОБУВАННЯМ

Проаналізовано правовий механізм звільнення від відбування покарання з випробуванням і визначено стратегічну та тактичну мету його здійснення.

Ключові слова: *правовий механізм, стратегічна та тактична мета, звільнення від відбування покарання з випробуванням.*

Проанализирован правовой механизм освобождения от отбывания наказания с испытанием и определены стратегическая и тактическая цели его осуществления.

Ключевые слова: *правовой механизм, стратегическая и тактическая цель, освобождение от отбывания наказания с испытанием.*

The article is dedicated to legal mechanism of conditional sentence and its strategic and tactical aims.

Keywords: *legal mechanism, strategic and tactical aims, conditional sentence.*

Постановка проблеми. Проведений нами аналіз законодавства, наукових публікацій та опитування працівників кримінально-виконавчої інспекції щодо правового механізму регулювання звільнення від відбування покарання з випробуванням показує, що його застосування з позицій законодавця, теорії кримінально-правових наук та практики його здійснення кримінально-виконавчою інспекцією передбачає дещо різну мету.

Мета статті відображає як теоретичний, так і практичний аспекти здійснення правового механізму щодо умовно засуджених, звільнених з випробуванням, тому що між спеціалістами різних юридичних наук не досягнуто єдиної думки щодо даного механізму, що негативно позначається на практиці функціонування кримінально-виконавчої інспекції за вказаною категорією засуджених, адже рівень повторних злочинів серед даної категорії у середньому становить близько 5–6 %.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Кримінально-виконавчий аспект визначення мети правового механізму регулювання щодо умовно засуджених, звільнених з випробуванням, розглядали І.М. Агзамов, І.Г. Богатирьов, С.В. Бородин, Г.В. Дровосєков, М.П. Журавльов, С.І. Комарицький, Л.Г. Крахмальник, Е.В. Лядов, Ф.Г. Максюков, С.А. Міхлін, А.К. Музеник, М.В. Ольховик, П.Ф. Пашкевич, О.І. Петров, І.С. Ретюнських, А.К. Романов, О.М. Ружников, П.І. Самошин, М.О. Стручков, О.В. Філімонов, О.С. Червоткін, І.В. Шмаров, В.О. Уткін, М.И. Якубович, І.С. Яковець та інші. Висновки частини зазначених авторів щодо мети механізму правового регулювання побудовані на основі радянського виправно-трудоного або сучасного російського кримінально-виконавчого законодавства та практики виконання умовного засудження. В Україні, на жаль, системного аналізу мети контролю за звільненими з випробуванням не здійснювалося.

Виклад основного матеріалу дослідження. Питання визначення механізму правового регулювання за звільненими з випробуванням досліджувалося теорією кримінального та кримінально-виконавчого права, кримінологією, наукою державного управління та іншими юридичними науками.

О.В. Філімонов відносить механізм правового регулювання за звільненими з випробуванням до досить самостійного елементу механізму кримінально-правового регулювання, що у ряді випадків замінює собою застосування заходів кримінальної відповідальності і покарання. На зв'язок механізму правового регулювання з системою попереджувального впливу на злочинність вказують А.К. Музеник, В.С. Устінов, В.О. Уткін, О.С. Червоткін та інші автори [2, с. 5859].

Слід зазначити, що механізм кримінально-правового регулювання

як за умовно засудженими, так і за звільненими з випробуванням відіграє важливу роль у процесі виконання і відбування кримінального покарання. Тому ряд авторів розглядають застосування механізму правового регулювання стосовно звільнених з випробуванням саме крізь призму досягнення мети виправлення і ресоціалізації засуджених. Однак єдності погляду щодо механізму правового регулювання як реалізації мети кримінального права, кримінальної відповідальності, кримінального покарання та режиму випробування вони не досягли.

Зокрема, О.О. Книженко вважає, що співвідношення цілей кримінальної відповідальності і покарання визначається формою реалізації. На її переконання, при звільненні від відбування покарання з випробуванням як однієї з форм реалізації кримінальної відповідальності на перший план виступають такі цілі кримінальної відповідальності, як виправлення засудженого і спеціальна превенція, що не виключає можливості досягнення загальної превенції [3, с. 114].

В.К. Дуюнов відстоює точку зору, згідно з якою кара є не тільки сутністю покарання, але й одночасно однією з її цілей, окрім якої іншими виступають відновлення соціальної справедливості та справедлива реакція держави на вчинення злочину, що має прояв у формі засудження, осуду і застосуванні передбачених законом правообмежень І.І. Митрофанов наполягає на тому, що мета кримінального права не може збігатися з метою кримінальної відповідальності, бо мета відображає волю законодавця, який вбачає у застосуванні звільнення з випробуванням мету виправлення і ресоціалізації особи, яка вчинила злочин, та запобігання злочинам [4, с. 114].

Виконання покарання, тобто кари, на думку М.О. Стручкова, виражається в режимі і має метою досягнення мети покарання, а застосування заходів виправно-трудового впливу – на досягнення мети виправлення і перевиховання, а також мети спеціального попередження. При цьому зазначений автор вважає, що мету загального попередження можливо досягнути тільки за допомогою покарання, кари, адже заходи виправно-трудового впливу, не маючи погрожувального ефекту, не здатні утримати людей від вчинення злочинів під страхом покарання [5, с. 146–149].

Отже, узагальнюючи викладене, можна констатувати, що метою правового механізму кримінально-правового регулювання є загальне і спеціальне запобігання вчиненню злочинів звільненими з випробуванням, виправлення засуджених та їх ресоціалізація, застосування до звільнених з випробуванням правообмежень як фактор відновлення соціальної справедливості.

Метою режиму випробування, який виступає частиною правового механізму забезпечення кримінального покарання та застосування заходів кримінально-правового впливу щодо звільнених з випробуванням, є: застосування нагляду як комплексу заходів для забезпечення виконання

умов випробування; застосування заходів попереджувального характеру для обмеження і позбавлення умов вчинення повторного злочину чи правопорушення; забезпечення умов виправлення засуджених.

Кримінально-виконавчий аспект визначення мети правового механізму кримінально-правового регулювання за звільненими з випробуванням відображає не тільки реалізацію цілей кримінальної відповідальності, але й забезпечення умов реалізації звільнення з випробуванням як застосованого заходу кримінально-правового впливу.

Контроль за поведінкою умовно засуджених являє собою систему заходів, що включають у себе нагляд і перевірку, спрямовані на встановлення відповідності поведінки цих осіб передбаченим законом вимогам протягом іспитового строку, завданням якого є попередження протиправної поведінки умовно засуджених шляхом комплексного застосування примусу і виховання. На думку О.М. Ружникова, контроль за поведінкою вказаної категорії осіб має специфічну, відмінну від цілей, властивих кримінальному покаранню, мету: підтвердження або, навпаки, спростування саме даних заходів кримінально-правового впливу стосовно того чи іншого засудженого [6, с. 82].

С.І. Комарицький вказує, що метою контролю за умовно засудженими є виконання ними покладених судом обов'язків, попередження правопорушень та виявлення й усунення причин і умов, що сприяють їх вчиненню [7, с. 9]. О.В. Філімонов вбачає спільність цілей і завдань спеціального контролю і адміністративного нагляду у співпаданні правообмежень, які мають право застосовувати при їх здійсненні [8, с. 36-37]. Як зазначає Е.В. Лядов, у практичній діяльності контроль трансформується в необхідність ретельного обліку здійснюваних засудженим правопорушень і своєчасної заміни випробування на реальне позбавлення волі тощо [9, с. 245].

Мету правового механізму кримінально-правового регулювання за особами, звільненими від відбування покарання з випробуванням, А.Х. Степанюк та І.С. Яковець визначають як забезпечення виконання покладених на них судом обов'язків, належної поведінки в громадських місцях та за місцем проживання. Стосовно звільнених від відбування покарання жінок, які мають дітей віком до трьох років, вказані автори додають до зазначеного переліку забезпечення ними належних умов виховання та догляду за дітьми [10, с. 548].

Контроль і нагляд за звільненими від відбування покарання з випробуванням передбачені як міжнародним, так і національним законодавством України. Зокрема, п. 10.1 розділу V Стандартних мінімальних правил Організації Об'єднаних Націй щодо заходів, не пов'язаних з тюремним ув'язненням (Токійські правила), схвалених 14 грудня 1990 р.у Генеральною Асамблеєю ООН, прямим чином вказує на мету нагляду за особами, щодо яких умовно не застосовано ви-

конання покарання, а саме: скорочення рецидиву правопорушень та сприяння включенню правопорушника в життя суспільства, тобто його ресоціалізація [11, с. 123].

Вказані положення Токійських правил знайшли своє відображення у п. 1 ст. 1 розділу I Європейської конвенції про нагляд за умовно засудженими особами або умовно звільненими особами 1964 р. У зазначеній нормі наголошується на «нагляді за суб'єктами злочину, який здійснюється, з одного боку, за допомогою заходів, здатних сприяти їхньому виправленню і їхній соціальній реадaptaції, і, з іншого – шляхом контролю за їхньою поведінкою з метою унеможливлення, якщо існують підстави, оголошення покарання або його виконання» [12].

Виходячи із завдання кримінального законодавства України, сформульованого у ч. 1 ст. 1 Кримінального кодексу України (далі – КК України), метою здійснення контролю за особами, звільненими з випробуванням, є запобігання вчиненню нових злочинів. При аналізі ст. 75 КК України опосередковано виокремлюється мета застосування звільнення особи від відбування покарання з випробуванням – виправлення особи, що вчинила злочин, за який КК України передбачає покарання у виді виправних робіт, службового обмеження для військовослужбовців, обмеження волі, а також позбавлення волі на строк не більше п'яти років.

Разом із цим слід зазначити, що ч. 2 п. 1 постанови Пленуму Верховного Суду України від 24 жовтня 2003 р. № 7 «Про практику призначення судами кримінального покарання» чітко вказує на кінцеву мету покарання, а саме виправлення та попередження нових злочинів [13, с. 31]. Пріоритет та первинний характер норм кримінального законодавства для його втілення і виконання через норми кримінально-виконавчого спонукає сформулювати висновок, що, керуючись метою кримінального покарання, слід мати на увазі й мету звільнення від відбування покарання, а також мету, що стоїть перед кримінально-виконавчою інспекцією у процесі здійснення контролю за особами, звільненими з випробуванням.

Пункт 1.4 Розділу IV Інструкції «Про порядок виконання покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, та здійснення контролю щодо осіб, засуджених до таких покарань» (затверджена наказом Державного департаменту України з питань виконання покарань Міністерства внутрішніх справ України від 19.12.2003 № 270/1560) вказує на мету здійснення контролю кримінально-виконавчою інспекцією за особами, звільненими з випробуванням, як на забезпечення виконання покладених на них судом обов'язків, належної поведінки в громадських місцях та за місцем проживання; щодо звільнених від відбування покарання жінок, які мають дітей віком до трьох років, – забезпечення ними належних умов виховання та догляду за дітьми [14, с. 242].

Ми погоджуємося з О.М. Звенигородським, що при здійсненні ко-

нтролю за звільненими з випробуванням співробітники кримінально-виконавчої інспекції не точно уявляють його стратегічну та тактичну мету [14, с. 242]. Опитані нами практичні працівники кримінально-виконавчої інспекції по-різному визначають мету контролю кримінально-виконавчої інспекції за особами, звільненими з випробуванням: 43,24 % вказують, що такою метою виступає детальний облік вчинених цими особами правопорушень і своєчасна заміна звільнення з випробуванням на реальне позбавлення волі; 35,14 % опитаних вважають метою контролю підтвердження або спростування застосування звільнення з випробуванням до того чи іншого засудженого; 21,62 % опитаних вказує на мету контролю, яка співпадає з нормами ч. 2 ст. 50 КК України, тобто кара, виправлення та запобігання вчиненню нових злочинів.

На думку 71 % респондентів, мета контролю за особами, звільненими з випробуванням, вірно визначена кримінально-виконавчим законодавством України як виправлення, а завдання – як забезпечення виконання обов'язків, які на них покладені судом, та контроль за їх поведінкою у громадських місцях та за місцем проживання.

Висновки. Дослідження мети правового механізму регулювання за поведінкою звільнених з випробуванням з позиції системного аналізу різних юридичних наук дає перспективу визначити питання про ступінь самодостатності даного механізму при досягненні його мети, співвіднести його мету з метою соціального (громадського) контролю. У практичному вимірі важливим є встановлення критеріїв ефективності контролю кримінально-виконавчої інспекції, від якої залежить ступінь досягнення мети звільнення з випробуванням (виправлення, невчинення нових злочинів, безумовне і повне за обсягом виконання покладених судом на особу обов'язків), а також розвиток форм взаємодії з органами державної влади, місцевого самоврядування, громадськими формуваннями.

Бібліографічні посилання

1. Музеник А.К., Уткин В.А., Филімонов О.В. Условное осуждение и отсрочка исполнения приговора. – Томск, 1990.
2. Книженко О.О. Звільнення від відбування покарання з випробуванням за кримінальним правом України: Дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 2003.
3. Митрофанов І.І. Сучасні підходи до розв'язання проблем реалізації кримінальної відповідальності // Юридична Україна. – 2009. – № 11-12.
4. Стручков Н.А. Курс исправительно-трудового права: Проблемы Особенной части. – М., 1985.
5. Ружников А.Н. Цели контроля за поведением условно осужденных и лиц, в отношении которых применена отсрочка исполнения приговора, и основные средства их достижения // Применения наказаний, не связанных с лишением свободы: Сб. научн. трудов ВНИИ МВД СССР. – М., 1989.
6. Комарицкий С.И., Ружников А.Н. Порядок и условия исполнения условного осуждения и отсрочки исполнения приговора: Учеб. пособие. – М., 1987.
7. Филімонова О.В. Посткриминальный контроль: (теоретические основы правового регулирования). – Томск, 1991.

8. *Лядов Э.В.* Условное осуждение к лишению свободы как институт уголовного и уголовно-исполнительного права: Дис. ... канд. юрид. наук. – Рязань, 2001.

9. Кримінально-виконавчий кодекс України: Науково-практичний коментар / Сепанюк А.Х., Яковець І.С.; За заг. ред. Степанюка А.Х. – 2-е вид., доп. і перероб. – Х., 2008.

10. *Трубников В.М., Шинкарьов Ю.В.* Збірник нормативних актів з кримінально-виконавчого права України. – Х., 2008.

11. Про приєднання України до Європейської конвенції про нагляд за умовно засудженими або умовно звільненими правопорушниками, 1964 рік: Закон України // ВВР України. – 1995. – № 31. – Ст. 247.

12. Постанови Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах (Серія: «Кодекси і закони України»). – К., 2005.

13. Кримінально-виконавче законодавство України. Кримінально-виконавчий кодекс України. Нормативно-правові акти / Упоряд. В.С. Ковальський, Ю.М. Хахуда. – К., 2005.

14. *Гараицук В.М.* Теоретико-правові проблеми контролю у державному управлінні: Дис. ... доктора юрид. наук. – Х., 2003.

Надійшла до редакції 01.07.2011 р.

Д.О. Зубов

здобувач

*(Харківський національний
університет внутрішніх справ)*

УДК 343.814

ІСТОРИКО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧИХ УСТАНОВ ВІДКРИТОГО ТИПУ

Запропоновано історико-правове дослідження кримінально-виконавчих установ відкритого типу.

Ключові слова: *історико-правове дослідження, кримінально-виконавчі установи відкритого типу, обмеження волі.*

Предлагается историко-правовое исследование уголовно-исполнительных учреждений открытого типа.

Ключевые слова: *историко-правовое исследование, уголовно-исполнительные учреждения открытого типа, ограничение свободы.*

The article is dedicated to historical and law research of the open-type criminal-executive institutions.

Keywords: *historical and law research, open-type criminal-executive institutions, limitation of liberty.*

Постановка проблеми. Сучасна тенденція розвитку вітчизняного кримінального і кримінально-виконавчого законодавства полягає у гуманізації правовідносин у сфері покарань і спирається на певний історичний досвід, який показує, що немає і не може бути наукового уявлення чи наукової гіпотези, слухних для всіх часів. Історію розвитку

покарання у виді обмеження волі слід аналізувати у зв'язку з конкретною історичною обстановкою і неодмінно зіставляти з реальними фактами, виявляючи при цьому зв'язок теорії і практики, інтересів суспільства і держави щодо мети кримінального покарання [2, с. 79].

Останнє дозволить уникнути помилок при удосконаленні законодавства, що регулює діяльність виправних центрів як суб'єктів виконання покарання у виді обмеження волі. Тому існуючий сьогодні в Україні комплекс заходів з удосконалення правових засад реалізації кримінальної і кримінально-виконавчої політики в якості вихідної бази обов'язково повинен спиратися на попередню практику виконання кримінальних покарань.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Слід зазначити, що питанням виконання кримінальних покарань приділяли увагу такі дослідники кримінально-виконавчого права, як В.А. Бадира, І.Г. Богатирьов, О.В. Беца, Є.М. Бодюл, М.Я. Гуцуляк, Т.А. Денисова, О.М. Джу́жа, А.В. Кирилюк, О.Г. Колб, В.О. Корчинський, А.С. Крилов, В.А. Львовчкін, М.П. Мелентьєв, В.О. Меркулова, М.О. Селєзньов, А.Х. Степанюк, В.М. Трубніков, С.Я. Фаренюк, С.І. Халимон, С.В. Царюк та ін.

Розбудова демократичної, соціальної, правової держави та прагнення України увійти повноправним членом у міжнародне співтовариство зумовлюють перегляд окремих напрямів державної політики, у тому числі політики у сфері виконання кримінальних покарань. Пріоритетами цієї діяльності є докорінна зміна існуючих кримінально-виконавчих правовідносин та їх урегулювання відповідно до вимог Конституції України і міжнародно-правових актів. За таких умов серед багатьох теоретичних і практичних завдань, які потребують розв'язання, своєю актуальністю і новизною виділяється розробка правових і організаційних засад виконання і відбування покарання у виді обмеження волі.

Мета. Необхідність дослідження зазначеної проблеми зумовлюється низкою обставин. З одного боку, це пов'язано із введенням у сучасну юридичну науку нового виду кримінального покарання у виді обмеження волі. З іншого – існує потреба теоретичного аналізу основних положень чинного законодавства щодо функціонування виправного центру як суб'єкта виконання покарання у виді обмеження волі та розробки науково обґрунтованих рекомендацій з його удосконалення. Актуальність дослідження зумовлена також новизною досліджуваного напрямку і практичною значимістю результатів діяльності виправних центрів, завдання яких – вирішення проблем виправлення і ресоціалізації засуджених, які перебувають у них на обліку.

Виклад основного матеріалу дослідження. Прийнято вважати, що у перші роки після Жовтневої революції відбувся злам царської тюремної системи і була сформульована принципово нова концепція

покарання у виді позбавлення волі. Але це не зовсім так, оскільки багато нормативних положень, прийнятих до 1917 р., незважаючи на проголошення нового курсу, включалися в правові акти спочатку Тимчасового уряду, а потім і радянської держави. Інша річ, що після 1917 р. змінилися акценти, особливості, обґрунтування тих чи інших заходів, пов'язаних з позбавленням волі, призначенням строків покарань і умовами їх відбування для різних категорій злочинців. У цю галузь радянська держава справді привнесла низку істотно нових принципів, зумовлених класовим підходом [4, с. 45].

Як зазначає у власному дослідженні Є.М. Бодюл, принципи виконання кримінальних покарань і система місць позбавлення волі у ті роки прямо залежали від політичної ситуації і нормативних актів, що приймалися у зв'язку з цим. Після прийняття постанови РНК від 5 вересня 1918 р. "Про червоний терор" зросла кількість "класових ворогів", яких цією постановою пропонувалося "ізолювати в концентраційних таборах". Стала гостро відчуватися нестача місць ув'язнення, у зв'язку з чим була видана постанова РНК УРСР від 12 жовтня 1920 р. "Про табори примусових робіт" [3, с. 13-18]. У цих установах трималися особи, щодо яких виконувалися рішення надзвичайних комісій, революційних трибуналів, народних судів та інших радянських органів.

Як показує історико-правове дослідження, у таборах того періоду створювалися спеціальні майстерні, де виконувалася примусова праця; крім цього, ув'язнені могли працювати і без конвою за межами табору. Слід усвідомити у порівнянні з сучасним станом ставлення засуджених до праці, що праця засуджених у таборах оплачувався за ставками місцевих профспілок. Із зароблених коштів вираховувалася вартість витрат на утримання самих ув'язнених, а також адміністрації табору і охорони [5, с. 308]. Режим тримання ув'язнених у таборах був досить м'яким. Усім ув'язненим щотижня у неділю надавалося право побачень із найближчими родичами, з іншими особами побачення могли проводитися з особливого дозволу адміністрації. Більше того, тим, хто виявляв працьовитість, дозволялося жити на приватних квартирах, звідки вони повинні були прибувати в табір у встановлений час для розподілу на роботу. Строк ув'язнення таким засудженим міг бути скорочений.

Важливою подією для української виправно-трудової системи слід вважати розробку виправно-трудового законодавства УРСР, яке успішно було завершено у 1920 р. Водночас Центральний каральний відділ Народного комісаріату юстиції розгортає широку нормотворчу діяльність. Так, 10 липня 1920 р. Колегія НКЮ затвердила "Тимчасову інструкцію про позбавлення волі як про міру покарання і про порядок відбування такої", у якій були не лише закріплені результати організаційно-правової діяльності щодо створення нової системи місць позбавлення волі, а й визначені завдання і функції цих установ, їх

структура та правове становище. Інструкція також скасовувала старі царські нормативні акти в галузі виконання покарань [11, с. 118].

У січні 1921 р. на Всеукраїнському з'їзді завідуючих губернськими і повітовими каральними відділами після обговорення питання “Про каральну політику Радянської влади” була прийнята резолюція, в якій з'їзд визнавав “необхідним перейти до нових типів місць позбавлення волі – сільськогосподарських колоній і реформаторіїв”. Завдання створювати сільськогосподарські колонії також було поставлено на засіданні Всеукраїнського ЦВК 15–16 серпня 1923 р. У колоніях повинні були триматися менш небезпечні злочинці, переважно з пролетарського середовища – робітники, селяни, червоноармійці, причому особи, які вчинили злочини вперше і засуджені не більше ніж на п'ять років.

Відповідно до прийнятих рішень кількість нових видів місць позбавлення волі почало помітно зростати. Так, якщо на початку 1921 р. в УРСР було 90 домів примусових робіт, 19 концтаборів, 6 реформаторіїв для неповнолітніх правопорушників і 5 колоній, з яких лише одна сільськогосподарська, то у 1924 р. кількість домів примусових робіт скоротилася до 58, у 1925 р. – до 50, а кількість реформаторіїв – до 2. До 1 жовтня 1923 р. кількість сільськогосподарських колоній збільшилася до 13, у 1924 р. – до 24, у 1926 р. – до 42, а концентраційні табори були остаточно ліквідовані [12, с. 187].

Колонії полегшеного режиму проіснували до прийняття нового Положення про виправно-трудова колонії і тюрми 1961 р., коли знову була зроблена чергова і, на наш погляд, дуже необґрунтована спроба відмовитись від установ відкритого типу. Проте потреба в таких установах почала відчуватися вже досить швидко. Скасування на початку 1960-х років для деякої частини засуджених умовно-дострокового звільнення сприяло пошуку альтернативи, здатної при тривалих строках позбавлення волі стимулювати їх до виправлення [12, с. 34]. З точки зору адаптації цих осіб потрібно було знайти таку форму дострокового звільнення, при якій засуджені заключну частину строку покарання готувалися б жити серед вільних громадян і разом з тим перебували б певний час під контролем держави. Не останню роль тут відігравали й економічні інтереси.

Для вирішення цих завдань у 1962 р. в Казахстані було створено експериментальні колонії-поселення, досвід роботи яких дістав своє відображення в Указі Президії Верховної Ради УРСР від 30 березня 1964 р., за яким існуюча система виправно-трудова установ доповнювалась виправно-трудова колоніями-поселеннями для осіб, які твердо стали на шлях виправлення.

Це рішення в цілому відповідало державним і суспільним інтересам. Слід погодитися з І.Г. Богатирьовим, що поява колоній-поселень сприймалася більшістю вчених як створення виправно-трудова ус-

танов нового перехідного типу, а деякі з них навіть вважали, що колонії-поселення продовжували розвиток перехідно-трудоових домів 1920-х років [2, с. 234].

У 1974 р. були внесені доповнення до ст. 23 Основ кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік, згідно з якими передбачалося умовне засудження на строк від одного до трьох років з обов'язковим залученням до праці в місцях, встановлених органами, що видають виконанням вироку. Усі ці заходи сприяли деякому скороченню кількості засуджених у виправно-трудоових колоніях, поліпшенню їх трудової зайнятості й адаптації після звільнення.

Ось чому Указ Президії Верховної Ради СРСР від 8 лютого 1977 р. "Про внесення доповнень і змін в Основи виправно-трудоового законодавства Союзу РСР і союзних республік" [9, с. 27] став закономірним підсумком удосконалення кримінального законодавства, свідченням послідовності і гуманізму виправно-трудоової політики. У цьому Указі законодавець зберіг основні положення Указу від 20 березня 1964 р. і врахував досвід, накопичений в результаті його застосування, а також деяких указів про одноразове умовне звільнення з місць позбавлення волі.

Слід зазначити, що на розвиток інституту обмеження волі та його виконання суттєво вплинула Постанова Кабінету Міністрів Української РСР № 88 від 11 липня 1991 р. "Про Основні напрями реформи кримінально-виконавчої системи в Українській РСР", яка з метою диференціації та індивідуалізації порядку й умов виконання (відбуття) кримінальних покарань передбачала у розроблюваних на той час Кримінальному і Кримінально-виконавчому кодексах Української РСР наявність установ: відкритого типу для тримання засуджених до обмеження волі; напівзакритого типу (колонії) для тримання засуджених до позбавлення волі; закритого типу (тюрми) для тримання засуджених до позбавлення волі з числа особливо небезпечних рецидивістів, а також для засуджених, переведених із установ виконання покарання [10, с. 79].

Слід зазначити, що серед основних напрямів реформування Державної пенітенціарної служби України окрема увага приділялась поетапній зміні умов тримання засуджених залежно від ступеня їх виправлення відповідно до принципів відбування покарання. З цією метою передбачалося провести експериментальну перевірку можливостей поетапної зміни умов тримання засуджених та розробити правову і методичну основу функціонування в колоніях дільниць (територій): адаптації, діагностики і розподілу; безконвойне тримання засуджених, підготовки їх до звільнення та проживання на волі; трудового і житлового влаштування; оздоровчо-профілактичних (відпочинок, лікування, трудова відпустка) заходів [8, с. 82].

Ці дані свідчать про те, що переважна більшість засуджених до позбавлення волі почала переводитись на полегшені умови тримання відповідно до ст. 46 ВТК України безпосередньо в межах однієї установи. До речі, наприкінці 1920-х років професор М.М. Ісаєв вважав невиправданим існування “особливих” перехідно-трудоових домів, мотивуючи це технічними проблемами створення їх мережі, і пропонував створювати в загальних виправно-трудоових домах серед ув’язнених вищого розряду “перехідні відділення” [11, с. 282]. На нашу думку, тимчасові дільниці-поселення за своєю природою наближалися до перехідних тюрем ірландської пенітенціарної системи, оскільки також були покликані ліквідувати набуту у місцях позбавлення волі пасивність, привчали засуджених до вільного життя і перевіряли їх виправлення.

Подальший розвиток тимчасових дільниць-поселень був відображений у Законі України від 11 січня 2001 р. “Про внесення змін до Виправно-трудоового кодексу України”. Цим Законом у ст. 13 ВТК України слова “колонії-поселення для осіб, які твердо стали на шлях виправлення” були виключені, а останнє речення ч. 2 ст. 21 ВТК України викладено у такій редакції: “У різних колоніях-поселеннях тримають засуджених, яких направлено відповідно до вироку суду в колонії-поселення для осіб, що вчинили злочини з необережності, та засуджених, яких направлено відповідно до вироку суду, чи переведено у порядку, передбаченому ст. 46 цього Кодексу, в колонії-поселення для осіб, що вчинили умисні злочини”.

Тобто інститут колоній-поселень зменшився на один вид колоній-поселень – колонії-поселення для осіб, які твердо стали на шлях виправлення [5, с. 472]. Однак на цьому організаційно-структурні зміни в системі установ відкритого типу не завершилися. Подальші економічні, соціальні та політичні перетворення в державі зумовили прийняття 5 квітня 2001 р. нового КК України, який у ст. 51 встановив нову систему кримінальних покарань.

Новий КВК України, прийнятий Верховною Радою України 11 липня 2003 р., передбачає принципово нову класифікацію установ виконання покарань. Так, відповідно до ст. 11 КВК України до установ виконання покарань належать арештні доми, кримінально-виконавчі установи, спеціальні виховні установи. Кримінально-виконавчі установи, в свою чергу, поділяються на кримінально-виконавчі установи відкритого типу (виправні центри) і кримінально-виконавчі установи закритого типу (виправні колонії) [1, с. 54].

Далі у ст. 16 КВК України встановлюється, що виправні центри виконують покарання у виді обмеження волі стосовно осіб, засуджених за злочини невеликої та середньої тяжкості, а також засуджених, яким цей вид покарання призначено відповідно до статей 82, 389 КК України. Стаття 56 КВК України також називає виправні центри в

якості місць відбування покарання у виді обмеження волі, встановлюючи, що особи, засуджені до обмеження волі, відбувають покарання у виправних центрах, як правило, у межах адміністративно-територіальної одиниці відповідно до їх постійного місця проживання до засудження. Порядку і умовам виконання покарання у виді обмеження волі присвячена глава 13 КВК України [1, с. 42].

Висновки. На підставі вищевикладеного можна дійти висновку, що після прийняття нового КВК України вітчизняній кримінально-виконавчій системі стали властиві такі форми відкритих установ, як кримінально-виконавчі установи відкритого типу (виправні центри) та дільниці соціальної реабілітації виправних колоній. Дослідження становлення та розвитку виправного центра як суб'єкта виконання покарання передбачає вивчення низки нормативно-правових актів, прийнятих у різні періоди діяльності органів і установ Державної кримінально-виконавчої служби України.

Бібліографічні посилання

1. Кримінально-виконавчий кодекс України: Чинне законодавство зі змінами та допов. станом на 1 берез. 2010 р.: Офіц. текст. – К., 2010.
2. *Богатирьов І.Г.* Кримінально-виконавче право України: Підруч. – К., 2008.
3. *Бодюл Є.М.* Правові та організаційні засади виконання покарання в кримінально-виконавчих установах відкритого типу: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2005.
4. Хрестоматія з історії пенітенціарної системи України / Упор. Г.О. Радов, І.І. Резнік. – К., 1998. – Т. 1. – Ч. 2.
5. Кримінально-виконавче право України: Підруч. / О.М. Джужа, І.Г. Богатирьов, О.Г. Колб, В.В. Василевич та ін.; За заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О.М. Джужі. – К., 2010.
6. *Бандурка А.М., Севастьянов В.П.* Правовое положение осужденных к лишению свободы: Пособие. – Х., 1997.
7. Збірник нормативних документів і методичних рекомендацій з питань організації виховної та соціально-психологічної роботи серед осіб, засуджених до позбавлення волі / Уклад. С. Сколов, Ю. Олійник, О. Янчук. – К., 2002.
8. *Львовчкін В.* Втілення міжнародних стандартів з прав і свобод засуджених до позбавлення волі у кримінально-виконавче законодавство України // *Право України.* – 2002. – № 2. – С. 24-25.
9. *Степанюк А.Х., Трубніков В.М.* Виконання покарання у вигляді позбавлення волі й особливості постпенітенціарної адаптації звільненого: Навч. посібник. – К., 1993.
10. *Львовчкін В., Осауленко О.* Проблеми реалізації нового кримінального законодавства кримінально-виконавчою системою // *Право України.* – 2001. – № 11.
11. *Резнік І.І.* Історія кримінально-виконавчої системи і законодавства України // *Кримінально-виконавче право України: Навч. посібник.* – К., 2002.
12. *Рудник В.І.* Позбавлення волі: негативні наслідки та заходи їхньої нейтралізації: Монографія. – К., 1999.

Надійшла до редакції 14.07.2011

О.В. Ларіна

здобувач

(Харківський національний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.712

ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ЗАКОНОДАВСТВА, ЩО ВСТАНОВЛЮЄ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ГРАБІЖ

Розглянуто основні питання розвитку законодавства про кримінальну відповідальність за грабіж та визначення ознак грабежу як кримінально-правової категорії.

Ключові слова: грабіж, розбій, викрадення, насильство, крадіжка.

Рассмотрены основные вопросы развития законодательства об уголовной ответственности за грабеж и определения признаков грабежа как уголовно-правовой категории.

Ключевые слова: грабеж, разбой, похищения, насилие, кража.

Principle issues of legislation development about criminal amenability of robbery and definition of robbery badge as criminal and juridical criteria are analyzed.

Keywords: robbery, banditry, kidnap, violence, theft.

Постановка проблеми. Історико-правовий (генетичний) метод, який використовується при з'ясуванні історичних витоків і генезису кримінально-правових норм та дослідженні етапів розвитку кримінального законодавства, є одним із основних методів науки кримінального права, за допомогою яких пізнаються явища реальної дійсності, що становлять предмет науки [1, с. 94]. Використання цього методу має важливе значення при з'ясуванні змісту такої кримінально-правової категорії, як грабіж, оскільки поняття «грабіж», «грабіжник» відомі людству, але їхній зміст протягом історії був не завжди одноковим у законодавстві.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Вирішенню проблем кримінально-правової характеристики грабежу присвячений істотний пласт наукових досліджень. Значний внесок зроблено працями таких дослідників, як Г.М. Борзенков, Л.Д. Владимиров, В.А. Гаухман, Є.Б. Галкін, П.І. Гришаєв, О.І. Гуров, М.Д. Дурманов, В.П. Ємельянов, М.Й. Коржанський, Г.О. Кригер, Б.А. Курінов, Ю.О. Ляпунов, П.С. Матишевський, В.О. Навроцький, Б.С. Никифоров, А.О. Пінаєв, О.О. Піонтковський, С.В. Познишев та ін. Особливу увагу історичному аспекту приділяв О.О. Горішній, який в дисертаційному дослідженні розглядав питання кримінально-правових категорій, зокрема розбою. Стосовно історично-правового аналізу законодавства, яке встановлює відповідальність за грабіж, зазначимо, що це питання потребує

подальшого вивчення. Визначенню поняття грабежу приділялася велика увага вченими, але, як правило, дослідження були присвячені питанням чинного закону про кримінальну відповідальність за грабіж.

Метою цієї статті є здійснення історико-правового аналізу розвитку законодавства про кримінальну відповідальність за грабіж та визначення грабежу як кримінально-правової категорії.

Виклад основного матеріалу дослідження. Формуванню кримінально-правових норм, виробленню конкретних дефініцій та їх розміщенню в Особливій частині КК передував тривалий період розвитку правової думки, який відбився на історії становлення національної правової системи. Найважливіша роль у формуванні норми про відповідальність за грабіж належить розвитку кримінально-правових норм про злочини проти власності. Тому поняття, систему й окремі види злочинів проти власності неможливо правильно оцінити без звертання до історичних першоджерел права.

Протягом століть тривав поступальний розвиток норм про відповідальність за злочини проти власності, зокрема за грабіж. Відомі пам'ятки законодавства, які діяли на території України, не використовували такої категорії, як «грабіж». В історичних пам'ятках згадуються терміни «красти», «украсти», «татьба», які певним чином відповідали сучасному поняттю «викрадення». Мабуть, першою кримінально-правовою нормою, що регулювала відповідальність за викрадення чужого майна, була ст. 6 договору руських з греками при князі Олегові 911 р. (за Іпатіївським списком): «6. Аще украдет Руснь что либо у Христьянина, и паки Христьянинь у Русина, и ять будет вь томь час тать, егда татьбу створить, оть погубившаго что любо, аще приготовится татьбу творяй и убиень будет: да не възшется смерть его ни оть христьянь, ни оть Руси, но паче убо да възметь свое, иже погубиль. И аще вьдась руц украдый, да яп будет тьмь же, у него же будеть украдено, и связань будеть, и отдасть то, же смь створить, и створить трижды о семь» [3, с. 4].

І хоча цей договір не вживає такого терміна, як «грабіж», на думку І.Ф. Реверса (1826 р.), договір князя Олега 911 р. вже виділяв окремий вид татьби – явне відбирання чужої речі (грабіж) [3, с. 4]. Серед істориків нема єдності думок щодо повного визначення змісту цієї норми, однак її значення важко переоцінити. Саме з неї бере свій початок розвиток вітчизняного писаного кримінального права, що регулює відповідальність за грабіж.

Псковська Судова грамота (1397 – 1467 рр.), що встановлювала норми кримінального права та діяла на території Московії, вже розрізняла із татьби крадіжку, грабіж, розбій та «наход» (ст.ст. 1, 7, 20, 34 та інші). Так, у ст. 1 цього закону було зазначено: «Се суд княжей, ож клеть покрадут за замком или сани под полстью или воз под титягою или лодью под палубы, или вь яме или скота украдают или сено свер-

ху стога иматъ, то все суд княжой, а продажи 9 денег, а разбой, наход, грабеж 70 гривен, а княжая продажа 19 денег, да 4 денги и посаднику» [4, с. 331–332].

Судебник Казимира IV (1550 р.) не тільки встановлював відповідальність за грабіж (ст. 25), але і відокремлював його від розбою: «25. А который ищае взыщет бою и грабежу, и ответчик скажет: бил, а не грабил, и ответчика в бою обвинити и бесчестие на нем взяти; а в пене, посмотри по человеку, что государь укажет; а в грабеже суд и правда, а во всем не обвинити; а скажет, что грабил, а не бил, и на том грабеж доправити, что скажет грабил; а в пене, посмотри по человеку, что государь укажет; а в бою суд и правда...» [4, с. 101].

Після приєднання частини України до Московської держави в 1654 р. на території Гетьманщини, Лівобережжя була поширена дія Соборного Уложення 1649 р., яке не тільки передбачало відповідальність за грабіж, але і встановлювало його види – простий та кваліфікований [5, с. 230-247].

Тривалий час (1743 – 1840 рр.) на території Лівобережної України мав чинність закон під назвою «Права, за якими судиться малоросійський народ». Цей закон не тільки розмежовував між собою крадіжку та грабіж, але встановлював покарання у главі 22 «О грабежах, разных шкодах и за это о наказаниях» за різні види грабежу. Так, Артикул 1 передбачав страту за «воровство с поличным или без поличного, если кража выше 20 рублей», а для злодіїв, які «...крадутъ разные вещи и явно похища, убъгають...», артикул передбачав покарання у вигляді «бить розгами или плетьми» [6, с. 430].

Слід вказати і на те, що окремо передбачалося покарання за грабіж «шляхтича или человека воинского звания либо их женам» (Артикул 3) та «человека какого-либо звания (Артикул 4).

Норми, що встановлювали відповідальність за грабіж, були передбачені також Артикулом військовим від 1715 р. Петра Першого (далі – Артикул). Цей Артикул перш за все призначався для військовослужбовців і повинен був застосовуватися військовими судами. Проте до підсудності військових судів належали справи не тільки військовослужбовців, але й осіб, причетних до армії та обслуговуючих її [7, с. 317]. Необхідно зазначити, що вперше в Артикулі військовому з'явилися такі терміни: злочин, злочинець (російською мовою – преступление, «преступитель», преступник) [7, с. 329, 334], якими Артикул замінив колишні, характерні для Судебників, Соборного Уложення та інших законів, терміни «воровство», «вор».

Глава 21 Артикулу «О зажигании, грабительстве и воровстве» встановлювала відповідальність за грабіж. Проте цей закон не тільки встановлював відповідальність за грабіж, але і виокремлював як окремі його види ненасильницький грабіж (Артикули 182 і 183) – «Ежели с не-

вооруженной рукою чинится», – та насильницький грабіж (Артикул 185) – «Кто людей на пути, и улицах вооруженною рукою нападет, и оных силою ограбит или побьет, поранит или умертвит...» [7, с. 361].

Уложення про покарання кримінальні та виправні від 1845 р. (далі – Уложення) передбачало відповідальність за грабіж. Так, грабіж згідно з цим законом являв собою, по-перше, відбирання майна із застосуванням насильства, що було небезпечним для життя чи здоров'я, або свободи, або з погрозою, по-друге, відкрите викрадення майна в присутності власника або інших осіб (ст. 2139).

На відміну від Уложення 1845 р., Уложення 1903 р. не використовувало терміна «грабіж». Проте відповідальність за його вчинення була передбачена (ст. 258 глави XXXII «О воровстве, разбое и вымогательстве»). Таємне або відкрите викрадення чужого майна з метою присвоєння охоплювалося єдиним поняттям «воровство».

Мабуть, першим документом радянської правової системи, що встановлював відповідальність за грабіж, була Постанова Всеросійського центрального виконавчого комітету (далі – ВЦВК) від 20 червня 1919 р. «Про вилучення із загальної підсудності у місцевостях, оголошених на військовому становищі». Цей документ надавав Всеросійській надзвичайній комісії і губернським надзвичайним комісіям право безпосередньої розправи аж до розстрілу за контрреволюційні злочини, навмисні пошкодження залізничних шляхів, бандитизм, розбій, озброєний грабіж, а також за «злом радянських і суспільних складів і магазинів з метою розкрадання» [9, с. 124-126].

Циркуляр Народного комісара юстиції (далі – НКЮ) від 05 березня 1921 р. «Про однакове розуміння деяких найважливіших злочинів та їх підсудності» дав визначення грабежу як «відкрите заволодіння чужим майном за допомогою насильства». Під час грабежу насильство не повинно було бути небезпечним для життя та здоров'я [9, с. 124-126].

Кримінальний кодекс Української Соціалістичної Радянської Республіки (далі – КК УСРР) від 23 серпня 1922 р. визначив грабіж як відкрите викрадення чужого майна в присутності особи, яка володіє, користується чи особи, яка відає ним, але без насильства над її особою (ст. 182 КК УСРР). Цей закон передбачав два види грабежу. Простий грабіж, тобто «відкрите викрадення чужого майна в присутності особи, що володіє або користується ним, але без насильства над його особистістю», карався примусовими роботами або позбавленням волі на строк до одного року (ст. 182 КК УСРР). Більш небезпечним видом був «грабіж, поєднаний з насильством, що не є небезпечним для життя й здоров'я потерпілого», що карався позбавленням волі на строк не нижче трьох років з суворою ізоляцією (ст. 183 КК УСРР).

Слід зазначити, що у роки Другої світової війни було видано низку законодавчих актів, які певним чином передбачали відповідальність за

грабіж. Так, Укази Президії Верховної Ради СРСР від 04 червня 1947 р. «Про кримінальну відповідальність за крадіжку державного і громадського майна» [11] та «Про посилення охорони індивідуальної власності громадян» [12] визнавали крадіжкою таємне або відкрите викрадення індивідуального майна громадян, а розбій визначався як напад з метою заволодіння чужим майном, поєднане з насильством або погрозою застосування насильства. При цьому насильство могло бути і таким, що не є небезпечним для життя й здоров'я, оскільки серед кваліфікованих видів цього злочину передбачався розбій, поєднаний з насильством, небезпечним для життя й здоров'я потерпілого, або з погрозою смертю або тяжким тілесним ушкодженням.

При цьому положення Указів 1947 р. діяли разом із нормами КК 1927 р. Постановою Пленуму Верховного Суду СРСР від 22 серпня 1947 р. розкрадання державного або суспільного майна, вчинене у будь-якій формі, у тому числі і шляхом грабежу, а також злочини проти особистої власності громадян у випадку крадіжки або розбою кваліфікувалися за Указом від 4 липня 1947 р., інші злочини – за КК УСРР.

КК Української Радянської Соціалістичної Республіки (далі – КК УРСР), прийнятий у 1960 р., передбачив відповідальність за грабіж у двох статтях: ст. 82 КК «Розкрадання державного або громадського майна шляхом грабежу» та ст. 141 КК «Грабіж» [13]. Диспозиції вказаних норм визначали грабіж як відкрите викрадення державного або громадського майна (ст. 82 КК) та відкрите викрадення особистого майна громадян (ст. 141 КК). Отже, загальною ознакою грабежу було відкрите викрадення чужого майна. Насильство, що не є небезпечним для життя та здоров'я потерпілого, було кваліфікуючою ознакою грабежу (ч. 2 ст. 82 КК та ч. 2 ст. 140 КК). Разом з тим грабіж закріплювався як одна із форм розкрадання. Тобто залежно від способу вчинення розкрадання його формами визнавалися: крадіжка, грабіж, шахрайство, привласнення, розтрата, розкрадання шляхом зловживання посадовою особою своїм посадовим становищем, а також розбій. У ст. 86-1 КК «Розкрадання державного або колективного майна в особливо великому розмірі» «розкрадання» виступало як поняття, що узагальнювало різні способи вчинення злочинів проти власності. Цей злочин мав місце незалежно від того, в якій формі він був вчинений. Вчинення кількох розкрадань різними способами, якщо вони разом складають розкрадання в особливо великих розмірах, кваліфікувалося за даною статтею. При цьому важливою була тільки спрямованість умислу на розкрадання в особливо великому розмірі [14, с. 365].

Слід зазначити, що у главі X КК УРСР «Злочини проти громадської безпеки, громадського порядку і народного здоров'я» диспозиції злочинів, передбачених ст. 223, 228-3, 229-2, 229-17, 229-19 КК УРСР, не встановлювали конкретних способів викрадення предметів, а пе-

редбачали єдине узагальнююче поняття «розкрадання»: розкрадання вогнепальної зброї, бойових припасів чи вибухових речовин (ст. 223 КК), розкрадання наркотичних засобів або психотропних речовин (ст. 229-2), розкрадання прекурсорів (ст. 229-19 КК), розкрадання обладнання, призначеного для виготовлення наркотичних або психотропних речовин (ст. 229-17 КК), розкрадання радіоактивних матеріалів (ст. 228-3 КК). Це говорить про те, що законодавець не пов'язував ступінь суспільної небезпеки даних злочинів із способом його вчинення, крім насильницького грабежу та розбою, які були зазначені як кваліфікуючі ознаки цього складу злочину.

У 1992 р. у зв'язку з розвитком ринкових відносин та змінами у правовому регулюванні форм власності в Україні поняття грабежу у ст.ст. 82 та 141 КК УРСР змінилося словосполученнями «суспільне майно» та «особисте майно», «колективне майно» та «індивідуальне майно».

КК України, прийнятий 5 квітня 2001 р., визначив грабіж як відкрите викрадення чужого майна (ст. 186 КК України). Насильство, що не є небезпечним для життя та здоров'я особи, є кваліфікуючою ознакою грабежу (ч. 2 ст. 186 КК).

Висновки. Отже, аналіз історичних документів дозволяє стверджувати, що формуванню кримінально-правових норм, що регулюють відповідальність за грабіж, виробленню конкретних дефініцій передувало досить тривалий період розвитку правової думки, який відбився на всій історії становлення української державності. Протягом століть ішов поступальний розвиток норм про відповідальність за грабіж. В історичних пам'ятках різних епох грабіж зазначався та тлумачився по-різному. Зміст цього злочину утворювався та змінювався залежно від змісту однорідних злочинів – крадіжки та розбою. Основні ознаки сучасного поняття грабежу як відкритого викрадення майна сформувалися і були визначені Уложенням 1845 р. Радянське законодавство про кримінальну відповідальність закріпило ці ознаки грабежу як основні, що відбивається в усіх українських кримінальних кодексах – 1922, 1927, 1960 років. І хоча деякі документи радянського періоду намагалися відкрите викрадення майна охоплювати іншими правовими поняттями, в КК поняття грабежу залишалося незмінним. Чинний КК України закріпив основні ознаки грабежу як відкритого викрадення чужого майна.

Бібліографічні посилання

1. *Горішній О.О.* Історичні витoki поняття розбою як кримінально-правової категорії // *Право і суспільство*. – 2009. – № 6. – С. 93-98.
2. *Музиченко П.П.* Історія держави і права України: Навч. посіб. – 3-є вид., стер. – К., 2001.
3. *Хрестоматия по истории русского права / Сост. М.Ф. Владимирский-Буданов.* – Изд. 4-е. – Вып. 1. – СПб; К., 1899.
4. *Российское законодательство X–XX веков: В 9 т. – М., 1984. – Т. I: Законодательство Древней Руси.*

5. Российское законодательство X–XX веков: В 9 т. – М., 1985. – Т. 3: Акты Земских соборов.
6. Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743: Законодавство / Ред. кол. О.М. Мироненко, К.А. Вислобоков, І.Б. Усенко та ін. – К., 1997.
7. Российское законодательство X–XX веков: В 9 т. – М., 1986. – Т. 4: Законодательство периода становления абсолютизма.
8. *Субтельний О.* Україна: історія / Пер. з англ. Ю.І. Шевчука. – 3-є вид., перероб. і доп. – К., 1993.
9. Об изъятии из общей подсудности в местностях, объявленных на воинском положении: Декрет ВЦИК от 20 июня 1919 г. № 41. // Декреты Советской власти. – М., 1971. – Т. 5.
10. Постанова Пленуму Верховного Суду СРСР 8 січня 1942 р. // Соціалістическа законність. – 1942. – № 2. – С. 30-31.
11. Про кримінальну відповідальність за крадіжку: Указ Президії Верховної Ради СРСР від 04 червня 1947 р. // ВВР СРСР. – 1947. – № 19.
12. Про посилення охорони індивідуальної власності громадян: Указ Президії Верховної Ради СРСР від 04 червня 1947 р. // ВВР СРСР. – 1947. – № 19.
13. Кримінальний кодекс України: Затв. Законом УРСР від 28 грудня 1960 р. «Про затвердження Кримінального кодексу Української РСР» // ВВР УРСР. – 1961. – № 2. – Ст. 14.
14. Уголовный кодекс Украины: Научно-практ. comment. / Отв. ред.: В.И. Шакун, С.С. Яценко. – 5-е изд., доп. – К., 1999.

Надійшла до редакції 22.06.2011

В.І. Луганський
(Ленінський районний суд м. Луганська)

УДК 347.36

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ПРИТЯГНЕННЯ ДО КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА УМИСНЕ НЕВИКОНАННЯ СУДОВОГО РІШЕННЯ

Розглянуто момент закінчення невиконання судового рішення, визначено деякі проблеми застосування ст. 382 КК та запропоновано шляхи їх вирішення.

Ключові слова: *формальний склад злочину, адміністративна преюдиція, невиконання судового рішення.*

Рассматривается момент окончания неисполнения судебного решения, определяются некоторые проблемы применения ст. 382 УК и предлагаются пути их решения.

Ключевые слова: *формальный состав преступления, административная преюдиция, неисполнение судебного решения.*

The article deals with the identification of the moment by which a failure to comply with a judgment is considered to be finished. Some problems of the application of the art. 382 of the Criminal Code of Ukraine are enlightened, and the ways for their solution are proposed.

Keywords: *formal legal structure of a crime, administrative prejudice, failure to comply with a judgment.*

Постановка проблеми. Невідворотність виконання судового рішення є однією з важливих складових, на яких ґрунтується авторитет усієї судової влади в Україні. У свою чергу, забезпечити цю невідворотність призначені різні заходи правового впливу, серед яких важливе місце посідає кримінальна відповідальність за умисне невиконання судового рішення, передбачена ст. 382 Кримінального кодексу (далі – КК) України.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв’язання даної проблеми. Дослідженню складу злочину, передбаченого ст. 382 КК України, приділялася увага в роботах Ю.В. Александрова, А.А. Васильєва, Г.М. Зеленова, В.Д. Ларічева, С.В. Максимова, М.І. Мельника, В.О. Навроцького, І.В. Самощенка, П.О. Скоблікова, В.М. Трубнікова, В.І. Тюніна, В.І. Тютюгіна, Т.Д. Устінової, М.І. Хавронюка, Є.Ю. Четвертакова та ін. Водночас внесені зміни як до ст. 382 КК (Невиконання судового рішення), так і до законодавства про виконавче провадження потребують додаткового розгляду та осмислення.

Метою цієї статті є дослідження деяких проблемних аспектів застосування ст. 382 КК України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналіз диспозиції ст. 382 КК дає змогу дійти висновку, що закріплений в цій статті злочин має формальний склад.

Розглядаючи питання про момент закінчення злочину, передбаченого ч. 1 ст. 382 КК України, не можна залишити поза увагою питання про задекларовану в чинному КК України відмову від конструювання злочинів з адміністративною преюдицією¹, яка була притаманною КК України 1960 р. Водночас у чинному КК склалася ситуація, за якої адміністративної преюдиції нібито й немає, але передбачено ряд статей, які пов’язують настання кримінальної відповідальності якраз з попереднім притягненням особи до відповідальності – адміністративної чи дисциплінарної.

Як слушно зазначає В.О. Навроцький, відмова від адміністративної преюдиції з її більш-менш чіткою процедурою притягнення до адміністративної відповідальності не стала на заваді фактичного введення дисциплінарної преюдиції [1, с. 62].

На підтвердження цієї позиції необхідно звернутися до ч. 1 ст. 382 КК. За своєю конструкцією аналізований склад злочину сконструйований як формальний та вважається закінченим при невиконанні вироку, рішення, ухвали, постанови суду, що набрали законної сили, з моменту закінчення строку, відведеного на виконання відповідного судового акта, а при перешкоджанні виконанню вироку, рішення, ухвали, постанови суду, що набрали законної сили, – з моменту вчинення дій, що пере-

¹ Під злочинами з преюдицією звичайно розуміють такі посягання, кримінальна відповідальність за які настає за умови попереднього притягнення цієї ж особи до юридичної відповідальності іншого виду (наприклад, адміністративної, дисциплінарної).

шкоджають державному виконавцю або іншим особам, уповноваженим на виконання відповідного судового акта, виконати його.

Цей висновок кореспондується зі ст. 90 Закону України «Про виконавче провадження», у ч. 1 якої зазначено, що за порушення вимог Закону України «Про виконавче провадження», невиконання законних вимог державного виконавця фізичними, юридичними чи посадовими особами, несвоєчасне подання або неподання звітів про відрахування із заробітної плати та інших доходів боржника, неподання або подання неправдивих відомостей про доходи і майновий стан боржника, а також неповідомлення боржником про зміну місця проживання чи місцезнаходження або місця роботи (отримання доходів), а також за неявку без поважних причин за викликом державного виконавця винні особи несуть відповідальність у встановленому законом порядку. У ч. 2 цієї статті говориться про те, що за наявності ознак злочину в діях особи, яка умисно перешкоджає виконанню рішення чи іншим чином порушує вимоги закону про виконавче провадження, державний виконавець складає акт про порушення і звертається до правоохоронних органів з поданням (повідомленням) про притягнення особи до кримінальної відповідальності відповідно до закону.

Отже, при невиконанні або перешкоджанні виконанню вироку, рішення, ухвали, постанови суду, що набрали законної сили, державний виконавець складає акт про порушення і звертається до правоохоронних органів з поданням (повідомленням) про притягнення особи до кримінальної відповідальності, правоохоронний орган (у такому випадку – прокуратура) має порушити кримінальну справу за ст. 382 КК.

Водночас такий порядок притягнення винних осіб за умисне невиконання судових рішень існує не за всіма категоріями виконавчих проваджень. Відповідно до ч. 1 ст. 89 Закону України «Про виконавче провадження» у разі невиконання без поважних причин у встановлений державним виконавцем строк рішення, що зобов'язує боржника виконати певні дії, та рішення про поновлення на роботі державний виконавець виносить постанову про накладення штрафу на боржника-фізичну особу від десяти до двадцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (далі – н.м.д.г.); на посадових осіб – від двадцяти до сорока н.м.д.г.; на боржника-юридичну особу – від сорока до шістдесяти н.м.д.г., і встановлює новий строк виконання. Відповідно до ч. 2 цієї статті у разі повторного невиконання рішення боржником без поважних причин державний виконавець у тому ж порядку накладає на нього штраф у подвійному розмірі та звертається до правоохоронних органів з поданням (повідомленням) про притягнення боржника до кримінальної відповідальності відповідно до закону.

Усі судові акти можна умовно поділити на дві групи. До першої групи належать ті судові акти, які в примусовому порядку можуть ви-

конати держані виконавці та інші особи, уповноважені чинним законодавством на виконання відповідних судових рішень (наприклад, рішення про стягнення з боржника певної суми). Другу групу утворюють судові акти, які нерозривно пов'язані з особою боржника або обійманою ним посадою і можуть бути виконані лише боржниками (рішення, яке зобов'язує боржника вчинити певні дії, і рішення про поновлення на роботі). У зв'язку з цим виникає запитання: чому саме за невиконання судових рішень, які утворюють другу групу в редакції Закону України № 2677-VI від 4 листопада 2010 р. «Про виконавче провадження», збережено адміністративну преюдицію? Можливо, законодавець таким чином дає боржникам другий шанс, щоб виправити становище, перед тим як бути притягнутим до кримінальної відповідальності, а, можливо, задля того, щоб простіше було доказувати умисний характер дій осіб, які не виконують відповідний судовий акт.

Так, особа 1, працюючи техпрацівником у Новосеменівській сільській раді та отримуючи у 2010 р. заробітну плату 811, 37 грн., у 2011 р. – 2890 грн., достовірно знаючи, що у відділі державної виконавчої служби Іванівського районного управління юстиції знаходиться на виконанні судовий наказ про стягнення з особи 1 на користь ВАТ «Сведбанк» заборгованості по кредитному договору в розмірі 17252,50 грн. та судового збору в розмірі 86,26 грн., витрат на інформаційно-технічне забезпечення в розмірі 15 грн. та виконавчий лист про стягнення з особи 1 на користь ТОВ «Комерційний банк «Дельта» заборгованості по кредитному договору у розмірі 14655,59 грн., маючи при цьому реальну можливість виконання судового наказу, виданого Суворовським районним судом м. Херсона, та рішення Печерського районного суду м. Києва, умисно ухилялась від сплати коштів та до моменту розгляду кримінальної справи у суді не здійснила жодної виплати на рахунок стягувачів. За ці діяння особа 1 була притягнута до кримінальної відповідальності за ч. 1 ст. 382 КК [2].

В іншому випадку рішенням Заставнівського районного суду особа 1 зобов'язана перенести всі наявні вулики із бджолиними сім'ями із земельної ділянки за межі житлового масиву м. Заставна на відстань не менш 300 метрів. На виконання зазначеного рішення суду видано виконавчий лист, який звернуто до примусового виконання. 20 липня 2010 р. державним виконавцем відділу ДВС Заставнівського РУЮ складено акт, яким засвідчено невиконання рішення Заставнівського районного суду. У зв'язку з цим 27 липня 2010 р. постановою державного виконавця особу 1 притягнуто до адміністративної відповідальності за невиконання рішення суду у виді штрафу в розмірі 51 грн. 5 серпня 2010 р. державним виконавцем складено акт, яким засвідчено невиконання рішення Заставнівського районного суду. 16 серпня 2010 р. особу 1 вдруге притягнуто до адміністративної відповідальності. Проте особа 1 зно-

ву не виконала зазначене рішення суду, тому її було притягнуто до кримінальної відповідальності за ч. 1 ст. 382 КК [3].

Отже, в першому випадку особа одразу була притягнута до кримінальної відповідальності, а у другому – лише після того, як її двічі притягнули до адміністративно відповідальності, даючи шанс виконати судові рішення. Тому ми вважаємо, що такою диференціацією відповідальності законодавець порушує принцип рівності осіб перед законом.

Також викликає зауваження чинна редакція ч. 2 ст. 89 Закону України «Про виконавче провадження». Як вже було зазначено, у цій частині говориться про те, що в разі повторного невиконання рішення боржником без поважних причин державний виконавець у тому ж порядку накладає на нього штраф у подвійному розмірі та звертається до правоохоронних органів з поданням (повідомленням) про притягнення боржника до кримінальної відповідальності відповідно до закону. Якщо за повторне невиконання рішення державний виконавець притягує винну особу до адміністративної відповідальності та накладає на неї штраф, то про яку кримінальну відповідальність може йти мова? Адже якщо цю особу притягнути ще й до кримінальної відповідальності, то матиме місце ситуація, коли за одне й те саме діяння (повторне невиконання судового рішення) особа буде двічі притягнута до різних видів відповідальності.

Якщо ж у законі мається на увазі ситуація, коли після притягнення вдруге до адміністративної відповідальності особа знову не виконала судові рішення і її треба притягнути до кримінальної відповідальності, то про цю протиправну поведінку має повідомити державний виконавець, у компетенцію якого входить виконання судового рішення, а не службова особа правоохоронного органу.

Скоріш за все, законодавець мав на увазі ситуацію, коли після повторного притягнення боржника до адміністративної відповідальності він продовжує свою протиправну бездіяльність та не виконує відповідне судові рішення. Саме такий підхід було запроваджено у ст. 87 в редакції Закону України від 21 квітня 1999 р. № 606-XIV «Про виконавче провадження». У ч. 1 цієї статті було зазначено, що у разі невиконання без поважних причин у встановлений державним виконавцем строк рішення, що зобов'язує боржника виконати певні дії, які можуть бути виконані лише боржником, та рішення про поновлення на роботі, державний виконавець виносить постанову про накладення штрафу на боржника-фізичну особу в розмірі від двох до десяти н.м.д.г., на посадових осіб – від десяти до двадцяти н.м.д.г. і на боржника-юридичну особу – від двадцяти до тридцяти н.м.д.г. та призначає новий строк для виконання. Відповідно до ч. 3 цієї статті у разі повторного невиконання рішення боржником без поважних причин державний виконавець у тому ж порядку накладає штраф на боржника у подвійному розмірі. *При подаль-*

шому невиконанні рішення боржником державний виконавець порушує клопотання перед судом про кримінальну відповідальність боржника відповідно до закону (курсив наш. – В.Л.).

Також не зрозуміло, чому в ст. 89 Закону України «Про виконавче провадження» передбачено необхідність двічі притягувати особу, яка не виконує відповідний судовий акт, до адміністративної відповідальності, а лише потім ставити питання про притягнення до відповідальності кримінальної. На наш погляд, така поступливість законодавця лише віддаляє факт належного виконання судового рішення та подовжує строк, впродовж якого порушуються законні права стягувачів.

Так, рішенням Ямпільського районного суду Сумської області у справі за позовом голови Свеської селищної ради до особи 1 про повернення територіальній громаді смт. Свеса майна, переданого на зберігання, особа 1 була зобов'язана повернути автомобіль ГАЗ-53 та трактор МТЗ-80. На виконання цього було видано виконавчий лист, з яким особа 1 була ознайомлена у встановленому законом порядку. Постановою державного виконавця відділу державної виконавчої служби Ямпільського районного управління юстиції у Сумській області від 12 січня 2011 р. було відкрито виконавче провадження та надано боржнику термін для добровільного виконання до 25 січня 2011 р. 25 січня 2011 р., згідно з актом державного виконавця, підписаного головою Свеської селищної ради, особа 1, діючи умисно, протиправно, шляхом ухилення від виконання рішення суду, що набрало законної сили, не передав вищезазначене майно, хоча мав таку можливість. Тому на особу 1 був накладений штраф у розмірі 170,00 грн. Листом від 10 грудня 2011 р. особі 1 було надано новий строк для виконання рішення Ямпільського районного суду – до 10 березня 2011 р. Однак і до цього терміну особа 1 не передала вищезазначене майно, хоча мала таку можливість, у зв'язку з чим на її було накладено штраф у розмірі 340,00 грн. Після притягнення до адміністративної відповідальності вдруге особа 1 і далі не виконувала рішення Ямпільського районного суду Сумської області, тому її було притягнуто до кримінальної відповідальності за ч. 1 ст. 382 КК [4].

У наведеному випадку з моменту набрання рішення Ямпільського районного суду Сумської області законної сили до моменту порушення проти особи 1 кримінальної справи пройшло понад п'ять місяців.

Висновки. Підбиваючи підсумок вищезазначеному, можна зробити такі висновки:

- по-перше, невиконання судового рішення є злочином з формальним складом та вважається закінченим при невиконанні вироку, рішення, ухвали, постанови суду, що набрали законної сили, з моменту закінчення строку, відведеного на виконання відповідного судового акта, а при перешкоджанні виконанню вироку, рішення, ухвали, постанови суду, що набрали законної сили, – з моменту вчинення дій, що перешко-

джають державному виконавцю або іншим особам, уповноваженим на виконання відповідного судового акта, виконати його;

- по-друге, невиконання судового рішення, яке зобов'язує боржника вчинити певні дії, і рішення про поновлення на роботі за своєю суттю є складом злочину з адміністративною преюдицією;

- по-третє, з метою забезпечення принципу рівності громадян перед законом вважаємо за доцільне виключити адміністративну преюдицію з Закону України «Про виконавче провадження». Якщо ж законодавець не піде на цей крок, пропонуємо ч. 2 ст. 89 цього Закону викласти в такій редакції: «...у разі повторного невиконання рішення боржником без поважних причин державний виконавець звертається до правоохоронних органів з поданням (повідомленням) про притягнення боржника до кримінальної відповідальності відповідно до закону».

Бібліографічні посилання

1. *Навроцький В.О.* Наступність кримінального законодавства України (порівняльний аналіз КК України 1960 р. та 2001 р.). – К., 2001.
2. Архів Іванівського районного суду Херсонської області. Справа № 1-85 за 2011 рік. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/17503734>.
3. Архів Заставнівського районного суду Чернівецької області. Справа № 1-134 за 2010 рік. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/12320509>.
4. Архів Ямпільського районного суду Сумської області. Справа 1-82 за 2011 рік. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/17055157>.

Надійшла до редакції 15.09.2011

С.В. Лучко

викладач

*(Дніпропетровський університет
економіки та права)*

УДК 343.825

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ ІЗ ЗАСУДЖЕНИМИ В КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ КРАЇН СНД

Досліджено зарубіжний досвід соціальної роботи із засудженими в кримінально-виконавчому законодавстві країн СНД.

Ключові слова: зарубіжний досвід, соціальна робота, засуджений, кримінально-виконавче законодавство.

Исследован зарубежный опыт социальной работы с осужденными в уголовно-исполнительном законодательстве стран СНГ.

Ключевые слова: зарубежный опыт, социальная работа, осужденный, уголовно-исполнительное законодательство.

The article is dedicated to foreign experience of social work with

convicts at criminal-executive institutions in accordance with criminal-executive legislation of CIS.

Keywords: *foreign experience, social work, convict, criminal-executive legislation.*

Постановка проблеми. Для розробки нормативно-правової бази соціальної роботи із засудженими в кримінально-виконавчих установах України доцільно звернутися до зарубіжного досвіду країн СНД. Спробуємо проаналізувати нормативно-правові акти України, Росії, Білорусі, Казахстану та Молдови [3; 4; 5; 6; 7], що регламентують порядок та умови виконання кримінального покарання у виді позбавлення волі, та здійснити кримінально-виконавчу характеристику соціальної роботи із засудженими.

Виклад основного матеріалу дослідження. Так, метою кримінально-виконавчого законодавства України [3], на відміну від кримінально-виконавчого законодавства Росії, Білорусі, Казахстану та Молдови, є захист інтересів особи, суспільства і держави шляхом створення умов для виправлення і ресоціалізації засуджених, запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами, а також запобігання тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню із засудженими. Метою кримінально-виконавчого законодавства Російської Федерації, Республік Білорусі, Казахстану та Молдови є виправлення засуджених і попередження вчинення нових злочинів [4; 5; 6; 7].

З огляду на вищевказане, на нашу думку, мета кримінально-виконавчого законодавства України сформульована більш реалістичніше. Звичайно, що в ідеалі повне виправлення засудженого після відбування покарання у виді позбавлення волі свідчить про досягнення мети кримінально-виконавчого законодавства. Однак, на превеликий жаль, практика виконання покарань засвідчує, що мета виправлення засудженого досягається далеко не завжди, а тому виглядає не зовсім реалістичною.

Захист прав, свобод і законних інтересів засуджених визнається одним із основних завдань кримінально-виконавчого законодавства усіх зазначених вище країн СНД, у тому числі й України. Кримінально-виконавчі кодекси Російської Федерації, Республік Білорусі та Казахстану до основних завдань кримінально-виконавчого законодавства відносять також визначення засобів виправлення засуджених і надання їм допомоги у соціальній адаптації. Важливим, на нашу думку, є те, що Кримінально-виконавчий кодекс Республіки Білорусь до основних завдань відносить допомогу засудженим у соціальній адаптації не тільки після звільнення, але і у період відбування покарання. Так, у ч. 1 ст. 2 КВК Республіки Білорусь зазначено, що кримінально-виконавче законодавство має своїми завданнями визначення засобів

досягнення цілей кримінальної відповідальності та соціальної адаптації засуджених в процесі її реалізації [4].

Слід зазначити, що поняття „виправлення засудженого” в кримінально-виконавчому законодавстві Росії, Білорусі, Казахстану трактується дещо інакше, ніж у Кримінально-виконавчому кодексі України, та визначається як формування у засуджених правослужняної поведінки, позитивного ставлення до людини (особистості), суспільства, праці, норм, правил і традицій людського співіснування.

Однак, незважаючи на різне визначення поняття „виправлення”, кримінально-виконавче законодавство вищезазначених країн СНД майже однаково формулює основні його засоби, серед яких: встановлений порядок виконання та відбування покарання (режим); суспільно корисна праця; загальноосвітнє навчання і професійна підготовка; громадський вплив; виховна робота. Відмінність лише у тому, що кримінально-виконавче законодавство України до основних засобів виправлення засуджених відносить не просто виховну, а соціально-виховну роботу.

Також важливим аспектом, на нашу думку, є той факт, що кримінально-виконавче законодавство України спрямовує усі вищезазначені основні засоби не тільки на виправлення засуджених, але і на їх ресоціалізацію. За Кримінально-виконавчим кодексом Республіки Молдова виховна робота як один із основних засобів виправлення засуджених також спрямована на їх ресоціалізацію (соціальну реабілітацію). У кримінально-виконавчих кодексах інших країн, що аналізуються, про ресоціалізацію засуджених взагалі не йдеться.

Закріплюючи основи правового положення (статусу) засуджених, кримінально-виконавче законодавство усіх вищевказаних країн СНД, що порівнюються, визначає, що держави поважають і охороняють права, свободи і законні інтереси засуджених, забезпечують необхідні умови для їх виправлення, правову та іншу захищеність. На необхідності забезпечення державою соціальної захищеності засуджених акцентується увага у кримінально-виконавчих кодексах України, Білорусі та Казахстану. Слід зазначити, що кримінально-виконавче законодавство усіх без винятку держав СНД, які порівнюються, серед основних прав засуджених визначає: право на отримання інформації про свої права і обов'язки, порядок і умови виконання та відбування призначеного судом покарання; право на гуманне ставлення до себе; право на охорону здоров'я; право на соціальне забезпечення, у тому числі й на отримання пенсій; право на юридичну (правову) допомогу тощо.

Пунктом 6.1. ст. 12 („Основні права засуджених”) Кримінально-виконавчого кодексу Російської Федерації передбачено, що засуджені мають право на психологічну допомогу, яка надається співробітниками психологічної служби виправної установи або іншими особами,

які мають право на надання такої допомоги. Частиною 8 ст. 10 („Основні права засуджених”) Кримінально-виконавчого кодексу Республіки Казахстан та частиною 4 ст. 14 („Основні права засуджених”) Кримінально-виконавчого кодексу Республіки Молдова закріплено, що засуджені, які відбули покарання, мають право на отримання допомоги у трудовому та побутовому влаштуванні, а також на інші види соціальної допомоги.

Важливим аспектом, на нашу думку, є те, що кримінально-виконавче законодавство Республіки Казахстан (ч. 6 ст. 10 КВК Республіки Казахстан) та Республіки Молдова (ч. 3 ст. 14 КВК Республіки Молдова) до основних прав засуджених відносять право на матеріально-побутове забезпечення, що необхідне для підтримання їх нормальної життєдіяльності.

Визначаючи громадський вплив як один із основних засобів виправлення засуджених, кримінально-виконавче законодавство України, Російської Федерації, Республік Білорусі, Казахстану та Молдови законодавчо закріплює сприяння громадськості в роботі органів і установ виконання покарань та її участі, в рамках чинних законодавств, у виправленні засуджених. На підставах та у порядку, що передбачений законодавством вищевказаних країн СНД, громадські організації також уповноважені на здійснення громадського контролю як за дотриманням прав засуджених під час виконання кримінальних покарань зокрема, так і за діяльністю установ виконання покарань в цілому.

Кримінально-виконавче законодавство зазначених вище країн СНД закріплює реалізацію одного з основних напрямів соціальної роботи із засудженими – відновлення (зміцнення) їх соціально корисних зв'язків шляхом надання короткострокових та тривалих побачень. На відміну від Кримінально-виконавчого кодексу України, КВК Російської Федерації, Республік Казахстану та Молдови передбачають можливість надання засудженим тривалих побачень не тільки із близькими родичами, а також, з дозволу начальника виправної установи, і з іншими особами. Тривалість короткострокових та тривалих побачень за всіма кримінально-виконавчими кодексами країн СНД, що порівнюються, майже однакова. Короткострокові – від двох до чотирьох годин, тривалі – до трьох діб. У кримінально-виконавчому законодавстві Республік Казахстану та Молдови тривалі побачення визначаються у межах від однієї до п'яти діб [5; 6].

З метою отримання правової допомоги кримінально-виконавче законодавство усіх країн СНД, що порівнюються, закріплює також право засуджених на побачення з адвокатом або іншими особами, які мають право надавати юридичну допомогу. Кількість таких побачень законодавством не обмежується, а їх тривалість передбачається до чотирьох годин. З метою сприяння підтриманню засудженими соціально

корисних зв'язків кримінально-виконавчим законодавством України, Росії, Білорусі, Казахстану та Молдови передбачено можливість короткочасних та навіть тривалих [3; 4; 5; 6; 7] виїздів засуджених до позбавлення волі за межі виправних установ. Категорії осіб, яким надається право таких виїздів, підстави та порядок їх надання визначаються законодавством вказаних країн СНД по-різному.

Так, відповідно до ч. 1 ст. 111 КВК України короткочасні виїзди за межі виправних колоній можуть бути дозволені тільки засудженим, які тримаються у виправних колоніях мінімального рівня безпеки та дільницях соціальної реабілітації виправних колоній середнього рівня безпеки. Дане правило поширюється також і на осіб, які залишені у слідчих ізоляторах для виконання робіт з господарчого обслуговування, за умови, що визначений їм вид установи виконання покарань відповідає вказаним у вищеназваній статті.

На підставі ч. 1 ст. 92 КВК Республіки Білорусь короткочасні виїзди за межі виправних установ можуть бути дозволені засудженим, які: утримуються у виправних колоніях для осіб, вперше засуджених до позбавлення волі; утримуються у виправних колоніях для осіб, які раніше відбували покарання у виді позбавлення волі в умовах загального режиму; залишені у встановленому порядку в слідчих ізоляторах і тюрмах для виконання робіт із господарчого обслуговування.

На відміну від положень кримінально-виконавчого законодавства України та Білорусі, що регламентують підстави та порядок надання засудженим короткочасних виїздів за межі виправних установ, кримінально-виконавче законодавство Російської Федерації, Республік Казахстану та Молдови дозволяє такі виїзди засудженим до позбавлення волі, які утримуються у виправних колоніях (незалежно від виду виправної колонії), а також засудженим, які залишені у встановленому порядку в слідчих ізоляторах і тюрмах для виконання робіт з господарчого обслуговування.

Усі без винятку кримінально-виконавчі кодекси вказаних країн СНД передбачають можливість надання короткочасного виїзду за межі виправної установи засудженим жінкам, які мають дітей у будинках дитини при виправних колоніях, з метою влаштування останніх у родичів або в дитячих будинках. Однак термін таких виїздів різний. В Україні – не більше десяти діб без урахування часу перебування в дорозі (не більше трьох діб). У Росії – на строк до п'ятнадцяти діб без урахування часу перебування в дорозі. У Республіках Білорусі, Казахстані та Молдові – на строк до семи діб без урахування часу перебування в дорозі.

Також відповідно до ч. 2 ст. 97 КВК Російської Федерації, ч. 3 ст. 92 КВК Республіки Білорусь, ч. 2 ст. 93 КВК Республіки Казахстан та ч. 2 ст. 77 КВК Республіки Молдова засудженим жінкам, які мають неповнолітніх дітей-інвалідів за межами виправної колонії, пе-

редбачається один короткочасний виїзд на рік для побачення з ними. Терміни таких виїздів відповідають термінам, що зазначені у попередньому абзаці.

Термін короткочасного виїзду за межі виправної установи за усіма кримінально-виконавчими кодексами країн СНД, що порівнюються, передбачається тривалістю до семи діб без урахування часу перебування в дорозі. Відповідно до пп. 20 п. 1 та п. 2 Закону України „Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо забезпечення прав засуджених осіб в установах виконання покарань” від 21.01.2010 № 1828-VI з 01.01.2012 засудженим, які працюють та перебувають у виправних колоніях мінімального рівня безпеки з полегшеними умовами тримання, надається право на щорічний короткочасний виїзд за межі колонії тривалістю 14 календарних днів [1].

Кримінально-виконавче законодавство Російської Федерації та Республіки Казахстан, крім короткочасних виїздів засуджених за межі виправних установ, передбачає ще й тривалі виїзди. Термін тривалого виїзду встановлюється на час щорічної оплачуваної відпустки. Засудженим чоловікам віком понад 60 років і засудженим жінкам віком понад 55 років, а також засудженим, які є інвалідами першої та другої групи, термін тривалого виїзду за межі виправної установи встановлюється на строк, що дорівнює часу щорічної оплачуваної відпустки [5; 7].

За усіма кримінально-виконавчими кодексами країн СНД, що порівнюються, час перебування засудженого поза межами виправної колонії зараховується у строк відбування покарання. Однак за час знаходження засудженого поза межами виправної колонії під час короткочасного виїзду заробітна плата йому не нараховується. Дозвіл на виїзд за межі виправної установи надається начальником виправної установи з урахуванням характеру і тяжкості вчиненого злочину, відбутого строку покарання, а також особистості і поведінки засудженого.

Як зазначалося вище, кримінально-виконавче законодавство усіх без винятку держав СНД, які порівнюються, серед основних прав засуджених закріплює право на пенсійне забезпечення. Так, відповідно до ч. 1 ст. 122 КВК України, ч. 2 ст. 98 КВК Російської Федерації, ч. 2 ст. 93 КВК Республіки Білорусь, ч. 2 ст. 94 КВК Республіки Казахстан та ч. 2 ст. 85 КВК Республіки Молдова засуджені до позбавлення волі мають право на загальних підставах на державне пенсійне забезпечення за віком, за інвалідністю, у зв'язку з втратою годувальника та в інших випадках, передбачених законодавством відповідної країни.

Час роботи засуджених у період відбування ними покарання у виді позбавлення волі зараховується у стаж роботи для призначення трудової пенсії. Таке положення закріплене у кримінально-виконавчому законодавстві України, Росії, Білорусі та Казахстану (статті 122, 104, 99, 100 КВК відповідних країн). У ч. 2 ст. 79 Крими-

нально-виконавчого кодексу Республіки Молдова зазначено, що строк відбування покарання у виді позбавлення волі в трудовий стаж засудженого не зараховується. Однак за умови сумлінного ставлення до праці та дотримання встановлених правил поведінки час роботи засудженого в період відбування покарання у виді позбавлення волі може бути зарахований судом до загального трудового стажу за клопотанням адміністрації пенітенціарної установи.

Відповідно до ч. 3 ст. 104 КВК Російської Федерації за рішенням адміністрації виправної установи, а ч. 5 ст. 100 КВК Республіки Казахстан – за рішенням суду при систематичному ухиленні засудженого від виконання роботи відповідний період часу виключається із його загального трудового стажу.

Порівнюючи правові інститути матеріально-побутового та медико-санітарного забезпечення засуджених до позбавлення волі, ми можемо дійти таких висновків. По-перше, відповідно до ч. 1 ст. 115 КВК України норма жилої площі на одного засудженого у виправних колоніях не може бути меншою за три квадратних метри, що на один квадратний метр більше, ніж передбачено кримінально-виконавчим законодавством Російської Федерації, Республік Білорусі, Казахстану та Молдови. Норма жилої площі у виправних колоніях України, призначених для тримання жінок, не може бути меншою ніж чотири квадратних метри на одну засуджену, у лікувальних закладах при виправних колоніях, у виправних колоніях, призначених для тримання і лікування хворих на туберкульоз, у стаціонарі – п'яти квадратних метрів, що також на один-два квадратні метри більше, ніж у виправних установах країн, що порівнюються.

Відповідно до абз. 2 пп. 23 п. 1, а також п. 2 Закону України „Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо забезпечення прав засуджених осіб в установах виконання покарань” від 21 січня 2010 р. № 1828-VI з 01 січня 2012 р. норма жилої площі на одного засудженого не може бути менше ніж чотири квадратних метри [1].

По-друге, кримінально-виконавче законодавство Російської Федерації (ч. 2 ст. 99 КВК РФ) та Республіки Казахстан (ч. 3 ст. 95 КВК Республіки Казахстан), на відміну від кримінально-виконавчого законодавства інших країн, що порівнюються, передбачає забезпечення засуджених, крім індивідуального спального місця, постільних речей та одягу, ще й індивідуальними засобами гігієни (як мінімум милом, зубною щіткою та пастою або порошком, туалетним папером, одноразовими бритвами для чоловіків, засобами особистої гігієни для жінок), тобто предметами першої потреби.

Закріплення зазначеного вище положення у кримінально-виконавчому законодавстві України, на нашу думку, вирішило б правову неузгодженість, яка на сьогодні виникає під час тримання засудже-

них у порядку стягнення у приміщенні камерного типу (одиначній камері). Так, відповідно до п. 11 ст. 134 КВК України засудженим під час тримання у приміщенні камерного типу (одиначній камері) в порядку стягнення забороняється придбання предметів першої потреби. Знаючи про те, що максимальний строк перебування засудженого у приміщенні камерного типу в порядку стягнення складає три місяці, а також про неможливість придбання предметів першої потреби в цей період, виникає питання: яким чином у такому випадку адміністрація виправної установи забезпечує створення необхідних житлово-побутових умов, що відповідають правилам санітарії та гігієни?

По-третє, кримінально-виконавче законодавство вказаних країн СНД визначає категорії засуджених, яким харчування, одяг, взуття, білизна і комунально-побутові послуги, а в Росії та Казахстані навіть предмети першої потреби, надаються безоплатно. До таких засуджених, що тримаються у виправних колоніях, належать: особи, звільнені від роботи через хворобу; засуджені, які не працюють з причин, що не залежать від них; засуджені, які не отримують пенсії. Відповідно до ч. 4 ст. 115 КВК України до вищезгаданих категорій засуджених належать ще й інваліди першої та другої груп, жінки з вагітністю понад чотири місяці, непрацюючі чоловіки віком понад шістдесят років і жінки – понад п'ятдесят п'ять років (якщо вони не одержують пенсії).

Також кримінально-виконавче законодавство країн, що порівнюються, передбачає створення поліпшених житлово-побутових умов та встановлення підвищених норм харчування для засуджених вагітних жінок, матерів-годувальниць, хворих, інвалідів I та II груп.

По-четверте, не має різниці у кримінально-виконавчому законодавстві країн, що порівнюються, і в питаннях медико-санітарного забезпечення засуджених до позбавлення волі. У місцях позбавлення волі організуються необхідні лікувально-профілактичні заклади (лікарні, спеціальні психіатричні і протитуберкульозні лікарні, медичні частини, медичні пункти), а для утримання та лікування інфекційних хворих – заклади на правах лікувальних.

Порівнюючи умови праці засуджених до позбавлення волі, що закріплені у ст. 119 КВК України, ст. 104 КВК Російської Федерації, ст. 99 КВК Республіки Білорусь, ст. 100 КВК Республіки Казахстан та ст. 79, 80 КВК Республіки Молдова, слід звернути увагу на певні специфічні особливості, які, на нашу думку, не тільки впливають на визначення правового статусу засуджених, забезпечуючи гарантії їх соціального захисту, але й створюють передумови для досягнення мети кримінально-виконавчого законодавства.

Так, кримінально-виконавче законодавство Російської Федерації, Республік Білорусі, Казахстану та Молдови, на відміну від кримінально-виконавчого законодавства України, серед форм реалізації засу-

дженими права на відпочинок та соціальний захист закріплює право працюючих осіб, які відбувають покарання у виді позбавлення волі у виправних колоніях, на щорічну оплачувану відпустку (за КВК Молдови – щорічне звільнення від роботи). Термін такої відпустки (або звільнення від роботи), залежно від категорії засуджених, у виправних колоніях Молдови складає від 6 до 12 діб, Білорусії – 12 діб, Росії – від 12 до 18 діб, Казахстану – від 15 до 18 діб.

На підставі ч. 4 ст. 104 КВК Російської Федерації та ч. 6 ст. 100 КВК Республіки Казахстан зазначені відпустки надаються засудженим як з правом виїзду за межі виправної установи, так і без нього відповідно до положень кримінально-виконавчого законодавства зазначених країн про тривалі виїзди, про які йшлося вище. Відпустки засудженим з правом виїзду за межі виправної колонії передбачені й ч. 5 ст. 99 КВК Республіки Білорусь та ч. 7 ст. 80 КВК Республіки Молдова, однак порядок їх надання, на наш погляд, має правові суперечності.

Слід зазначити, що відповідно до ч. 4 ст. 99 КВК Республіки Білорусь засуджені, які зобов'язані відшкодовувати витрати, пов'язані з державним утриманням дітей, які знаходяться на державному забезпеченні, мають право на трудову відпустку тривалістю сім календарних днів.

Висновок. Наведений порівняльний аналіз зарубіжного законодавства надасть можливість розробити пропозиції з удосконалення кримінально-виконавчого законодавства України щодо нормативно-правового регулювання соціальної роботи із засудженими до позбавлення волі та окремих її аспектів.

Бібліографічні посилання

1. Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо забезпечення прав засуджених осіб в установах виконання покарань: Закон України від 21.01.2010 № 1828-VI // ВВР. – 2010. – № 12. – С. 348. – Ст. 114.
2. Кримінально-виконавче право України: Навчальний посібник / Гель А.П., Семаков Г.С., Яковець І.С.; За ред. проф. А.Х. Степанюка. – К., 2008.
3. Кримінально-виконавчий кодекс України від 11 липня 2003 року // ВВР. – 2004. – № 3-4. – Ст. 21.
4. Уголовно-исполнительный кодекс Республики Беларусь от 11 января 2000 г. № 365-3: Принят Палатой представителей 14 декабря 1999 года, одобрен Советом Республики 22 декабря 1999 год). – Режим доступа: <http://www.pravo.by/webnpa/text.asp?RN=hk0000365>.
5. Уголовно-исполнительный кодекс Республики Казахстан от 13.12.1997 № 208-I. – Режим доступа: <http://www.pavlodar.com/zakon/?dok=00108&ogl=all>
6. Уголовно-исполнительный кодекс Республики Молдова // MONITOR Republica Moldova. – 1994. – № 1.
7. Уголовно-исполнительный кодекс Российской Федерации от 08.01.1997 № 1-ФЗ: Принят ГД ФС РФ 18.12.1996. – Режим доступа: <http://www.consultant.ru/popular/uikrf/>.

Надійшла до редакції 24.06.2011

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА. ОРГАНІЗАЦІЯ ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ

І.В. Басиста

кандидат юридичних наук, доцент
(Львівський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.132 : 35.081.73

ПРОЦЕСУАЛЬНІ РІШЕННЯ СЛІДЧОГО, ЩО ВИРАЖАЮТЬСЯ У ФОРМІ ПОДАННЯ: ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ

Розглянуто проблемні питання щодо таких важливих рішень слідчого, які приймаються ним у процесі досудового розслідування і виражаються у формі подання. Щодо вказаних процесуальних рішень у наукових колах тривалий час точаться дискусії, поставити крапку в яких, очевидно, зможуть ґрунтовні наукові пошуки.

Ключові слова: слідча дія, обшук, слідчий, досудове розслідування, процесуальне рішення, процесуальна форма, подання.

Рассмотрены проблемные вопросы, касающиеся таких важных решений следователя, которые принимаются им в процессе досудебного расследования и выражаются в форме представления. О таких процессуальных решениях в научных кругах длительное время идут прения, поставит точку в которых, очевидно, призваны научные исследования.

Ключевые слова: следственное действие, обыск, следователь, досудебное расследование, процессуальное решение, процессуальная форма, ходатайство.

The article deals with the problem aspects of such investigator's important decisions that are made in the process of pre-trial investigation and are changed into a filing. The debates concerning the decisions of procedure continue unabated. Only grounded scientific researches can, eventually, stop them.

Keywords: investigation act, search, investigator, pre-trial investigation, decision of procedure, form of action, filing.

Постановка проблеми. Ми погоджуємося із О.Г. Шило та Н.В. Глинською в тому, що у реальному кримінальному судочинстві успіх розслідування кримінальної справи залежить від своєчасного

проведення необхідних слідчих дій, спрямованих на збирання доказів: проведення огляду, обшуку або виїмки з житла чи іншого володіння осіб, накладення арешту на кореспонденцію тощо. У силу того, що такі дії пов'язані із суттєвим обмеженням конституційних прав та свобод громадян, прийняття рішень щодо їх проведення віднесено до виключної компетенції суду [1, с. 232]. Оскільки ж судова практика вирішення таких подань позначається тенденцією виправданої підвищеної вимогливості суддів до їх обґрунтованості, необхідним для органів досудового розслідування є складання мотивованого подання, хоча б і з позиції перспективи вчасного розкриття злочину та наявної можливості встановлення об'єктивної істини. Висвітленню сучасного стану прийняття слідчим рішень, що мають форму подання, та виробленню пропозицій щодо удосконалення чинного законодавства із розглядуваної проблематики присвячена дана стаття.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Проблемам прийняття та оформлення процесуальних рішень присвячені монографічні дослідження С.С. Алексєєва, Р.С. Белкіна, В.М. Горшеньова, Ф.А. Григор'єва, А.П. Гуляєва, А.Я. Дубинського, В.О. Коновалової, П.А. Лупинської, Я.О. Мотовиловкера, Ю.І. Новика, С.І. Цветкова, П.С. Єлькінд та інших авторів. Однак питання теоретичних основ для прийняття слідчим рішень, що мають форму подання, містить низку дискусійних аспектів, на які нами буде акцентовано увагу в даній статті.

Метою цієї статті є визначення теоретичних основ прийняття слідчим рішень, що мають форму подання, та висловлення авторського бачення щодо тлумачення таких рішень.

Виклад основного матеріалу. У формі подання виражаються процесуальні рішення слідчого щодо затримання обвинуваченого; доставляння в суд під вартою для вирішення питання про взяття під варту; обрання запобіжного заходу у вигляді взяття під варту; продовження строку тримання під вартою; обшуку житла; огляду житла чи іншого володіння особи; примусової виїмки; виїмки документа виконавчого провадження; виїмки документів, що становлять державну та/або банківську таємницю; накладення арешту на кореспонденцію та зняття інформації з каналів зв'язку; усунення причин і умов, які сприяли вчиненню злочину. Означені рішення слідчого вимагають підготовки так званого «прохального» документа – подання, тому остаточне рішення щодо проведення певної процесуальної дії чи застосування заходу примусу може бути прийняте лише судом (за винятком подання про усунення причин і умов, які сприяли вчиненню злочину).

Якщо проаналізувати практику ухвалення означених рішень, то можна констатувати, що найстрашнішим бичем правоохоронної системи України були і до сьогоднішнього дня залишаються, як впевне-

ний Д.П. Фіолевський, слідчі ізолятори й ізолятори тимчасового тримання, де місяцями, а то і роками перебувають особи, обвинувачувані у вчиненні злочинів, вина яких ще не доведена. Умови тримання арештованих там настільки жахливі, що часом люди готові визнати будь-яку провину, аби скоріше стати перед судом. Таке становище йде врозрід з конституційними деклараціями України та моральними принципами українського суспільства. Це також суперечить деонтологічним стандартам МАЮ й іншим міжнародним документам, що вимагають поваги до затриманих, їх людської гідності та недопущення знущань і катувань. Одним із головних завдань судово-правової реформи є концептуально змінити підхід до інституту тимчасової ізоляції особи, обвинувачуваної у вчиненні злочину. Необхідно радикально змінити правовий, морально-правовий підхід держави до досудового слідства та морального змісту тимчасової ізоляції обвинувачуваних на період слідства. Взяття обвинувачуваного під варту і його тимчасова ізоляція мають на меті позбавити підозрюваного, обвинувачуваного можливості переховуватися від слідства або перешкоджати розслідуванню злочину. Ця міра не повинна розглядатися слідчим як спосіб прихованого від громадськості тиску на особистість, застосування недозволених засобів. Конституція України і КПК зобов'язують слідчого при обранні запобіжного заходу виходити з основної тези презумпції невинуватості. Безконтрольне і масове використання тримання під вартою як запобіжного заходу, застосування його без усякої до того необхідності переросло в антидержавну й антигромадську тенденцію і перетворило слідчі ізолятори в місця незаконного позбавлення волі в гіршому розумінні цих слів. Внесення змін до чинного КПК, відповідно до яких розв'язання питання про арешт остаточно передано у провадження судів, формально вирішило проблему дотримання прав обвинувачуваних. З правового погляду питання одержало своє законодавче вирішення. Однак з позиції вимог юридичної етики може відбутися те, що, за словами В. Ульянова (Леніна), було формою законною, а за своєю суттю – знущанням. Неприпустимі за міжнародними стандартами умови в слідчих ізоляторах певною мірою сприяють збереженню серед окремих слідчих тенденції до використання цих умов тримання для досягнення бажаних, але не завжди праведних цілей. Виправдання підсудного, що тривалий час перебував під вартою, в разі недоведеності обвинувачення, відповідно до ст. 440¹ ЦК України, має відчутні наслідки для держави у вигляді відшкодування матеріальної і моральної шкоди. Радянське законодавство не знало інституту моральної шкоди, а тим більше його відшкодування. На той час панував пропагандистський «вислів»: людське життя і здоров'я безцінні. У продовження цієї декларативної посилки існував закон, на підставі якого сотні тисяч безневинно засуджених

людей і реабілітованих після відбуття тривалих термінів у таборах як компенсацію одержували двомісячний заробіток. З погляду законності того часу слідчий не відчував на собі наслідків реабілітації. Формально це було правильно, тому що вирoki виносили суди. За нових умов слідчий має самокритично і відповідально підходити до обрання запобіжного заходу, не розраховуючи на келійне розв'язання питання з прокурором щодо погодження подання та його підтримку в суді [2, с. 88-89].

Тобто можна стверджувати, що особливого значення дотримання вимоги обґрунтованості набуває щодо рішень, які пов'язані із суттєвим обмеженням особистої недоторканності учасників кримінального процесу, зокрема обрання щодо підозрюваного, обвинуваченого запобіжного заходу у вигляді взяття під варту. КПК не містить вимоги щодо обґрунтованості подання слідчого про застосування запобіжного заходу у вигляді взяття під варту. Тому досить поширеною є практика «циткування слідчим» диспозиції ст. 148 КПК, а саме мотивування подання переліком стандартних підстав застосування будь-якого запобіжного заходу – вказівка на те, що „в матеріалах справи є достатні підстави вважати, що, перебуваючи на волі, підозрюваний, обвинувачений може ухилитися від слідства та суду, перешкодити встановленню істини по кримінальній справі, продовжити злочинну діяльність, а також з метою забезпечення виконання процесуальних рішень...» – це один варіант. Другий варіант, коли в поданні слідчий посилається лише на те, що особа затримана за підозрою у вчиненні злочину, який є особливо тяжким та за який може бути призначене покарання у вигляді позбавлення волі на строк більше трьох років. Нагадаємо, що відповідно до чинного кримінально-процесуального законодавства (на відміну від раніше діючого) обрання арешту на підставі одного лише факту вчинення тяжкого злочину не допускається. Відповідно до ст. 150 КПК України тяжкість вчиненого злочину є лише однією з обставин, що враховуються слідчим і судом при обранні будь-якого запобіжного заходу, поряд з іншими обставинами, перелік яких наведений у даній статті. На це прямо вказано в рішенні Конституційного Суду України від 8.07.2003 р. у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України про відповідність Конституції України (конституційність) положень ст. 150 Кримінально-процесуального кодексу України щодо тяжкості злочину (справа про врахування тяжкості злочину при застосуванні запобіжного заходу) [3, с. 48-54]. Отже, жоден з варіантів обґрунтування не є правильним, оскільки подання слідчого має бути підтверджено шляхом наведення в його описово-мотивувальній частині фактичних даних, що свідчать, з одного боку, про обґрунтованість підозри або обвинувачення певної особи у вчиненні злочину, а з іншого – про реальність можливої негативної поведінки підозрюваного чи обвинуваченого в разі його залишення на волі. І це не просте побажання, а необ-

хідність [1, с. 229–230].

Підтвердженням наведеного вище є рішення Європейського суду із приводу необґрунтовано тривалого тримання особи під вартою у грудні 2007 р. Суд ухвалив рішення на користь заявника по справі „Ткачов проти України”. На підтвердження свого висновку щодо невідповідності строку тримання заявника під вартою, що становив 2 роки та 16 днів (Уряд вважав – 6 місяців та 22 дні), стандарту розумного строку Європейський суд вказав: "на додаток до серйозної підозри в постанові прокурора про взяття заявника під варту також містилося посилення на наявність ризику втечі заявника та його переховування від правосуддя в разі його звільнення. Проте прокурор обмежився повторюванням формальних підстав для взяття під варту, зазначених у ст. 148 КПК. Ці підстави були викладені без будь-якої спроби продемонструвати, яким чином вони стосуються справи заявника. Крім того, ні можливість втечі, ні можливість перешкоджати слідству не були зазначені в наступних постановках про продовження строку тримання під вартою під час досудового слідства до шести місяців... Таким чином, навіть якщо такі ризики містилися в першій постанові про взяття під варту, Суд не може оцінити, чи продовжували вони виправдовувати позбавлення заявника свободи протягом усього періоду, що розглядається" [4, с. 289-295].

В абзаці 3 п. 2 Рішення Конституційного Суду України від 27 жовтня 1999 р. № 9-рп/99 зазначено, що кримінальна відповідальність передбачає офіційну оцінку відповідними державними органами поведінки особи як злочинної. Підставою кримінальної відповідальності є наявність у діяннях особи складу злочину, передбаченого кримінальним законом. Це форма реалізації державою правоохоронних норм, яка в кінцевому підсумку полягає у застосуванні до особи, що вчинила злочин, конкретних кримінально-правових заходів примусового характеру через обвинувальний вирок суду. У цьому ж Рішенні Конституційний Суд України на підставі здійснення системного аналізу норм КПК (статей 147, 242, 246 та ін.) дійшов висновку, що притягнення до кримінальної відповідальності як стадія кримінального переслідування починається з моменту винесення слідчим постанови про притягнення особи як обвинуваченого і пред'явлення їй обвинувачення (абз. 4 п. 3). На підтвердження висновку про те, що у зміст терміна «притягнення до кримінальної відповідальності» вкладається факт пред'явлення особі обвинувачення, Конституційний Суд України наводить існування передбаченої ст. 174 КК України кримінальної відповідальності особи, яка провадить дізнання, слідчого або прокурора за притягнення завідомо невинного до кримінальної відповідальності з корисливих мотивів чи іншої особистої заінтересованості [5, ст. 71].

В. Зеленецький та Л. Лобойко зазначають, що тут треба звернути увагу ще на один дуже важливий для практики слідчої і судової діяль-

ності момент. Сутність його полягає в тому, що розуміння Конституційним Судом України поняття «притягнення до кримінальної відповідальності» у частині моменту притягнення (складання постанови про притягнення як обвинуваченого) не відповідає практиці Європейського суду з прав людини [6, с. 190]. У справі Екле проти Федеративної Республіки Німеччини (1982 р.) Суд постановив, що кримінальне обвинувачення може бути визначено як «офіційне повідомлення особи компетентним органом про те, що вона *підозрюється* (вид. – *Авт.*) у вчиненні кримінального злочину». У справі Фоті та інші проти Іспанії (1982 р.) суд розширив це поняття, включивши до нього «інші заходи, що припускають таку підозру, і які також можуть серйозно вплинути на положення підозрюваного». Європейська комісія і Суд вважають, що «серйозно вплинути на положення підозрюваного» можуть такі дії, як видача ордера на арешт, обшук житла, особистий обшук. З другого боку, вони вважають, що такий критерій відсутній у разі порушення поліцейського розслідування, допиту свідків, інших дій, котрі не мають безпосереднього впливу на зацікавлену особу [7, с. 32–33].

В. Зеленецький та Л. Лобойко зазначають, що оскільки Україна ратифікувала Європейську конвенцію, то судова практика в Україні має йти шляхом, визначеним Рішеннями Європейського суду з прав людини. А це означає, що початком притягнення до кримінальної відповідальності слід вважати не лише прийняття рішення про притягнення особи як обвинуваченого, а й інші моменти, пов'язані із застосуванням органами кримінального переслідування заходів, «що припускають підозру і також можуть серйозно вплинути на положення підозрюваного». Окрім зазначених у наведених Рішеннях Європейського суду видачі ордера на арешт, обшуку житла, особистого обшуку, такими заходами за чинним українським законодавством слід вважати також порушення кримінальної справи щодо особи, запобіжне обмеження (ст. 98¹ КПК); обрання щодо особи будь-якого запобіжного заходу, в тому числі й тимчасового – затримання (а не лише арешту). Усі перелічені заходи певною мірою «виявляють безпосередній вплив на зацікавлену особу». Саме тому, наприклад, законодавець передбачив право *заінтересованої особи* оскаржити постанову про порушення кримінальної справи (ст. 98² КПК). Навіть у разі якщо справу порушено за фактом вчинення злочину, але із постанови про порушення справи вбачається, що зміст постанови припускає підозру щодо певної особи. Якщо підходити із суто формального боку до тлумачення норм вітчизняного кримінально-процесуального права, то можна дійти висновку, що підозрюваний підпадає під поняття обвинуваченого в його «європейському розумінні». Для підтвердження цього висновку достатньо навести положення ч. 2 ст. 21 КПК про те, що особа, яка провадить дізнання, слідчий, прокурор, суддя і суд зобов'язані до першого допиту підозрюваного, обвинуваченого і підсудного надати

можливість захищатися встановленими законом засобами від пред'явленого обвинувачення. Що стосується обвинуваченого і підсудного, то вони дійсно захищаються від обвинувачення. Підозрюваним же є особа, якій обвинувачення ще не пред'явлене. Однак законодавець надає і підозрюваному право захищатися від обвинувачення. Цілком очевидним є те, що підозрюваний має захищатися від підозри, яку законодавець, можливо, помилково, але ототожнив із обвинуваченням, тим самим, ймовірно що і несвідомо, наблизивши норму, викладену в ч. 2 ст. 21 КПК, до сучасного європейського рівня розуміння притягнення до кримінальної відповідальності. Ефективність кримінального переслідування не слід оцінювати як низьку в тому разі, коли внаслідок встановлення у суді нових обставин, що не могли бути встановлені під час досудового розслідування, прокуророві доводиться приймати рішення про відмову від підтримання державного обвинувачення. Прийняття прокурором цього рішення за даних обставин, навпаки, свідчить про ефективність його діяльності. Непротягнення невинної особи до кримінальної відповідальності є таким же цінним для суспільства, як і притягнення винних до відповідальності [6, с. 191-194].

У постанові пленуму Верховного Суду України № 2 від 28 березня 2008 р. «Про деякі питання застосування судами України: законодавства при дачі дозволів на тимчасове обмеження окремих конституційних прав і свобод людини і громадянина під час здійснення оперативно-розшукової діяльності, дізнання та досудового слідства» [8, с. 110-115] сформульовані певні вимоги до змісту рішень судді, що приймаються за результатом розгляду подань органів досудового розслідування. Так, зокрема, постанова суду про накладення арешту на кореспонденцію або зняття інформації із каналів зв'язку повинна бути вмотивована відповідно до вимог ст. 187 КПК. Початок перебігу строку дії дозволу, наданого судом, обчислюється з моменту підписання постанови суддею. У постанові необхідно зазначити: орган, який звернувся з поданням; зміст подання, при цьому обов'язково зазначається дата заведення оперативно-розшукової справи щодо особи (контррозвідувальної справи); дані про особу; стаття КК України, якою передбачено кримінальну відповідальність за діяння, вчинене особою, чи до якого вона готується; назва заходу, який планується здійснити за дозволом суду; номер каналу зв'язку; адреса житла чи іншого володіння особи, його належність чи задокументовані дані (у тому числі оперативні) про фактичне використання особою житла чи іншого володіння, каналу зв'язку; підстави надання дозволу, як вони передбачені Конституцією України та законами (з посиланням на них); точну назву заходу, як він передбачений чинним законодавством, і лише того, що зазначено у поданні; особа, щодо якої застосовуватиметься захід; термін застосування та його обґрунтування; орган,

який буде здійснювати оперативно-розшукові заходи. У постанові про проведення *обшуку* вказуються назва і склад суду, який розглянув подання; дані про особу, яка внесла подання; відомості про особу, в житлі чи іншому володінні якої необхідно провести обшук; точна адреса житла чи іншого володіння; якщо це автомобіль, то його марка та державний реєстраційний номер; а також дані, на підставі яких суд дійшов висновку про необхідність проведення обшуку в житлі чи іншому володінні конкретної особи. У постанові про проведення примусової *виїмки з житла чи іншого володіння* особи мають бути зазначені точні дані про предмети, які підлягають вилученню, зокрема їх опис та характеристика. Якщо ці предмети мають номери чи інші дані (наприклад, технічний паспорт), про це суд також має зазначити у постанові. Крім того, постанова має містити конкретний перелік предметів (речей, документів), що підлягають вилученню. Не допускається при цьому таке формулювання постанови, що може мати розширювальне тлумачення. Оскільки ж "вихідною базою" для розгляду судом цих питань є саме *подання* органу досудового розслідування, остільки його якість, перш за все вмотивованість, є вирішальним фактором для прийняття суддею адекватного рішення, адже мотивування подання виконує для судді роль своєрідного орієнтира в поданих йому для ознайомлення матеріалах справи. Питання ж щодо змісту подань органу досудового розслідування залишається неврегульованим. У ч. 5 ст. 177, ч. 4 ст. 190, ч. 4 ст. 178, ч. 4 ст. 187 КПК, якими керуються слідчі, відповідні вимоги відсутні. Очевидно, що така прогалина законодавства має бути усунута. Уявляється, вимоги до мотивування подання органу досудового розслідування про проведення вказаних слідчих дій мають бути встановлені за аналогією з вимогами, сформульованими Верховним Судом України щодо постанов судді в зазначеній постанові Пленуму ВС України № 2 від 28.03.2008 р. Вказана прогалина чинного законодавства на практиці призводить до направлення до суду необґрунтованих подань слідчих, в яких висновки правозастосовувачів про необхідність проведення тієї чи іншої слідчої дії майже нічим не підтверджені. Узагальнення практики розгляду судом подань органів досудового розслідування показало, що судді досить часто відмовляють у їх задоволенні, саме з мотивів відсутності їх належного обґрунтування. Зокрема, стосовно проведення обшуку в житлі або, наприклад, у банківській установі, загальною в усіх постановках суду про відмову в задоволенні подань слідчих є вимога суддів наводити конкретні факти на підтвердження необхідності проведення саме цієї слідчої дії і неможливості отримати необхідні докази шляхом проведення виїмки. Так, відмовляючи в задоволенні подання слідчого при проведенні обшуку в офісі юридичної особи, суд вказав, що в поданні органу досудового слідства не за-

значено, які саме бухгалтерські та інші документи, що мають значення для встановлення істини по справі, можуть знаходитися в даному приміщенні та чому вони не можуть бути здобуті шляхом проведення виїмки. У поданні слід обов'язково вказувати на докази, що підтверджують необхідність проведення саме такої слідчої дії, і ці докази мають бути досліджені суддею за поданими матеріалами. На окрему увагу заслуговують критерії обґрунтованості ступеня імовірності знаходження того чи іншого предмета в певному приміщенні або місці чи в якої-небудь особи (диспозиція ч. 1 ст. 177 КПК). Оскільки в законі можливість проведення обшуку пов'язана з ситуативною оцінкою достатності для цього підстав, такі критерії, як правило, виробляються практикою. Остання ж по мірі реформування кримінально-процесуального законодавства виявляє тенденцію посилення вимогливості суддів щодо ступеня імовірності знаходження тих чи інших предметів або документів у певному місці як достатньої підстави для проведення слідчої дії [1, с. 233-234].

Справедливо зазначив І.Л. Петрухін, дотепер існує думка, що однієї лише спорідненості особи, в якій планується здійснити обшук, з обвинуваченим достатньо для проведення обшуку. Близькі дружні відносини з обвинуваченим нерідко також стають підставами для проведення обшуку. Таким чином, обшуки проводяться щодо широкого кола осіб та суттєво зачіпляють права громадян. Однієї лише спорідненості чи близького знайомства з обвинуваченим недостатньо для проведення обшуку. Необхідними є дані про те, що шукані речі знаходяться в певної особи. Недопустимими є огульні, повальні обшуки на розсуд слідчого у всіх причетних до обвинуваченого осіб [9, с. 212-213].

О.Г. Шило, Н.В. Глинська вказують на те, що важливим аспектом розглядуваної проблеми є правові наслідки надання до суду необґрунтованого подання органу досудового слідства. Вважаємо, що таким наслідком має бути постанова судді про відмову в проведенні запитованої слідчої дії [1, с. 235]. Н.В. Глинська вірно вказує, що, як і будь-яка інша діяльність, обґрунтування має свій об'єкт. Без об'єкта обґрунтування не може бути реалізований відповідний йому процес, інакше кажучи, обґрунтування буде безпредметним. Звідси – важливість теоретико-прикладного дослідження названого феномена [10, с. 15]. Під *об'єктами* у діалектико-матеріалістичній теорії пізнання розуміються "фрагменти матеріального світу або їхні зв'язки, матеріальні знаки або структури, на які спрямована практична і теоретична діяльність суб'єкта" [11, с. 14]. П.В. Копнін зазначає, що об'єкт – це не просто будь-який предмет природи, а предмет, включений у сферу діяльності людини. Він сам по собі як об'єктивна реальність існує незалежно від свідомості людини, а стає об'єктом, вступаючи у взаємодію із суб'єктом [12, с. 68].

Висновки. Отже, як вірно підсумовує Н.В. Глинська, об'єкт – це те,

на що спрямовується обґрунтування. А оскільки обґрунтуванню підлягає будь-яке рішення, прийняте у сфері кримінального судочинства, то таким об'єктом правового обґрунтування виступають *кримінально-процесуальні рішення*. Для оволодіння будь-яким об'єктом пізнання потрібен суб'єкт. При здійсненні обґрунтування кримінально-процесуальних рішень таким суб'єктом виступає особа, яка приймає рішення: слідчий, прокурор, суддя або суд. Без системи взаємопов'язаних дій, що утворюють у своїй єдності діяльність, спрямовану на пізнання конкретного об'єкта з метою ухвалення відповідного рішення, не може бути і процесу обґрунтування. У той же час, як уже зазначалося, без об'єкта, що підлягає пізнанню, діяльність суб'єкта буде безпредметною, позбавленою пізнавального характеру. У такому випадку не можна буде прийняти те чи інше рішення, отже, у справі не буде того об'єкта, який необхідно було б обґрунтувати [10, с. 16]. На наш погляд, означені питання вимагають однозначного розуміння і тлумачення, що можливо лише у результаті подальших ґрунтовних наукових пошуків.

Бібліографічні посилання

1. *Шило О.Г., Глинська Н.В.* Якість кримінально-процесуальних рішень, що приймаються на досудовому розслідуванні // Питання боротьби зі злочинністю: Зб. наук. праць / Ред. кол.: В.І. Борисов (голов. ред.) та ін. – Х., 2009. – Вип. 17. – С. 223-236.
2. *Гребеньков Г.В., Фіолевський Д.П.* Юридична етика: Навч. посіб. – К., 2004.
3. Рішення Конституційного Суду України від 8.07.2003 р. по справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України про відповідність Конституції України (конституційність) положень ст. 150 Кримінально-процесуального кодексу України щодо тяжкості злочину (справа про врахування тяжкості злочину при застосуванні запобіжного заходу): Зб. – К., 2006.
4. Рішення Європейського суду з прав людини // Офіційний вісник України. – 2008. – № 31. – С. 289-295.
5. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Міністерства внутрішніх справ України щодо офіційного тлумачення положень ч. 3 ст. 80 Конституції України (справа про депутатську недоторканність) від 27 жовтня 1999 р. № 9-рп/99 // Офіційний вісник України. – 1999. – № 44. – Ст. 71.
6. *Зеленецький В., Лобойко Л.* Критерії оцінки ефективності діяльності органів кримінального переслідування в Україні // Вісник академії правових наук України. – 2009. – № 2(57). – С. 185-197.
7. *Гоміен Д.* Комментарий к «Европейской конвенции о защите прав человека». – Страсбург, 1995.
8. Про деякі питання застосування судами України законодавства при дачі дозволів на тимчасове обмеження окремих конституційних прав і свобод людини і громадянина під час здійснення оперативно-розшукової діяльності, дізнання та досудового слідства: Постанова пленуму Верховного Суду України № 2 від 28 березня 2008 р.: Зб. – К., 2008.
9. *Петрухин И.Л.* Судебная власть: контроль за расследованием преступлений. – М., 2008.
10. *Глинська Н.В.* Обґрунтування рішень у кримінальному процесі: Дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 2003.
11. *Бажан В.В., Дьшлевый П.С., Лукьянец В.С.* Диалектический материализм и проблема реальности в современной физике. – К., 1974.
12. *Копнин П.В.* Введение в марксистскую гносеологию. – К., 1966.

Надійшла до редакції 03.08.2011

В.М. Варцаба

кандидат юридичних наук
(УМВС України в Івано-Франківській області)

УДК 343.974

ДОПИТ ЯК СПОСІБ ОДЕРЖАННЯ ІНФОРМАЦІЇ ПРО ОРГАНІЗОВАНУ ГРУПУ

Описано процедуру підготовки і ведення допиту: від формулювання предмета допиту, складання детального плану і переліку питань для різних учасників допиту – до розробки загальної тактики дій слідчого при допиті.

Ключові слова: допит, організована група, банда, лідер, організатор, учасник, тактичний прийом.

Описана процедура подготовки и ведения допроса: от формулировки предмета допроса, составления детального плана и перечня вопросов для разных участников допроса – к разработке общей тактики действий следователя при допросе.

Ключевые слова: допрос, организованная группа, банда, лидер, организатор, участник, тактический прием.

In the article is described procedure of preparation and conduct of interrogation: from formulation of the object of interrogation, working out of the detailed plan and list of questions for different participants of interrogation – to development of general tactic of actions of preliminary investigator at an interrogation.

Keywords: interrogation, organized group, band, leader, organizer, participant, tactical reception.

Постановка проблеми. При розслідуванні злочинів, що вчиняються організованими групами, особливе місце займає допит, що дозволяє слідчому одержати найбільш повне уявлення про все, що трапилось [1, с. 319]. Допит можна уявити як процесуальну форму спілкування, змістом якої є одержання інформації, що стосується розслідуваної справи [2, с. 14]. Допит є найбільш поширеним способом одержання доказів. У той же час допит – найскладніша слідча дія, що потребує від слідчого високої загальної і фахової культури, глибокого знання психології людини [4, с. 3]. Утаювання і перекручування інформації допитуваними зумовлюють необхідність активності та наступальності слідчого при допиті, щоб він не виступав у ролі простого реєстратора відомостей, які йому повідомляються [3, с. 10].

Мета статті – розкрити особливості і специфіку підготовки та ведення допиту учасників організованого злочинного угруповання (далі – ОЗГ) з метою одержання вичерпної інформації про причини й обстави-

ни злочину.

Виклад основного матеріалу. Особливості допиту у справах про злочини, що вчиняються ОЗГ, багато в чому зумовлені колом тих обставин, які необхідно з'ясувати слідчому (предметом допиту). Причому необхідно зазначити, що предмет допиту визначений предметом доказування у кримінальній справі. У справах про злочини, вчинені організованим злочинним співтовариством, особливості предмета допиту полягають саме у встановленні тих даних, що належать до групового суб'єкта злочину, групових дій, даних, що дозволяють не лише констатувати факт учинення злочину групою, але й одержати про неї максимально повне уявлення, індивідуалізувати роль і вину кожного з її учасників [5, с. 356]. Відповідно, дуже важливо одержати відомості про організаторів і керівників злочинного співтовариства (групи), а від них – про цілі його створення, про обсяг злочинної діяльності, його структуру, способи залучення нових членів, корупційні зв'язки тощо [6, с. 135-136].

Формулювання предмета допиту має важливе методичне значення. У криміналістичній літературі мали місце спроби виокремлення типових обставин, що стосуються предмета допиту різних учасників організованої злочинної діяльності. Так, В.І. Шепітько до предмета допиту організаторів (керівників) злочинної групи відносить такі обставини: 1) у кого виник задум організації злочинної групи; 2) яка злочинна діяльність передбачалася; 3) хто є учасником злочинної діяльності; 4) які способи використовувалися при вчиненні злочинів; 5) чи брав участь у вчиненні злочину сам організатор, які його функції; 6) якою є ієрархія у злочинній групі; 7) якими є засоби конспірації; 8) чи мали місце корумповані зв'язки, хто надавав допомогу в існуванні злочинної групи; 9) якими є способи залучення до злочинної групи нових членів; 10) які канали одержання розвідувальної інформації; 11) у чому полягали дії групи захисту; 12) яким чином були одержані злочинні доходи; 13) як здійснювався розподіл незаконних доходів серед членів злочинної групи; 14) чи мали місце конфліктні стосунки у групі; 15) чи були конфлікти, протистояння з іншими угрупованнями.

Деяко інші обставини названі стосовно предмета допиту виконавця: 1) у вчиненні яких злочинів брав участь допитуваний; 2) у чому полягали його дії; 3) хто був ініціатором злочинної діяльності; 4) яким чином розподілялися ролі у злочинній групі; 5) чи здійснювалося планування злочинів; 6) яким чином приховувалися злочини; 7) які стосунки у допитуваного з іншими учасниками групи; 9) чому вчинював злочини [7, с. 33-34].

Т.В. Авер'янова зазначає, що при допиті організаторів (керівників) злочинного співтовариства слід прагнути встановити: як і у кого виник намір організації злочинної групи, за яких обставин, що стало спонукальним мотивом до цього, у якій послідовності реалізовувався задум; яка

злочинна діяльність передбачалася, яка насправді здійснювалася; епізоди злочинної діяльності, їх конкретні учасники, чи брав безпосередньо участь у вчиненні злочинів сам організатор; у який спосіб (способи) вчинялися злочини, як було обрано або розроблено спосіб, з якого джерела була одержана інформація про нього, у кого з членів співтовариства був досвід застосування цього способу; те саме щодо способів приховування злочинної діяльності; структура співтовариства, наявність спеціалізованих блоків в організації і способи конспірації, способи і прийоми взаємозв'язків; матеріально-технічне оснащення співтовариства; озброєння; транспортні засоби, засоби зв'язку, конспірації; способи залучення нових членів співтовариства, зв'язки з корумпованими елементами в державних та інших структурах, склад групи прикриття, її діяльність, канали одержання розвідувальної ("наводка") та іншої інформації; група (блок) захисту, склад, дії; виконавців, їхню всебічну характеристику, факти ексцесу виконавця і реагування на них; осіб, що порвали зі співтовариством, їхню характеристику, реагування інших на "відступництво"; майно, гроші і цінності, здобуті злочинним шляхом, розподіл їх між членами співтовариства, частку організатора, наявність загального майна, грошей ("общак"), їхнє призначення, витрати, поінформованість членів співтовариства про злочинні "прибутки"; особистісні стосунки в співтоваристві, конфлікти, способи їхнього вирішення, систему покарань; наявність конкуруючого "лідера", його стосунки з керівником [5, с. 358-359].

Предмет допиту може бути конкретизований за такими обставинами: 1) подія злочину (час, місце, спосіб та інші обставини вчинення злочину); 2) вина обвинуваченого у вчиненні злочину і мотиви злочину; 3) обставини, що впливають на ступінь тяжкості злочину, а також обставини, що характеризують особу обвинуваченого, пом'якшують і обтяжують відповідальність; 4) характер і розмір збитку, заподіяного злочином, а також розмір витрат установ охорони здоров'я на стаціонарне лікування потерпілого від злочинного діяння; 5) причини й умови, що сприяють учиненню злочину (статті 23, 64 КПК України). Зазначені обставини наповнюють певним змістом залежно від процесуального положення допитуваного (свідок, потерпілий, підозрюваний, обвинувачений).

Предмет допиту залежить від характеру розслідуваного злочину. Стосовно злочинів, що вчиняються організованими злочинними групами, можуть бути названі обставини, що мають надзвичайно важливе значення по даній категорії злочинів. До типових обставин можуть бути віднесені: 1) організований характер злочину: механізм злочинної події; яким чином вчинялися злочини, їхня тривалість, поширеність; наявність злочинної діяльності постійного характеру; планований характер злочинної діяльності; прагнення до розширення сфер діяльності; використання вогнепальної зброї і засобів зв'язку; наяв-

ність контактів із співробітниками правоохоронних та інших державних органів та ін.; 2) наявність і склад організаційного формування: кількість учасників злочинної діяльності; ієрархічна структура злочинної групи; наявність розподілу ролей; форми взаємодії в злочинному угрупованні; стабільність складу групи, правила поведінки в групі та ін.; 3) базовий елемент злочинної діяльності ОЗГ: господарсько-економічна діяльність членів угруповання; участь у тіньовому бізнесі; місця зосередження ядра і членів злочинного формування; незаконна діяльність групи; зв'язки злочинної групи з підприємцями і злочинним світом; місце угруповання в кримінальному середовищі; прикриття злочинної діяльності легальними структурами; участь членів злочинної групи в політичній діяльності тощо.

В.П. Корж пропонує під час допиту підозрюваного (обвинуваченого) встановлювати такі обставини: склад ОЗГ і функціональні ролі її учасників; хто є організатором створення (формування) ОЗГ та її керівником; хто є виконавцем злочинів і хто забезпечує безпеку ОЗГ і кримінальної діяльності; хто з учасників входить до керівного складу ОЗГ; протягом якого часу функціонувала ОЗГ; коли кожний учасник увійшов до складу кримінального колективу і скільки часу перебував у ньому; як між собою були пов'язані члени ОЗГ; чи був розроблений спеціальний план захисту від викриття і хто його розробляв; у чому конкретно цей план виявився; чи існував зв'язок із корумпованими працівниками органів влади і управління і в чому він конкретно виявився; хто розробляв кримінальну технологію економічного злочину; хто обирав об'єкт злочинного посягання: хто розробляв план вчинення злочину і здійснював підготовчі заходи, у тому числі розподіляв ролі, навчав прийомам вчинення злочину і способам їх приховування; хто виробляв загальну лінію поведінки на слідстві у випадку провалу, які та кому конкретно надавались поради; хто розподіляв злочинні здобутки і як вони легалізовувались ("відмивались"), зокрема грошові кошти, інше майно; які стосунки рядових членів ОЗГ з керівництвом ОЗГ, організатором злочинної діяльності; у чому конкретно полягав план підготовки вчинення злочину та його спосіб; як і ким вивчалась обстановка вчинення злочину; чи використовувалась наявна обстановка або корумповані чиновники створювали сприятливі умови для проведення злочинної акції; які перешкоди були виявлені при підготовці до злочину і як вони були усунуті; які заходи передбачалось вжити до приховування слідів злочинної діяльності; які взаємостосунки в ОЗГ, чи є суперечності і конфлікти між членами групи; хто з учасників має організаторські здібності, а хто відрізняється слабким характером, схильністю до підкорення; хто з членів ОЗГ менше за інших брав участь у злочинній діяльності, а хто проявляв особливу активність; хто був у дружніх (родинних) стосунках з організатором ОЗГ; хто з учасників групи отримувал найменшу частку злочинного

здобутку тощо) [8, с. 338-339].

У криміналістичній літературі пропонуються питання, які необхідно поставити обвинуваченим (підозрюваним), їхнім родичам, знайомим, друзям для того, щоб установити приналежність обвинувачених (підозрюваних) до банди:

А. Ті, що стосуються факту озброєності банди: 1) яка конкретно зброя була в розпорядженні членів банди: вогнепальна, пневматична, холодна; її настановні дані (тип, марка, зовнішній вигляд, маркувальні позначки, наявність дефектів), чи перероблялася вона, і якщо так, то в чому це полягало; 2) чи перебувала ця зброя в постійному користуванні у членів банди або вона зберігалася централізовано і видавалася безпосередньо перед учиненням чергового злочину, а потім вилучалася; в останньому випадку – де зберігалася зброя, ким видавалася, чи мав цей порядок постійний характер або з'явився вже в процесі злочинної діяльності банди; якщо так, то з якої причини; чи усі члени банди знали про цей порядок використання зброї, і якщо хтось не знав, то з якої причини; чи були факти порушення цього порядку, і якщо так, то конкретно з чийої сторони й у чому саме вони полягали, як на це реагував лідер банди; 3) у кого з членів банди і яка конкретно зброя перебувала в постійному користуванні, де вона зберігалася, чи було це місце постійним або змінювалося; якщо так, то в зв'язку з чим; 4) чи мали члени банди відповідний дозвіл на носіння і зберігання зброї або користувалися нею нелегально; 5) який був канал надходження зброї в банду; чи була вона куплена (коли, у кого, де, за яку ціну), викрадена (де, ким, коли); яким чином придбавалися боеприпаси для вогнепальної зброї; 6) чи є особи, які не входять до складу банди, що мали відомості про наявність у членів банди зброї, місця її зберігання, способи придбання; якщо так, то хто саме, яким чином одержували такі відомості; 7) чи використовувалася зазначена зброя будь-ким із членів банди в зв'язку з обставинами, не пов'язаними з їхньою злочинною діяльністю; 8) яким чином члени банди, що не мають зброї, могли бачити її в інших членів банди: при проведенні дозвілля, при роздачі зброї лідером перед черговим злочинном, у процесі розбійного нападу або за інших обставин; 9) чи проводився напередодні нападу інструктаж лідером банди про застосування зброї на місці події; у чому саме він полягав, чи питання про застосування зброї вирішувалися спільно під час обговорення плану нападу.

Б. Ті, що стосуються факту стійкості банди: 1) який склад банди в динаміці, яким він був спочатку, хто і коли вибував із банди або ставав її учасником; 2) якщо в процесі функціонування банди хтось вибував із її складу, то з якої причини; чи було це пов'язано з бажанням покінчити зі злочинною діяльністю, арештом за конкретний злочин, із появою розбіжностей з лідерами банди, бажанням "відколотися" і створити власне

злочинне угруповання або з інших причин; 3) де, коли і з приводу чого познайомилися учасники банди; чи базувався наявний між ними зв'язок на основі спільної злочинної діяльності, родинних, етнічних (земляцьких), загальнопрофесійних, дозвільних або інших відносин; 4) чи мала місце в банді певна структура (ієрархія), хто був лідером, чи існував поділ членів банди на групи, що здійснюють певні функції, наприклад, готування і планування злочинів, безпосередній напад, протидію розслідуванню; 5) яким чином підтримувалася дисципліна в банді, чи існував порядок безумовного підкорення лідеру, чи мала місце система покарань і заохочень; якщо так, то в чому конкретно вона виявлялася; 6) чи здійснювалося планування конкретних злочинів, у чому воно полягало, чи розподілялися при цьому ролі учасників банди, мали вони для учасників банди постійний або тимчасовий характер; чи змінювалися вже розроблені плани, і якщо так, то з якої причини й у чому конкретно; 7) чи було спільно використовуване майно, у тому числі автотранспортні засоби, зброя, засоби маскуванню зовнішності, одяг, загальна грошова маса (обшак); де воно зберігалось; хто ним розпоряджався; 8) чи проводили учасники банди спільно дозвілля; де, як, у якому складі; чи тренувалися зі стрільби, у єдиноборствах; якщо так, то де, коли, хто був присутній при цьому з числа осіб, що не є членами банди; 9) кому з числа своїх близьких обвинувачені розповідали про свою приналежність до злочинного світу, порядки, що існують у банді, висловлювали своє невдоволення; 10) чи мали обвинувачені намір на вчинення цілої низки злочинів і чи розраховували на спільну злочинну діяльність протягом тривалого часу.

В. Ті, що стосуються факту об'єднання осіб для вчинення нападів на громадян або організації: 1) хто першим висловив думку про створення банди і з якою метою, де, коли, хто при цьому був присутній; 2) яким чином йшов пошук майбутніх учасників банди; хто конкретно займався цим питанням; які були критерії добору; 3) яка інформація про майбутню злочинну діяльність повідомлялася обвинуваченим при вступі до банди; 4) чи добровільно погоджувалися обвинувачені брати участь у майбутніх розбійних нападах або були змушені погодитися через якісь конкретні обставини; чи були особи, що відмовилися вступити в банду після ознайомлення з її злочинними намірами [9, с. 123-125].

Крім того, пропонуються питання за певною програмою: 1) для встановлення лідера організованої злочинної групи; 2) для встановлення ролі особи як активного учасника ОЗГ; 3) для встановлення ролі особи як другорядного учасника ОЗГ.

При розслідуванні злочинів, що вчиняються організованими злочинними групами, до допиту необхідно старанно підготуватися. Підготовка до допиту передбачає вивчення матеріалів кримінальної справи, вивчення особи допитуваного, планування допиту. Це пов'язано із складністю розслідування злочинів, що вчиняються ОЗГ, великою кількістю

і специфічністю обставин, які необхідно з'ясувати. Планування допиту є завершальним етапом його підготовки. Тому важливого значення набуває прогностична діяльність слідчого, використання рефлексивного мислення (мислення за іншу особу) [10] та управління. За допомогою такого мислення слідчий передбачає обрання допитуваним відповідної позиції, варіанти відповідей на ті чи інші запитання.

При допиті лідерів і членів організованих злочинних груп виникають в основному дві групи ситуацій: 1) відмова від давання показань; 2) повідомлення неправдивих відомостей. Зокрема, типові різновиди поведінки затриманих, підозрюваних, а потім і обвинувачених, часто зводяться до відмови від дачі яких-небудь показань, малопереконого заперечення своєї вини. Така позиція пояснюється прагненням виждати час, дізнатися за допомогою контактів у місцях утримання під вартою, через захисників та іншими можливими способами суті доказів, наявних у слідчого, і з урахуванням цього скоригувати свою позицію при закінченні розслідування [11, с. 583]. Слідча практика свідчить, що організатори, лідери і найбільш активні члени ОЗГ відмовляються давати показання без адвоката, з його ж приходом послаються на ст. 63 Конституції України (імунітет свідка).

Тактика допиту підозрюваних (обвинувачених) при розслідуванні злочинів, що вчиняються організованими злочинними групами, відрізняється певними особливостями, використанням специфічних тактичних прийомів. Важливим тактичним прийомом є пошук у ланцюзі обвинувачених (підозрюваних) "*слабкої ланки*". У криміналістичній літературі зазначається, що це можуть бути особи, які займають у групі невисоке, підпорядковане становище, які потрапили в банду через безвольність, матеріальну залежність від лідера, компромат. Ці особи повинні допитуватися в першу чергу, тому що від них більше шансів одержати правдиві показання. Якщо на цих осіб мають вплив лідери групи або вони просто бояться, потрібно спробувати роз'яснити непорядну роль лідера із втягування допитуваного в члени групи, прагнення лідера уникнути покарання шляхом перекидання вини, використовувати наявні внутрішньогрупові конфлікти) [9, с. 114].

Інтерес становить тактичний прийом допиту, заснований на використанні конфліктної ситуації, що існує між членами організованої злочинної групи. Причому такий конфлікт може бути додатково спровокований і самим слідчим. У злочинній групі може бути дві тенденції: 1) спрямована на зміцнення стійкості і згуртованості її членів; 2) спрямована на її роз'єднання та створення нового угруповання. Друга тенденція залежить від наявних суперечностей і конфліктів, підставами для виникнення яких можуть бути: невдоволення розподілом злочинних доходів; дискримінація з боку лідерів; невдоволення встановленими ними дисциплінарним порядком, системою покарань,

спробами позбутися неугодних осіб; підозри в утаюванні частини викраденого, претензії на ступінь наближеності до лідера, особисті неприязні стосунки, претензії окремих членів групи на лідерство; суперечності між "дідами" і тими, хто нещодавно вступив у члени угруповання; підозра у зв'язках із правоохоронними органами або конкуруючими злочинними угрупованнями; протидія лідера прагненню покінчити зі злочинною діяльністю або, навпаки, прагнення "відколотися" і створити власне злочинне угруповання та ін. [9, с. 115].

У криміналістичній літературі зазначається, що позитивний результат досягається при першочерговому допиті таких категорій підозрюваних: осіб з найменшим ступенем участі у вчиненні злочину (тому що, розказавши правду, вони можуть претендувати на роль свідка або пособника, а не співвиконавця); осіб із найменшим злочинним досвідом або найменшим досвідом перебування під слідством, тому що такі особи схильні переоцінювати ступінь поінформованості слідства, а з огляду на більш скромну участь у діяльності організованої злочинної групи можуть сподіватися на поблажливість суду при одночасній наявності побоювань, що їм доведеться відповідати за злочини інших членів групи; осіб, що перебувають у конфлікті з іншими членами організованої злочинної групи та її лідерами, тому що вони менше відчують страх перед системою покарань в організованій злочинній групі через особисті неприязні стосунки з особами, що уособлюють цю систему, і тому вважають себе внутрішньо вільними від зобов'язань перед іншими членами групи; лідерів організованої злочинної групи або активних членів групи, тому що вони у ряді випадків з корисливо-егоїстичних мотивів не схильні враховувати інтереси інших учасників організованої злочинної діяльності взагалі, можуть прагнути до полегшення своєї долі і применшення ролі у вчиненні злочину, а тому спроможні на визнання вини у показаннях [60, с. 249-250].

На нашу думку, М.П. Яблоков справедливо вказує, що послідовність допиту при декількох затриманих виконавцях визначається з урахуванням наявної про кожного з них оперативної-розшукової і слідчої інформації (ступеня вини, стійкого чи нестійкого становища в групі, образи на ватажків тощо). Якщо серед затриманих є ватажок групи, то іноді допит може починатися і з нього, що допомагає потім більш продуктивно допитати виконавців та інших членів групи [6, с. 136].

Тактика допиту осіб, що беруть участь в організованій злочинній діяльності, передбачає використання раптовості при провадженні даної слідчої дії. Тому існує думка, що доцільним є негайний допит на місці затримання або безпосередньо після доставки підозрюваного у відділ внутрішніх справ, поки він перебуває в стані розгубленості і своєрідного "оглушення", не побудував систему висування неправдивих версій, не продумав свою позицію на допиті і найчастіше схильний говорити правду [9, с. 114].

У процесі допиту членів організованої злочинної групи ефектив-

ними можуть бути: пред'явлення доказів, оголошення показань інших осіб, результатів слідчих дій, постановка різного роду запитань. Дані тактичні прийоми можуть набувати специфічного забарвлення. Зокрема, не слід пред'являти ніяких доказів доти, поки допитуваний не буде допитаний по обставинах, пов'язаних з цими доказами, а його показання – запротокольовані. До пред'явлення будь-якого доказу повинен бути забезпечений його "запас міцності" шляхом обмеження можливості допитуваного яким-небудь засобом завдати шкоди джерелу доказів або самому доказу [12, с. 246].

При допитах свідків і потерпілих рекомендується використовувати схеми місця події та орієнтуючі об'ємні фотознімки місця події, з метою уточнення окремих показань або нагадування обстановки місця події. У багатьох випадках у процесі допиту це буде стимулювати отримання повних відомостей про обстановку та обставини події злочину [13, с. 267]. Окрім цього, на нашу думку, важливим є виготовлення та використання під час допитів свідків чи потерпілих схем злочинних зв'язків членів організованих формувань, схем розташування виконавців злочинної події, схем взаємодії з членами ОЗГ тощо.

Висновки. Отже, тактика ведення допиту учасників організованої злочинної групи передбачає низку прийомів із застосуванням різноманітних підходів і методик, що включають формулювання предмета допиту, складання детального плану і переліку питань для різних учасників допиту тощо. Їх знання і вміння застосовувати необхідні для слідчих, які хочуть отримати потрібну для слідства інформацію.

Бібліографічні посилання

1. Андреев И.С., Грамович Г.И., Порубов Н.И. Курс криминалистики / Под ред. Н.И. Порубова. – Мн., 2000.
2. Порубов Н.И. Научные основы допроса на предварительном следствии. – 3-е изд., перераб. – Мн., 1978.
3. Бахин В.П., Когамов М.Ч., Карнов Н.С. Допрос на предварительном следствии (уголовно-процессуальные и криминалистические вопросы). – Алматы, 1999.
4. Шепитько В.Ю. Допит: Наук.-практ. посібник. – Х., 1998.
5. Аверьянова Т.В. Особенности расследования преступлений организованных преступных сообществ // Криминалистическое обеспечение деятельности криминальной милиции и органов предварительного расследования. – М., 1997.
6. Яблоков Н.П. Расследование организованной преступной деятельности: Практ. пособие. – М., 2002.
7. Шепитько В.Ю. Тактика расследования преступлений, совершаемых организованными группами и преступными организациями. – Х., 2002.
8. Корж В.П. Теоретические основы методики расследования преступлений, совершаемых организованными преступными образованиями в сфере экономической деятельности: Монография. – Х., 2002.
9. Расследование бандитизма: Метод. пособие. – М., 2000.
10. Богинский В.Е. Рефлексивное управление при допросе: Учеб. пособие. – Х., 1983.
11. Руководство для следователей / Под ред. Н.А.Селиванова, В.А. Снеткова. – М., 1997.
12. Гурев М.С. Убийства на «разборках» (методика расследования). – СПб., 2001.
13. Коновалова В.Е. Убийство: искусство расследования: Монограф. – Х., 2001.

Надійшла до редакції 27.06.2011

В.К. Весельський
кандидат юридичних наук, професор
(Національна академія внутрішніх справ)

УДК 343.98

РОЗВИТОК УЯВЛЕНЬ ПРО КРИМІНАЛІСТИЧНУ ТАКТИКУ ЯК РОЗДІЛ НАУКИ КРИМІНАЛІСТИКИ

Розглянуто історичний аспект виникнення та формування наукових уявлень про криміналістичну тактику як розділ науки криміналістики. З'ясування зазначених історичних передумов є важливим для вірного розуміння предмета криміналістичної тактики та її змісту.

Ключові слова: криміналістична тактика, структура криміналістичної тактики, розділ науки криміналістики.

Рассмотрен исторический аспект возникновения и формирования научных представлений о криминалистической тактике как разделе науки криминалистики. Определение указанных исторических предпосылок необходимо для правильного понимания предмета криминалистической тактики и ее содержания.

Ключевые слова: криминалистическая тактика, структура криминалистической тактики, раздел науки криминалистики.

The historical aspect of the emergence and formation of scientific concepts of forensic tactics as a branch of science criminology are considered. Determination of these historical background necessary for a proper understanding of the subject of forensic tactics and its contents.

Keywords: forensic tactic structure of forensic tactics, forensic science section.

Постановка проблеми. Криміналістична тактика є однією із ключових категорій науки криміналістики і в загальному вигляді може бути охарактеризована як складова частина науки криміналістики; система наукових положень; сукупність рекомендацій.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Різні аспекти криміналістичної тактики висвітлені в роботах Т.В. Авер'янової, В.П. Бахіна, О.Я. Баєва, Р.С. Белкіна, І.Є. Биховського, О.М. Васильєва, Т.В. Варфоломеєвої, А.І. Віберга, В.А. Журавля, А.В. Іщенко, Н.С. Карпова, Н.І. Клименко, В.С. Кузьмічова, В.О. Коновалової, В.Г. Лукашевича, С.П. Мітричева, В.О. Образцова, М.В. Салтевського, О.Р. Россінської, В.Ю. Шепітька, М.П. Яблокова та ін.

Проте зміст та значення криміналістичної тактики у системі науки криміналістики дозволяють зробити висновок про необхідність продовження наукових пошуків у цьому напрямі.

Мета нашої наукової статті – дослідити історичний аспект виникнення та формування криміналістичної тактики як розділу науки

криміналістики. Вважаємо, що з'ясування зазначених історичних передумов сприятиме ґрунтовному теоретичному розумінню предмета криміналістичної тактики в нинішній час, окреслення шляхів його розвитку та удосконалення.

Виклад основного матеріалу дослідження. У 1955 р. питання системи криміналістики і, зокрема, про місце в ній тактики було розглянуто на засіданнях Ради Всесоюзного науково-дослідного інституту криміналістики Прокуратури СРСР. З доповідями з цієї проблеми виступили А.І. Вінберг ("Про систему науки радянської криміналістики") і О.М. Васильєв ("Тактика слідства, її зміст і місце в системі науки радянської криміналістики") [1, с. 153-164].

Інші учасники цієї дискусії висловили ряд зауважень та доповнень до доповідей. Так, Л.М. Гусєв визначив тактику як частину криміналістики, що вивчає і розробляє методи, способи і прийоми провадження слідства; Г.М. Александров відніс до тактики лише проведення окремих слідчих дій; М.В. Терзієв дійшов висновку, що тактика являє собою реалізацію процесуальних норм, які не слід змішувати з криміналістичними порадами. Важливу думку висловив Г.М. Міньковський, який зазначив, що в доповідях зовсім відсутня вказівка на тактику судового слідства, загальні питання якої ніким не розробляються [1, с. 153-164].

Дискусії з приводу назви, змісту та значення тактики в криміналістиці продовжилися на науковій конференції при Харківському юридичному інституті в 1956 р., де було заслухано доповідь В.П. Колмакова та О.Н. Колесніченка про предмет, завдання та основні положення тактики слідства. Доповідачі запропонували віднести до предмета тактики методи визначення правильного напрямку розслідування, вчення про версії, визначення найбільш доцільної послідовності проведення слідчих дій та оперативно-розшукових заходів, прийоми їх проведення, організацію роботи слідчого та виховання в нього необхідних професійних якостей.

У підручнику криміналістики для юридичних ВНЗ, виданому в 1959 р., криміналістика представлена у вигляді трьох її розділів – техніки, тактики і методики розслідування окремих видів злочинів, причому тактика охарактеризована вже не тільки як сукупність методів проведення окремих слідчих дій, а і як система прийомів і методів, за допомогою яких забезпечується правильне визначення напрямку та обсягу розслідування [2].

У 1960 р. О.М. Васильєвим була захищена докторська дисертація на тему: "Основи слідчої тактики" [3]. Значення даної роботи полягає в тому, що це перша робота, яка акумулює в собі широкий спектр думок і ідей різних учених, присвячених загальним положенням криміналістичної тактики.

Ідея спільного в криміналістичній тактиці автором виражається так: "Загальним у розслідуванні злочинів повинна бути система заснованих на нормах кримінального процесу прийомів розслідування,

загальних в основних рисах для розслідування всіх категорій злочинів. Ці загальні прийоми розслідування повинні бути базою розробки методики розслідування окремих видів злочинів, заснованих на особливостях розслідування того чи іншого виду злочину" [3, с. 6].

У цій же роботі О.М. Васильєв звертає пильну увагу на питання змісту тактики, побудови версій, планування розслідування, залучення громадськості до розслідування злочинів, взаємодії між органами слідства і дізнання, тактики оперативно-розшукових заходів та ін. [3, с. 8, 9, 11]. Називаючи криміналістичну тактику слідчою, О.М. Васильєв дає таке розгорнуте визначення: "Слідча тактика є частина криміналістики, що тлумачить систему заснованих на нормах кримінального процесу прийомів активного, швидкого і планомірного розслідування, які загальні для розслідування всіх видів злочинів і здійснюються із застосуванням ефективних засобів криміналістичної техніки" [3, с. 11-12].

Проте разом з розвитком тактики почався процес розвитку останнього, заключного розділу криміналістики – криміналістичної методики розслідування злочинів, усередині якого з'явилися загальні положення, присвячені, як і в криміналістичній тактиці, дослідженню загальних закономірностей організації розслідування злочинів.

Наростало протиріччя змісту криміналістичної тактики і криміналістичної методики розслідування злочинів, яке згодом призвело до розбіжностей у розумінні їх сутності та значення. Але ще до виникнення цієї проблеми дослідники продовжували давати різноманітні визначення криміналістичної тактики.

Так, наприклад, автори підручника "Криміналістика" 1963 р. зазначали, що "слідча тактика – це система заснованих на нормах кримінального процесу тактичних прийомів цілеспрямованого і планомірного розслідування, що забезпечують швидке розкриття злочинів, установлення винних, об'єктивне і повне з'ясування всіх істотних обставин справи" [4, с. 272].

У визначенні С.П. Мітрічева взагалі поєднуються ці дві зазначені позиції, і криміналістична тактика представлена як система законних прийомів і методів планомірного і цілеспрямованого розслідування, а також найбільш ефективного здійснення окремих слідчих дій з метою швидкого та повного розкриття злочинів [5, с. 11].

Зазначені положення свідчать про те, що криміналістична (кримінальна, слідча) тактика і криміналістична методика на початковому етапі розвитку не мали чіткого розмежування предмета дослідження. Перші роботи з тактики включали в себе і питання організації розслідування окремих видів злочинів. Тому досить тривалий час окремі дослідження з методики розслідування розглядалися щодо криміналістичної тактики як загальне до окремого, де загальним виступала тактика, а окремим – методика розслідування злочинів.

На думку професора І.А. Возгіна, який присвятив велику кількість

робіт проблемам криміналістичної тактики і методики, "...подібна постановка питання в 50-х роках була не тільки допустимою, а й необхідною. У той час в радянській криміналістиці вже існувала досить розвинена система окремих методик, а наукові основи організації розслідування злочинів були розроблені слабо. Саме тому і виникла пропозиція про створення загальних положень розслідування злочинів у слідчій (криміналістичній) тактиці. У рамках криміналістичної тактики розроблялися основи теорії висування і перевірки слідчих версій, планування розслідування злочинів, взаємодії слідчих з оперативно-розшуковими апаратами і низка інших елементів організації розслідування злочинів" [6, с. 8-9].

Однак загальною теорією організації розслідування злочинів криміналістична тактика не стала. Основну увагу при її подальшій розробці було звернуто не на створення комплексного наукового підходу до методики розслідування злочинів, а на дослідження окремих аспектів організації слідчої діяльності, системи слідчих дій і тактики їх проведення [7, с. 31-32].

Однією з причин такого процесу стало виникнення в криміналістичній методиці її загальних положень, у яких, разом з криміналістичною тактикою, також стали досліджуватися загальні закономірності організації розслідування злочинів [8].

Таким чином, і сьогодні зміст криміналістичної тактики і криміналістичної методики певною мірою перебуває в стані, який потребує вирішення ряду складних теоретичних завдань.

Для вирішення цих питань спочатку необхідно усвідомити, наскільки широко криміналістична тактика представлена в наукових поглядах.

У 1966 р. В.Є. Коноваловою захищена докторська дисертація на тему: "Теоретичні проблеми слідчої тактики" [9]. У цій роботі автор, маючи на меті розробку наукових основ слідчої діяльності як специфічної форми пізнання істини, здійснюваного в межах кримінального судочинства, стверджує, що "специфіка кримінально-процесуального пізнання в тому, що воно тісно пов'язане з теорією судових доказів, з конкретними методами виявлення, дослідження та оцінки доказів. Специфіка цих методів полягає в тому, що вони ґрунтуються на даних кримінального права, кримінального процесу, кримінології, криміналістики, судової психології, логіки. Названі положення і складають основний зміст теоретичних проблем слідчої тактики – розділу криміналістики, яка має своїм предметом наукові прийоми і методи, які засновані на вимогах кримінально-процесуального закону, застосовуються при підготовці та виконанні слідчих дій і оперативно-розшукових заходів, що здійснюються з метою розкриття і попередження злочинів [9, с. 15].

У 1970 р. виходить друком робота Р.С. Белкіна "Ленінська теорія відображення і методологічні проблеми радянської криміналістики". У цій фундаментальній праці на основі аналізу наукових поглядів різ-

них вчених автор висловив своє уявлення про криміналістичну тактику як про систему наукових положень і розроблених на їх основі рекомендацій щодо організації та планування попереднього і судового слідства, визначення лінії поведінки осіб, що здійснюють судові дослідження, і прийомів проведення окремих слідчих дій, спрямованих на збирання і дослідження доказів, на встановлення причин, що призводять до вчинення та приховування злочинів [10, с. 71].

Відмінність свого визначення від інших Р.С. Белкін аргументує так: "Оскільки тактика – частина науки, вона не може не включати будь-яких елементів цієї науки, її положень. Ними можуть бути окремі криміналістичні теорії або їх структурні частини. Вказівка на наявність таких наукових положень необхідна для того, щоб було ясно, на якій базі розробляються тактичні прийоми і рекомендації. У цьому визначенні вперше звернуто увагу на організаційний аспект тактики, на її поведінкову сторону. Вперше йдеться про таку сферу її застосування, як судові слідство" [11, с. 9].

У свою чергу, А.В. Дулов і В.Л. Нестеренко наголошують: "Слідча тактика є тією частиною криміналістики, яка розробляє рекомендації, необхідні для процесу збирання і дослідження доказів, на підставі яких встановлюється факт злочину, винні особи, ступінь їх відповідальності, – встановлюється об'єктивна істина у справі" [12, с. 3].

Слідчу тактику, на думку А.В. Дулова, слід відрізнити від тактики слідчих дій – частини слідчої тактики, що являє собою систему тактичних прийомів, які засновані на кримінально-процесуальному законі і перебувають у відповідності з морально-етичними нормами людей, застосування яких забезпечує найбільш ефективну підготовку, проведення і фіксацію дій слідчого щодо збирання і дослідження доказів [12, с. 5].

Однак тут необхідно зазначити, що визначені авторами завдання слідчої тактики, по суті, збігаються із загальними завданнями криміналістики.

Іншою є точка зору О.Я. Баєва, що визначає криміналістичну тактику "як систему наукових положень і розроблених на їх основі, суворо відповідних принципам соціалістичної законності і вимогам професійної етики, прийомів і рекомендацій з наукового планування та організації діяльності щодо збирання і дослідження доказів, а також з оцінки інформації в процесі доказування на попередньому і судовому слідстві" [13, с. 8].

О.М. Васильєв, який присвятив проблемам слідчої тактики чимало своїх робіт, у 1976 р. знову повернувся до визначення тактики і в одній зі своїх робіт вказав: "Видається правильним визначити слідчу тактику як частину криміналістики – систему тактичних прийомів, розроблених на основі спеціальних наук, і, головним чином, логіки, психології, НОП, а також узагальнення слідчої практики для застосування логічних методів пізнання, формування психології стосунків слідчого з учасниками слідчих дій, організації планомірного розслідування злочину з метою ефективного збирання доказів та відповідно

до норм КПК" [14, с. 32].

У даному визначенні О.М. Васильєв вже не проводить думку, що криміналістична тактика є загальним положенням методики розслідування злочинів. Пояснюючи причину зміни своєї точки зору, він супроводив вказане вище визначення такою приміткою: "Автору цієї роботи належить і дещо інше визначення слідчої тактики та її предмета, висловлене свого часу, але він вважає, що з такого роду уточненнями і змінами неминуче пов'язане дослідження будь-якого великого питання в його розвитку" [14, с. 32].

Особлива позиція висловлена з цієї проблеми І.А. Возгріним, який визначив криміналістичну тактику як самостійний розділ криміналістики, що вивчає закономірності організації та здійснення слідчої діяльності з метою вироблення, у суворій відповідності з вимогами законності, науково обґрунтованих рекомендацій щодо підвищення її ефективності [15, с. 15].

Аналіз запропонованих визначень показує, що абсолютна більшість авторів не ведуть мову про криміналістичну тактику як про загальну теорію криміналістичної методики розслідування злочинів. Так, відсутні згадки про таку роль криміналістичної тактики в роботах О.Я. Баєва, Р.С. Белкіна, А.І. Вінберга, І.Є. Биховського, І.А. Возгріна, В.О. Коновалової та ін.

Проте існує й інша точка зору таких авторів, як А.В. Дулов, С.П. Мітрічев, П.Д. Нестеренко та ін., що залишають за криміналістичною тактикою дослідження деяких питань організації та здійснення попередження, розкриття та розслідування злочинів.

Якщо брати до уваги точку зору про включення до змісту криміналістичної тактики питань організації та здійснення розкриття, розслідування, попередження злочинів, виникає закономірне запитання: чому криміналістична тактика і криміналістична методика мають один і той самий предмет дослідження?

Ця обставина, на нашу думку, породжує ряд негативних моментів:

- по-перше, відсутність чітких меж вивчення криміналістичної тактики;
- по-друге, необґрунтоване розширення об'єкта і предмета дослідження криміналістичної тактики;
- по-третє, наявність досить великої кількості протилежних визначень криміналістичної тактики.

Разом з тим несправедливо стверджувати, ніби проблема співвідношення криміналістичної тактики і криміналістичної методики не була предметом вивчення. У роботах, присвячених загальній теорії криміналістики, цього питання торкалося чимало авторів.

Так, А.А. Ейсман, досліджуючи систему сучасної криміналістики, пише, що існує велике коло проблем, загальних як для тактики, так і для методики. До них він відносить теорії версій та планування розслідування, вчення про взаємодію слідчого з оперативними ор-

ганами, наукову організацію праці слідчого, проблемні ситуації, криміналістичні характеристики злочинів та ін. При цьому він підкреслює, що ці питання розробляються представниками як тактики, так і методики. Як висновок, А.А. Ейсман зазначає, що криміналістичної тактики і криміналістичної методики розслідування злочинів повинні торкнутися "суттєві внутрішні перебудови" [15, с. 55].

Звідси закономірне запитання: які перспективи подальшого розвитку співвідношення криміналістичної тактики і криміналістичної методики?

Висновки. Серед багатьох можливих вирішень питання про впорядкування взаємозв'язків між криміналістичною тактикою і криміналістичною методикою розслідування злочинів, на нашу думку, заслуговують на увагу три варіанти.

Перший – подальший розвиток криміналістичної тактики як загальних положень криміналістичної методики розслідування злочинів, тобто завершення раніше розпочатого шляху дослідження. У цьому разі криміналістична тактика повинна включати у свій предмет вивчення всіх закономірностей організації та здійснення розкриття, розслідування, попередження злочинів, ставши в кінцевому підсумку загальною теорією організації та здійснення судового дослідження злочинів або "загальною методикою" розслідування злочину. Саме таку точку зору про залишення без зміни відносин криміналістичної тактики і криміналістичної методики розслідування злочинів висловили О.М. Васильєв та М.П. Яблоков [16, с. 59]. Проте, на думку І.А. Возгріна, "... у результаті такого розвитку в кінцевому підсумку з криміналістичної методики доведеться виключити всі загальнотеоретичні положення про закономірності організації та здійснення розкриття, розслідування та попередження злочинів, залишивши в ній тільки окремі методики розслідування злочинів" [6, с. 13].

Другий – внести необхідні зміни у подальший розвиток криміналістичної тактики і криміналістичної методики розслідування злочинів.

У вже згадуваній роботі А.А. Ейсмана пропонується об'єднати криміналістичну тактику і криміналістичну методику в загальне вчення про тактику і методику розкриття та попередження злочинів – загальну теорію розкриття (розслідування) і попередження злочинів, що складається з двох особливих частин – вчення про тактику проведення окремих слідчих дій і вчення про розслідування окремих видів злочинів. Але в цьому випадку, як справедливо зауважує І.А. Возгрін, порушиться вся система криміналістики, і залишиться невключеною в цю загальну теорію розкриття (розслідування) і попередження злочинів криміналістична техніка [6, с. 15].

Третій – також вносить зміни в криміналістичну тактику і криміналістичну методику розслідування злочинів, але при цьому ґрунтується на історично сформованому розподілі науки криміналістики на чотири її основні розділи (загальна теорія криміналістики, криміналі-

стична техніка, криміналістична тактика, криміналістична методика розслідування злочинів) і враховує наявні тенденції подальшого розвитку криміналістичного наукового знання.

В основу запропонованого рішення покладено положення про те, що характер зв'язків криміналістичної тактики і криміналістичної методики розслідування злочинів визначається фактичним змістом цих розділів криміналістики. У нинішньому стані криміналістична тактика включає в себе дві досить самостійних групи питань. Перша – теоретичні основи цього розділу (поняття, система, завдання, метод та ін.) разом з науковими основами слідчої діяльності (вчення про слідчі версії та планування розслідування злочинів, взаємодію слідчого з органами дізнання, залучення громадськості до розслідування злочинів, вивчення особистості обвинуваченого і підозрюваного та ін.). Цю групу питань В.О. Коновалова об'єднує в загальну частину криміналістичної тактики. Іншу групу питань, пов'язану з дослідженням тактики підготовки та проведення окремих слідчих, судових дій, ряд учених називає особливою частиною криміналістичної тактики.

Слід визнати, що такий поділ є найбільш правильним і раціональним.

Разом з тим слід зазначити, що розвиток основ (загальних положень) криміналістичної тактики супроводжувався низкою робіт, присвячених тактиці окремих слідчих дій. Так, інтенсивно досліджувалися тактичні основи розшуку, огляду, слідчого експерименту, обшуку, пред'явлення для впізнання, допиту, питання планування і багато інших, що позитивно вплинуло на зміст та значення криміналістичної тактики як розділу науки криміналістики.

Бібліографічні посилання

1. *Винберг А.И.* О системе науки советской криминалистики; *Васильев А.Н.* Тактика следствия, ее содержание и место в системе науки советской криминалистики // Советская криминалистика на службе следствия. – Вып. 7. – М., 1956. – С. 153-164.
2. Криминалистика: Учеб. // Отв. ред. С.А. Голунский. – М., 1959.
3. *Васильев А.Н.* Основы следственной тактики: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – М., 1960.
4. Криминалистика: Учеб. // Отв. ред. А.Н. Васильев; Б.Е. Богданов, А.Н. Васильев, В.Я. Колдин и др. – М., 1963.
5. Криминалистика: Учеб. / Отв. ред. С.П. Митричев и М.П. Шаламов; Р.С. Белкин, А.И. Винберг, Б.Л. Зотов и др. – М., 1966.
6. *Возгрин И.А.* Научные основы криминалистической методики расследования преступлений: Курс лекций. – Ч. 2. – СПб., 1993.
7. *Быховский И.Е.* Развитие и совершенствование следственных действий // 50 лет советской прокуратуры и проблемам совершенствования предварительного следствия. – Л., 1972. – С. 31-35.
8. *Возгрин И.А.* Научные основы криминалистической методики расследования преступлений: Курс лекций. – Ч. 1-4. – СПб., 1992, 1993.
9. *Коновалова В.Е.* Теоретические проблемы следственной тактики (Познавательная функция логики и психологии в следственной тактике): Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – Х., 1966
10. *Белкин Р.С.* Ленинская теория отражения и методологические проблемы советской криминалистики. – М., 1970.

11. Белкин Р.С. Очерки криминалистической тактики: Учеб. пособ. – Волгоград, 1993.
12. Дулов А.В., Нестеренко П.Д. Тактика следственных действий. – Минск, 1971.
13. Баев О.Я. Криминалистическая тактика и уголовно-процессуальный закон. – Воронеж, 1977.
14. Васильев А.Н. Следственная тактика. – М., 1976.
15. Эйсман А.А. Проблемы развития и изменения системы криминалистики // Советская криминалистика: Теоретические проблемы. – М., 1978. – С. 53-58.
16. Васильев А.Н., Яблоков Н.П. Предмет, система и теоретические основы криминалистики. – М., 1984.

Надійшла до редакції 06.09.2011

О.В. Вишня

кандидат юридичних наук

(ГУМВС України в Дніпропетровській області)

УДК 351.81 : 656.2

ІНФОРМАЦІЙНО-ТЕХНІЧНА МЕРЕЖА ОВС ДЛЯ БОРОТЬБИ З ВИКРАДАННЯМИ ВАНТАЖІВ НА ЗАЛІЗНИЦЯХ

Обґрунтовано необхідність розбудови єдиної мережі електронного супроводження вантажоперевезень на залізницях з метою своєчасного розкриття та розслідування викрадань вантажів.

Ключові слова: інформаційно-технічна мережа, викрадення вантажів, залізниця.

Обоснована необходимость построения единой сети электронного сопровождения грузоперевозок на железных дорогах с целью своевременного раскрытия и расследования хищений грузов.

Ключевые слова: информационно-техническая сеть, хищение грузов, железная дорога.

The necessity of establishment of united network of electronic supervision of railway freight transportations aimed to quick disclosure and investigation of theft of loads is reasoned.

Keywords: informational-electronic network, theft of loads, railway.

Постановка проблеми. Україна як суверенна держава, оголосивши істотні перетворення і реформи в усіх сферах громадського життя, стала на шлях створення дійсно демократичної європейської держави. Підсумки останніх років свідчать про продовження певних позитивних тенденцій в економіці України. Залізничний транспорт як одна з головних галузей економіки призначена задовольняти потреби населення та суспільного виробництва в перевезенні вантажів. Сьогодні на долю залізничного транспорту України припадає близько двох третин усього вантажообігу в країні. Тільки на Придніпровській залізниці, однієї з найбільших серед шести залізниць країни, здійснюють-

ся вантажні операції з навантаження та вивантаження вагонів на 194 станціях, щодоби приймається до перевезення більше 270 тис. тонн вантажів та вивантажується понад 3400 вагонів. Загальний об'єм вантажоперевезень на Придніпровській залізниці складає близько 40000 млн ткм. У середньому за добу по ній слідує 687 вантажних поїздів. Величезні матеріальні цінності, що зосереджені на транспорті, вимагають надійної охорони їх від злочинних зазіхань.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Дана проблема іншими авторами не досліджувалася у контексті використання технічних засобів боротьби з аналізованими злочинами, тому в цій роботі даються посилання на попередні публікації автора.

Мета статті полягає в обґрунтуванні необхідності створення інформаційно-технічної мережі ОВС на базі сучасних технологій та методик боротьби зі злочинністю для протидії викраденням вантажів на залізницях.

Виклад основного матеріалу дослідження. В оперативній обстановці, що склалася за останні роки на залізничному транспорті, зазначається тенденція зростання злочинності, у тому числі і найбільш небезпечних злочинів – викрадань вантажів. Тільки на Придніпровській залізниці за останні п'ять років було скоєно 2548 викрадань вантажів. Матеріальний збиток від цих злочинів становить 28 млн грн. Причому на дорогах «Укрзалізниці» найбільше викрадань скоюється на поїздах з металопрокатом та металобрухтом, феросплавами, зерном, нафтопродуктами і вугіллям.

Останнім часом відправники вартісних вантажів намагаються самостійно боротися з проблемою викрадання на транспорті. Для цього створюються спеціальні супровідні (матеріально відповідальні) бригади, що володіють холодною і газовою зброєю, та залучаються стрілки воєнізованої охорони залізниці (ВОХР), задачею яких є забезпечення схоронності вантажів при зупинках маршрутних поїздів. Однак дія таких бригад та ВОХР нейтралізується злочинними елементами, які перейшли на викрадання вантажів безпосередньо при русі поїзда. Очевидно, що такі організаційні заходи не завжди запобігають викраданням вантажів та не вирішують задачі профілактики цих правопорушень.

Викладене свідчить про те, що боротьба з цим видом злочинів є одним з найважливіших завдань МВС України.

Розслідування викрадань вантажів з поїздів має свої особливості. Рух поїздів дозволяє відстрочити момент виявлення факту викрадання, що утруднює встановлення часу і місця злочину. Тому значну роль у розслідуванні відіграє своєчасне і якісне фіксування самого факту викрадання, оперативність і безпомилковість у виявленні випадків викрадання вантажів. Чим раніше буде зафіксований сам факт викрадання, тим більш шансів на ефективність здійснюваних потім оперативно-розшукових заходів. І в цьому нам повинні допомогти сучасні засоби технічного контролю вантажоперевезень, що базуються на передових методах прийому,

обробки і передачі інформації корпоративними лініями зв'язку.

Аналіз причин, що ускладнюють своєчасне розкриття та розслідування викрадань вантажів, дозволяє виокремити такі:

- відсутність оперативного оповіщення підрозділів МВС про факт скоєння викрадення;
- відсутність об'єктивних даних про місце скоєння викрадення;
- відсутність об'єктивних даних про час скоєння викрадення;
- інші причини, що стосуються організації розкриття та розслідування викрадань підрозділами МВС (відсутність транспорту, незаповнені штати та ін.).

Шляхи вирішення проблеми нами вбачаються у розбудові єдиної мережі електронного супроводження вантажоперевезень на залізницях. Мережа повинна включати електронні вагоконтрольні пункти (ВКП), що об'єднані між собою, та обчислювальні центри “Укрзалізниці” (ІОЦ) із засобами електронної пошти.

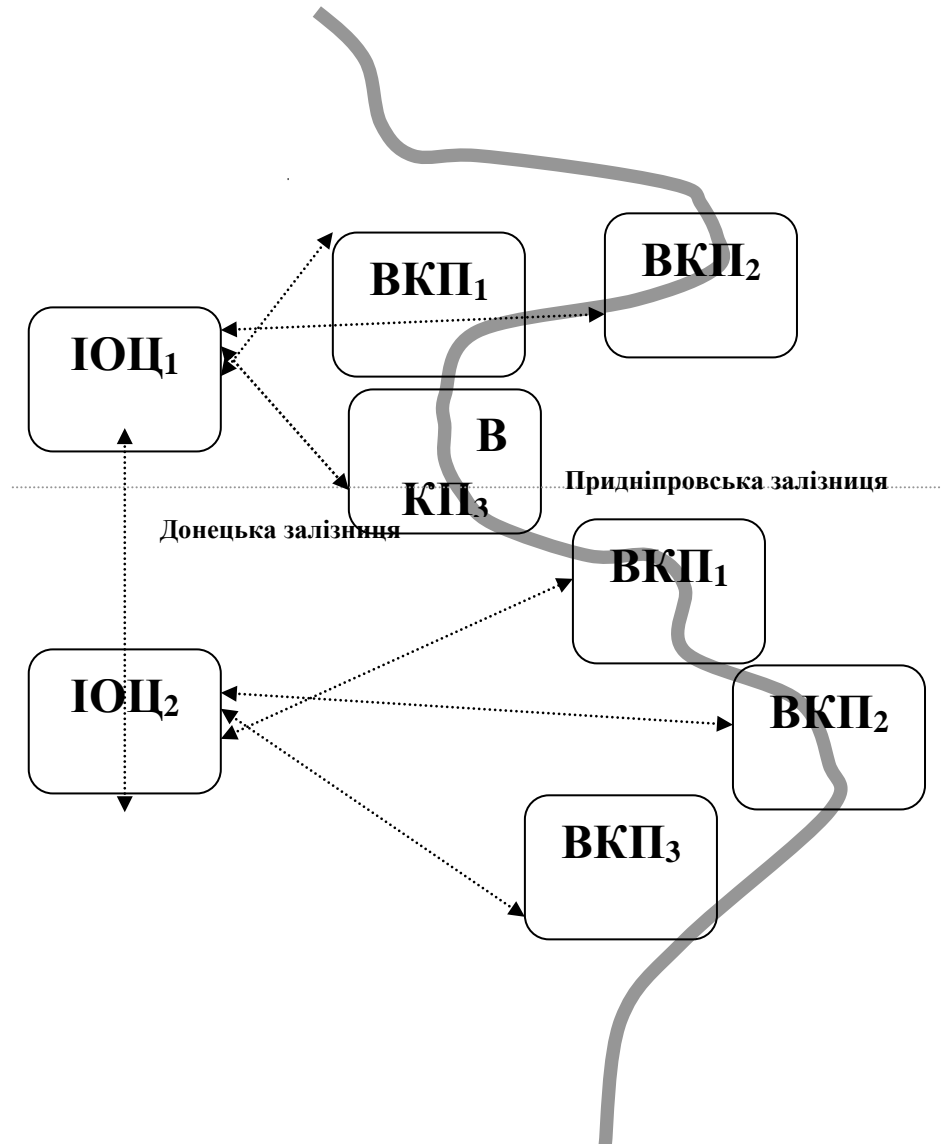


Рис. 1. Приблизна схема єдиної мережі електронного супроводження вантажоперевезень на залізницях

При тому структурна схема типового вагоконтрольного пункту (ВКП) може мати вигляд, що наведений на рис. 2.

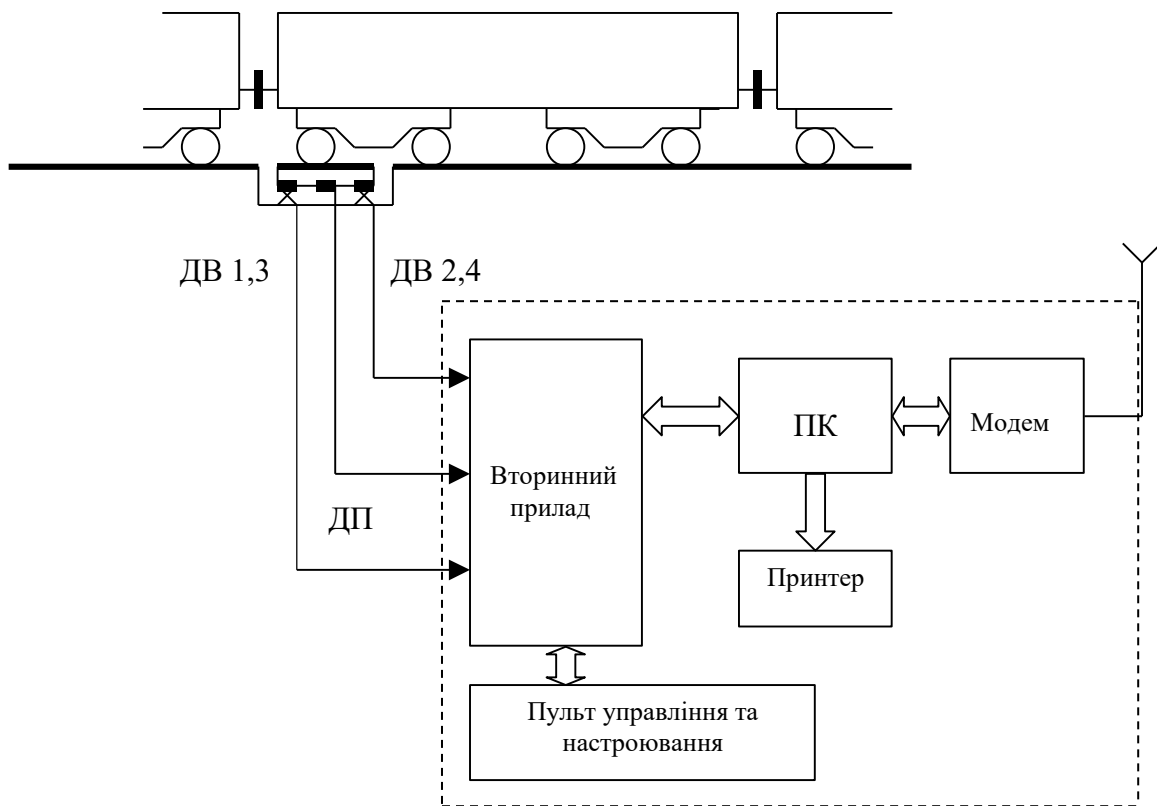


Рис. 2. Структурна схема типового вагоконтрольного пункту

Інтенсивне використання вантажних потягів і боротьба за зниження термінів доставки вантажів на «Укрзалізниці» зумовлює той факт, що використання ВКП на залізничних шляхах не повинне знижувати вантажопотік, вимагати зупинки поїздів і розчеплення вагонів, що має місце при зважуванні вагонів у пунктах навантаження і розвантаження. Тобто система повинна забезпечувати зважування вагонів поїзда при його русі. Однак при зважуванні вагонів у русі, крім статичного навантаження (маси вантажу і тари вагона), виникає динамічна складова (погрішність), зумовлена коливаннями вагона [1]. Для вагонів, що використовуються для перевезення сипучих вантажів, частота коливань складає 2-10 Гц, амплітуда не перевищує 10-15 % від маси вантаженого вагона (при швидкості руху до 5км/годину) і істотно зростає при збільшенні швидкості. Виходячи з необхідності забезпечення прийнятної точності виміру маси рухомого вагона (тобто застосування спеціальних методів для виділення статичної складової з пе-

ремінного (коливного) навантаження) доцільно обмежити максимальну швидкість руху поїзда через вагову платформу системи на рівні 5-8 км/годину. Це не буде викликати створення черг перед ВКП, у той же час забезпечить можливість домогтися точності виміру маси, що транспортується, з похибкою 1 % від найбільшої межі зважування.

Сьогодні на залізницях країни для перевезення вантажів використовується рухомий склад різного виду (криті вагони піввагони, платформи, цистерни, ізотермічні і спеціальні вагони) із двох- і трьохосних візків для колісних пар. Через це доцільно при створенні ваговимірювальної системи використовувати поосний метод зважування. Це поряд зі спрощенням ідентифікації вагона дозволить зменшити конструктивні розміри вагоприймальної платформи і фундаменту, використовувати ваговимірювальні датчики на менше навантаження, що в підсумку істотно знизить витрати на створення й устаткування системи. Найбільша межа зважування системи (вага БРУТТО) з урахуванням складу вагонів, що використовуються, повинна складати 150-200 тонн (табл. 1).

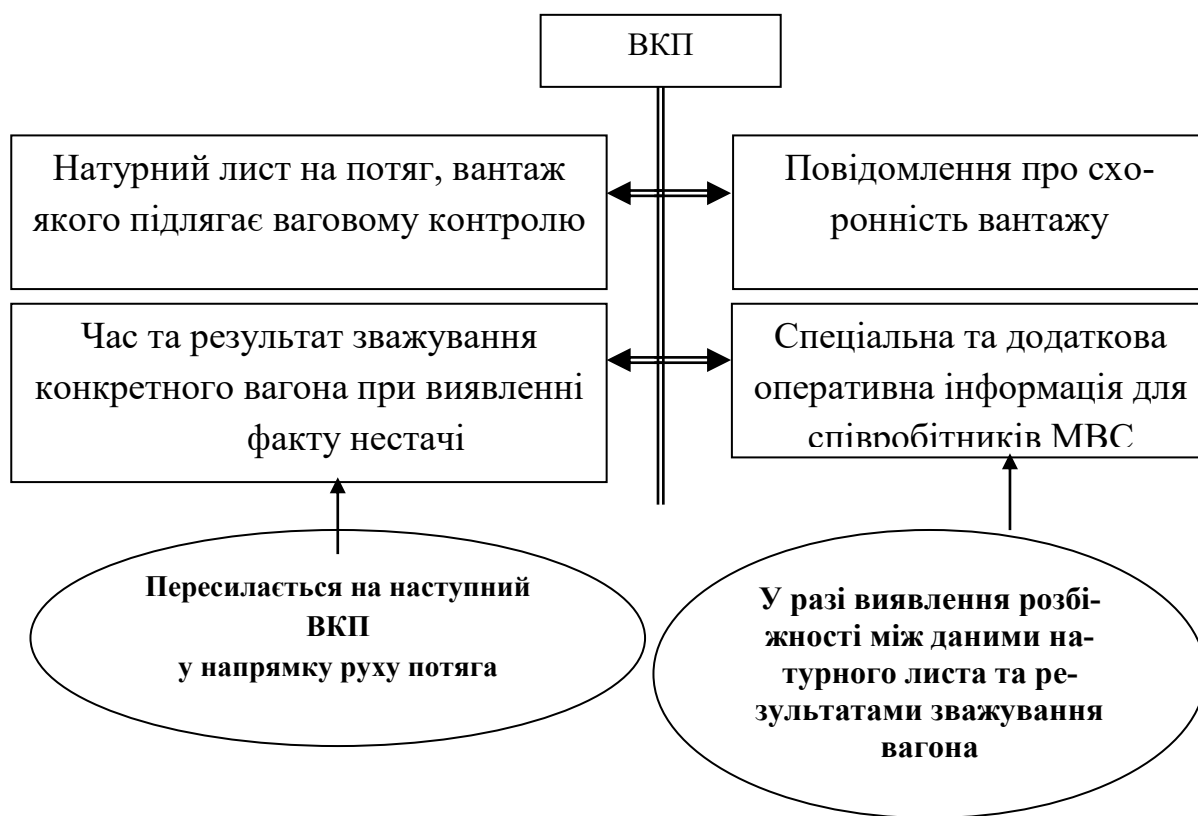
Для виконання системою функцій, покладених на неї транспортною міліцією, вторинна апаратура повинна містити (включати): спеціалізований програмно-налагоджуваний пристрій для виміру й обробки сигналу датчиків навантаження і виділення маси вантажу, що транспортується; пристрій для ідентифікації осей вагона і відсікання локомотива (локомотивів); комп'ютер для збереження й обробки інформації про вантажі і поїзди, ведення історії процесу, формування повідомлення при виявленні невідповідності маси вантажу у вагоні (наявності викрадання); принтер для реєстрації протоколів і форм на паперовому носії; модем – для обміну повідомленнями зі станціями відправниками й одержувачами вантажів, іншими вагоконтрольними пунктами на шляху проходження поїздів; автономне джерело живлення.

Слід зазначити, що при практичному використанні такої системи більшу увагу варто приділити питанням складу і кількості різних форм (електронних і паперових), що повинні заповнятися і передаватися по виділених каналах після здійснення циклу контролю маси вантажу так, щоб максимальна користь від операції контролю була отримана не тільки органами внутрішніх справ, але і залізницею.

**Найбільш відомі ваговимірювальні засоби для зважування
вантажних вагонів без зупинки та розчіплювання**

Тип ваг	Фірма-виробник	Технічні характеристики			Примітка
		НМЗ вагона, тонн	точність зважування вагона, %	швидкість руху потяга, км/год	
ПУЛЬСАР ВТВ-25Д	ООО «Пульсар-2», м. Харків	200	± 2,0 %	2 – 8	платформні
ПУЛЬСАР ВТВ-25ДР	ООО «Пульсар-2», м. Харків	200	± 2,0 %	2 – 15	безплатформні
ВД-30	АО «Авітек-плюс», Росія, м. Єкатеринбург	200	± (0,5–2,0 %) від швидкості руху	2 – 15	безплатформні
ЕрМак ОВВ-200/100	Фірма «МІКА», м. Дніпро-вськ	200	± 1,0 %	до 8	платформні
ЕВВС-200	Юридична академія МВС України	200	± 1,0 %	до 10	платформні
01ВВТ-100К	ЗАО НПП «Тест», м. Краматорськ	30 т. для осі	± 0,5 %	3-10	безплатформні
РД-Д	ВК «Тензо-М», Росія, м. Люберці	200	± 2 %	до 7	платформні

Види інформаційних потоків між вагоконтрольними пунктами, що повинні передаватися за результатами зважування вагонів (у разі виявлення чи відсутності нестачі), можуть бути графічно викладені у вигляді:



При цьому зведення натурного листа, що пересилається між ВКП, повинні включати:

- номери вагонів у порядку їхнього розташування у поїзді;
- вага вантажу в кожному вагоні;
- інвентарні номери вагонів;
- найменування залізниць і пункти призначення;
- вагони, супроводжувані воєнізованою охороною, провідниками відправника вантажу чи вантажоодержувача.

У разі виявлення нестачі вантажу у вагоні (результати зважування вагону мають розбіжності з даними натурного листа) на вагоконтрольний пункт повинна передаватися додаткова спеціальна інформація, яка може допомогти співробітникам правоохоронних органів у розкритті та розслідуванні злочину (рис. 3).

Найменування ваговимірювального пункту

Состав № _____ Дата, година _____

Порядковий номер вагона у потягу	Особистий номер вагона	Найменування вантажу	Вага вагона та вантажу, т				Нестача вантажу, т	Пункт призначення вантажу, дата та час завантаження
			по супроводжувальних документах		по даних електронного контролю			
			брутто	нетто	брутто	нетто		
1	2	3	4	5	6	7	8	9
-----	-----	-----	-----	-----	-----	6-(4-5)	5-7	-----
-----	---	---	---	---	---	---	---	-----
-----	-----	-----	-----	---	---	---	---	-----

Дата і час проходження попереднього пункту електронного контролю вантажоперевезень _____

Перелік осіб, що мали досить до обробки вантажу (заповнюється у випадку появи в графі 8 значень, що свідчать про факт розкрадання вантажу):

1. ПІБ, посада осіб, що займалися навантаженням
2. ПІБ, посади працівників транспорту
3. ПІБ, посада постачальника вантажу

Рис. 3. Додаткова інформація для працівників МВС у разі виявлення нестачі вантажу на ВКП

Економічні витрати на впровадження мережі залежать від кількості ВКП, що підключені до неї. Орієнтовна вартість одного ВКП – 50 тисяч у.г.о. (без вартості будівлі). Вартість мережного обладнання – 10 % від вартості ВКП.

Разом з тим чим більше ВКП буде використовуватися органами внутрішніх справ на залізницях країни, тим менш протяжним буде ділянка залізниці, на якій фіксується можливе викрадання вантажів, тим більше можливості для успішного пошуку злочинців та відтворення законності.

Наприклад, на Придніпровській залізниці нами рекомендується розмістити ВКП не тільки на пунктах комерційного огляду вагонів (їх десять), але й на ряді інших, зокрема стикових (Чаплине, Комиш-Зоря, Армянськ) та вузлових (Новомосковськ-Дніпровський, Вольнянськ).

Висновки. Результати впровадження проекту можна розподілити на загальний та правовий:

Загальний:

- виділення місця та часу скоєння викрадань вантажу (між двома вагоконтрольними пунктами) дозволить поліпшити умови для розкриття злочину [2];
- оперативне фіксування факту злочину допоможе працівникам МВС миттєво реагувати на злочин, швидко, по «гарячих слідах» розшукувати злочинців;
- наявність на залізницях взаємопов'язаних ВКП буде сприяти профілактиці викрадань вантажів, особливо високоліквідних.

Правовий:

- отримані на ВКП дані про нестачу вантажу можуть бути використані в якості доказної бази при розкритті та розслідуванні злочину [3].

Бібліографічні посилання

1. Вишня В.Б., Вишня О.В. Електронні ваговимірювальні системи для контролю вантажів на залізниці // Сб. науч. тр. Нац. горной академии Украины. – 2001. – № 11. – С. 236-240.
2. Вишня В.Б., Вишня О.В. Електронні засоби контролю для розкриття розкрадань вантажів на транспорті // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. – 2001. – № 5. – С. 183-188.
3. Вишня О.В. Правові основи застосування засобів вагового контролю при розкритті і розслідуванні розкрадань вантажів на залізниці // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності: Зб. наук. статей Донецького інституту внутрішніх справ при Донецькому національному університеті. – 2001. – № 2. – С. 269-274.

Надійшла до редакції 13.09.2011

Ю.Б. Комаринська

кандидат юридичних наук

(Національна академія внутрішніх справ)

УДК 343.985

ОСОБЛИВОСТІ СЛІДОВОЇ КАРТИНИ НАВМИСНИХ ВБИВСТВ НА ЗАЛІЗНИЧНОМУ ТРАНСПОРТІ

Досліджено проблему розслідування навмисних вбивств на залізничному транспорті, значну увагу приділено правильному виявленню та читанню слідової картини, що дає змогу вірно та швидко розслідувати зазначені злочини.

Ключові слова: слідова картина, залізничний транспорт, вбивство, травма.

Исследована проблема расследования умышленных убийств на железнодорожном транспорте, значительное внимание уделено правильному выявлению и чтению следовой картины, что позволяет правильно и быстро расследовать указанные преступления.

Ключевые слова: следовая картина, железнодорожный транспорт, убийство, травма.

The paper investigated the problem of investigating intentional ubivstv in rail transport, a considerable attention is paid to the proper identification and reading the trace pattern that allows you to quickly and correctly to investigate these crimes.

Keywords: trace a picture rail, murder, injury.

Постановка проблеми. Важливе місце у розслідуванні та розкритті навмисних вбивств, особливо прихованих, займає слідова картина, тобто сукупність криміналістично значимої інформації, що залишається на місці вчинення злочину або на місці виявлення трупа людини.

Слідова картина є ключовим елементом криміналістичної характеристики будь-якого злочину, дослідивши сліди, що залишились на місці події, слідчий може не лише встановити особу жертви, але й особу можливого злочинця або ж окремі дані, які вказували б на неї.

Коли йдеться про специфічні для залізничного транспорту способи убивств, до яких можна віднести скидання або зіштовхування жертви з потяга, підкладання живих осіб або трупів під потяги, що рухаються, можна виділити певні особливості місцезнаходження та інформаційної значущості матеріальних слідів злочинів. Ознакою приховування убивства може бути встановлений факт неспівпадіння місця убивства та місця знаходження трупа [1].

Виклад основного матеріалу дослідження. З метою виявлення ознак злочину та спроб приховування навмисного вбивства, нещасного випадку або самогубства на залізничному транспорті слід звертати особливу увагу на таке:

1. Сліди ніг.

Специфічне покриття біля залізничної колії, насип піску та гравію, сприяє збереженню слідів всіх осіб, які б могли знаходитись на місці події. Слід пам'ятати, що серед слідів, виявлених на місці події, можуть бути як сліди потерпілого, так і злочинця. Тому необхідно опитати осіб, які знаходились поблизу від місця події, з метою встановлення приналежності слідів. Виявлення та фіксація таких слідів вимагає від слідчого або криміналіста особливих знань та вмінь, які б сприяли збереженню доказової інформації.

2. Сліди боротьби, виявлені на місці події та на тілі потерпілого.

Сліди боротьби можуть залишатись не лише на тілі потерпілого у формі ушкоджень, але й на покритті залізничної колії, на самій колії, на спорудах, на залізничних світлофорах та інших об'єктах, призна-

чених для забезпечення руху залізничного транспорту. Такими слідами можуть бути краплі крові, волосся, шматки одягу, інші особисті речі (як потерпілого, так і злочинця), предмети, якими могли бути нанесені травми, тощо.

Визначити характер та час нанесення ушкоджень на тілі потерпілого може судово-медичний експерт. Необхідно звертати увагу на сліди боротьби, що виникли до ушкоджень залізничним транспортом.

3. Велика кількість слідів крові у вигляді калюжі, потоків та бризок на ґрунті під трупом або коло нього, якщо на трупі є ушкодження, пов'язані з втратою крові.

Слід пам'ятати, що напрямок потоків крові повинен відповідати положенню трупа. Як правило, під час наїзду залізничного транспорту або під час удару об нього потоки крові нерівномірні та розбризкуються. Відповідно до специфіки залізничного транспорту сліди крові можуть бути виявлені на значній відстані від місця виявлення трупа.

4. Поза трупа, наявність саден, подряпин.

Поза трупа має відповідати способу нанесення ушкоджень. Як правило, удар наноситься передньою поверхнею електровоза відразу по всіх частинах тулуба, що призводить до поєднаних тяжких ушкоджень. При цьому в ділянці ніг та таза нерідко виникають характерні “відкидач-ушкодження” від удару нижнього краю і підніжки відкидача. Ці ушкодження дають можливість з'ясувати напрямок удару та положення тіла в момент травми. При ударі потягом, що рухається з великою швидкістю, тіло зазвичай відкидає далеко в сторону, яке на рейки не потрапляє.

Найбільш характерні ушкодження від дії рельсового транспорту з'являються при переїзді колесами. У результаті сильного тиску та під дією колісного гребеня (реборди) відбувається розтrocення кісток та відділення частин тіла або розділення тіла на частини – полоса обтирання.

Якщо в місці перекочування колеса шкіра не руйнується, то виникає її пошкодження, яке називається смугою тиску. Ці смуги виникають як від дії поверхні колеса, що котиться, так і від голівки рейки. Вони допомагають встановлювати положення тіла на рейках.

Для трупа людини, яка розбилася при падінні з рухомого потяга, характерна поза з розкинутими руками і ногами, поза із витягнутими вздовж тулуба руками й зімкнутими ногами не є типовою. Разом із тим не можна не враховувати, що іноді убивця з метою відвести від себе підозру, приховати істинні мотиви убивства навмисно надає трупу таку позу.

5. Стан одягу та взуття трупа.

Переїзд залізничним транспортом нерідко супроводжується волочінням тіла потерпілого по полотну, іноді відстані можуть сягати сотень метрів і навіть декількох кілометрів. Під час волочіння від ударів об

шпали та тертя об баластний шар шляху виникають садна, подряпини та рани, в глибині яких, на шкірі та одязі накопичується багато мастильних речовин та частинок покриття дороги (гравію, піску тощо).

Смуги тиску і ділянки тертя виникають на одязі загиблого. При розділенні тіла зазвичай виникає і пошкодження одягу у вигляді багатьох розривів, смугоподібного або повного її руйнування.

У осіб, які загинули від залізничної травми, існує ще така ознака переїзду залізничним транспортом, як відторгнення та притискання епідермісу до одягу, що прилягає до рани. При цьому відторгнений епідерміс повторює малюнок тканини одягу, що розташована над ділянкою відторгнення. Для утворення вказаної ознаки необхідна щільна основа з наявністю тканин, що мають обмежену рухомість. Такими частинами тіла людини є верхні та нижні кінцівки. Притискання відторгнутого епідермісу до одягу, із повторенням малюнку тканини, пов'язано з дуже сильним тиском та рухом предмета, що пошкоджує тіло людини. При цьому пошкоджена частина тіла повинна дуже щільно стискатися між тупими твердими предметами. Подібне положення виникає при переїзді частини тіла потерпілого колесами залізничного транспорту.

Потрібно звертати увагу на стан взуття потерпілого. У процесі контакту ніг із землею можуть відриватися каблуки або навіть підошва. На взутті спостерігаються подряпини з дрібними частками щебеню, піску в них.

6. Знаряддя вбивства.

Слід пам'ятати, що якщо смертельні ушкодження нанесені трупу такими засобами як ножі, вогнепальна зброя, металеві предмети, гільзи, отруйні речовини та інші, вони можуть бути випадково залишені злочинцем біля трупа або неподалік від нього.

7. Речі потерпілого, залишені злочинцем як такі, що не являють собою цінності, якщо вбивство було вчинено з метою пограбування, а також особисті речі вбивці, якщо він переодягався в одяг потерпілого.

8. Звертати увагу необхідно на те, що відсутність слідів волочіння, скидання трупа з поїзда, а саме місця його падіння, може спростувати версію про самогубство або нещасний випадок.

Ознаками, які свідчать про скидання трупа з поїзда, можуть бути:

а) сліди нашарування на ґрунті в результаті падіння трупа з поїзда. У випадках скидання з поїзда ще живої людини на землі від перших зіткнень ніг із землею залишаються глибокі переривчасті сліди, які закінчуються місцем падіння потерпілого. Труп у цьому випадку буде знаходитися поза колією;

б) проїзні документи, що знаходяться в одязі потерпілого, які вказують на те, що він їхав у поїзді перед смертю;

в) поза трупа. Скинутий з поїзда, який рухається на великій шви-

джості, відлітає в бік, котиться під укіс, часто потрапляє у водяні кювети;

г) наявність на трупі або на полотні залізничної дороги сіна, соломи, дьогтю, кусків вугілля та інших предметів, викинутих злочинцем із товарного поїзда з трупом або після того, як труп було скинуто;

д) невідповідність потоків крові та розташування трупних плям позі трупа, в якій він був виявлений [2];

е) сліди нападу або подальшого сковзання тіла по баласту насипу. Ці сліди являють собою траси, що виникають при падінні жертви, виходять під кутом від полотна залізниці в сторону руху потяга;

ж) відсутність біля трупа слідів ніг потерпілого;

з) виявлення на тілі потерпілого слідів боротьби та ушкоджень, що нанесенні жертві ще в потязі, а також інших слідів перебування у вагоні;

і) виявлення вздовж полотна залізниці предметів, що належали потерпілому.

Вбивство вчинено шляхом підкидання живої людини або трупа під проїжджаючий потяг. На місці події можуть бути виявлені:

1. Сліди взуття, що належать не потерпілому, а, можливо, злочинцям.

2. Сліди волочіння трупа або ще живої людини, але такої, яка перебувала в безпорадному стані, сторонніми особами.

3. Сліди можливої зупинки транспортного засобу, на якому було доставлено труп або пораненого на місце вчинення або приховування убивства, що знаходиться біля залізничного насипу або поблизу нього. Нерідко труп людини перевозять автотранспортом до залізничної колії, або ж за допомогою інших засобів, таких як садові візки, санчата тощо.

4. Сліди крові на шляху переміщення трупа або пораненого; на одязі осіб, які переміщували труп або пораненого; на предметах, до яких вони торкалися; в салоні автомашин, що використовували для перевезення трупа або пораненого.

5. Частинки ґрунту, мікрволокна в піднігтьовому складі, на одязі або взутті трупа або підозрюваних, на поверхнях або в салоні автотранспорту [3].

6. Сліди слини на недопалках цигарок, пляшках, зернятах тощо, що залишили злочинці на місці вчинення або приховування злочину, в місцях, де вони переховувались, чекаючи проходження потяга.

7. Сліди пальців рук підозрюваних на різних предметах (пачках з-під цигарок, пляшках з-під напоїв тощо), що залишенні ними на місці злочину або поблизу нього.

8. Сліди інших ушкоджень, ніж залізнична травма, на трупі потерпілого.

Висновки. Формуванню слідової картини та визначенню прина-

лежності слідів сприяє врахування під час розслідування зазначеної категорії злочинів умов учинення вбивств. При дослідженні правопорушень, що скоєні на маршрутах приміського залізничного сполучення, слід враховувати специфічні умови, що сприяють вчиненню правопорушень: деякі явища, що сприяють маятниковій міграції населення; недоліки в організації приміських пасажирських перевезень; недостатня боротьба з вживанням алкогольних напоїв на об'єктах залізничного транспорту; невтручання та байдужість окремих пасажирів до конфліктних ситуацій та до самих правопорушників; недоліки в розташуванні та використанні сил та засобів служб транспортної міліції [4].

Бібліографічні посилання

1. *Комаринська Ю.Б.* Співвідношення способів скоєння та приховування навмисних вбивств, замаскованих під нещасний випадок або самогубство на залізничному транспорті // *Іменем закону*. – 2008. – № 4. – С. 22-27.
2. *Жила А.С.* Особливості розслідування вбивств, які скоюються на об'єктах залізничного транспорту // *Використання сучасних досягнень криміналістики у боротьбі зі злочинністю*. – Донецьк, 2002. – С. 115-120.
3. *Аброменкова В.С., Стрелец С.В.* Некоторые особенности расследования убийств на железнодорожном транспорте, замаскированных инсценировками // *СибЮрВестник*. – 2001. – № 2.
4. *Баранов С.О.* Профілактика злочинів на залізничному транспорті: Навч. посіб. – Одеса, 2007.

Надійшла до редакції 06.09.2011

Т.О. Лоскутов

кандидат юридичних наук
(*Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ*)

УДК 343.1

ПРИРОДА ПРЕДМЕТА ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

Здійснено дослідження предмета правового регулювання у кримінальному процесі. Обґрунтовано, що поняття «предмет правового регулювання у кримінальному процесі» слід визначати через такі правові категорії: кримінально-процесуальні відносини, кримінально-процесуальну діяльність, права та законні інтереси.

Ключові слова: *предмет правового регулювання; кримінально-процесуальні відносини; кримінально-процесуальна діяльність; права та законні інтереси.*

Исследован предмет правового регулирования в уголовном процессе. Обосновано, что понятие «предмет правового регулирования в уголовном процессе» необходимо определять через такие

правовые категории: уголовно-процессуальные отношения; уголовно-процессуальную деятельность; права и законные интересы.

Ключевые слова: предмет правового регулирования; уголовно-процессуальные отношения; уголовно-процессуальная деятельность; права и законные интересы.

The subject of legal regulation in the criminal process is investigated in article.

It is proved, that the concept of «subject of legal regulation in the criminal process» must be determined through the following legal categories: the criminal-procedural relations; the criminal-procedural activities; the rights and legitimate interests.

Keywords: the subject of legal regulation; the criminal-procedural relations; the criminal procedure activities; the rights and legitimate interests.

Постановка проблеми. Схвалена у 2006 р. Концепція вдосконалення судочинства для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів встановлює, що правове регулювання кримінального судочинства в Україні залишається не реформованим ще з радянських часів: Кримінально-процесуальний кодекс України 1960 р., незважаючи на деяке оновлення, не відповідає вимогам захисту прав людини відповідно до європейських стандартів [7, с. 24]. Концепцією реформування кримінальної юстиції України встановлено, що одним із принципів, на якому має будуватись кримінальна юстиція України, є цілісність та закінченість (функціональна завершеність) регламентації діяльності суб'єктів кримінальної юстиції [8, с. 23]. Включення цих положень до Концепцій є підтвердженням того, що питання щодо визначення предмета правового регулювання у кримінальному процесі залишаються невирішеними.

Предмет правового регулювання тісно пов'язаний з такими категоріями правового регулювання, як «метод правового регулювання», «спосіб правового регулювання», «тип правового регулювання», «механізм правового регулювання». Залежно від особливостей предмета правового регулювання обираються певні юридичні засоби впливу: способи, методи, тип правового регулювання. Однак на сьогодні предмет правового регулювання кримінально-процесуального права є малодослідженим. В Україні відсутні комплексні наукові роботи, присвячені дослідженню вказаної правової категорії. Ця прогалина гальмує процес розроблення проблем удосконалення правового регулювання кримінально-процесуального права та не сприяє підвищенню ефективності процесу практичного застосування статей кримінально-процесуального законодавства. Тому особливої актуальності набувають дослідження щодо визначення предмета правового регулювання у кримінальному процесі.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної

проблеми. Окремі аспекти предмета правового регулювання досліджувалися багатьма вченими з теорії права, такими як С.С. Алексєєв, О.Д. Васильєв, В.М. Горшенєв, М.В. Долгополова, М.П. Карєв, В.М. Коган, Е.В. Кузнецов, Г.П. Курдюк, М.І. Матузов, М.П. Орзіх, І.С. Самощенко, В.Д. Сорокін, В.Н. Протасов, Ю.А. Тихомиров, І.Л. Честнов, М.Д. Шаргородський, Г.Г. Шмельова, Л.С. Явич та ін.

У теорії кримінального процесу окремим проблемам предмета правового регулювання присвячені роботи таких вчених: М.І. Бажанов, В.П. Бож'єв, В.В. Вандишев, Ю.М. Грошевий, В.Г. Даєв, О.П. Дербєнєв, А.Я. Дубинський, В.С. Зеленецький, Л.Б. Зусь, Л.М. Карнєєва, О.М. Ларін, Л.М. Лобойко, П.А. Лупинська, С.Д. Міліцин, В.Т. Нор, О.В. Смірнов, І.Л. Петрухін, М.А. Погорєцький, М.С. Строгович, С.А. Шейфер, С.Д. Шестакова, М.Є. Шумило, Н.А. Якубович та інших. Проте їх дослідження торкалися лише загальних питань предмету правового регулювання.

Особливо слід відзначити роботу С.Д. Міліцина «Предмет регулювання советского уголовно-процессуального права», котра опублікована ще у 1991 р. [13]. У вказаній роботі автор дослідив предмет правового регулювання через суспільні відносини, що врегульовані нормами кримінально-процесуального права. Разом з тим належної уваги не приділялося кримінально-процесуальній діяльності та правам і законним інтересам людини як окремим аспектам предмета правового регулювання у кримінальному процесі. Це можна пояснити тим, що на час видання зазначеної роботи в теорії кримінального процесу панував радянський підхід до визначення поняття предмета правового регулювання через суспільні відносини.

Метою дослідження є науковий результат у вигляді визначення поняття предмета правового регулювання у кримінальному процесі. Для досягнення даної мети слід виконати такі завдання: 1) проаналізувати кримінально-процесуальне законодавство і уявлення в теорії про предмет правового регулювання у кримінальному процесі; 2) визначити поняття «предмет правового регулювання у кримінальному процесі» виходячи із сучасних уявлень про право.

Виклад основного матеріалу. Для визначення предмета правового регулювання у кримінальному процесі проаналізуємо зміст основних систематизованих нормативно-правових актів у сфері кримінального судочинства.

У КПК УРСР 1922 р. було зазначено, що ним визначається порядок провадження кримінальних справ [25]. Не змінилася позиція законодавця на призначення КПК у 1927 р., котре також розумілось як визначення порядку кримінального провадження [24].

Структура чинного КПК України (загальні положення; порушення кримінальної справи, дізнання і досудове слідство; провадження справ у

суді першої інстанції; провадження по перевірці вироків, постанов і ухвал суду; виконання вироку, ухвали і постанови суду; застосування примусових заходів медичного характеру; протокольна форма досудової підготовки матеріалів; провадження у справах про злочини неповнолітніх; видача особи (екстрадиція) [10] вказує на те, що кримінально-процесуальним законом регулюється саме кримінальне провадження. Це підтверджується у ст. 1 КПК, де встановлено, що призначенням останнього є визначення порядку провадження у кримінальних справах [10]. Аналогічну структуру і призначення мають КПК Російської Федерації, Республіки Білорусь, Республіки Молдова, Республіки Казахстан, Азербайджанської Республіки [19; 20; 21; 22; 23].

У проектах КПК України також підтверджується те, що предметом правового регулювання у кримінальному процесі є провадження у кримінальних справах. Так, проектом КПК, що розроблений Національною комісією із зміцнення демократії та утвердження верховенства права, встановлюється порядок кримінального (досудового і судового) провадження щодо кримінальних правопорушень (кримінальних проступків і злочинів) та інших діянь, визначених законом України про кримінальну відповідальність [15]. А у проекті КПК, внесеному на розгляд Верховної Ради України народними депутатами В.Р. Мойсиком, І.В. Вернидубовим, С.В. Ківаловим, Ю.А. Кармазіним (реєстраційний № 1233), зазначено, що порядок провадження у кримінальних справах на території України визначається Конституцією України, Кримінально-процесуальним кодексом і міжнародними договорами України [16].

Таким чином, результати аналізу кримінально-процесуальних нормативно-правових актів доводять те, що предметом правового регулювання у кримінальному процесі є кримінальне провадження, тобто діяльність із порушення, досудового розслідування, судового розгляду та вирішення кримінальних справ.

Тепер розглянемо теоретичні уявлення про предмет правового регулювання.

Теоретик права С.С. Алексєєв писав, що предметом правового регулювання є суспільні відносини, котрі об'єктивно можуть «піддаватися» нормативно-організаційному впливу і в даних соціально-політичних умовах потребують такого впливу, здійснюваного за допомогою юридичних норм, усіх інших юридичних засобів, утворюючих механізм правового регулювання [1, с. 292]. Доповненням цього визначення є твердження Ю.М. Оборотова про те, що якщо не зводити предмет правового регулювання до суспільних відносин, то він включає: нормативно встановлене коло учасників правовідносин (суб'єктів права), з визначенням їх ознак; вказівку на обставини, з котрими пов'язана дія правових норм, визначення варіантів поведінки; вимоги до об'єктів правової діяльності і перелік об'єктів інтересу [14, с. 39].

О.Ф. Скакун формулює предмет правового регулювання як сукупність якісно однорідних суспільних відносин, урегульованих правовими нормами (відповідає на запитання «що?»). Авторка зазначає, що предмет правового регулювання вказує, на яку групу суспільних відносин спрямований вплив норм права, зокрема їх диспозицій (прав і обов'язків) [18, с. 349]. Схожої позиції дотримуються В.В. Копейчиков [3, с. 218] та П.М. Рабінович [17, с. 155].

Отже, спираючись на погляди вчених з загальної теорії права, необхідно констатувати, що предметом правового регулювання є суспільні відносини. Однак такий підхід до визначення предмета правового регулювання є виправданим лише у теоретико-правових дослідженнях, де суспільні відносини розглядаються як стабільні, не змінювані. Визначення предмета правового регулювання через суспільні відносини є цінним для теорії розгляду кримінального процесу лише у статиці.

Динамічність реального кримінального процесу зумовлює швидку і часту трансформацію юридичного змісту кримінально-процесуальних відносин, зміну суб'єктного та об'єктного складів вказаних правовідносин. Інтенсивний рух кримінального процесу зводитиме нанівець практичне значення предмета правового регулювання як сукупності кримінально-процесуальних відносин. Тому сумнівною є позиція С.Д. Міліцина, який зазначає: «Кримінально-процесуальне право регулює саме суспільні відносини, що виникають між учасниками кримінального судочинства, а не їхні окремі дії (діяльність)» [13, с. 12].

Предмет правового регулювання у кримінальному процесі здебільшого розглядають як кримінально-процесуальну діяльність державних органів з порушення, досудового розслідування, судового розгляду та вирішення кримінальних справ. Це пов'язано із розумінням кримінального процесу як кримінально-процесуальної діяльності, а не як кримінально-процесуальних відносин. Примат діяльнісного підходу до визначення кримінального процесу зумовлює наявність багатьох робіт, предметом дослідження яких є кримінально-процесуальна діяльність, її особливості. Прикладом є дослідження структурних елементів кримінально-процесуальної діяльності, серед яких виокремлюють: вертикальні (процес, провадження, стадія, процесуальна дія, елементарний процесуальний акт, «квант» процесуальної дії) [4, с. 100-107; 5, с. 232-233]; горизонтальні (мета, завдання, принципи, функції, учасники, засоби, способи, форма, гарантії діяльності та рішення, що приймаються за її результатами) [2, с. 99-100; 9, с. 13; 11, с. 13].

Використання категорії «кримінально-процесуальна діяльність» при формулюванні предмета правового регулювання є доцільним, бо вона відображає особливості кримінально-процесуального законодавства, нормативні положення якого встановлюють порядок і послідов-

ність здійснення дій, процедур та проваджень. Попри це повне виключення із предмета правового регулювання кримінально-процесуального права суспільних відносин є неправильним, оскільки учасниками кримінально-процесуальної діяльності виступають багато суб'єктів, які взаємодіють між собою. А формою такої взаємодії є саме кримінально-процесуальні відносини.

На наш погляд, слушною є позиція Л.М. Лобойка, який зазначає: «... не можна робити категоричних висновків про те, що кримінально-процесуальне право регулює виключно діяльність або виключно суспільні відносини» [12, с. 37]. Кримінально-процесуальні відносини та кримінально-процесуальна діяльність співвідносяться як форма і зміст, котрі характеризують окремі аспекти предмета правового регулювання у кримінальному процесі. Тому предметом правового регулювання у кримінальному процесі є кримінально-процесуальна діяльність, що здійснюється у формі кримінально-процесуальних відносин.

Окрім того, гуманізація кримінального процесу* передбачає врахування результатів сучасних антропологічних досліджень при визначенні предмета правового регулювання кримінально-процесуального права. Об'єктом дослідження сучасної антропології є людина, її права і законні інтереси. Саме останні виділяються вченими як окремий, самостійний предмет правового регулювання кожної галузі права [11, с. 29]. Не є винятком і кримінальний процес, у якому часто обмежуються (а іноді порушуються) права та законні інтереси людини.

Це дає підстави висунути гіпотезу про те, що права і законні інтереси людини є самостійним предметом правового регулювання у кримінальному процесі. Чинне кримінально-процесуальне законодавство чітко регламентує процедури обмеження органами кримінального судочинства прав і законних інтересів людини. Так, положення КПК встановлюють порядок отримання дозволу суду та санкції прокурора на здійснення процесуальних дій, що пов'язані із обмеженням таких прав людини: право на свободу і особисту недоторканність (ст. 165-2, 205 КПК), право на недоторканність житла чи іншого володіння (ст. 177, 178, 190 КПК), право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (ст. 187 КПК).

Ще одним аргументом на підтвердження того, що права і законні інтереси людини регулюються нормами кримінального процесу, є положення ст. 400-12 КПК «Підстави для перегляду судових рішень Верховним Судом України». Серед останніх визначено таку підставу, як встановлення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, порушення Україною міжнародних зобов'язань

* Концепцією реформування кримінальної юстиції України визначено, що одним із принципів, на якому має будуватись кримінальна юстиція України, є гуманізація законодавства у сфері кримінальної юстиції [8, с. 23].

при вирішенні справи судом [10, с. 194]. А міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, є Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ), котрий контролює виконання Україною зобов'язань щодо Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод*. Причому ЄСПЛ не вирішує питання щодо кримінальної відповідальності, проте слідкує за дотриманням конвенційних прав та інтересів людини. Тому фактичною підставою для перегляду судових рішень Верховним Судом України є порушення прав і законних інтересів людини під час кримінального судочинства.

Пріоритет прав і свобод людини над діяльністю органів кримінального судочинства встановлює Конституція України, у ч. 2 ст. 3 якої зазначено, що **права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави** (виділено мною. – *Т.Л.*). Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави [6, с. 5]. Закріплення цих положень у Основному законі нашої держави свідчить про те, що всі державні органи (у тому числі органи кримінального судочинства) функціонують лише заради забезпечення прав і свобод людини.

З огляду на все вищезазначене необхідно констатувати, що «предмет правового регулювання у кримінальному процесі» є складним поняттям, котре слід визначати через такі правові категорії: 1) кримінально-процесуальні відносини; 2) кримінально-процесуальну діяльність; 3) права і законні інтереси людини. Кожна вказана категорія характеризує окремий аспект предмета правового регулювання у кримінальному процесі.

На підставі проведеного у цій статті дослідження можна зробити такі висновки:

1. Положення кримінально-процесуального законодавства і теоретичні уявлення про предмет правового регулювання у кримінальному процесі є різноманітними, іноді навіть протилежними. Це не сприяє досягненню бажаного результату кримінального судочинства. Тому визначення предмета правового регулювання у кримінальному процесі є нагальною потребою сьогодення.

2. Поняття «предмет правового регулювання у кримінальному процесі» є складним, що слід визначати через такі правові категорії: 1) кримінально-процесуальні відносини; 2) кримінально-процесуальну діяльність; 3) права і законні інтереси людини. Кожна вказана категорія характеризує окремий аспект предмета правового регулювання у кримінальному процесі.

* Підтвердженням того є прийняття 17 липня 1997 р. Законом України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав і основоположних свобод людини 1950 р.» та 23 лютого 2006 р. Законом України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини».

Під час подальших наукових розвідок доцільно зазначити такі напрями дослідження: 1) визначення обсягу предмета правового регулювання у кримінальному процесі; 2) з'ясування меж предмета правового регулювання у кримінальному процесі.

Бібліографічні посилання

1. *Алексеев С.С.* Общая теория права: В 2-х т. – М., 1981. – Т. 1.
2. *Гмирко В.П.* Доказування в кримінальному процесі: діяльнісна парадигма. Теоретичний аналіз. Проблематизація. СМД-репрезентація: Монограф. – Дніпропетровськ, 2010.
3. Загальна теорія держави і права: Навч. посіб. / А.М. Колодій, В.В. Копейчиков, С.Л. Лисенков та інші; За ред. В.В. Копейчикова. – К., 2000.
4. *Зеленецький В.С.* Структура советского уголовного процесса // Проблемы правоведения. – 1981. – Вып. 2. – С. 100-107.
5. *Зеленецький В.С.* Структурные элементы советского уголовного процесса // Актуальные проблемы государства и права в современный период. – Томск, 1981. – С. 232-233.
6. Конституція України // Конституція Автономної Республіки Крим: Зб. нормат. актів. – К., 2007.
7. Концепція вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів: схвалена Указом Президента України від 10 травня 2006 р. № 361/2006 // Офіційний вісн. України. – 2006. – № 19. – С. 23-37.
8. Концепція реформування кримінальної юстиції України: схвалена Указом Президента України від 8 квітня 2008 р. № 311/2008 // Офіційний вісн. України. – 2008. – № 27. – С. 20-29.
9. Кримінальний процес: Підруч. / За ред. Ю.М. Грошевого, О.В. Капліної. – Х., 2010.
10. Кримінально-процесуальний кодекс України: чинне законодавство зі змінами та доп. станом на 17 серп. 2010 р. – К., 2010.
11. *Лобойко Л.М.* Кримінально-процесуальне право: Курс лекцій. – 2-ге вид., змін. і доп. – К., 2008.
12. *Лобойко Л.М.* Методи правового регулювання у кримінальному процесі України: Дис... д-ра юрид. наук. – Дніпропетровськ, 2006.
13. *Милицин С.Д.* Предмет регулирования советского уголовно-процессуального права. – Свердловск, 1991.
14. *Оборотов Ю.М.* Теорія держави і права (прагматичний курс): Екзаменаційний довідник. – Одеса, 2004.
15. Проект Кримінального процесуального кодексу України, підготовлений робочою групою Національної комісії зі зміцнення демократії та утвердження верховенства права [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.aau.edu.ua/up/docs/kpk_final.html.
16. Проект Кримінально-процесуального кодексу України, внесений на розгляд Верховної Ради України народними депутатами В.Р. Мойсиком, І.В. Вернидубовим, С.В. Ківаловим, Ю.А. Кармазіним (реєстраційний номер № 1233 від 13 грудня 2007 року) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?pf3511=31115.
17. *Рабінович П.М.* Основи загальної теорії права та держави: Навч. посіб. – К., 2001.
18. *Скакун О.Ф.* Теорія держави і права (Енциклопедичний курс): Підруч. – 2-ге вид., перероб. і доп. – Х., 2009.
19. Уголовно-процессуальный кодекс Азербайджанской республики (вступил в силу с 1 сентября 2000 г.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.helionprime.az/download.php?sened=down%2Flegislation%2Fru%2F%D3%E3%EE%EB%EE%E2%ED%EE%EF%F0%EE%F6%E5%F1%F1%F3%E0%EB%FC%ED%FB%E9+%EA%EE%E4%E5%EA%F1+%C0%E7%E5%F0%E1%E0%E9%E>.

20. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Беларусь: Принят Палатой представителей 24 июня 1999 года. Одобрен Советом Республики 30 июня 1999 года: Текст Кодекса по состоянию на 15 сентября 2004 г. – Мн., 2004.

21. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан: Учеб.-практ. пособие. – Алматы, 2002.

22. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Молдова (вступил в силу с 14 марта 2003 г.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.legislationline.org/ru/documents/action/popup/id/14512/preview>.

23. Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации. – 14-е изд. – М., 2008.

24. Уголовно-процессуальный кодекс УССР. – Офиц. изд. в редакции 1927 года. – Х., 1927.

25. Уголовно-процессуальный кодекс УССР. – Офиц. издание. – Х., 1925.

Надійшла до редакції 21.06.2011

І.А. Петрова

кандидат технічних наук, доцент

*(Харківський національний
університет внутрішніх справ)*

УДК 343.982.327 : 006.063(477)

ДОСЛІДЖЕННЯ МАРКУВАННЯ ПРИ ПРОВЕДЕННІ СУДОВО-ТОВАРОЗНАВЧИХ ЕКСПЕРТИЗ

Визначено послідовність дослідження маркування експертом-товарознавцем при проведенні судово-товарознавчих експертиз та систематизовано способи виявлення інформаційної фальсифікації.

Ключові слова: *маркування, засіб ідентифікації, інформація, інформаційна фальсифікація, товарні і фірмові знаки, штрихове кодування.*

Определена последовательность исследования маркировки экспертом-товароведом при проведении судебно-товароведческих экспертиз и систематизированы способы выявления информационной фальсификации.

Ключевые слова: *маркировка, способ идентификации, информация, информационная фальсификация, товарные и фирменные знаки, штриховое кодирование.*

In the article the sequence of marking examination by commodity expert on conduction of forensic and commodity examination is determined and the methods of detection the falsification of the information are systematized.

Keywords: *marking, means of identification, information, falsification of information, trademarks and logos, bar coding.*

Постановка проблеми. У період формування ринкових відносин та приватизації підприємств збільшується ймовірність появи фальсифікованих товарів. З метою запобігання виробництва та реалізації під-

роблених товарів урядами багатьох країн, у тому числі Україною, зроблені і прийняті відповідні законодавчі акти. Однак сьогодні на ринку часто зустрічаються товари, що мають неточну або перекручену інформацію щодо складу та властивостей товару. Такі товари є фальсифікованими, а фальсифікацію відносять до інформації, яка «забезпечується» спотворенням (усвідомленою зміною) інформаційних даних у маркуванні. У зв'язку із актуальністю проблем щодо виявлення справжності, ідентифікації і, особливо, фальсифікації споживчих товарів експертам-товарознавцям при проведенні судово-товарознавчих експертиз необхідна низка нормативних документів та методичних розробок, які допоможуть отримати достовірні результати.

Метою статті є визначення послідовності дослідження маркування експертом-товарознавцем при проведенні судово-товарознавчих експертиз та систематизація способів виявлення інформаційної фальсифікації для експертних досліджень споживчих товарів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Міжнародні стандарти щодо ідентифікації продукції і простежуваності вказують, що постачальник у разі потреби повинен встановлювати і підтримувати в робочому стані методи ідентифікації продукції на кресленнях, документах, технічних вимогах чи іншій документації на всіх етапах виробництва, постачання і монтажу. Якщо простежуваність продукції є чітко визначеною вимогою, то в межах цієї вимоги окремі одиниці продукції чи партії повинні мати одиничний характер ідентифікації. Така ідентифікація відповідно реєструється [1]. Таким чином, міжнародні стандарти встановлюють, що засобами ідентифікації є документи: нормативні (стандарти, ТУ й ін.) і технічні (креслення й ін.). Крім того, до них слід віднести маркування і товарно-супровідні документи.

Регламентация маркування як засобу ідентифікації продукції здійснюється на основі нормативних документів. Воно має забезпечувати ідентифікацію конкретної продукції у випадку її повернення або необхідності проведення спеціальної перевірки [2; 3]. Маркування визначається як нанесення позначення на виріб чи на упакування, що передбачає у першу чергу ідентифікацію виробу або окремих його властивостей. Експерт-товарознавець має пам'ятати, що не допускаються до продажу фасовані чи штучні товари вітчизняного або імпортного виробництва без маркування державною мовою.

Експерт-товарознавець при дослідженні маркування товарів вітчизняного та імпортного виробництва непродуктивною групи звертає увагу на те, що необхідна, достовірна та своєчасна інформація має бути державною мовою України у доступній наочній формі (у супровідній документації, на етикетці тощо) (див. табл. 1).

Таблиця 1

**Зміст інформації на маркуванні продовольчих
та непродовольчих товарів**

Інформація на продовольчих товарах	Інформація на непродовольчих товарах
загальна назва товару (продовольчої чи непродовольчої групи)	
назва та позначення нормативного документа, якому повинен відповідати товар (для товарів вітчизняного виробництва)	
номінальна кількість харчового продукту в установлених одиницях виміру (маса, об'єм);	дані про основні властивості товару
склад харчового продукту, якщо він виготовлений з кількох складників, із зазначенням переліку назв використаних у процесі виготовлення інших продуктів харчування, харчових добавок	правила та умови ефективного і безпечного використання товару
харчова цінність, а також енергетична цінність (для харчових продуктів, що її мають)	гарантійні зобов'язання виробника;
інформація про сертифікацію товару (якщо він підлягає обов'язковій сертифікації)	
кінцевий термін реалізації або дату виготовлення і термін придатності до споживання (використання)	
умови зберігання	
найменування та адресу виробника й місце виготовлення товару	
наявність у харчовому продукті компонентів з генетично модифікованої сировини (у разі, якщо використання таких компонентів передбачено нормативними документами або нормативно-правовими актами на даний продукт)	відомості про вміст шкідливих для здоров'я речовин (у разі їх наявності) порівняно з вимогами нормативно-правових актів і нормативних документів
застереження щодо вживання харчового продукту певними категоріями (групами) населення (діти, вагітні, люди похилого віку, спортсмени, хворі тощо)	протипоказання щодо застосування; відомості про необхідні дії споживача після закінчення терміну служби, а також про можливі наслідки у разі невиконання цих дій
іншу інформацію, передбачену чинними в Україні нормативними документами, дія яких поширюється на певний харчовий продукт.	умови та правила придбання товару

При дослідженні маркування нефасованих харчових продуктів експерт-товарознавець має брати до уваги, що воно також повинно здійснюватись державною мовою України в порядку, встановленому для певних груп продовольчих товарів.

У маркуванні вітчизняних та імпортованих продовольчих товарів забороняється наводити інформацію про їх лікувальні властивості без дозволу центрального органу виконавчої влади у сфері охорони здоров'я. У маркуванні продовольчих товарів використовуються специфічні символи, якими позначають дієтичні, профілактичні, оздоровчі харчові продукти, біологічно активні добавки, дитяче харчування, харчування для спортсменів тощо.

Товари, які виготовлені кустарним способом (фізичною особою – суб'єктом підприємницької діяльності), повинні мати ярлик із зазначенням назви цієї фірми (прізвища, імені та по батькові), номери свідоцтва про реєстрацію як суб'єкта підприємницької діяльності та назви органу, що здійснив цю реєстрацію, а також гарантійного терміну та терміну придатності. Такі дослідження маркування проводяться експертом-товарознавцем на початку експертного дослідження споживчих товарів при проведенні судово-товарознавчих експертиз.

У міжнародній практиці ідентифікація розглядається як один з елементів системи якості на виробництві, а також як дії щодо управління матеріалами (сировиною, напівфабрикатами, комплектуючими виробами й ін.) і продукцією для встановлення відповідності чи невідповідності. За кордоном робляться спроби наносити на упакування або товар таку інформацію, яка дозволяє ідентифікувати товар, у тому числі і його приналежність до конкретної товарної партії. На сьогодні маркування, що достовірно і точно ідентифікує конкретну товарну партію, застосовується, мабуть, тільки для консервів шляхом нанесення на денце банки відомостей, а саме: найменування консервів (асортиментний номер по ДКПП), підприємство-виробник (порядковий номер по КВЕД), індекс відомства, якому належить підприємство-виробник, номери зміни, дати, місяця й останніх цифр року виготовлення (чи терміну придатності).

Інформаційна фальсифікація – обман споживача за допомогою неточної чи перекрученої інформації про товар. Цей вид фальсифікації здійснюється шляхом перекручування інформації у товарно-супровідних документах, на маркуванні, у рекламі. Перекручена чи неточна інформація про товар служить підставою вважати заміник натурального продукту фальсифікованим товаром. Так, до фальсифікованого продукту належить маргарин, на маркуванні якого й у товарно-супровідних документах указується найменування «вершкове масло». Правильна вказівка на маркуванні найменування продукту –

«маргарин» – знімає обвинувачення у фальсифікації.

При фальсифікації інформації про товар досить часто перекручуються або вказуються неточно такі дані: найменування товару; країна походження; фірма-виготовлювач; кількість товару; приналежність до певної товарної партії.

Країна походження товару найчастіше не вказується або вказується неправильно. На український ринок надходить значна кількість фальсифікованих товарів вітчизняних, а також із країн ближнього і далекого зарубіжжя без вказівки країни походження і фірми-виробника. До таких товарів повинна бути найпильніша увага, тому що вони можуть бути неналежної якості, у тому числі і за показниками безпеки.

Зустрічаються випадки, коли підробляються товарні і фірмові знаки підприємств-виготовлювачів, що мають заслужено високу репутацію завдяки відмінній якості продукції. У цьому випадку матеріальний і моральний збиток наноситься не тільки споживачу, але і підприємству, чий фірмовий знак був підроблений. У цьому випадку споживач, що купив товар низької якості з фірмовим знаком відомого підприємства-виготовлювача, втрачає до нього довіру. Авторське право на фірмовий знак захищається законодавством України.

При проведенні судово-товарознавчих експертиз експертів-товарознавців, досліджуючи маркування, оцінюють достовірність штрихового кодування. У міжнародній практиці виробництва і торгівлі прийняте штрихове кодування товарів, яке дає можливість ефективно управляти якістю їхнього виробництва, здійснювати сортування, добір, відвантаження товарів, а в сфері торгівлі – приймати товари, контролювати запаси, відбирати і відвантажувати товари зі складів у роздрібну торгову мережу [2].

Сьогодні використовується велика кількість різних за типом стандартів штрихових кодів, які умовно поділяють на дві групи – товарні і технологічні. Товарні штрихові коди використовуються при проведенні судово-товарознавчих експертиз для ідентифікації виробників товарів. Вони розроблені Міжнародною асоціацією EAN. Відповідно до цієї системи кожному виду виробу надається свій номер, штриховий код, що складається з 13 цифр (за Європейською системою кодування – EAN-13).

Технологічні штрихові коди наносяться на будь-які об'єкти для автоматизованого збору інформації про їх переміщення і подальше використання споживачами. Ці коди можуть використовуватись окремо або разом з товарними кодами EAN і мають на меті надати додаткову інформацію про продукцію. Так, на телевізори, окрім їхнього товарного коду, в стандарті наводяться технологічні характеристики: тип, серійний номер, номер гарантійного талона виробу та ін.

Штриховий код – це знак, що забезпечує автоматизовану іденти-

фікацію та автоматизований облік інформації про товар. Він є послідовністю штрихів та проміжків певного розміру, коли кожна цифра або буква у штриховому коді відображається їх комбінацією за чітко визначеними правилами так, що закодовану в них інформацію можна автоматично зчитати (сканувати) за допомогою спеціальних пристроїв – сканерів штрихового коду.

Штриховий код складається з чіткого малюнка вузьких і широких смуг, пробілів між ними і чисел та наноситься на упакування за допомогою поліграфічної техніки: матричних, термічних, лазерних і струминних принтерів. Смуги і пробіли відповідають визначеним цифрам у кодах електронної обчислюваної машини (ЕОМ), яка "зчитує" їх системою, що сканує.

Кожен товар має свій індивідуальний штриховий код, для "зчитування" якого потрібно ручне чи сканувальне оснащення. Ручне оснащення розділяють на контактне чи дистанційне. У контактному оснащенні існує світлове перо, що рухається безпосередньо на поверхні штрихового коду та вимірює інтенсивність відбитого світла від чорних і білих смуг коду. У дистанційному оснащенні код "зчитується" на відстані до 1 м чи крізь прозоре упакування за допомогою лазерного чи іншого променя. Після "зчитування" на табло висвітлюється ціна на товару, що вводиться попередньо в ЕОМ.

Одночасно в центральний комп'ютер надходить інформація, що товар проданий. Цей комп'ютер підраховує кількість товару, що залишається, і при необхідності вимагає зі складу нову партію цього товару.

Таблиця 2

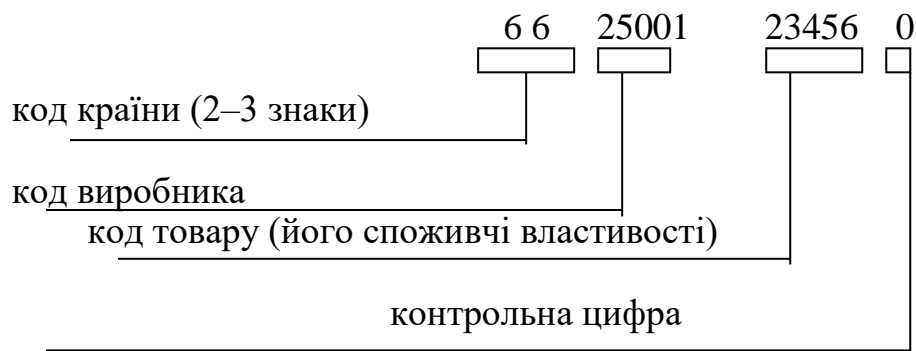
Структура кодового слова коду EAN-13

XXX	XXXX	XXXX	X
Код країни походження товару	Код підприємства виробника товару	Код товару (артикулу товару)	Контрольний знак (цифра)

Цифровий еквівалент коду EAN-13 складається з 13 цифр (табл. 2). Перші 3 чи 2 цифри зліва називають префіксом і позначають державу походження. Наступні 4 чи 5 цифр позначають реєстраційний номер фірми, відомства, виробника товару; далі – товарний код, що привласнюється продукції з урахуванням вимог системи EAN, остання цифра – контрольна, котра існує для перевірки правильності "зчитування" попередніх цифр коду. За цією цифрою експерт-товарознавець може визначити правильність кодування товару.

Частина коду, що характеризує країну (префікс), встановлюється Міжнародною асоціацією по кодуванню виробів. Частина коду, що характеризує підприємство виробника, визначається відповідною на-

ціональною асоціацією. В Україні ці функції виконує асоціація "СКАНА". Частина коду, що характеризує товар, привласнюється асоціацією судово-товарознавчої нумерації "EAN-Україна", що створена відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 12 грудня 1994 р. № 860.



У випадку, коли габаритні розміри товару, що маркується, не дозволяють розмістити на ньому штрихову версію EAN-13, підприємство використовує версію EAN-8 (див. табл. 3). Така ситуація є характерною для товарів, що реалізуються в роздріб.

Таблиця 3

Структура кодового слова коду EAN-8

XX	XXX	XX	X
Код країни походження товару	Код підприємства-виробника товару	Код товару (артикулу товару)	Контрольний знак (цифра)

Популярність штрихового кодування полягає в економічній доцільності. Річ у тому, що підприємства-виробники отримують істотний прибуток, застосовуючи цей метод. Слід зазначити, що штрихова мітка застосовується для спрощення введення інформації про номер товару в комп'ютер і не має яких-небудь специфічних даних щодо якості продукції, вона тільки ідентифікує товар. Але у випадку надходження у продаж неякісного товару саме наявність штрихового коду надає можливість зафіксувати ідентифікаційний номер такого товару і вжити оперативних заходів з припинення постачань, виявлення виробника і пред'явлення йому рекламації. Крім того, кожен споживач завдяки цифровому позначенню має можливість самостійно зорієнтуватися, з якої країни підприємство-виробник товару.

Експерт-товарознавець, вивчаючи штриховий код, має враховувати те, що при нанесенні штрихового коду на упаковку товару підприємству-виробнику необхідно дотримуватися ряду вимог, встановлених міжнародними правилами:

- нанесення штрихового коду на упаковку може здійснюватись

різними способами (офсетним, флексографічним, літографічним);

- перед масовим кодуванням продукції проводяться дослідні перевірки якості нанесення штрихового коду на поверхню упаковки:

- плівка із зображенням штрихового коду повинна чітко відтворювати проміжки й штрихи і не мати спотворень при збільшенні зображення;

- розмір коду, що наноситься на упаковку, повинен складати від 80 до 200 % базового зображення;

- розташування штрихового коду на упаковці не повинне знижувати загальної привабливості упаковки для покупця і погіршувати якість зовнішнього вигляду товару;

- по можливості необхідно розміщувати код на найвиднішому місці (найчастіше у правому нижньому куті упаковки);

- штриховий код повинен мати чіткі межі;

- код розміщується на тильній стороні упаковки, якщо лицьовою стороною вважати сторону із назвою товару;

- при виборі місця для нанесення коду на упаковці зі складною конфігурацією виробник має враховувати, що максимальна відстань між кодом і пристроєм для оптичного прочитування повинна складати 12 мм;

- на пластмасових упаковках і пакетах код розміщується на найбільш рівній поверхні.

Експерт-товарознавець, досліджуючи штрихове кодування товарів споживчого призначення, має враховувати і поєднання кольорів (див. табл. 4)

Таблиця 4

Допустимі комбінації кольорів субстрату та штрихів

Колір субстрату	Колір штриха
Білий	Чорний, блакитний, зелений, коричневий
Оранжевий	Чорний, блакитний, зелений, темно-коричневий
Жовтий	Чорний, блакитний, зелений, темно-коричневий
Бежевий	Чорний, блакитний, зелений, темно-коричневий
Червоний	Чорний, блакитний, зелений, темно-коричневий

Досліджуючи споживчі товари, експерт-товарознавець стикається із тим, що штрих-коди виконані з помилками або сфальсифіковані. Це виявляється за рядом ознак, які дозволяють відрізнити оригінальні штрихові коди від помилкових і сфальсифікованих, а саме:

1. Розміри штрихового коду: мінімально допустимі – 21,0x30,0 мм, максимально допустимі – 52,5x74,6 мм.

2. Колірне виконання окремих елементів штрихового коду (див. табл. 5):

- колір штрихів повинен бути чорним, синім, темно-зеленим, темно-коричневим;
- колір проміжків, який збігається із фоном, – білим, допускається жовтий, оранжевий, світло-коричневий;
- не допускається використання будь-яких відтінків червоного і жовтого кольорів для штрихів, оскільки вони не зчитуються сканером.

*Таблиця 5***Заборонені комбінації кольорів субстрату і штрихів**

Колір субстрату	Колір штриха
Білий	Червоний, оранжевий, золотистий, жовтий, світло-коричневий
Зелений	Червоний коричневий, чорний
Блакитний	Чорний, червоний
Темно-коричневий	Чорний
Світло-коричневий	Червоний
Золотистий	Чорний, оранжевий, червоний

3. Місце нанесення штрихового коду етикеткою, що наклеюється на задню стінку упаковки у правому нижньому кутку, на відстані не меншій ніж 20 мм від країв.

4. Допускається нанесення штрихового коду на бокову стінку упаковки, на етикетку у нижньому правому кутку; на м'яких упаковках вибирають місце, де штрихи будуть паралельні до дна упаковки.

5. Штриховий код не повинен розміщуватись там, де вже є інші елементи маркування (текст, рисунки, перфорація).

6. На упаковку повинен наноситися тільки один тип штрихового коду.

7. Нанесення двох типів штрихових кодів (EAN та UPS) допускається, якщо товаровиробник провів їхню реєстрацію у двох асоціаціях, тоді штрихові коди наносяться на протилежні боки упаковки.

Відомі випадки підробки штрихів-кодів. Проте кустарним методом якісно підробити їх неможливо. Сканер миттєво відреагує на підробку, і фахівець легко знайде її. На жаль, через торгові організації України продається чимало товарів з підробленим штриховими кодами. Так, деякі вітчизняні “комерсанти” роблять спробу підняти престиж свого товару, маскуючи його під фірмові вироби за допомогою псевдоштрих-кодів.

При інформаційній фальсифікації часто підробляються марки акцизного збору. Вони являють собою спеціальний знак, яким маркуються алкогольні напої та тютюнові вироби. Наявність марки акцизного збору на цих товарах підтверджує сплату акцизного збору, легальність виробництва, ввезення та реалізації на території України.

Марки акцизного збору для алкогольних напоїв та тютюнових виробів, виготовлених в Україні, відрізняються від марок для імпортованих напоїв і виробів дизайном та кольором відповідно до затверджених зразків [2].

Маркування кожної пляшки алкогольних напоїв та пачки тютюнових виробів здійснюється таким чином, щоб цілісність марки підтверджувала відкриття упаковки. При проведенні судово-товарознавчої експертизи експерт-товарознавець має уважно дослідити акцизні марки на всіх зразках.

Марки акцизного збору для маркування алкогольних напоїв та тютюнових виробів виготовляються з паперу із питомою масою $70+3$ г/см³ і мають відповідні розміри та кольори. Довжина марки для алкогольних напоїв – 160, а ширина 20 мм; для тютюнових виробів відповідно 44 і 20 мм. Імпортовані алкогольні напої і тютюнові вироби мають марки фіолетового, а вітчизняні – зеленого і тільки вина – червоного кольорів.

Марки мають нумерацію, що складається з двох цифр індексу регіону, в якому виготовлено продукцію, серії та окремого для кожної марки номера. Така нумерація наноситься паралельно довшій стороні марки. Кожна акцизна марка також містить додаткову інформацію:

- для алкогольних напоїв імпортованого виробництва – напис «АІ», який складається із двох перших літер слів «Алкоголь Імпортований»; двозначне та однозначне число (рік і квартал, у якому вироблено марки), розділені косою лінією; на марку для імпортованих алкогольних напоїв із вмістом спирту від 1,2 до 8,5 % об. наносяться також цифри «1,2–8,5 %»;

- для алкогольних напоїв вітчизняного виробництва написи «ЛГП» та «ВП», які складаються із початкових літер слів «Лікеро-Горілчана Продукція» та «Виноробна Продукція»; двозначне та однозначне число (рік і квартал, у якому вироблено марки), розділені косою лінією; для вітчизняних алкогольних напоїв використовуються тільки марки, які відповідають виду продукції та місткості тари;

- для тютюнових виробів – «ТІ» або «ТВ», які складаються з початкових літер слів «Тютюн Імпортований» або «Тютюн Вітчизняний»; двозначне та однозначне число (рік і квартал, у якому вироблено марки), розділені косою лінією.

В експертних дослідженнях при проведенні судово-товарознавчих експертиз використовується інформація щодо основних елементів захисту акцизних марок від підробок (див. табл. 6).

Таблиця 6

Основні елементи захисту акцизних марок від підробок

Основні елементи захисту	Параметри акцизних марок	
	для лікєро-горілочаної продукції	для тютюнових виробів
Розмір	160 x 20 мм	44 x 20 мм
Папір	Білий папір, виготовлений з додаванням кольорових волокон яскраво-рожевого та темно-синього кольорів. По всьому полю розташований загальний нефіксований світлий водяний знак у вигляді півки	Білий папір, виготовлений з додаванням кольорових волокон яскраво-рожевого та темно-синього кольорів.
Домінуючий колір	Зображення переважно рожевого, жовтого (хвилясті лінії захисної сітки) та чорного (серійний номер, назва, об'єм продукції, дата) кольорів	Зображення переважно жовто-зеленого та темно-зеленого (хвилясті лінії захисної сітки), зеленого (гільоширний візерунок, назва) та червоного (серія, серійний номер, дата) кольорів
Способи друку	За допомогою багатокольорового офсетного друку з ірисовим розклатом та високого друку для отримання зображення шестизначного серійного номера	За допомогою багатокольорового офсетного друку та високого друку для отримання зображення шестизначного серійного номера
Водяний знак	По всьому полю розташовано загальний нефіксований світлий водяний знак у вигляді півкіл	По всьому полю розташовано загальний нефіксований світлий водяний знак у вигляді півкіл
Мікротекст	Уздовж акцизної марки в кольоровому візерунку зверху та знизу розташовано мікротекст у вигляді повторюваного слова «Україна». Ліворуч та праворуч малого герба в овальній рамці розташовано мікротекст «Державна податкова адміністрація України»	На акцизній марці ліворуч герба у вертикальних стрічках розташований мікротекст у вигляді повторюваних слів «Україна» та «Державна податкова адміністрація України»
Ультрафіолетовий захист	Захисні волокна, які розташовані по всій площі акцизної марки, флуоресціюють рожевим та блакитним кольорами. Зображення чорного кольору,	Захисні волокна, які розташовані по всій площі акцизної марки, флуоресціюють рожевим та блакитним кольорами.

	окрім цифр серійного номера, змінюють колір на зелений. У стрічці праворуч герба України знаходяться ділянки більш яскраво зеленого випромінювання.	Зображення червоного кольору стає зеленим. Стрічка праворуч герба України люмінесцює блакитним кольором.
Інфрачервоний захист	Усі зображення, крім нанесених високим способом друку (цифри серійного номера), зникають в ІЧ-променях	Усі зображення зникають в ІЧ-променях
Голографічний елемент з кінетичним ефектом	Ліворуч на припресованій ділянці фольги, при зміні кута зору з'являються макро- та мікротексти «АКЦИЗНА МАРКА», «Україна» та зображення малого герба	Ліворуч на припресованій ділянці фольги, при зміні кута зору з'являються макро- та мікротексти «АКЦИЗНА МАРКА», «Україна» та зображення малого герба

При проведенні судово-товарознавчих експертиз та дослідженні акцизних марок експерти-товарознавці найчастіше зустрічаються з такими ознаками фальсифікації:

- невідповідність технології виготовлення (фальсифіковані акцизні марки виготовляють струминно-краплинним за допомогою кольорової розмножувальної техніки або поліграфічним способом із використанням фотомеханічних друкованих форм для плоского офсетного друку);
- відхилення у геометричних розмірах акцизної марки;
- невідповідність двох цифр індексу регіону, в якому виробляється продукція, адресі виробника на етикетці або контретикетці, що розташовані на пляшці;
- невідповідність акцизної марки виду продукції у пляшці (наприклад акцизні марки з написом «ЛГП» наклеєні на пляшки з коньячними виробами, хоча коньяки належать до виноробної продукції – «ВП»);
- невідповідність написів про місткість дійсній місткості тари, в якій знаходиться продукція;
- голографічний елемент (стрічка) тьмяний, при зміні кута зору макро- та мікротексти «АКЦИЗНА МАРКА», «Україна» та зображення малого герба нечіткі (фальсифікація голограм, особливо захисних, надзвичайно складна, підробка досить просто розпізнається; створення і випуск підробок вимагають значних витрат, що робить таке виробництво економічно не вигідним);
- захисні волокна нанесені люмінесцентним олівцем;
- мікротекст нечіткий, розпливається.

Дослідження акцизної марки дозволяє експерту-товарознавцю виявити неякісну або фальсифіковану продукцію, у подальшому усунути її з ринку України та захистити споживачів від неякісних товарів.

Висновки. Таким чином, при дослідженні споживчих товарів екс-

перт-товарознавець звертає увагу на те, що необхідна достовірна та своєчасна інформація повинна бути у доступній наочній формі державною мовою України у порядку, встановленому для конкретних груп товарів. При дослідженні маркування оцінюється достовірність штрихового коду, при нанесенні якого на упаковку необхідно дотримуватись вимог, встановлених міжнародними правилами з урахуванням поєднання кольорів. Особливим видом маркування є марки акцизного збору, вивчаючи які експерт-товарознавець звертає увагу на їх розташування на товарі, інформацію, що вони містять, та наявність основних елементів, для їх захисту від підробок.

Бібліографічні посилання

1. Николаева М.А., Лычников Д.С., Нестеров А.Н. Идентификация и фальсификация пищевых продуктов. – М., 1996.
2. Дубініна А.А., Овчиннікова І.Ф., Дубініна С.О., Летуца Т. М. Методи визначення фальсифікації товарів: Підруч. – К., 2010.
3. Прутьська Н.В. Ідентифікація продовольчих товарів: теорія і практика: Монограф. – К., 2007.

Надійшла до редакції 05.08.2011

М.А. Самбор

кандидат юридичних наук
(УМВС України в Чернігівській області)

УДК 343.13

ВІДСУТНІСТЬ ПОДІЇ ЗЛОЧИНУ ТА ВІДСУТНІСТЬ У ДІЯННІ СКЛАДУ ЗЛОЧИНУ ЯК ОБСТАВИНИ, ЩО ВИКЛЮЧАЮТЬ ПРОВАДЖЕННЯ У КРИМІНАЛЬНІЙ СПРАВІ: НАЦІОНАЛЬНИЙ ТА ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ПРАВ, СВОБОД ТА ІНТЕРЕСІВ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА ПІД ЧАС ПРИЙНЯТТЯ РІШЕННЯ ПРО ВІДМОВУ В ПОРУШЕННІ КРИМІНАЛЬНОЇ СПРАВИ

Розглянуто такі обставини, що виключають провадження у кримінальній справі, як відсутність події злочину та відсутність у діянні складу злочину. Автором розглянуто наукові погляди на зазначені обставини, проаналізовано і співставлено законодавчі підходи до нормативного врегулювання таких обставин у кримінально-процесуальному законодавстві України, Російської Федерації, Республіки Білорусь, Киргизької Республіки, Таджикистану, Німеччини, а також норми проекту КПК України. На підставі компаративістського аналізу зроблено висновки про необхідність вдосконалення правореалізаційної та правозастосовної практики уповноважених органів та їх посадових осіб під час прийняття рішень про відмову в порушенні кримінальних справ у зв'язку з відсутністю події злочину та відсутністю у діянні складу злочину.

Ключові слова: кримінальний процес, постанова про відмову в порушенні кримінальної справи, подія, діяння, відсутність події злочину, відсутність у діянні складу злочину.

Рассмотрены такие обстоятельства, исключаяющие производство по уголовному делу, как отсутствие события преступления и отсутствие в деянии состава преступления. Автором рассмотрены научные взгляды на указанные обстоятельства, проанализированы и сопоставлены законодательные подходы к нормативному урегулированию таких обстоятельств в уголовно-процессуальном законодательстве Украины, Российской Федерации, Республики Беларусь, Кыргызской Республики, Таджикистана, Германии, а также нормы проекта УПК Украины. На основании компаративистского анализа сделаны выводы о необходимости совершенствования правоприменительной и правоприменительной практики уполномоченных органов и их должностных лиц при принятии решений об отказе в возбуждении уголовных дел в связи с отсутствием события преступления и отсутствием в деянии состава преступления.

Ключевые слова: уголовный процесс, постановление об отказе в возбуждении уголовного дела, событие, действие, отсутствие события преступления, отсутствие в деянии состава преступления.

The article discusses the following circumstances which exclude criminal proceedings as the absence of crime and lack of corpus delicti. The author reviewed scientific views on the mentioned circumstances, and analyzed compared legislative approaches to legal regulation in such circumstances, criminal-procedural legislation of Ukraine, Russia, Belarus, Kyrgyz Republic, Tajikistan, Germany, and the CPC of Ukraine the draft rules. Based on the comparative analysis conclusions about the need to improve law-enforcement practices and realizable authorized agencies and their officials when making decisions not to institute criminal proceedings in the absence of crime and lack of corpus delicti.

Keywords: criminal procedure, the refusal to institute criminal proceedings, an event, act, no crime, lack of corpus delicti.

Постановка проблеми. Система права та законодавства, які розуміються як виділені із навколишнього середовища цілісні множини елементів та їх структурних утворень, об'єднаних внутрішніми зв'язками та відносинами [4, с. 388], являють сукупність відокремлених, абсолютно різних, але у той же час взаємопов'язаних, взаємозалежних та взаємоузгоджених елементів, спрямованих на забезпечення, реалізацію, охорону та захист прав, свобод, інтересів людини і громадянина, нормального функціонування органів влади та управління, забезпечення сталого розвитку суспільства та його інститутів, зрештою забезпечення законності та правопорядку, утвердження верховенства права у суспільстві, де право виступає універсальним регулятором відносин його учасників. До таких системоутворюючих елементів належать і норми як матеріального, так і процесуального права, які, у свою

чергу, мають істотні відмінності. При цьому існують різні підходи та погляди, які виражають та підкреслюють значимість одних норм перед іншими. Зокрема, деякі автори вважають, що норми матеріального права є превалюючими стосовно норм процесуальних, адже саме перші урегульовують безпосередні відносини з приводу реалізації прав, свобод та інтересів, тоді як процесуальні є похідними від матеріальних, оскільки визначають шляхи забезпечення можливості користування правами, свободами та інтересами. Інші науковці зазначають, що процесуальне стоїть на щабель вище від матеріального, оскільки перше забезпечує друге, а тому без першого і друге неможливе.

На нашу думку, це два рівнозначні складові елементи системи права та законодавства, їх значущість не можна переоцінювати, так як і недооцінка якогось одного зумовлює нівелювання другого елемента.

Весь час норми процесуального права становили не менший (якщо сказати не більший) інтерес, ніж норми матеріального права. Пояснити таку зацікавленість саме процесом можна так: по-перше, норми процесуальні не регулюють взаємовідносини учасників суспільних відносин з приводу розподілу матеріальних або особистих нематеріальних благ; по-друге, від того, як вони будуть врегульовані, суттєво залежить рішення, яке буде прийняте, а саме кінцевий результат, який є наслідком процесуальної діяльності учасників правовідносин з приводу наявного спору про право на майнові чи особисті немайнові блага, являє собою найбільший інтерес. По-третє, ефективність урегулювання взаємостосунків учасників відбиває значущість і норми матеріального права.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Дослідженню окремих питань кримінально-процесуального права, зокрема порядку прийняття окремих процесуальних рішень, присвятили свої праці такі відомі як в Україні, так і за її межами вчені-юристи: В.Г. Гончаренко, Ю.М. Грошевий, А.Я. Дубинський, В.С. Зеленецький, В.К. Лисиченко, Л.М. Лобойко, В.Г. Лукашевич, В.Т. Маляренко, М.М. Михеєнко, В.Т. Нор, М.А. Погорецький, С.М. Стахівський, Г.І. Чангулі, М.Є. Шумило та інші. Жодним чином не применшуючи вклад цих науковців у дослідження проблем прийняття рішення про відмову в порушенні кримінальної справи, зазначимо, що останнє й наразі має ряд дискусійних питань, які перш за все зумовлюють неоднозначність юридичної практики.

Вбачається за необхідне присвятити розгляд питанню процесуального забезпечення прийняття процесуальних рішень у найбільш важливому з огляду на можливості обмеження прав, свобод та інтересів людини і громадянина аспекті – кримінальному процесі, пов'язаному з винесенням рішень про порушення та відмову в порушенні кримінальних справ. У той же час у межах однієї статті розглянути всі проблемні питання прийняття цих рішень, що пов'язані із подальшим кримінальним переслідуванням

підозрюваних, обвинувачених, підсудних, забезпеченню майнових та особистих немайнових прав, свобод та інтересів людини і громадянина, громадського порядку, безпеки суспільства та держави неможливо.

Тому **метою** нашої статті є аналіз та з'ясування окремих обставин прийняття процесуальних рішень про відмову в порушенні кримінальної справи, а саме особливостей винесення постанов про відмову в порушенні кримінальних справ у зв'язку з відсутністю події злочину та відсутністю в діянні складу злочину.

Виклад основного матеріалу дослідження. Юридична практика засвідчує, що прийняття таких процесуальних рішень, як винесення постанови про порушення кримінальної справи або про відмову в порушенні кримінальної справи, є важливою віхою у спрямуванні діяльності правоохоронних відомств щодо реагування на заяви та повідомлення про злочини та правопорушення. У цій когорті рішень, безперечно, переважають рішення про відмову в порушенні кримінальних справ. Це засвідчують статистичні дані, оприлюднені у тих чи інших засобах масової інформації.

2005 року до ОВС надійшло 2,3 млн заяв і повідомлень про злочини, 2006 р. – 2,6 млн, 2007 р. – вже 2,8 млн. Реагування ж на них з боку правоохоронців має діаметрально протилежну динаміку: у 2005 р. порушено 450 тис. кримінальних справ, 2006 р. – 387 тис., у 2007 р. – 359 тис. 2007 р. приніс і своєрідний рекорд міліцейської індиферентності – питома вага рішень про відмову у порушенні кримінальної справи сягнула 73,6 %. У деяких регіонах, зазначалося на колегії, на 100 звернень порушується 7-8 справ [12, с. 6]. За 6 місяців 2011 р. до ОВС України надійшло 1,6 млн заяв і повідомлень про злочини, що на 8,3 % більше порівняно з 2010 р. 14 тис. постанов про відмову в порушенні кримінальних справ були скасовані прокуратурою [15, с. 4-5]. Тоді як у провадженні слідства ОВС у першому півріччі 2011 р. перебувала понад 221 тис. справ [16, с. 7].

У ст. 2 Кримінального кодексу України (далі – КК України) [2] зазначається, що підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого цим Кодексом. З цією метою Кримінально-процесуальний кодекс України визначає порядок дій органів, уповноважених на розслідування та розгляд заяв і повідомлень про злочини, спрямованих на встановлення наявності ознак злочину у конкретному діянні та його кваліфікацію за відповідними статтями кримінального закону, або ж спростування наявності ознак злочину у діянні особи.

Стаття 11 КК України прямо вказує на те, що злочином є передбачене цим Кодексом суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину. Таким чином, встановлення ознак злочинності діяння перш за все має включати заходи із

з'ясування ступеня суспільної небезпеки цих дій чи бездіяльності, а також встановлення особи, яка ці дії вчинила.

Отже, розгляд порядку прийняття рішення за результатами розгляду заяв та повідомлень про відмову в порушенні кримінальної справи потребує виваженості, обґрунтованості та, звісно ж, законності у його винесенні, оскільки таке рішення ґрунтується на засадах суб'єктивного сприйняття конкретного діяння, його суспільної небезпеки, а також заходів, спрямованих на встановлення особи, яка їх вчинила.

Відмова в порушенні кримінальної справи – це підсумкове рішення стадії порушення справи, яким завершується кримінальне судове провадження у цілому. У зв'язку з цим відмова в порушенні справи належить до числа головних кримінально-процесуальних рішень [6, с. 339].

Рішення про відмову в порушенні кримінальної справи може бути винесено у зв'язку з відсутністю підстав для порушення кримінальної справи (ч. 1 ст. 148 Кримінально-процесуального кодексу Російської Федерації (далі – КПК РФ) [23] та у зв'язку з наявністю підстав для відмови в порушенні справи (ст. 24 КПК РФ) [9].

Таке рішення зумовлюється фактичними обставинами та закріпленими у нормах права формалізованими, узагальненими та абстрагованими поняттями протиправних діянь. У свою чергу, фактичні обставини та відносини, що зумовлюють виникнення, зміну або припинення прав, свобод та обов'язків учасників відносин, у науці теорії права йменуються юридичними фактами.

Під юридичними фактами у науці та практиці розуміються соціальні обставини (події та діяння), що викликають у відповідності до норм права настання певних правових наслідків – виникнення, зміну або припинення правових відносин [4, с. 428]. На думку В.С. Нерсисянца, юридичний факт – це факт (фактичні обставини), що має згідно з законом юридичне значення в якості правової підстави (умови), необхідної для реалізації норми права [7, с. 506].

Юридичні факти поділяються на події та діяння. Оскільки до обставин, що виключають провадження у кримінальній справі, належать відсутність події злочину та відсутність у діянні складу злочину, то вважаємо за необхідне з'ясувати як слід розуміти ці поняття у вищевказаних словосполученнях, які є підставою для відмови в порушенні кримінальної справи та виступають предметом дослідження нашої статті.

Події – це факти, що мають місце незалежно від волі тих суб'єктів, для яких настають юридичні наслідки. Наприклад, таким може бути закінчення встановленого законом 10-денного строку подання скарги [3]. Тобто подія настає незалежно від дій суб'єкта. Звідси можна заключити, що оскільки мав місце факт суспільно небезпечної події, остання не може бути розглядувана як злочин. Адже для злочину характерна наявність суб'єкта, характер діянь якого може бути або суспільно корисним

(у тому числі суспільно нейтральним, асоціальним, за винятком суспільно небезпечного) або суспільно небезпечним.

На противагу події, яка настає за відсутності людської активності, діяння – це юридичні факти, що залежать від волі суб'єктів правовідносин [3]. Діяння (дія або бездіяльність) – це усвідомлено-вольовий акт поведінки людини [7, с. 506]. Тобто подія не є процесом або наслідком людської діяльності. Тому, використовуючи зазначені положення розуміння «події» та «діяння», вважаємо за необхідне перейти власне до розгляду двох обставин, що є підставами для прийняття рішення про відмову в порушенні кримінальної справи.

Відсутність події злочину (п. 1 ст. 6 КПК України) є підставою, що тягне за собою відмову в порушенні справи в тих випадках, коли взагалі не було події, про яку надходила заява (повідомлення), або сама подія мала місце, але не може бути визнана подією злочину. Прикладами відсутності події злочину можуть бути такі ситуації: смерть людини сталася внаслідок дії стихійних сил природи (під час повені, грози тощо); за результатами перевірки заяви про згвалтування виявилось, що насильницького акту взагалі не було [1, с. 70-71].

Відсутність події злочину означає випадки, коли самої події, котру можна було б розглядати як злочин, не було (наприклад, факту крадіжки) або коли ця подія була результатом діянь самого потерпілого або стихійних сил (самогубство, нещасний випадок і т.д.) [5].

Аналогічне твердження розуміння даної обставини обстоює й М.М. Михеєнко, який зазначає, що пункт 1 ст. 6 передбачає випадки, коли самої події, яку можна було б розцінити як злочин, не було (наприклад, факту крадіжки) або коли ця подія була результатом дій самого потерпілого або стихійних сил (самогубство, нещасний випадок і т.д.) [13, с. 12]. Цю тезу підтримують й В.Т. Нор та В.П. Шибіко [14, с. 192].

Відсутність події злочину означає, що встановлено відсутність самого діяння, у зв'язку з яким надійшло повідомлення про злочин. Слід мати на увазі, що подія як така може мати місце, але якщо вона не є результатом людської діяльності (дією або бездіяльністю), а являє собою прояв виключно стихійних природних сил (блискавки, сніжної лавини, диких тварин і т.д.), відмова в порушенні справи відбувається також за даною підставою. Вона використовується тільки тоді, коли не існувало ніякого діяння, що стало підставою (було зроблено завідомо неправдиве повідомлення про злочин; заявнику здалося, що у нього зникли гроші і т.д.). Якщо ж виявляється, наприклад, що причиною для подачі заяви особи про крадіжку або угон належного йому автомобіля стали діяння членів його сім'ї, які переставили автомобіль у інше місце без відома власника, то у цьому випадку не можна зробити висновок, що подія, яка містила деякі ознаки крадіжки або угону (у даному випадку – зникнення автомобіля), не існувало. Основою для відмови у порушенні кримінальної спра-

ви у цьому випадку буде інша підстава – відсутність складу злочину у діяннях членів сім'ї [6, с. 340].

Однак, на нашу думку, виходячи з самого розуміння поняття «подія», що використовується у теорії права, та не схилиючись до того, щоб «підганяти» тлумачення окремих термінів словосполучення до загального розуміння цього сполучення слів, жодним чином не можна приймати рішення про відмову в порушенні кримінальної справи за повідомленням про самогубство особи на підставі п. 1 ч. 1 ст. 6 КПК України, адже суспільна небезпека мала місце (заподіяння смерті особі), недарма чинне законодавство України, в тому числі Конституція України, визначають життя людини найвищою соціальною цінністю, спрямованістю та метою діяльності держави у цілому. Також маємо суб'єкта злочину (за винятком тих випадків, коли самогубець був неосудним чи з інших підстав не міг бути суб'єктом злочину). Навіть у останньому випадку маємо справу з тим, що відсутній один із елементів складу злочину – суб'єкт. Зовсім у іншому світлі постає прийняття рішення про відмову в порушенні кримінальної справи у зв'язку з відсутністю події злочину, коли, наприклад, смерть особи, знищення або пошкодження її майна стали наслідками дій сил природи (блискавка вбила людину чи знищила будинок (внаслідок потрапляння блискавки у приміщення виникла пожежа). Оскільки суспільно небезпечна подія виникла через дії стихійних сил природи та не пов'язана із діяльністю людини, то і винесення постанови про відмову в порушенні кримінальної справи на підставі п. 1 ч. 1 ст. 6 КПК України є цілком логічним та законним. На нашу думку, прийняття рішення за озвученим вище прикладом розгляду заяви про можливий факт зґвалтування, коли не підтвердився факт насильства щодо вступу у статевий зв'язок, на підставі п. 1 ч. 1 ст. 6 КПК України є незаконним, оскільки юридичний факт мав місце, однак останній не містить ознак злочину, передбаченого ст. 152 КК України (відсутнє насильство як ознака об'єктивної сторони).

Невстановлення (недоведеність) події злочину за загальним правилом є підставою лише для рішення про закриття справи, однак не про відмову в її порушенні, оскільки для того щоб зробити висновок про невстановлення події, перш за все потрібно використати весь арсенал слідчих дій, передбачених кримінально-процесуальним законом та необхідних для доведення цієї події, що зазвичай можливе тільки після порушення кримінальної справи [8]. Такі погляди авторів коментарю КПК Російської Федерації А.В. Смирнова та К.Б. Калиновського більш обґрунтовані, бо в їх основу творці коментарю закладають неспростовну обставину, якою є можливість шляхом вчинення слідчих дій підтвердити (а, вірніше, спростувати) наявність події злочину, тобто причетності будь-якої особи до вчинення суспільно небезпечного діяння. Такий процес дозволяє використовувати всі доступні у

кримінальному процесі заходи для спростування причетності людини до вчинення протиправного суспільно небезпечного діяння, тоді як під час провадження дослідчої перевірки заяв та повідомлень у порядку, зокрема визначеному ч. 4 ст. 97 КПК України, можна лише відбирати пояснення, витребувати документи та тільки за надзвичайних обставин відомості можуть бути перевірені шляхом здійснення оперативно-розшукової діяльності (ч. 5 ст. 97 КПК України). Але це винятки, а не правила. Ми ж ведемо мову про загальні правила.

На підставі викладеного вважаємо, що винесення постанови про відмову в порушенні кримінальної справи у зв'язку з відсутністю події злочину може мати місце тільки тоді, коли подія, яка містить окремі елементи складу злочину (саме окремі, а не всі, оскільки у цьому разі може бути присутнім об'єкт посягання, якому заподіяна шкода, але з об'єктивної сторони відсутнє діяння суб'єкта, а також відсутній власне суб'єкт злочину – фізична особа. Відповідно, у зв'язку з відсутністю останньої відсутній і такий елемент складу злочину як суб'єктивна сторона, зумовлена обставинами, не пов'язаними із діяннями суб'єктів злочину (фізичних осіб). Зокрема, такі події можуть бути наслідками впливу на об'єкти злочинних посягань сил природи, тварин (які не були знаряддями у руках людей) тощо, які завдають шкоди охоронюваним законом правам, свободам та інтересам.

Далі розглянемо таку обставину, яка виключає можливість порушення кримінальної справи, – відсутність у діянні складу злочину (п. 2 ст. 6 КПК України). Ця підстава застосовується, коли встановлено, що подія, з приводу якої надійшли заява або повідомлення, мала місце, була результатом вчиненого особою діяння (дії або бездіяльності), але сама по собі не є злочином, оскільки: а) відсутній хоча б один з елементів складу злочину (об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт, суб'єктивна сторона); б) наявні обставини, які виключають суспільну небезпеку діяння [1, с. 71].

Відсутність у діянні складу злочину – це випадки, коли за наявності події, що викликана діяннями даної особи, самі ці діяння не містять у собі складу злочину (наприклад, вбивство у стані необхідної оборони або крайньої необхідності) [5]. Озвучені вище погляди, на нашу думку, ще більше заплутують розуміння події та діяння, оскільки подія тлумачиться як результат діяння суб'єкта, тоді як у теорії права це два абсолютно різні поняття, що розмежовують юридичні факти, які стали наслідком діяльності суб'єкта, та ті, що виникли без участі суб'єкта правовідносин.

Відсутність складу злочину для цілей ст. 24 КПК РФ має місце, коли: 1) у реально вчиненому відсутні всі або деякі ознаки якого-небудь конкретного складу злочину, передбаченого статтями Загальної та Особливої частин Кримінального кодексу; 2) діяння мало правомірний характер з огляду наявності обставин, що виключають злочинність діяння (необхідна оборона, заподіяння шкоди при затриманні особи, яка вчи-

нила злочин, крайня необхідність та інші діяння, вказані в гл. 8 КК РФ); 3) діяння не є злочином через малозначність (ч. 2 ст. 14 КК РФ); 4) після вчинення діяння був прийнятий закон, який усуває його злочинність та караність; 5) під час провадження у справі приватного обвинувачення потерпілий не з'являється у судові засідання без поважних причин (ч. 3 ст. 249 КПК РФ). У ч. 1 ст. 148 КПК РФ говориться про те, що відмова в порушенні кримінальної справи на підставі, передбаченій п. 2 ч. 1 ст. 24 КПК РФ, допускається тільки стосовно конкретної особи. Уявляється, що це правило поширюється і на закриття кримінальної справи на цій підставі [8]. Виходячи зі сказаного, законодавство Російської Федерації значно продуманіше та логічніше підійшло до нормативного закріплення прийняття рішень про відмову в порушенні кримінальної справи. Про це свідчать такі обставини: 1) перш ніж прийняти рішення про відмову в порушенні кримінальної справи уповноважена посадова особа має переконатися не у наявності підстав для винесення рішення про відмову в порушенні кримінальної справи, а саме у відсутності підстав для порушення кримінальної справи; 2) лише пройшовши перший етап, слід впевнитися у наявності обставин, що дають право прийняти рішення про відмову в порушенні кримінальної справи. Посилання та те, що відмова в порушенні кримінальної справи на підставі п. 2 ч. 1 ст. 24 КПК РФ можлива тільки стосовно конкретної особи, спонукає органи дізнання та досудового слідства вживати заходів до встановлення винної особи. Вважаємо, що це правило цілком можна та потрібно було б імплементувати у чинне законодавство України, виключно з тим застереженням, що прийняття рішення на такій підставі можливе також і у зв'язку з малозначністю, тобто на підставі ч. 2 ст. 11 КК України.

Відмова в порушенні кримінальної справи за відсутністю у діянні складу злочину (п. 2 ч. 1 ст. 24 КПК РФ) допускається лише стосовно конкретної особи. Якщо на стадії порушення кримінальної справи не виявилось можливим встановити таке та при беззаперечній наявності події злочину повинно бути порушено кримінальну справу. Дане правило, по-перше, ускладнює процес укриття злочинів шляхом прийняття незаконного рішення про відмову в порушенні кримінальної справи у зв'язку з відсутністю у діянні складу злочину, коли особу, яка вчинила злочин (а значить її вік, осудність, мотиви, цілі і т.д.) не встановлено. По-друге, постає необхідність у такій ситуації приступити до попереднього розслідування та вжити заходів щодо встановлення особи, яка вчинила дане діяння, шляхом застосування більш дієвих засобів – шляхом проведення слідчих дій, котрі на стадії порушення кримінальної справи слідчий (дознавач) провадити не вправі [9]. Це ще одна з причин на підтримку позицій прогресивності розвитку кримінально-процесуального законодавства Росії на відміну від України. Закріплення норми ст. 148 КПК РФ дозволить ефективно

проводити боротьбу зі штучною латентною злочинністю.

У підпункті 2 ст. 6 КПК України зазначені випадки, коли встановлено, що діяння, з приводу якого може бути розпочато або вже почалось провадження, дійсно вчинене, але не цією особою, а іншою, або ж воно не передбачене, або не розглядається кримінальним законом у якості злочину. Немає складу злочину, зокрема, в діянні особи, яка причинила шкоду у стані необхідної оборони або крайньої необхідності, добровільно відмовилась від доведення злочину до кінця, якщо фактично вчинене нею не містить складу злочину, винна в заздальгідь не обіцяному приховуванні або у недонесенні про злочин, якщо кримінальна відповідальність за них спеціально не передбачена [13, с. 12]. Крім зазначених обставин, у підручнику з кримінального процесу України М.М. Михеєнко наводить ще один привід, який слугує підставою для прийняття рішення про відмову в порушенні кримінальної справи у зв'язку з відсутністю складу злочину, а саме малозначність діяння, і через те безпечність для суспільства [14, с. 192]. Така позиція цілком прийнятна для поширення та використання в юридичній практиці, за винятком тези про те, що відмова у порушенні кримінальної справи на підставі п. 2 ч. 1 ст. 6 КПК України має місце, коли діяння вчинене не цією особою. Вважаємо, що у такому разі, зокрема коли порушена кримінальна справа (за фактом вчинення злочину) не може бути обставиною для її закриття лише тому, що доведено факт вчинення злочину не підозрюваною особою, а іншим суб'єктом злочину. У цьому разі не кримінальна справа закривається за п. 2 ч. 1 ст. 6 КПК України, а переслідування припиняється стосовно конкретної особи, при цьому провадження у кримінальній справі продовжується, оскільки необхідність встановлення винної особи залишається, а завдання кримінального судочинства не виконані.

Цікавими виявляються положення Кримінально-процесуального кодексу Республіки Молдова (далі – КПК Молдови) [10]. Стаття 275 «Обставини, що виключають кримінальне переслідування», зокрема п. 1, 2, 3 визначають, що кримінальне переслідування не може бути розпочате, а якщо було розпочато, не може продовжуватися та підлягає припиненню у разі, якщо: 1) відсутня подія злочину; 2) діяння не передбачено кримінальним законом як злочин; 3) діяння не містить елементів злочину, за винятком випадків, коли воно вчинено юридичною особою [10]. Порівняльно-правове дослідження кримінально-процесуальних норм дає можливість дійти висновку про те, що Молдова як країна пострадянського простору, яка свого часу користувалася союзним кримінально-процесуальним законодавством, обрала шлях розвитку власного процесуального законодавства, коли, окрім виділення таких ознак як відсутність події злочину та відсутність складу злочину (елементів злочину), виділила таку обставину, як «діяння не передбачено кримінальним законом як злочин». Однак цю підставу для відмови в порушенні кримінального переслідування можна розглядати як відсутність складу зло-

чину. Зрозумілий вислів про те, що немає злочину, якщо немає норми закону, але за таких обставин у діянні, яке не передбачено законом як злочин, цілком логічно немає й складу злочину.

Враховуючи спільні історико-правові традиції, зумовлені перебуванням у складі однієї федеративної держави – СРСР, цікавим для ознайомлення є досвід законодавців Республіки Білорусь. Так, у Кримінально-процесуальному кодексі Республіки Білорусь (далі – КПК Білорусії) від 16 червня 1999 р. [19] у ст. 178 КПК зазначено, що за відсутності підстав для порушення кримінальної справи орган дізнання, слідчий, прокурор виносять вмотивовану постанову про відмову в порушенні кримінальної справи. Фактично тим самим підтверджено спеціально дозволений метод правового регулювання діяльності державних органів влади, які на практиці реалізують функції держави у сфері правопорядку та боротьби зі злочинністю, провадження кримінального переслідування винних осіб, який полягає у тому, що за відсутності приводів та підстав для порушення кримінальної справи приймається рішення про відмову в порушенні кримінальної справи.

У ст. 28 Кримінально-процесуального кодексу Киргизької Республіки від 30 червня 1999 р. (далі – КПК Киргизії) [20] зазначається, що кримінальна справа не може бути порушена, а порушена підлягає закриттю, з таких підстав, як відсутність події злочину (п. 1 ч. 1 ст. 28) та відсутність у діянні складу злочину (п. 2 ч. 1 ст. 28). Отже, фактично КПК Киргизії повторює традиції СРСР та йде за аналогією з Україною. Аналогічну ситуацію маємо й у Кримінально-процесуальному кодексі Туркменістану [21], де у ст. 31 говориться про те, що кримінальна справа не може бути порушена, а порушена підлягає закриттю: 1) за відсутності події злочину (п. 1 ч. 1 ст. 31); 2) за відсутності в діянні складу злочину (п. 2 ч. 1 ст. 31).

Хочеться звернути свій погляд й на Захід, зіставивши підходи до прийняття рішень в Україні та на постсоціалістичному просторі із традиціями країн європейського континентального права, зокрема представника романо-германської правової сім'ї – Німеччини.

Так, положення § 153 b Кримінально-процесуального кодексу Федеративної Республіки Німеччини (далі – КПК Німеччини) [22] говорить про те, що у разі наявності посилок, за наявності яких суд може відмовитися від призначення покарання, прокуратура вправі за згодою суду, компетентного розглядати справу, відмовитися від порушення публічного обвинувачення. Якщо обвинувачення вже порушено, тоді суд вправі до початку судового розгляду за згодою прокуратури та підсудного припинити провадження у справі. У § 153 c зазначено, що прокуратура вправі відмовитися від кримінального переслідування діянь, вчинених за кордоном. Генеральний прокурор наділений правом відмовитися від переслідування кримінально караних діянь, якщо провадження процесу може викликати небезпеку тяжкої

шкоди Федеративній Республіці Німеччини або якщо переслідування суперечило б іншим важливим публічним інтересам. КПК Німеччини також передбачає таку умову, як малозначність, яка є умовою для відмови від кримінального переслідування діянь (§ 154). У відповідності до § 170, закінчивши провадження з розслідування кримінальної справи, прокуратура або порушує публічне обвинувачення шляхом направлення обвинувального висновку до суду, або закриває провадження у справі. Отже, за результатами аналізу норм КПК Німеччини доходимо висновку, що для законодавця Німеччини підстава не є головною, основний акцент переноситься саме на рішення та мотивування його прийняття. У зв'язку з цим норми КПК Німеччини суттєво відрізняються від норм КПК України та інших постсоціалістичних республік, які об'єднуються спільними основами законодавств, у тому числі й кримінально-процесуального, які діяли до 1991 року та були спільними для всіх цих (тепер уже незалежних) держав.

У світлі останніх політико-правових змін та у першу чергу заяв про реформування кримінально-процесуального законодавства, приведення його у відповідність із здобутками європейської правової думки не можна обійти стороною існуючі законодавчі ініціативи, зокрема урядовий проект Кримінального процесуального кодексу України (далі – Проект КПК України) [11].

Як зазначає М. Оніщук, оновлення процедури досудового розслідування полягає у тому, що у проекті пропонується об'єднати нині відокремлені стадії дізнання та досудового слідства в одну – досудове розслідування, яке розпочинатиметься з моменту надходження інформації про вчинений злочин до правоохоронних органів. Прийняття ж формального акта для порушення кримінальної справи не буде необхідним, що сприятиме зменшенню формалізованості кримінального провадження [17, с. 27].

За словами Президента Інституту правової політики М. Оніщука, ухвалення нового Кримінального процесуального кодексу є кроком у правильному напрямку, адже Україна матиме більш європейську за своїми стандартами систему кримінального переслідування [18, с. 2].

Так, ст. 280 Проекту КПК України передбачає, що кримінальне провадження закривається, якщо: 1) встановлена відсутність події кримінального правопорушення; 2) встановлена відсутність у діянні складу кримінального правопорушення. Стаття 194 Проекту КПК України вказує на те, що кримінальне правопорушення кваліфікується із зазначенням статті закону України про кримінальну відповідальність. У той же час використовуються поняття злочину, кримінального проступку та вирізняється кримінальне провадження у формі приватного обвинувачення. Поряд з цим ст. 4 Проекту КПК України (Визначення основних термінів Кодексу) не розкриває змісту цих понять. Тим самим породжується значна термінологічна прогалина, що зумовлена використанням законодавчо незакрі-

плених визначень юридичних понять, зокрема таких як кримінальний проступок, кримінальне правопорушення, відтак незрозумілий і їх склад та відсутнє не лише законодавче, а й доктринальне розуміння події кримінального проступку. Поряд з цим новацією виступає та обставина, що згідно з ч. 3 ст. 280 Проекту КПК України рішення про закриття кримінального провадження приймає слідчий або прокурор. З цього процесу усувається орган дізнання. Не загострюючи увагу саме на аналізі норм Проекту КПК України, слід зазначити, що останній, на наш погляд, має дещо викривлену структуру, оскільки після розкриття загальних засад, було б зрозумілим визначити саме підстави, що зумовлюють прийняття рішень про відмову в кримінальному переслідуванні, та приводів і підстав, що слугують такому переслідуванню. Крім того, у світлі розглядуваного питання, необхідно звернутися й до використання у змісті Проекту КПК України таких термінів, як кримінальне правопорушення, кримінальний проступок і злочин. Адже введення у нормативний обіг таких понять, по-перше, потребує їх нормативного визначення, по-друге, постає необхідність у прийнятті нового Кримінального кодексу України, оскільки у нормах останнього відсутня така градація кримінально караних діянь, як їх класифікація на кримінальні проступки та злочини, по-третє, необхідне подальше ретельне відслідковування юридичної практики, пов'язаної із розглядом відповідних кримінальних справ та безпосереднього провадження досудового розслідування.

Загалом існуюча нормативно-правова класифікація обставин, що включають провадження у кримінальній справі, як відсутність події злочину та відсутність в діянні складу злочину, з одного боку, начебто зрозуміла, а з іншого – абсолютно суперечна. Ось докази на користь цього. Обставина відсутності події злочину вказує на те, що начебто відсутній юридичний факт злочину, тобто сукупність обставин, які спричинили б настання певних негативних наслідків: шкоди потерпілому, суспільним відносинам, та застосування заходів державного примусу у вигляді юридичної (у даному разі кримінальної) відповідальності щодо винної особи. Але мовиться про відсутність події, тобто певних обставин та фактів, настання яких незалежне від особи, її емоцій та волі. У той же час злочин – це передбачене Кримінальним кодексом України [2] суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину (ст. 11 КК України). Тобто вбачається прямий зв'язок між діянням особи та наслідками (суспільно небезпечними), які прямо залежать від емоційно-вольової характеристики суб'єкта злочину (фізичної осудної особи, яка вчинила злочин у віці, з якого відповідно до КК України може наставати кримінальна відповідальність. Саме таке визначення суб'єкта міститься у ч. 1 ст. 18 КК України). Отже, виходячи із загальноприйнятого розуміння «події» у теорії права та легального законодавчо закріпленого поняття «злочин» у кримінальному праві, постає пряме неузгодження понять словосполучення: якщо подія відбува-

ється без участі особи, то злочин є наслідком саме діяння особи, тобто одне слово словосполучення виключається змістом іншого слова словосполучення, тим самим призводячи до неузгодженостей складових словосполучення. Інакше, дану обставину можна розуміти як таку, що немає злочину, коли немає суб'єкта, який вчинив протиправне діяння (саме немає, а не не-встановлений суб'єкт). У такому разі по наведеному вище прикладу із можливим фактом крадіжки, коли один із членів сім'ї власника автомобіля без повідомлення останнього перемістив автомобіль в інше місце, на думку А.В. Смирнова, слід приймати рішення про відмову в порушенні кримінальної справи у зв'язку з відсутністю події злочину, а на нашу думку, слід керуватися саме п. 2 ч. 1 ст. 6 КПК України – відсутністю у діянні складу злочину, оскільки переміщення автомобіля мало місце внаслідок діяння (активних дій) особи та бездіяльності (неповідомлення власника автомобіля), у зв'язку з цим відсутній склад злочину, а саме об'єкт, адже шкода суспільним відносинам не заподіяна, суб'єктивна сторона (адже умислу чи необережності, спрямованих на вчинення злочину, не було). Таким чином, на нашу думку, за результатами розгляду подібного звернення слід приймати рішення про відмову в порушенні кримінальної справи у зв'язку з відсутністю складу злочину, передбаченого ст. 289 КК України, і аж ніяк не на підставі п. 1 ч. 1 ст. 6 КПК України та ст. 289 КК України.

Ще одним не менш важливим рішенням є винесення постанови про відмову в порушенні кримінальної справи за фактом надходження до міліції повідомлень про смерть громадян, зокрема самогубства. Юридична практика йде тим шляхом, що рішення про відмову в порушенні кримінальної справи приймаються на підставі п. 1 ч. 1 ст. 6 КПК України у зв'язку з відсутністю події злочину. Однією з причин саме використання даної обставини, що виключає порушення кримінальної справи, є наукова доктрина, що викладена на сторінках навчально-методичних посібників та підручників з кримінального процесу, та перш за все у коментарях до кримінально-процесуального кодексу України. Хоча, на наш погляд, мало місце суспільно небезпечне діяння (неприродна (нагла) смерть особи, незважаючи на те, що вона стала наслідком дій самого потерпілого). До того ж слід пам'ятати, що ст. 120 КК України передбачає кримінальну відповідальність за доведення до самогубства, ми вже не говоримо про приховування вбивства під ознаки самогубства. На підставі викладеного вважаємо, що рішення за результатами розгляду та перевірки таких матеріалів у порядку ст. 97 КПК України у разі невстановлення складу злочину слід приймати, керуючись п. 2 ч. 1 ст. 6 КПК України.

Якщо подія злочину мала місце внаслідок стихійних сил, без участі людини, тільки тоді, на наш погляд, рішення про відмову в порушенні кримінальної справи або закриття кримінальної справи може бути здійснено на підставі п. 1 ч. 1 ст. 6 КПК України. У всіх інших випадках, на-

віть тоді, коли, наприклад, як зазначається у КПК Молдови, діяння не передбачено кримінальним законом як злочин, співвіднесення юридичного факту з формальними ознаками злочину, закріпленого в Особливій частині Кримінального кодексу України, здійснюється шляхом співвіднесення певних ознак наявного із формальним, тобто з'ясовується наявність чи відсутність у вчиненому складу злочину, адже згідно з ч. 1 ст. 2 КК України підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого КК України. Поряд з цим чинний КК України, на наш погляд, на жаль, не розкриває елементів складу злочину, а саме суб'єкта, об'єкта, суб'єктивної та об'єктивної сторони, залишаючи їх на розгляд виключно теоретичної академічної науки. Вважаємо за необхідне з цього приводу внесення змін до норм КК України.

Прийняття рішення про відмову в порушенні кримінальної справи за наявності обставин, що виключають можливість порушення кримінальної справи у зв'язку з відсутністю події злочину, можливе, коли доведено відсутність причетності до даного юридичного факту суб'єкта злочину, тобто фізичної особи. У решті випадків вважаємо за доцільне під час прийняття рішення про відмову в порушенні кримінальної справи спиратися саме на відсутність у діянні складу злочину, як обставину, що виключає провадження у кримінальній справі.

Заслуговує на детальну розробку питання прийняття рішень за заявами та повідомленнями про злочини приватного обвинувачення (ст. 97 КПК України), зокрема за фактами заподіяння умисного легкого тілесного ушкодження (ст. 125 КК України), умисного завдання удару, побоїв або вчинення інших насильницьких дій, які завдали фізичного болю і не спричинили тілесних ушкоджень або діянь, що мають характер мордування, вчинені групою осіб, або з метою залякування потерпілого чи його близьких, або з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості (ст. 126 КК України), самоправство (ст. 356 КК України). Громадяни із цими проблемами, як правило, звертаються не безпосередньо до суду, а до правоохоронних органів, найчастіше – до органів внутрішніх справ. При цьому практика органів внутрішніх справ побудована таким шляхом, що у разі усного чи письмового звернення (за відсутності скарги) потерпілого приймається рішення про відмову в порушенні кримінальної справи у зв'язку з відсутністю складу злочину, передбаченого більш тяжкою статтею КК України, зокрема ст. 122 КК України, хоча у повідомленні безпосередньо вказано про заподіяння удару, інших легких тілесних ушкоджень. Тим самим вважаємо, що за відсутності скарги потерпілого, але наявного усного звернення, якщо й приймати рішення про відмову в порушенні кримінальної справи, то для винесення такого рішення з дотриманням принципу законності, необхідно доповнити ч. 1 ст. 6 КПК України відповідним пунктом, який передбачатиме наявність відповідної обстави-

ни, зумовленої особливостями кримінального провадження у справах приватного обвинувачення, коли відсутня скарга потерпілого. У свою чергу, зазначимо, що прийняття рішення про відмову в порушенні кримінальної справи за фактами нанесення легких тілесних ушкоджень, спираючись на відсутність складу злочину, передбаченого ст. 122 КК України (умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження), вказує на відсутність повноти дослідчої перевірки у порядку ст. 97 КПК України та, відповідно, на необґрунтованість, а тому незаконність такого процесуального рішення. Загалом у масштабах України це значна статистична цифра, за якою – людські долі, сподівання, зрештою, віра та довіра до правоохоронних органів та у цілому до державного апарату. Ще одним із можливих шляхів розв'язання цієї проблеми може бути направлення таких матеріалів до судів, які уповноважені розглядати такі справи приватного обвинувачення. Суд, порушивши кримінальну справу, проводить судове слідство, в ході якого, встановивши, що потерпілий примириться з підсудним, закриває провадження у кримінальній справі на підставі п. 6 ч. 1 ст. 6 КПК України. Це прерогатива виключно суду, і аж ніяк не органів дізнання чи досудового слідства. У свою чергу, з метою зменшення навантаження на суди загальної юрисдикції, про що останнім часом дуже багато пишеться у пресі, внесення змін та доповнень до чинного законодавства України, зокрема до ч. 1 ст. 6 КПК України, дасть можливість приймати рішення про відмову в порушенні кримінальної справи без залучення до цього процесу судової гілки влади, однак винесення такого рішення не повинно бути перешкодою для звернення потерпілого до суду для захисту своїх прав, свобод та інтересів шляхом порушення провадження у кримінальній справі, що стосується справ приватного обвинувачення.

Висновки. Враховуючи вищевикладене, вважаємо, що нормативне закріплення обставин, що виключають провадження у кримінальній справі, вкрай потрібне. З цього вбачаємо за необхідне визначення таких обставин, що виключають провадження у кримінальній справі, як відсутність події злочину, що характеризує юридичний факт, який несе у собі суспільну небезпеку та до якого непричетна особа, що може бути суб'єктом злочину; відсутність у діянні складу злочину вказує на те, що діяння мало місце, останнє вчинене суб'єктом правовідносин, який потенційно може бути й суб'єктом злочину, оскільки у нього наявні всі ознаки, притаманні даному статусу, однак вчинене діяння не містить всіх обов'язкових складових, що у сукупності дають можливість сформулювати висновок про те, що юридичний акт, який мав місце, є злочином, тобто кримінально караним діянням. З метою уніфікації правозастосовної практики спеціально уповноважених органів та їх посадових осіб, зокрема визначених у ст. 101, 102 КПК України, вважаємо за необхідне узагальнення такої практики прийняття рішень про відмову в порушенні кримінальних справ шляхом видання підзаконного нормативно-

правового акта, який роз'яснюватиме підходи до застосування тієї чи іншої обставини, що виключає провадження у кримінальній справі під час прийняття рішення про відмову в порушенні кримінальної справи.

Бібліографічні посилання

1. *Тертишник В.М.* Науково-практичний коментар до Кримінально-процесуального кодексу України. – К., 2007.
2. Кримінальний кодекс України, Кримінально-процесуальний кодекс України станом на 20 травня 2008 р. – К., 2008.
3. *Андреева И.А., Бузынова С.П., Быстров Г.Е. и др.* Основы государства и права: Учеб. пособ. / Под ред. акад О.Е. Кутафина. – 7-е изд., перераб. и доп. // http://libclub.ifolder.ru/6644926?ints_code=667a8393f22472ba7ad282d64c669a42#.
4. *Бабаев В.К., Баранов В.М., Витрук Н.В. и др.* Теория государства и права: Учеб. / Под ред. Бабаева В.К. – М., 2003.
5. *Громов Н.А.* Уголовный процесс России: Учеб. пособ. – Режим доступа: http://www.zipsites.ru/books/ugolovnyi_process_pos/.
6. *Смирнов А.В., Калиновский К.Б.* Уголовный процесс: Учеб. / Под общ. ред. проф. А.В. Смирнова. – 4-е изд., перераб. и доп. – М., 2008.
7. *Нерсесянц В.С.* Общая теория права и государства: Учеб. – М., 1999.
8. *Смирнов А.В., Калиновский К.Б.* Комментарий к Уголовно-процессуальному кодексу Российской Федерации. Постатейный / Под общ. ред. А.В. Смирнова. – Режим доступа: <http://www.kalinovsky-k.narod.ru/p/komm-024.htm>.
9. *Рыжаков А.П.* Уголовный процесс: Учеб. – 3-е изд., испр. и доп. – Режим доступа: <http://www.alleng.ru/d/jur/jur201.htm>.
10. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Молдова от 14 марта 2003 г. – Режим доступа: // <http://legislationline.org/ru/documents/action/popup/id/14512/preview>.
11. Проект Кримінального процесуального кодексу України станом на 1 липня 2011 р. – Режим доступу: <http://minjust.gov.ua/0/35980>.
12. *Обертинський О.* У допомозі відмовлено. Статистика і «фармазонщина» – сестри-близнючки? // Іменем Закону. – 2008. – № 21. – С. 6-7.
13. *Белоусенко В.Г., Грошевой Ю.М., Дубинский А.Я. и др.* Уголовно-процессуальный кодекс Украинской ССР: Научн.-практ. коммент. / Отв. ред. П.Г. Цупренко. – К., 1984.
14. *Михеєнко М.М., Нор В.Т., Шибіко В.П.* Кримінальний процес України: Підруч. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К., 1999.
15. *Обертинський О.* Колегія МВС проаналізувала підсумки першого півріччя // Іменем Закону. – 2011. – № 29. – С. 4-6.
16. *Карцюк Г.* Ліквідація без процесуального перевороту // Іменем Закону. – 2011. – № 29. – С. 3, 7.
17. *Оніщук М.* Новий кримінальний процесуальний кодекс суттєво посилить захист прав людини та підвищить ефективність розслідування злочинів // Право України. – 2009. – № 2. – С. 24-28.
18. *Людин Д.* Про «позитив» і «негатив» проекту нового КПК // Юридичний вісник України. – № 28. – 16-22 липня 2011 р. – С. 2.
19. Кримінально-процесуальний кодекс Республіки Білорусь від 16 червня 1999 р. // <http://pravo.levonevsky.org/kodeksby/upk/20110127/document.htm>.
20. Кримінально-процесуальний кодекс Киргизької Республіки від 30 червня 1999 р. – Режим доступу: <http://legislationline.org/ru/documents/action/popup/id/14306/preview>.
21. Кримінально-процесуальний кодекс Туркменістану – Режим доступу: <http://legislationline.org/ru/documents/section/criminal-codes>.
22. Федеративная Республика Германия. Уголовно-процессуальный кодекс / Пер. с нем. и предисл. Б.А. Филимонова. – М., 1994.
23. Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации от 18 декабря 2001 года – Режим доступа: http://gost.at.ua/load/kodeksy_i_zakony_rossii/ugolovno_processualnyj_kodeks_rossijskoj_federacii/33-1-0-935.

Надійшла до редакції 10.08.2011

К.О. Чаплинський

кандидат юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.985.4 : 343.132.1

ТАКТИКА СЛІДЧОГО ОГЛЯДУ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ЗЛОЧИНІВ У СФЕРІ ВИКОРИСТАННЯ КОМП'ЮТЕРІВ ТА КОМП'ЮТЕРНИХ МЕРЕЖ

Наукова стаття присвячена висвітленню актуальних проблем проведення слідчого огляду при розслідуванні злочинів у сфері використання комп'ютерів та комп'ютерних мереж. Автором проаналізовані наявні у юридичній літературі точки зору щодо цього питання, запропоновані тактичні прийоми проведення слідчої дії.

Ключові слова: *слідчий огляд, тактика, тактичні прийоми, тактичне забезпечення.*

Научная статья посвящена рассмотрению актуальных проблем проведения следственного осмотра при расследовании преступлений в сфере использования компьютеров, систем и компьютерных сетей. Автором анализируются имеющиеся в юридической литературе мнения по этому вопросу, предлагаются тактические приемы проведения следственного действия.

Ключевые слова: *следственный осмотр, тактика, тактические приемы, тактическое обеспечение.*

This scientific article is about treatment of the actual problem questions of carrying out of investigatory inspection. The author have analyzed the points of view available in the legal literature on these questions and offered the tactical method of carrying out of investigatory actions.

Keywords: *investigatory inspection, interrogation, tactics, tactical method, tactical security.*

Постановка проблеми. Розслідування різноманітних видів злочинів, як правило, супроводжується формуванням несприятливих слідчих ситуацій, зокрема, таких як наявність незначного обсягу інформації, відсутність слідів та очевидців злочину, активна протидія досудовому розслідуванню та ін. Вказане вимагає удосконалення організаційно-підготовчих і тактичних заходів у проведенні окремих слідчих дій. Вчасне та якісне вжиття цих слідчих дій із урахуванням особливостей розслідування окремих видів злочинів може сприяти одержанню важливих доказів, які свідчать про причетність певних осіб до злочинної діяльності.

Останнім часом злочинність пристосовується до нових соціально-економічних умов. Зростання злочинності (особливо організованої), зрощування її з державним апаратом, підвищення технічної оснащеності злочин-

ців, ускладнення зв'язку між ними, використання різноманітного сучасного радіозв'язку, застосування новітньої вогнепальної зброї та інші негативні чинники, безумовно, ускладнюють і без того непросту діяльність правоохоронних органів, насамперед органів внутрішніх справ, зі своєчасного та якісного розкриття, розслідування та профілактики злочинів.

Злочинці не можуть обійтися без надійної організаційно-технічної бази, що робить їх менш вразливими для правоохоронних органів, мобільнішими в одержанні необхідної для злочинної діяльності інформації, що слід враховувати під час підготовки та проведення слідчих оглядів.

Взагалі слідчий огляд займає особливе місце серед усіх слідчих дій, що спрямовані на збирання інформації зі слідів-відображень. При проведенні досудового розслідування слідчий огляд є поширеною слідчою дією, про що свідчать вивчення кримінальних справ. Так, вивчення 1270 кримінальних справ показало, що під час розслідування злочинів проти особи, власності та ін. слідчі огляди проводились у 100 % випадків.

Значення слідчого огляду під час проведення розслідування надзвичайно велике. Вказана слідча дія дозволяє слідчому безпосередньо сприймати місце події, об'єкти з метою виявлення слідів злочину та з'ясування обставин події, що мають значення для кримінальної справи, скласти уявлення про механізм злочину та особу злочинця, висунути слідчі версії та правильно визначити напрямки розслідування. Від своєчасності та якості проведення слідчих оглядів у багатьох випадках залежить успіх в розкритті і розслідуванні злочинів.

Анкетування працівників слідчих підрозділів (347) дозволяє дійти висновків, що 79 % опитаних вказали на необхідність оновлення та удосконалення організаційно-підготовчих і тактичних заходів проведення слідчого огляду із урахуванням сучасних потреб правоохоронної практики.

Активна протидія досудовому розслідуванню, багатоепізодність і складність кримінальних справ, тривалість злочинної діяльності та наявність численних протиріч й істотних розбіжностей обумовлюють важливе організаційно-тактичне значення слідчого огляду. Зважаючи на це, ефективне проведення зазначеної слідчої дії багато в чому залежить від правильного та ефективного володіння й оперування слідчими тактичними прийомами і застосування їх у правоохоронній практиці.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Загальна тактика слідчого огляду досить повно висвітлена вченими-криміналістами та процесуалістами у криміналістичній літературі. Зокрема, вагомий внесок у розробку наукових основ проведення слідчого огляду зробили відомі вчені-криміналісти та процесуалісти, зокрема, В.П. Бахін, Р.С. Белкін, І.Є. Биховський, Г.І. Грамович, С.П. Єфімичев, В.П. Колмаков, В.С. Кузьмічов, Н.І. Кулагін, Є.І. Макаренко, Г.А. Матусовський, В.І. Попов, М.В.

Салтевський, В.М. Тертишник, Ю.Д. Федоров, В.Ю. Шепітько, І.М. Якімов, М.П. Яблоков, О.Ю. Ямпольський та багато інших. Значущість проведених наукових досліджень безсумнівна і досить велика, оскільки ця слідча дія широко застосовується у правоохоронній практиці і є розповсюдженим способом збирання фактичних даних. Однак детальнішого висвітлення потребують питання організації і тактики проведення слідчого огляду.

Отже, **метою** цієї статті є висвітлення особливостей тактичного забезпечення проведення слідчого огляду при розслідуванні злочинів у сфері використання комп'ютерів, систем та комп'ютерних мереж із урахуванням сучасних потреб правоохоронної практики.

Виклад основного матеріалу дослідження. Слідчий огляд належить до числа початкових, неповторних та незамінних слідчих дій. Цю слідчу дію не можна замінити іншими слідчими діями, зокрема, допитами осіб, які є очевидцями злочинної події, оскільки жоден свідок не в змозі дати у своїх показаннях необхідного обсягу інформації, яку може виявити слідчий безпосередньо під час проведення огляду місця події, застосовуючи засоби криміналістичної техніки та допомогу спеціалістів. Під час огляду місця події оглядають усі об'єкти, які можуть мати відношення до злочину, залежно від конкретної слідчої ситуації. Тому інформативність слідчого огляду набагато вища, ніж, наприклад, обшуку, виїмки чи відтворення обстановки і обставин події.

Слідчий огляд є однією з першочергових та невідкладних слідчих дій, яка регламентується ст.ст. 190-193, 195 КПК України. Огляд – це слідча дія, яка полягає у безпосередньому сприйнятті об'єктів з метою виявлення слідів злочину та інших речових доказів, з'ясування обставин події, а також обставин, що мають значення у справі [1, с. 217].

Слідчий огляд при розслідуванні злочинів у сфері використання комп'ютерів, систем та комп'ютерних мереж має свої особливості. Це обумовлюється об'єктивною можливістю швидко знищувати доказову інформацію, яка у них міститься. Готуючись до огляду, слідчим (за можливості) необхідно отримати вичерпну інформацію про наявність комп'ютерної техніки, її можливості, технічні характеристики і запросити фахівця з комп'ютерних систем. Його мета – виявлення, фіксація та вилучення доказів скоєного злочину.

Нерідко під час слідчих оглядів у злочинців виявляють комп'ютерну техніку, у якій може міститися інформація, яка має важливе значення для кримінальної справи. Зокрема, це може бути інформація про:

- потерпілого (наприклад, компрометуючі матеріали, відомості про комерційну та іншу діяльність, телефони, адреси тощо);
- підготовку та вчинення злочинів (наприклад, плани, графіки, схеми);
- злочинну діяльність організованої злочинної угруповання (наприклад, списки членів злочинної групи, їх адреси, перелік майна, здобутого злочинним шляхом) та ін.

Загалом, у зазначених кримінальних справах огляд може прово-

дитися на місці:

а) збереження й обробки комп'ютерної інформації, підданої злочинному впливу (наприклад, у разі незаконного втручання в роботу ЕОМ (комп'ютерів), їх систем чи комп'ютерних мереж);

б) виявлення комп'ютерного обладнання, яке використовували під час скоєння злочину (наприклад, у разі розповсюдження комп'ютерного вірусу після незаконного проникнення в комп'ютерну мережу);

в) зберігання інформації, отриманої злочинним шляхом (наприклад, у разі заволодіння комп'ютерною інформацією шляхом викрадення, привласнення, вимагання, шахрайства чи зловживання службовим становищем);

г) порушення правил експлуатації ЕОМ, комп'ютерної системи або мережі;

д) настання шкідливих наслідків (знищення, блокування, модифікації, копіювання комп'ютерної інформації, порушення роботи комп'ютера, комп'ютерної системи або мережі).

Під час огляду головними об'єктами уваги є комп'ютерне обладнання, носії інформації, документи. Комп'ютерне обладнання може бути:

а) автономним (за наявності комп'ютера, не під'єданого безпосередньо до іншого чи інших комп'ютерів, і в якому є власна операційна система). При автономному комп'ютері докази локалізовані й знайти їх можна в одному, обмеженому місці;

б) у складі мережі – локальної чи розподіленої (за наявності кількох (значної кількості) комп'ютерів, з'єднаних між собою). Локальна мережа – зосередження в одному приміщенні, будинку кількох (значної кількості) комп'ютерів, з'єднаних між собою лініями зв'язку, які забезпечують комплексну обробку й обмін інформацією. Розподілена мережа – це поєднання комп'ютерів, розміщених у різних кінцях міста, різних містах, з допомогою телекомунікаційних систем. Для забезпечення функціонування мережі значної кількості комп'ютерів виділяють спеціальний комп'ютер, тобто сервер або кілька серверів, які містять основну, базову інформацію, а інші комп'ютери є робочими станціями. При наявності мережі, докази, інформація, потрібна слідству, можуть бути виявлені в серверах (файлі-сервері, сервері додатків (програм), сервері баз даних), робочих станціях [2, с. 159-160].

Однією з найважливіших умов проведення слідчого огляду є суворе дотримання встановлених правил поведження з комп'ютерною технікою й носіями інформації, технічно грамотне проведення пошуку доказів, потрібної інформації. Під час огляду також важливе значення має і послідовність його проведення. Як зазначають Є.І. Макаренко, О.В. Негодченко і В.М. Тертишник, послідовність огляду обумовлюється обставинами кожного конкретного випадку. Проте, будучи обраною слідчим на початку огляду, вона повинна витримуватися до кінця і забезпечити огляд усіх об'єктів, що мають значення для справи [3, с. 52].

Усі дії щодо роботи з комп'ютером повинен виконувати тільки

фахівець, щоб уникнути можливості знищення наявної інформації. Тому для запобігання негативних наслідків необхідно забезпечити охорону засобів комп'ютерної техніки, а також даних і цінної інформації, що знаходиться в операційній системі. Необхідно блокувати роботу виробничого процесу, припинити надходження та виток будь-якого роду інформації з операційної системи.

Особливо уважно необхідно спостерігати, щоб ніхто із працівників установи, де проводиться слідчий огляд, не міг внести зміни до роботи комп'ютерної системи. У зв'язку з цим, вважає О.І. Мотлях, необхідно заборонити:

- усім членам слідчо-оперативної групи торкатися засобів комп'ютерної техніки з метою запобігання можливості пошкодження або знищення інформації;
- вимикати з мережі електропостачання технічні засоби;
- переставляти (переносити) з одного робочого місця окремі вузли технічного оснащення на інше або за межі приміщення;
- без дозволу слідчого телефонувати або відповідати на телефонні дзвінки, оскільки діалог може послужити відповідним сигналом для знищення важливої інформації, та ін.

Слідчому до вимикання комп'ютерної техніки рекомендується скласти її схему та схему підключення до мережі (якщо така має місце) і провести фото- чи відеозйомку усього устаткування та всіх монтажних з'єднань (мається на увазі задню стінку системного блоку та адаптеру мережі) [4, с. 79].

У тих випадках, коли наявність комп'ютерної техніки виявляється після прибуття на місце проведення огляду, необхідно негайно вжити заходів для запрошення фахівця [5, с. 157; 6, с. 13].

При розслідуванні злочинів у сфері використання комп'ютерів, систем та комп'ютерних мереж огляд повинен проводитися виключно ексцентричним методом. Ексцентричний метод являє собою огляд місця події за спіраллю від центру місця події до периферії. Цей метод доцільно використовувати для огляду місця події, яке має певний центр (наприклад, знаходження у приміщенні засобів комп'ютерної техніки та іншого обладнання). На доцільність застосування такого методу слідчого огляду вказував і В.І. Громов, зазначаючи, що огляд повинен завжди проводитися ексцентричним методом.

Наведений метод огляду місця події у конкретній слідчій дії виступає як тактичний прийом дослідження, адже, як зазначають П.Д. Біленчук і А.П. Гель, сама слідча дія є методом пізнання злочину як сукупність систематизованих прийомів і засобів дослідження об'єкта [7, с. 27]. Питання про послідовність огляду місця події повинне вирішуватися слідчим залежно від обставин, умов і обстановки огляду та слідчої ситуації, що склалася на певному етапі досудового розслідування [8, с. 33].

Під час огляду місця події при розслідуванні злочинів вказаної категорії слідчі повинні використовувати оперативно-розшукову інформацію. Це дозволяє визначити правильні напрями пошуку, вису-

нути версії щодо знаходження розшукуваних об'єктів.

Слідчий огляд можна вважати закінченим, якщо на усі питання, що впливають з події злочину, одержана повна інформація.

Заключний етап слідчого огляду полягає в узагальненні, аналізі й оцінці зібраної інформації та фіксації його результатів. Про проведення огляду слідчий складає протокол з додержанням правил ст.ст. 85, 195 КПК України. До додаткових засобів фіксації можна віднести фотозйомку, відеозапис, складання планів, схем, графіків, креслень та ін. Якщо проведений огляд неповно відбивається у протоколі, то доказова значимість інформації значно знижується, а нерідко загалом втрачається. Звідси захисники намагаються будувати свій захист, базуючись на помилках та прогалинах, допущених під час виявлення та фіксації доказової інформації.

Отже, від повноти, всебічності й об'єктивності огляду та докладного описання його результатів багато в чому залежить доказове значення цієї слідчої дії. Неуважне та поверхневе проведення слідчого огляду тягне за собою втрату речових доказів і, як наслідок, зупинення кримінальної справи.

Висновок. Досягнення мети слідчого огляду можливе за умови своєчасного його проведення, використання різноманітних тактичних прийомів та методів. Для визначення послідовності проведення огляду необхідно враховувати слідчу ситуацію, що склалася, і використовувати наявну інформацію про учинений злочин, визначаючи найбільш імовірні місця знаходження слідів злочину та інших речових доказів. Слідчий огляд можна вважати позитивним, якщо досягнута кінцева мета даної слідчої дії: виявлені сліди злочину, є достатня інформація для висунення загальних і окремих слідчих версій, отримані достатні відомості для організації розшуку й затримання злочинців та викраденого майна, встановлення свідків та ін.

Працівники правоохоронних органів, зокрема, слідчі, оперуповноважені, експерти, дільничні інспектори міліції, повинні широко застосувати увесь арсенал загальних та спеціальних методів криміналістики, особливо техніко-криміналістичних засобів і методів роботи зі слідами та іншими речовими об'єктами, що дозволить ефективно та якісно проводити дану слідчу дію.

Бібліографічні посилання

1. Криміналістика: Підруч. для студ. юрид. спец. вищих закладів освіти / Глібко В.М., Дудніков А.Л., Журавель В.А. та ін. / За ред. В.Ю. Шепітька. – К., 2001.
2. Огляд місця події при розслідуванні окремих видів злочинів: Наук.-практ. посібник / За ред. Н.І. Клименко. – К., 2005. .
3. *Макаренко Є.І., Негодченко О.В., Тертишник В.М.* Огляд місця події: Навч. посіб. – Дніпропетровськ, 2001.
4. *Горбаньов І.М.* Особливості огляду місця події при розслідуванні незаконного використання комп'ютерних програм // Вісник ЛАВС України. – 2005. – Спец. випуск «Виявлення, фіксація та використання доказів у процесі досудового слідства»: У 2-х ч. – Ч. 2. – С. 75-81.
5. *Мотлях О.І.* Тактичні основи проведення обшуку у злочинах, пов'язаних з ін-

формаційними технологіями // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2002. – №2. – С. 157-159.

6. Держай Г.Б. Вопросы теории и практики использования достижений научно-технического прогресса в расследовании пре ступлений: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Минск, 2003.

7. Біленчук П.Д., Гель А.П. Основи криміналістичної тактики: Курс лекцій. – Вінниця, 2001.

8. Попов В.И. Осмотр места происшествия / Под ред. В.А. Хвана. – М., 1959.

Надійшла до редакції 22.09.2011

Г.В. Щербакова

кандидат юридичних наук

(Національна академія прокуратури України)

УДК 343.98

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ СИТУАЛОГІЇ

Зроблено науковий аналіз теоретичних засад формування та сучасного розвитку криміналістичної ситуації, визначено сутність та структуру слідчої ситуації.

Ключові слова: слідча ситуація, елементи слідчої ситуації, криміналістична ситуація.

Проводиться научный анализ теоретических основ формирования и современного развития криминалистической ситуалогии, определяются сущность и структура следственной ситуации.

Ключевые слова: следственная ситуация, элементы следственной ситуации, криминалистическая ситуалогия.

The article contains scientific analysis of theoretical principles of formation and modern development of the theory of criminological situation. The structure and essence of investigative situation are determined.

Keywords: investigation situation, elements of investigation situation, theory of criminalistic situation investigation.

Постановка проблеми. Останнім часом у криміналістиці сформулювалася низка нових перспективних напрямів, пов'язаних з дослідженням актуальних у теоретичному та важливих у практичному аспекті проблем методики і тактики розслідування, у тому числі теоретичні розробки, присвячені дослідженню проблеми слідчої ситуації.

Передумовою формування криміналістичної ситуації стала необхідність вирішення багатьох питань тактики і методики розслідування. Наявність у криміналістичній літературі великої кількості публікацій дослідницького характеру з цієї проблеми сприяла формуванню криміналістичної теорії слідчих ситуацій.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Проблематика слідчої ситуації як наукової категорії розглядається давно і знайшла своє відображення у роботах Р.С. Белкіна, А.Н. Васи-

льєва, Т.С. Волчецької, В.К. Гавла, І.Ф. Герасимова, А.Н. Гусакова, Л.Я. Драпкіна, О.Н. Колесніченка, В.Є. Корухова, М.О. Селіванова та ін.

Зважаючи на численні розробки проблематики слідчих ситуацій у різних криміналістичних джерелах, можна стверджувати, що слідча ситуація є усталеною криміналістичною категорією, але, на жаль, до сьогодні не сформувалося однозначного її розуміння. Не до кінця визначена і належність слідчої ситуації до певного розділу криміналістичної науки. Різні автори відносять цю категорію до слідчої тактики, включають до складу криміналістичної методики чи пов'язують із загальною теорією криміналістики. Такі розбіжності з розуміння цієї складної категорії потребують розширення джерелознавчої бази.

Мета статті – визначити сутність та структуру слідчої ситуації, теоретичні засади формування та розвитку криміналістичної ситуації в криміналістиці.

Виклад основного матеріалу дослідження. Термін “ситуація” використовується в багатьох галузях наукового знання. В етимологічному аспекті ситуація – це сукупність умов та обставин, що створюють певне становище, викликають ті чи інші взаємини людей [1, с. 1127].

При з'ясуванні сутності слідчої ситуації необхідно всебічно вивчити її складові елементи, їх взаємозв'язки, напрями розвитку, підстави вибору і реалізації дій як способу вирішення ситуації, що склалася на певному етапі розслідування.

Перше відоме нам визначення слідчої ситуації, що належало О.Н. Колесніченку, було зроблено в 1967 р. Згідно з ним під слідчою ситуацією прийнято розуміти певне положення в розслідуванні злочинів, яке характеризується наявністю тих або інших доказів та інформаційного матеріалу і виникаючими у зв'язку із цим конкретними завданнями його збору та перевірки [3, с. 16].

На нашу думку, важливе значення має трактування слідчої ситуації в підручниках з криміналістики. Це зумовлено тим, що підручник як джерело містить у собі перевірену та узагальнену інформацію про розвиток криміналістичної науки. Тому спочатку розглянемо, як досліджувалася ця проблематика в підручниках з криміналістики, а потім з'ясуємо рівень розробленості цього питання в інших криміналістичних джерелах. Це дозволить дослідити розуміння поняття слідчої ситуації на певному етапі розвитку криміналістики та з'ясувати, як воно змінювалося з часом.

При аналізі поняття слідчої ситуації, її становлення як самостійної науково-криміналістичної категорії виникає питання: чи належить дане поняття до тих, які повинні вивчатись криміналістичною тактикою, чи його слід розглядати стосовно проблем криміналістичної методики?

До 1959 р. проблематика слідчої ситуації в підручниках не висвітлювалася. Починаючи з 1959 р. вона знайшла певне відображення в підручнику з криміналістики Р.С. Белкіна, у якому автор вказував на значення даної проблеми для розслідування злочинів [6, с. 331-333].

З 1984 р. питанню слідчих ситуацій вже приділяється значно більша увага. У підручнику з криміналістики під редакцією Ю.Г. Кору-

хова та В.Г. Коломацького проблематиці відводиться окремий підрозділ у розділі: “Криміналістична тактика”, де надається таке визначення слідчої ситуації: слідча ситуація – це сукупність умов, в яких здійснюється розслідування та якими визначається його стан на даний момент. Також наголошується, що слідча ситуація за своєю сутністю є тактико-криміналістичним засобом організації слідства, який забезпечує вірний вибір тактики розслідування. Аналіз слідчої ситуації – це вивчення змісту зумовлюючих її чинників (факторів) з метою прийняття тактичного рішення і вибору варіанта методики розслідування, які забезпечують швидке і повне розслідування злочинів. Суб'єктами такого аналізу є особи, які проводять дізнання, слідчі, керівники слідчих підрозділів, прокурори, судді, тобто всі ті, хто законом наділений процесуальним правом здійснювати досудове слідство і керувати ним. Сюди ж необхідно віднести і керівників ОВС як суб'єктів організації розслідування злочинів [7, с. 337-346]. Також у вищезгаданому підручнику у розділі “Криміналістична методика” звернуто увагу на дослідження питання слідчих ситуацій, які потребують взаємодії слідчого та працівників інших служб ОВС [7, с. 372].

В.П. Бахін у підручнику з криміналістики дає визначення слідчої ситуації та розглядає види слідчих ситуацій в главі “Загальні положення методики розслідування окремих видів злочинів”. На його думку, слідча ситуація – це об'єктивна реальність, фактична обстановка та результат її пізнання, дані про неї – відображення цієї обстановки, що використовуємо для її розуміння, та вплив на неї з метою розкриття злочинів. Він також зауважує, що за кількістю та характером елементів, що утворюють слідчу ситуацію, можна розмежувати її визначення в широкому та у вузькому розумінні. У широкому розумінні слідча ситуація являє собою сукупність усіх умов, що впливають на розслідування та визначають його особливості. Визначення слідчої ситуації у вузькому розумінні – це характеристика інформаційних даних, якими володіє слідство на певному етапі розслідування. У цьому вигляді зміст слідчої ситуації значно конкретніший, більш визначений та реальніший у плані встановлення заходів, необхідних для розкриття та розслідування злочинів [8].

Питання слідчих ситуацій висвітлювалося і в підручнику з криміналістики за редакцією М.П. Яблокова та В.Я. Колдіна. Л.Д. Самигін в цьому підручнику зазначив, що обставини розслідування, які отримали в криміналістиці назву “слідчої ситуації розслідування”, містять свідчення про те положення в розслідуванні, що складається, про умови, в яких здійснюється розслідування на різних його етапах. Характер цієї ситуації багато в чому визначають такі дані: обсяг і характер наявної доказової та іншої криміналістичної інформації про розслідувану подію, поведінку окремих його учасників; своєрідність місця, часу, навколишнього середовища; характер інших взаємопов'язаних процесів, факторів об'єктивної дійсності тощо. Індивідуальна слідча ситуація – це стан розслідування справи на певний момент, який зумовлюється співвідношенням наявної і відсутньої

криміналістичної інформації, тобто судових доказів і допоміжної інформації про розслідуваний злочин, інформації про сили, засоби і можливості самого розслідування та умови навколишнього середовища, тобто умови, в яких ведеться розслідування [5, с. 358-359].

У підручнику за редакцією В.Ю. Шепітька питання слідчих ситуацій висвітлюється в окремій главі, яка має назву “Ситуаційний підхід до розслідування злочинів”, у розділі “Методика розслідування окремих видів злочинів”. Його автор Г.А. Матусовський вважає, що слідча ситуація розслідування – це уявна динамічна модель, що відображає інформаційно-логічний, тактико-психологічний, тактико-керівний та організаційний стан, що склався у кримінальній справі, та характеризує сприятливий чи несприятливий перебіг процесу розслідування. Автор наголошує на тому, що слідча ситуація як обстановка, що склалася на тому чи іншому етапі (відрізку часу) розслідування, являє собою певний комплекс обставин, які визначаються різноманітними чинниками [9, с. 165-169].

Питання слідчих ситуацій, крім підручників з криміналістики, відображались і в інших криміналістичних джерелах: навчальних посібниках, монографіях, збірниках наукових праць, дисертаціях тощо.

При розробці проблематики слідчих ситуацій вчені звертали увагу на питання місця в криміналістиці вчення про слідчу ситуацію; важливості аналізу слідчих ситуацій у зв'язку з плануванням розслідування та прийняттям тактичного рішення; зв'язок криміналістичної характеристики злочинів та слідчих ситуацій; застосування теорії ситуацій у вдосконаленні методик розслідування злочинів; досліджували компоненти слідчої ситуації, що входять до її змісту, тощо.

Складність та дискусійність питань поняття, змісту та структури слідчих ситуацій не викликає сумнівів, тому для з'ясування деяких розбіжностей були узагальнені думки вчених із цього приводу.

Результати аналізу досліджень науковців із проблематики слідчих ситуацій свідчать, що інтерес до даної проблематики зріс з початку 80-х років минулого століття, коли вона привернула увагу багатьох криміналістів. Цьому, на наш погляд, сприяла активізація досліджень у галузі криміналістичної методики, виділення низки понять криміналістичної тактики, що мали ключове значення, і серед них визначення слідчої ситуації.

Таким чином, слід зазначити, що визначення слідчої ситуації виникло у криміналістичній тактиці, де розглядаються її зміст та основні положення, але знаходить свою реалізацію дана категорія в криміналістичній методиці. Це пояснюється тим, що проведення слідчих дій охоплює методичні аспекти стратегії прийняття рішень у різних ситуаціях провадження у справі з використанням комплексів криміналістичних засобів, прийомів та методів на всіх етапах розслідування різних видів злочинів.

Структуру будь-якого об'єкта прийнято розглядати як внутрішню побудову цілого, взаєморозташування і зв'язок його складових частин.

У криміналістичній літературі основні положення структури слідчої ситуації розглядаються як сполучення різних компонентів (психологічного, інформаційного, процесуального, тактичного, матеріального й ор-

ганізаційно-технічного характеру), що становлять зміст слідчої ситуації.

Взявши за основу змістовні елементи слідчої ситуації, І.А. Копилов виділив чотири підструктури. Першу підструктуру становить орієнтуюча інформація про подію злочину, злочинця, про зміни, які відбулися в матеріальній обстановці (способи підготовки, вчинення та приховування злочину та інші дані про сліди злочину). Другу підструктуру слідчої ситуації утворюють відомості про докази у кримінальній справі. Третя підструктура – це психологічні характеристики процесу розслідування, а також основних його учасників: конфліктність взаємовідносин між сторонами, особисті якості учасників процесу (інтелект, воля, тип темпераменту, життєвий досвід), ставлення до правоохоронних органів, кваліфікація слідчого. Четверта підструктура включає в себе інформацію про організаційно-технічну сторону розслідування (оснащення науково-технічними засобами, можливості експертного дослідження об'єктів, виявлених на місці події, взаємодія з іншими службами, завантаженість слідчого та ін.). Інформаційна сутність кожної підструктури на різних етапах розслідування змінюється. На початковому етапі відомостей, як правило, дуже мало. У процесі розслідування збільшується їх кількість, а також змістовна база слідчої ситуації, що підвищує її значимість [4, с. 6-7].

Погоджуючись з думкою І.А. Копилова стосовно підструктур, які він виділив, ми продовжили дослідження у даному напрямі, провівши аналіз різних позицій учених-криміналістів з урахуванням генезису думок у висловлюваннях науковців щодо сутності та структури слідчої ситуації.

Проаналізувавши наявні думки вчених, бачимо, що дехто з авторів розглядає слідчу ситуацію тільки як сукупність інформації, що характеризує стан слідства у справі без урахування умов, у яких воно здійснюється (В.К. Гавло, А.Н. Васильєв, В.Я. Колдін, О.М. Колесніченко, Н.К. Кузьменко, Г.А. Матусовський, Л.Д. Самигін, А.Я. Целіщев).

Інші дослідники визначають слідчі ситуації як сукупність доказової, тактичної, методичної, організаційної інформації, включаючи до змісту окремі елементи обставин, умов, в яких ведеться розслідування (Н.А. Бурнашев, Н.Л. Гранат, Л.Я. Драпкін, В.Г. Коломацький, В.І. Рохлін, М.В. Салтевський, Н.А. Селіванов, М.П. Яблоков).

Дехто розглядає слідчі ситуації тільки як обставини, в яких здійснюється розслідування (Т.С. Балугіна, В.П. Бахін, Р.С. Белкін, І.Ф. Герасимов, В.В. Клочков, В.І. Шиканов).

Останній підхід, на нашу думку, є найбільш вдалим із таких міркувань:

- обстановка (картина) розслідування – це такий елемент, який обов'язково має бути включеним до визначення слідчої ситуації, оскільки обстановка розслідування характеризує стан речей (стан розслідування) на певний момент, аналіз та оцінка обстановки дозволяють збільшити ефективність слідчої та оперативно-розшукової роботи, що має важливе значення для вибору оптимальних шляхів і засобів для зміни проблемних слідчих ситуацій у найбільш сприятливому напрямі для розслідування;

- у криміналістичній літературі чимало авторів, які пропонували в різний час власне визначення слідчої ситуації, до змісту якої найчас-

тіше включали такі елементи, як обстановка (картина) розслідування і стан розслідування. Єдність поглядів у цьому плані є гарантією того, що зазначений підхід у визначенні сутності слідчої ситуації є найбільш вірним і на його основі можна побудувати подальшу розробку досліджуваного поняття.

Підсумовуючи вищезазначене, ми дійшли висновку про виділення трьох основних підходів до розуміння слідчих ситуацій:

а) визначення, що характеризують слідчу ситуацію переважно як обстановку розслідування;

б) визначення, згідно з якими слідча ситуація формується переважно під впливом зібраної доказової інформації;

в) положення, відповідно до якого сутність слідчої ситуації становлять обстановка і стан розслідування на певному етапі.

Ситуаційний підхід дозволяє вирішувати криміналістичні завдання на принципово новій основі; його можна вважати одним із найбільш перспективних напрямів у криміналістиці, який потребує подальшого дослідження.

Висновки. Вивчення питання слідчої ситуації як криміналістичної категорії має теоретичне та прикладне значення. Теоретичне значення розроблення цієї проблеми в загальному вигляді полягає в об'єктивній необхідності конкретизації змісту та поняття цієї наукової категорії. Практичне значення досліджуваного питання полягає в тому, що визначення змісту слідчих ситуацій, їх класифікація, аналіз і оцінка уможливають об'єктивне обґрунтування вибору варіантів методики розслідування, які передусім відповідали б обставинам і завданням розслідування на певному етапі.

Бібліографічні посилання

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Голов. ред. В.Т. Буцел. – К.: Ірпінь, 2002.
2. *Веліканов С.В.* Класифікація слідчих ситуацій в криміналістичній методиці: Дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 2002.
3. *Колесниченко А.Н.* Научные и правовые основы методики расследования отдельных видов преступлений: Дис. ... д-ра юрид. наук. – Х., 1967.
4. *Копылов И.А.* Следственная ситуация и тактическое решение: Учеб. пособ. – Волгоград, 1988.
5. Криміналістика: Учеб. / Под ред. Н.П. Яблокова, В.Я. Колдіна. – М., 1990.
6. Криміналістика: Учеб. / Под ред. Р.С. Белкина. – М., 1959.
7. Криміналістика: Учеб. / Под ред. Ю.Г. Корухова, В.Г. Коломацкогo. – М., 1984.
8. Криміналістика: Учеб. / Отв. ред. проф. Н.П. Яблоков. – М., 1995.
9. Криміналістика. Криміналістична тактика і методика розслідування злочинів: Підруч. / За ред. проф. В.Ю. Шепітька. – Х., 1998.

Надійшла до редакції 01.08.2011

ФІНАНСОВЕ ПРАВО. ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА

О.А. Музика-Стефанчук

кандидат юридичних наук, доцент

(Хмельницький університет управління та права)

УДК 342.5 : 336.14

ПУБЛІЧНИЙ ІНТЕРЕС У БЮДЖЕТНИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ

Розглянуто питання публічного інтересу органів публічної влади у бюджетних правовідносинах. Досліджено його особливості та межі.

Ключові слова: бюджет, правовідносини, публічний інтерес.

Рассматриваются вопросы публичного интереса органов публичной власти в бюджетных правоотношениях. Исследуются его особенности и границы.

Ключевые слова: бюджет, правоотношения, публичный интерес.

The questions of public interest of the public authorities in budgetary legal relations are researched. Its characteristics and boundaries are investigated.

Keywords: budget, legal relations, public interest.

Постановка проблеми. Проблемам правовідносин, що виникають у різних сферах суспільного життя, присвячені численні загальнотеоретичні та спеціальні галузеві правові дослідження. Проте і нині правовідносин завжди знаходяться у центрі уваги, особливо коли йдеться про наукові дослідження. Особливої уваги набувають питання публічного інтересу, яке має місце саме у бюджетних правовідносинах. Зазначимо, що саме у цих правовідносинах публічний інтерес органів публічної влади завжди є законним та водночас охоронюваним законом інтересом.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Порушеним питанням присвячено окремі роботи таких вчених-юристів, як С.В. Михайлов, Р.Є. Гукасян, О.М. Вінник, А.Я. Курбатов, Т.О. Мечетіна, О.С. Іоффе, В.П. Грибанов, Ю.С. Зав'ялов, Є.П. Губін, М.С. Малєїн. Проте з фінансово-правового погляду комплексних досліджень цієї категорії немає, виняток становить робота В.О. Соловійова, присвячена інтересу у податкових пра-

вовідносинах [1], а також є окремі статті [2-4]. Частково питання публічного інтересу у фінансово-правовому аспекті розглядають, наприклад, А.А. Нечай, Н.Ю. Пришва, О.А. Лукашов, А.Т. Ковальчук, Л.В. Трофімова, В.Д. Чернадчук, В.В. Гнатюк. Це, у свою чергу, пояснює актуальність питань публічного інтересу, зокрема органів публічної влади, саме у бюджетних правовідносинах.

Мета нашої статті полягає у тому, щоб на основі загальнотеоретичних та галузевих напрацювань, присвячених публічному інтересу, дослідити його природу у бюджетних правовідносинах.

Виклад основного матеріалу дослідження. Взагалі дії суб'єктів публічного права (реалізація публічних прав) завжди повинні мати своєю основою категорію публічний інтерес, тобто інтерес, що має юридичне значення для всього суспільства [5, с. 69]. Цікавою видається думка І.В. Михеєвої про те, що в якості однієї із інтерпретацій публічного інтересу можна прийняти зацікавленість органів державної влади в реалізації приватного інтересу, інтересів членів суспільства. У такому разі можна говорити про гармонію приватного та публічного інтересу, їх взаємозв'язок та опосередкованість [6, с.83].

Проблема публічного інтересу – це інтерес населення в цілому, інтереси громадян, корпоративні та національні інтереси, інтереси держави, державної безпеки. Вони мають бути збалансовані. І, як слушно зазначає Ю.О. Тихомиров, якщо інтереси одного регіону будуть занадто різко вираженими, то це створить чимало труднощів [7, с. 25]. А в Україні нині склалася подібна ситуація. Це стосується перш за все регіонів із великими містами обласного значення.

В.В. Полянський вважає, що держава має слугувати публічним інтересам, вона не може мати «власні» інтереси – всі вони мають бути інтересами суспільства, індивідів. Іншими словами, державний інтерес не має самостійного значення – це той самий публічний інтерес, спрямований на забезпечення державних функцій, що реалізуються в суспільних інтересах [8, с. 50]. Дійсно, інтерес держави, зокрема у фінансових і бюджетних правовідносинах, – це публічний інтерес, але не просто «той самий публічний інтерес», про який пише В.В. Полянський, це – найвищий рівень (щабель) публічного інтересу, оскільки зачіпає всю територію держави, всіх її громадян, він стосується всіх і кожного.

В.І. Бирледяну пише про суб'єктивний характер публічного інтересу [9, с. 24-25]. Хоча, на наш погляд, суб'єктивний характер у даному випадку не повинен мати місце, оскільки суб'єктивізм, особливо в бюджетних правовідносинах, означає наявність приватного інтересу, що є неприпустимим на практиці.

Взагалі до правових ознак «публічності» в суспільних явищах, на думку А.А. Нечай, можна віднести: 1) право власності на об'єкт дослідження: державна власність або власність комуни, 2) мету викорис-

тання об'єкта дослідження: чи використовується він в інтересах всього людства, всієї держави, усієї нації, всієї комуни, або усього об'єднання людей, що створене не за класовим принципом [10, с. 17-18]. Як вказує О.А. Лукашов, це (ознаки публічності. – О. М.-С.), «безсумнівно, можна застосувати до характеристики фінансових відносин, публічність яких проявляється через закріплення власності адміністративно-територіальних утворень на грошові кошти, що акумулюються в централізованих фондах, та мету їх використання – забезпечення виконання функції та завдань держави і територіальних громад. Такими вихідними положеннями в самому загальному вигляді й характеризуються засади аналізу публічних фінансів» [11, с. 404].

Критерієм розмежування публічного і приватного у праві, як слушно зазначає А.А. Нечай, виступає інтерес: для публічного права переважне значення мають державні інтереси, правовий статус її органів, посадових осіб, а також регулювання відносин, що відрізняються яскраво вираженим суспільним характером; для приватного права основними є інтереси окремих осіб [10, с. 29].

На думку Е.Д. Соколової, принцип поєднання публічних і приватних інтересів у галузі фінансів проявляється у тому, що держава, встановлюючи «правила загальної гри» у цивільному обороті, передбачає умови участі всіх господарюючих суб'єктів незалежно від форми власності у створенні централізованих державних фондів грошових коштів. Це зумовлює, у свою чергу, необхідність проведення державного фінансового контролю над фінансовою діяльністю господарюючих суб'єктів незалежно від їх форми власності [12, с.15].

Інтерес має послідовні етапи свого розвитку: 1) об'єктивна необхідність як передумова виникнення інтересу; 2) усвідомлення інтересу як причини діяльності суб'єкта; 3) цілеспрямована діяльність та її результат як реалізований інтерес [13, с. 44]. На думку В.Д. Чернадчука, можна виділити такі послідовні етапи розвитку публічного інтересу у бюджетних правовідносинах [14, с. 196]: 1) об'єктивне існування потреби у бюджетних коштах (бюджетних видатках) як передумова публічного інтересу (наявність об'єктивних публічних потреб); 2) усвідомлення публічного інтересу задоволення потреб як передумови бюджетної діяльності суб'єктів (встановлення публічних потреб); 3) фіксація (закріплення в бюджетно-правовому акті) публічного інтересу нормами бюджетного права (визначення публічних потреб) (тут варто зауважити, що цитований автор дещо звузив фіксацію, оскільки суспільні (публічні) потреби визначаються (або впливають) із норм Основного Закону та інших законів, що не становлять бюджетне законодавство взагалі); 4) бюджетна діяльність та її результат як реалізований (забезпечений бюджетними коштами) публічний інтерес (бюджетне забезпечення публічних потреб).

Отже, публічний інтерес у бюджетному праві (правовідносинах) – це

явище об'єктивно існуюче, яке не залежить від волі органів публічної влади та ухвалених ними загальнообов'язкових нормативно-правових актів. Такі акти лише опосередковують існування публічного інтересу, але їхня відсутність не виключає подальше існування публічного інтересу.

На наш погляд, публічний інтерес органів публічної влади у бюджетних правовідносинах встановлює зв'язок цих органів із фізичними та юридичними особами різних організаційно-правових форм, при цьому такий зв'язок безпосередньо опосередковується бюджетом (як правовою категорією, тобто актом про бюджет, що надає певні повноваження на отримання доходів і здійснення видатків відповідними органами та установами; як економічною категорією, оскільки є фондом коштів, які практично витрачаються, зокрема, на утримання конкретних установ, на виплати заробітних плат, пенсій тощо) та визначає предмет бюджетного права, яким є відносини, пов'язані із бюджетною діяльністю.

Право охороняє об'єктивні бюджетні інтереси і лише в тих межах, які визнані суспільно значущими [15, с. 117]. Виходячи із норм БК України, суспільно значущими інтересами, що охороняються правом, є такі, що відповідають чинному законодавству. Тобто у цьому випадку йдеться конкретно про ст. 116 БК України «Порушення бюджетного законодавства». Отже, бюджетними інтересами органів публічної влади можуть бути такі:

- 1) включення достовірних даних до бюджетних запитів;
- 2) непорушення встановлених термінів подання бюджетних запитів;
- 3) визначення достовірних обсягів бюджетних коштів при плануванні бюджетних показників;
- 4) планування тільки тих надходжень та витрат бюджетів, що віднесені до таких БК України чи законом про Державний бюджет України;
- 5) не порушення встановленого порядку або термінів подання проекту закону про Державний бюджет України (проекту рішення про місцевий бюджет) на розгляд Верховної Ради України (Верховної Ради АРК, місцевої ради);
- 6) непорушення встановленого порядку або термінів розгляду проекту та прийняття закону про Державний бюджет України (рішення про місцевий бюджет);
- 7) прийняття рішення про місцевий бюджет виключно відповідно до вимог БК України чи закону про Державний бюджет України (в тому числі щодо складання бюджету в частині міжбюджетних трансфертів, доходів та видатків місцевих бюджетів, що враховуються при визначенні обсягу міжбюджетних трансфертів);
- 8) непорушення вимог БК України щодо затвердження державного бюджету (місцевого бюджету) з дефіцитом або профіцитом;
- 9) невключення до складу спеціального фонду бюджету надходжень з джерел, не віднесених до таких БК України чи законом про Державний бюджет України;
- 10) незарахування доходів бюджету на будь-які рахунки, крім єдиного казначейського рахунка (за винятком коштів, що отримують-

ся установами України, які функціонують за кордоном), а також акумулюванням їх на рахунках органів, що контролюють справляння надходжень бюджету;

11) незарахування доходів бюджету до іншого, ніж визначено БК України чи законом про Державний бюджет України, бюджету, в тому числі внаслідок здійснення поділу податків і зборів (обов'язкових платежів) та інших доходів між бюджетами з порушенням визначених розмірів;

12) здійснення державних (місцевих) позик, надання державних (місцевих) гарантій відповідно до вимог БК України;

13) неприйняття рішень, що призводять до перевищення граничних обсягів державного (місцевого) боргу чи граничних обсягів надання державних (місцевих) гарантій;

14) нерозміщення тимчасово вільних коштів бюджету з порушенням вимог БК України;

15) заборона створення позабюджетних фондів та відкриття позабюджетних рахунків для розміщення бюджетних коштів;

16) непорушення порядку або термінів подання, розгляду і затвердження кошторисів та інших документів, що застосовуються в процесі виконання бюджету, затвердження у кошторисах показників, підтверджених розрахунками та економічними обґрунтуваннями;

17) дотримання порядку або термінів подання і затвердження паспортів бюджетних програм (у разі застосування програмно-цільового методу у бюджетному процесі);

18) дотримання встановлених термінів доведення документів про обсяги бюджетних асигнувань до розпорядників бюджетних коштів нижчого рівня або одержувачів бюджетних коштів;

19) дотримання порядку та термінів відкриття (закриття) рахунків в органах Державного казначейства України;

20) взяття зобов'язань із відповідними бюджетними асигнуваннями та відповідно до повноважень, встановлених БК України чи законом про Державний бюджет України;

21) дотримання порядку реєстрації та обліку бюджетних зобов'язань;

22) непорушення вимог БК України при здійсненні попередньої оплати за товари, роботи та послуги за рахунок бюджетних коштів, а також дотримання порядку і термінів здійснення такої оплати;

23) нездійснення платежів за рахунок бюджетних коштів без реєстрації бюджетних зобов'язань;

24) цільове використання бюджетних коштів;

25) дотримання вимог БК України при здійсненні витрат державного бюджету (місцевого бюджету) у разі несвоєчасного набрання чинності законом про Державний бюджет України (несвоєчасного прийняття рішення про місцевий бюджет);

26) ненадання кредитів з бюджету чи повернення кредитів до бюджету відповідно до вимог БК України;

27) здійснення бюджетними установами позик у будь-якій формі або надання бюджетними установами юридичним чи фізичним осо-

бам кредитів з бюджету відповідно до БК України;

28) нездійснення видатків, кредитування місцевого бюджету, які мають проводитися з іншого бюджету;

29) непорушення вимог БК України щодо виділення коштів з резервного фонду бюджету;

30) непорушення встановлених вимог щодо застосування бюджетної класифікації;

31) включення достовірних даних до звітів про виконання державного бюджету (місцевого бюджету), річного звіту про виконання закону про Державний бюджет України (рішення про місцевий бюджет), а також дотримання порядку та термінів подання таких звітів;

32) дотримання встановлених вимог щодо ведення бухгалтерського обліку та складання звітності про виконання бюджетів;

33) дотримання встановлених порядку та термінів подання фінансової і бюджетної звітності бюджетних установ, а також подання такої звітності у повному обсязі;

34) забезпечення відповідності даних, наведених у фінансовій і бюджетній звітності бюджетних установ, даним бухгалтерського обліку;

35) включення достовірних даних до звітів про виконання паспортів бюджетних програм (у разі застосування програмно-цільового методу у бюджетному процесі), а також дотримання порядку та термінів подання таких звітів;

36) видання нормативно-правових актів, що не зменшують надходження до бюджету або збільшують його видаткову частину всупереч закону;

37) здійснення видатків на утримання бюджетної установи;

38) дотримання порядку оприлюднення та доступності інформації про бюджет тощо.

Бюджетні інтереси кожного із суб'єктів посідають певне місце в загальній системі міжбюджетних інтересів. Суть цих інтересів полягає у тому, щоб мати закріплення на якомусь відносно достойному рівні видатки бюджету і належні їм доходи. Якщо бюджетна потреба – це необхідність якихось дій по видатках і отриманню доходів, а об'єктивний бюджетний інтерес – це заходи, здійснення яких веде до задоволення цих потреб [15, с.117].

При правовому регулюванні міжбюджетних відносин одним із способів забезпечення поєднання інтересів всіх суб'єктів цих відносин є побудова ієрархії цих інтересів. При цьому доречним є такий підхід: чим вища зацікавленість суспільства в цілому в реалізації видаткових повноважень суб'єктів міжбюджетних відносин, тим за більш високим рівнем влади при інших рівних умовах вони мають бути закріплені. Основним критерієм для задоволення бюджетних інтересів кожного конкретного суб'єкта бюджетної системи (виникає запитання: хто є суб'єктом бюджетної системи? Остання складається з бюджетів різних рівнів, які є об'єктами бюджетних правовідносин, але не суб'єктами. – *О.М.-С.*) слугують бюджетні інтереси інших суб'єктів, які не мають бути утиснуті [15, с.118]. Виходячи із цього,

основним критерієм для встановлення меж задоволення інтересів держави Україна, що займають, дійсно, вище місце в ієрархії інтересів, є бюджетні інтереси її адміністративно-територіальних одиниць та місцевого самоврядування, які не повинні утискатися.

У бюджетних правовідносинах реалізація публічного інтересу має певні обмеження. Йдеться про обмеженість його реалізації шляхом волевиявлення. Відповідно до ст. 69 Конституції України народне волевиявлення здійснюється через вибори, референдум та інші форми безпосередньої демократії.

Так, не допускається проведення референдумів щодо законопроектів з питань податків, бюджету та амністії (ст. 74 Конституції України). Сумнівним видається можливість реалізації публічного інтересу у бюджетних правовідносинах шляхом виборів. Отже, залишаються лише «інші форми безпосередньої демократії», до яких традиційно відносять різні мітинги, зібрання, громадські обговорення, демонстрації, звернення громадян, рідше – немирні форми (голодування на знак протесту проти чогось, страйки, пікетування, повстання тощо). Досить проблематично і ці форми віднести до реалізації публічного інтересу у бюджетних правовідносинах. Виникає запитання: як реалізується публічний інтерес у розглянутих відносинах? На наше переконання, народ (незважаючи на те, що він відповідно до ст. 5 Конституції України є носієм суверенітету та єдиним джерелом влади в державі) не здатний реально реалізувати публічний інтерес у бюджетних правовідносинах, отже, його реалізація покладається саме на органи публічної влади.

Висновки. Публічний інтерес органів публічної влади у бюджетних правовідносинах є головною причиною якщо не всіх, то більшості юридично значущих дій у галузі бюджету на загальнодержавному та на місцевому рівнях.

Бібліографічні посилання

1. *Соловьев В.А.* Частный и публичный интерес субъектов налоговых правоотношений: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2002.
2. *Хошуляк В.В.* Публичный интерес как категория науки финансового права // Наук. вісник Чернів. ун-ту: Зб. наук. праць. – Вип. 236: Правознавство. – Чернівці, 2004. – С. 5-11.
3. *Перепелиця М.* Публичный интерес как мета діяльності суб'єктів фінансового права // Вісник Академії правових наук України. – 2009. – № 2(57). – С. 112-119.
4. *Смирникова Ю.Л.* Соотношение частных и публичных интересов в финансовой деятельности // Интерес в публичном и частном праве: Матер. науч. конф. Гос. ун-та – Высшей школы экономики. – М., 2002. – С. 132-135.
5. *Михайлов С.В.* Категория интереса в российском гражданском праве. – М., 2002.
6. *Михеева И.В.* Соотношение частного и публичного интересов и ответственность органов государственного управления // Интерес в публичном и частном праве: Матер. науч. конф. Гос. ун-та – Высшей школы экономики. – М., 2002. – С. 82-87.
7. *Тихомиров Ю.А.* Теория компетенции. – М., 2001.
8. *Полянский В.В.* Публичные и частные интересы в конституционном праве: проблемы и гармонизация // Интерес в публичном и частном праве: Матер. науч. конф. Гос. ун-та – Высшей школы экономики. – М., 2002. – С. 48-53.
9. *Бырлэдяну В.И.* Публично-правовые интересы населения муниципального образования: Дис. ... канд. юрид. наук. – Саратов, 1998.

10. *Нечай А.А.* Проблеми правового регулювання публічних фінансів та публічних видатків: Монографія. – Чернівці, 2004.

11. *Лукашов О.А.* Класифікація публічних фондів коштів у контексті побудови системи фінансового права // Форум права. – 2009. – № 3. – С. 403-407.

12. *Соколова Э.Д.* Теоретические аспекты правового регулирования финансовой деятельности государства и муниципальных образований: Дис. ... д-ра юрид. наук. – М., 2008.

13. *Виноградов В.А.* Некоторые вопросы отражения публичного интереса в решениях Конституционного Суда Российской Федерации // Интерес в публичном и частном праве: Матер. науч. конф. Гос. ун-та – Высшей школы экономики. – М., 2002. – С. 44-48.

14. *Чернадчук В.Д.* Стан та перспективи розвитку бюджетних правовідносин в Україні: Монографія. – Суми, 2008.

15. *Гнатюк В.В.* Выражение интереса при правовом регулировании межбюджетных отношений // Интерес в публичном и частном праве: Матер. науч. конф. Гос. ун-та – Высшей школы экономики. – М., 2002. – С. 117-123.

Надійшла до редакції 26.07.2011

В.О. Рядінська

кандидат юридичних наук
(Державний НДІ МВС України)

УДК 341.223.11

ЗАСТОСУВАННЯ СЕРВІСУ ЕЛЕКТРОННОЇ ПОШТИ ЯК СПОСІБ НАЛЕЖНОГО ПОВІДОМЛЕННЯ ПЛАТНИКІВ ПОДАТКІВ ПРО ПРОВЕДЕННЯ ПЕРЕВІРОК

Запропоновано для належного повідомлення платників податків про проведення перевірок використовувати можливості сервісу електронної пошти і розроблено основні правові аспекти такого використання.

Ключові слова: *належне повідомлення, платник податків, електронна пошта, органи державної податкової служби.*

Предлагается для надлежащего уведомления плательщиков налогов о проведении проверок использовать возможности сервиса электронной почты и разрабатываются основные правовые аспекты такого использования.

Ключевые слова: *надлежащее уведомление, плательщик налогов, электронная почта, органы государственной налоговой службы.*

In the article an author offers for a reasonable notice the payers of taxes about the leadthrough of verifications to use possibilities of service of e-mail and develops the basic legal aspects of such use.

Keywords: *reasonable notice, payer of taxes, e-mail, organs of government tax service.*

Постановка проблеми. З прийняттям нового Податкового кодексу України (надалі – ПКУ) питання щодо належного повідомлення платників податків про проведення перевірок набуває особливої актуальності.

ті. Незважаючи на те, що у своїх роботах його підіймали Д.Є. Нелюбін, Л.А. Савченко, І.Б. Стефанюк, О.О. Пузирьова, Д.Л. Зима, Є.О. Алісов, О.П. Пашенко, М.О. Суворов, М.В. Карасьова, Д.М. Рева, Н.А. Маринів, С.В. Жданов, О.Ю. Грачова, В.В. Уткін, А.Б. Биля, І.С. Орехова, Г.П. Толстопятенко та інші, низка проблем цього інституту залишаються нерозробленими дотепер. Так, нове законодавство, яке визначає порядок проведення податкових перевірок – Податковий кодекс України (стаття 58) [1] та Методичні рекомендації щодо порядку організації та проведення перевірок платників податків, затверджені наказом Державної податкової адміністрації України від 14 квітня 2011 р. № 213 [2], можливості повідомлення платників податків про проведення перевірок із застосуванням сервісу електронної пошти не передбачають.

Але можливості обміну інформацією шляхом використання сучасних інформаційних технологій і сервісів мережі Інтернет загально-визнані і широко використовуються в діяльності Державної податкової служби України. Так, відповідно до ст. 49.4 ПКУ платники податків, що належать до великих та середніх підприємств, подають податкові декларації до органу державної податкової служби в електронній формі з дотриманням умови щодо реєстрації електронного підпису підзвітних осіб у порядку, визначеному законодавством, а за ст. 201.15 платники податку щомісяця в терміни, що передбачені для подання податкової звітності (календарний місяць), у тому числі для яких цим розділом встановлено звітний податковий період – квартал, подають органу державної податкової служби копії записів у реєстрах виданих та отриманих податкових накладних за такий період в електронному вигляді [1]. Крім того, існує ціла низка підзаконних актів: накази Державної податкової адміністрації України «Про внесення змін до формату (стандарту) електронного документа звітності платників податків» № 90 від 11 лютого 2011 р. [3], «Про затвердження Уніфікованого формату транспортного повідомлення при інформаційній взаємодії платників податків і податкових органів в електронному вигляді телекомунікаційними каналами зв'язку з використанням електронного цифрового підпису» № 4999 від 12 липня 2010 р. [4], «Про впровадження централізованої системи електронної податкової звітності платників податків в органах ДПС» № 168 від 6 квітня 2009 р. [5], «Про подання електронної податкової звітності» № 233 від 10 квітня 2008 р. [6] тощо.

Отже, незрозуміло, чому в Україні можливості сервісу електронної пошти не використовуються для повідомлення платників податку про проведення перевірок. Якщо звернутися до зарубіжного досвіду, то побачимо, що в різних галузях державного управління (в тому числі і для повідомлення платників податків про проведення перевірок) сервіс електронної пошти застосовується досить широко [7, с. 108; 8, с. 551; 9, с. 1127; 10, с. 111; 11, с. 121; 12, с. 897]. В Україні лише іноді лунають поодинокі пропозиції використовувати можливості сервісу електронної пошти для належного повідомлення платників податків

про проведення перевірок [13, с. 242; 14, с. 16].

На нашу думку, не використовувати сучасні технології (до яких, безперечно, належать електронна пошта) для реалізації інститутів податкового контролю (і особливо належного повідомлення платників податку про проведення перевірок) – означає зменшувати його ефективність. Тому ми підтримуємо позицію щодо доцільності застосування цієї технології для належного повідомлення платників податків про проведення перевірок.

У своїй статті ми не будемо знов доводити переваги використання сервісу електронної пошти. **Метою** нашої статті є розробка конкретних пропозицій з застосування сервісу електронної пошти для потреб податкового контролю, а саме належного повідомлення платників податків про проведення перевірок.

Виклад основного матеріалу дослідження. Насамперед, на нашу думку, використання електронної пошти для повідомлення платників податків про проведення перевірок можливе лише за умови згоди таких платників, що виражається в наданні органу державної податкової служби (надалі – органу ДПС) у письмовому вигляді адреси їх електронної пошти.

Водночас прийняття подібної норми породжує ряд питань: 1) чи є надання електронної пошти платником податків прийняттям на себе обов'язку приймати повідомлення органу ДПС; 2) чи не поставить у нерівноправне становище платників податків відсутність електронної пошти; 3) що є достатнім підтвердженням отримання повідомлення, відісланого органом ДПС електронною поштою. Лише однозначна відповідь на них забезпечить ефективне і легітимне застосування сервісу електронної пошти для належного повідомлення платників податку про проведення перевірок.

Викладаючи власну думку за першим питанням, зазначимо, що платник податків, який надаватиме органу ДПС свою електронну адресу, повинен усвідомлювати процесуальні наслідки такої дії і фактично покладає на себе обов'язок читати і використовувати електронну пошту.

Відповідаючи на друге питання, можна зазначити, що перед платниками податків постане дилема: надавати чи не надавати свою електронну адресу органам ДПС для отримання повідомлення про проведення перевірок, вирішення якої залежатиме лише від їх власного добровільного рішення. Беручи до уваги, що платники податків у першу чергу самі зацікавлені в отриманні інформації про проведення перевірок їх діяльності, вважаємо, що дилема буде вирішуватися на користь використання сервісу електронної пошти. Але не можна скидати з рахунку, що серед платників податків можуть знайтися особи, які або не бажатимуть отримувати повідомлення електронною поштою, або навіть не вміють користуватися Інтернетом. Щоб не поставити їх у нерівноправне становище, необхідно передбачити, що особам, які не надали згоди на використання сервісу електронної пошти, повідомлення про проведення перевірок повинні надсилатися традиційними засобами.

Що ж стосується достатнього підтвердження отримання повідом-

лення, то можна зазначити, що в силу специфіки технологій електронної пошти достатнім підтвердженням отримання повідомлення, відісланого електронною поштою, є отримання його провайдером (оператором зв'язку) чи організацією, що здійснює електронну підтримку електронної пошти адресата (навіть якщо адресат не прочитав цього повідомлення). Отже, достатнім підтвердженням отримання платником податку повідомлення про перевірку, відісланого органом ДПС електронною поштою, буде отримання такого повідомлення провайдером (оператором зв'язку) чи організацією, що здійснює електронну підтримку електронної пошти адресата – платника податків. Звичайно, не можна виключати збої при передаванні даних і періоди тимчасової непрацездатності технічного обладнання і програмного забезпечення, тому в силу важливості забезпечення інституту належного повідомлення платника податку про проведення перевірки необхідно передбачити особливі технічні умови відправки та отримання повідомлень електронної пошти. Також вважаємо доцільним зазначити, що надсилання повідомлення не буде вважатися дійсним, якщо орган ДПС, який його направив, дізнається, що воно не дійшло до платника податків.

Для додаткового забезпечення належного повідомлення платника податків про заплановану перевірку можна використовувати інші організаційні чи технічні рішення, а саме:

- підтвердження отримання електронного повідомлення у формі відповіді адресата на отримане повідомлення про проведення перевірки;
- підтвердження отримання повідомлення від оператора зв'язку, що надає відповідні послуги респондентам;
- ведення реєстру відправлених повідомлень, підкріплене обов'язком осіб знайомитися і підтверджувати ознайомлення з інформацією з реєстру.

Висновки. Таким чином, для застосування сервісу електронної пошти для належного повідомлення платників податків про проведення перевірок необхідно внести відповідні доповнення в законодавство, що регулює механізм здійснення податкових перевірок, які дозволять використовувати сервіс електронної пошти для належного повідомлення платників податків про проведення перевірок, при цьому:

- орієнтуватися на добровільність платників податків, які виявили бажання її використовувати;
- передбачити, що особам, які не надали згоди на використання сервісу електронної пошти, повідомлення про проведення перевірок повинні направлятися традиційними засобами;
- вважати достатнім підтвердженням отримання платником податку повідомлення про перевірку, відісланого органом ДПС електронною поштою, отримання такого повідомлення провайдером (оператором зв'язку) чи організацією, що здійснює електронну підтримку електронної пошти адресата – платника податків;
- передбачити особливі технічні умови відправки та отримання повідомлень електронною поштою;
- зазначити, що надсилання повідомлення про перевірку елект-

ронною поштою не буде вважатися дійсним, якщо орган ДПС, який його надіслав, дізнається, що воно не дійшло до платника податків;

- для додаткового забезпечення належного повідомлення платника податків про заплановану перевірку використовувати підтвердження отримання електронного повідомлення у формі відповіді адресата на отримане повідомлення про проведення перевірки; підтвердження отримання повідомлення від оператора зв'язку, що надає відповідні послуги респондентам; ведення реєстру відправлених повідомлень, підкріплене обов'язком осіб знайомитися і підтверджувати ознайомлення з інформацією з реєстру.

Бібліографічні посилання

1. Податковий кодекс України: Закон України від 2 грудня 2010 р. // ВВР України. – 2011. – № 13-14, № 15-16, № 17. – Ст. 112.
2. Методичні рекомендації щодо порядку організації та проведення перевірок платників податків та внесення змін до наказу Державної податкової адміністрації України від 27 травня 2008 р. № 355: Наказ Державної податкової адміністрації України від 14 квітня 2011 р. № 213 // *Бизнес. Бухгалтерія. Право. Налоги. Консультації.* – 2001. – № 20. – С. 14
3. Про внесення змін до формату (стандарту) електронного документа звітності платників податків: Наказ Державної податкової адміністрації України від 11 лютого 2011 р. № 90 // www.rada.gov.ua.
4. Про затвердження Уніфікованого формату транспортного повідомлення при інформаційній взаємодії платників податків і податкових органів в електронному вигляді телекомунікаційними каналами зв'язку з використанням електронного цифрового підпису: Наказ Державної податкової адміністрації України № 4999 від 12 липня 2010 р. // www.rada.gov.ua.
5. Про впровадження централізованої системи електронної податкової звітності платників податків в органах ДПС: Наказ Державної податкової адміністрації України від 6 квітня 2009 р. № 168. – Режим доступу: www.rada.gov.ua.
6. Про подання електронної податкової звітності: Наказ Державної податкової адміністрації України від 10 квітня 2008 р. № 233. – Режим доступу: www.rada.gov.ua.
7. *Merrill C.R.* Doing E-commerce in Europe. // *The EDI Law Review.* – 1995. – Vol. 2. – № 2. – P. 108.
8. *Fischer J.P.* Computers as Agents: A Proposed Approach to Revised U.C.C. Article 2 // *Indiana Law Journal.* – 1997. – Vol. 72. – № 2. – P. 538-573.
9. *Radin M.J.* Humans, Computers, and Binding Commitment // *Indiana Law Journal.* – 2000. – Vol. 75. – № 4. – P. 1125-1162.
10. *Blechsmidt R.* The German Basic Electronic Data Interchange Agreement Versus the European Model EDI Agreement: Some Reflections on German Law // *The EDI Law Review.* – 1996. – Vol. 3. – № 2. – P. 107-124.
11. *Полевой Н.С., Крылов В.В.* Компьютерные технологии в юридической деятельности. – М., 1994.
12. *Шамраев А.В.* Правовое регулирование информационных технологий (анализ проблем и основные документы). – М., 2000.
13. *Просолов М.О.* Належне повідомлення про проведення перевірок як засіб підвищення їх соціальної ефективності // *Європейські перспективи.* – 2011. – № 3. – С. 242-247.
14. *Калятин В.О.* Правовые аспекты использования электронной почты // *Юридический мир.* – 2001. – № 7. – С. 10-16.

Надійшла до редакції 08.09.2011

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

ПЕРСОНАЛІЇ

Вітаємо ювілярів

Ярмиша Олександра Назаровича з 60-літтям

Народився 9 серпня 1951 р. у м. Макіївка Донецької області в сім'ї робітників. У 1972 р. закінчив з відзнакою юридичний факультет, 1977 р. – аспірантуру Ростовського державного університету.

У 1978-1992 рр. викладав у Харківському юридичному інституті (нині – Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого): асистент, старший викладач, доцент кафедри історії держави і права, декан вечірнього факультету. З 1992 р. працює в Харківському національному університеті внутрішніх справ: проректор (з 1998 р. – перший проректор) з наукової роботи, перший проректор (з 2001 р.), ректор (з 2003 р.). У 1995-1999 рр. працював за сумісництвом начальником кафедри конституційного та міжнародного права університету. З 1994 р. очолює в ньому спеціалізовану вчену раду по захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук.

У 2005-2011 рр. – керівник департаменту з питань діяльності правоохоронних органів Апарату Ради національної безпеки і оборони України.

У 1978 р. захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук на тему «Політична поліція Російської імперії (1880–1904 рр.)», у 1991 р. – докторську дисертацію на тему «Каральний апарат самодержавства на Україні (1895–1917 рр.)». Вчене звання професора присвоєно в 1993 р. Обраний членом-кореспондентом Академії правових наук України (нині — Національна академія правових наук України) у 2002 р.

Напрями наукових досліджень – історія держави і права; історія каральних та правоохоронних органів України та Росії; проблеми конституційного права України та зарубіжних країн; кримінологія;



соціологія злочинності.

Опублікував понад 210 наукових праць, серед яких: «История полиции дореволюционной России» (у співавт., 1976), «Судові органи царської Росії (1900–1917 рр.)» (1990), «Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці XIX – на початку XX ст.» (2001), «Україна в добу «раннього» тоталітаризму» (у співавт., 2001), «Організовані злочинні групи в Україні: традиційне і типове» (у співавт., 2002), «Державне будівництво і місцеве самоврядування в Україні» (у співавт., 2003), «Історія міста Харкова XX століття» (кер. авт. колективу і співавтор, 2004), «Реформування поліції в країнах Центральної та Східної Європи: процес і прогрес» (у співавт., 2005), «Протизаконне насильство в органах внутрішніх справ: соціологічний та історико-правовий аналіз» (у співавт., 2005), «Парламентське право України» (у співавт., 2007) «Бандитизм: соціально-правовий та кримінологічний аналіз» (наук. ред., 2009), «Запобігання катуванням» (в співавт., 2010).

Підготував 8 докторів та 50 кандидатів наук. Засновник вітчизняної наукової школи проблем історії держави і права, історії органів внутрішніх справ.

Брав участь у розробленні проектів законів України «Про міліцію», «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю», підготовці Концепції реформування кримінальної юстиції України (2008).

Президент Міжнародної асоціації істориків права (з 1994 р.), віцепрезидент Кримінологічної асоціації України (з 2004 по 2011 р.), член спеціальної експертної ради ВАК України з проблем національної безпеки, радник Національної комісії зі зміцнення демократії та верховенства права в Україні (2006-2010 рр.), член науково-консультативної ради Комітету з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності, член наукових рад МВС України, Державного департаменту України з питань виконання покарань. Член редколегій багатьох журналів, а саме: «Право України», «Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ», «Наука і правоохорона», «Право і суспільство», «Проблеми національної безпеки» та інших.

Заслужений юрист України (1996). Нагороджений орденом «За заслуги» III ступеня (2004), Почесною грамотою Кабінету Міністрів України (2004), Грамотою Верховної Ради України (2009), відомчими відзнаками МВС України «Почесний знак» (1995), «Хрест Слави» (2000), «Лицар закону» (2008), «За безпеку народу» I та II ступенів (2007, 2009), премією МВС України «За розвиток науки, техніки та освіти» I та II ступенів (2002, 2003). Лауреат Премії ім. Ярослава Мудрого (2003). Генерал-майор міліції у відставці.

Іщенко Андрія Володимировича
з 60-літтям

Народився 24 серпня 1951 р. у с. Білогір'я Оріхівського району Запорізької області.

У 1979 р. закінчив Київську Вищу школу МВС СРСР.

Доктор юридичних наук (1997 р.) – тема дисертації «Методологічні та організаційні проблеми розвитку криміналістичних наукових досліджень», професор (1998 р.). Заслужений юрист України (2003).

З 1982 р. працює у Національній академії внутрішніх справ на посадах викладача, старшого викладача, заступника начальника з навчальної роботи, начальника кафедри криміналістичної експертизи. З 1996 р. – на посаді професора кафедри криміналістики. Тривалий час працював ученим секретарем навчального закладу, був заступником начальника навчально-наукового інституту, головою спеціалізованої вченої ради із захисту дисертацій.

У різні часи був запрошений до роботи у спеціалізованих вчених радах із захисту дисертацій України та інших держав, зокрема у Бакинському державному університеті Республіки Азербайджан, Тбіліському університеті Республіки Грузія, Харківському національному університеті внутрішніх справ, Львівському національному університеті імені І.Я. Франка, Львівському державному університеті внутрішніх справ. У теперішній час працює у спеціалізованих вчених радах із захисту дисертацій Київського національного та Дніпропетровського державного університетів внутрішніх справ.

Головними напрямками наукової діяльності є проблеми загальної теорії та історії криміналістики, судової експертології, наукового криміналістичного забезпечення правоохоронної практики. Створив та очолює наукову школу, основними напрямками якої є методологічні проблеми криміналістики, судової експертології, наукове забезпечення боротьби зі злочинністю.

Автор понад 200 наукових та навчально-методичних робіт. Основні праці: «Проблеми розвитку наукових досліджень у галузі судової експертизи» (1995); «Методологічні проблеми криміналістики» (1997); у співавторстві оприлюднив серію інформаційних видань, які не мають аналогів в Україні та СНД та відобразив стан дисертаційних досліджень проблем криміналістики більше ніж за 60 років.

Підготував 3 докторів та 20 кандидатів юридичних наук. Член редакційних колегій періодичних наукових видань: «Науковий вісник



Національної академії внутрішніх справ», «Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка», «Криміналістичний вісник», «Іменем Закону», «Наукові записки Київської школи сценування», «Право і суспільство».

Працював науковим консультантом відділу зв'язків з органами правосуддя Секретаріату Верховної Ради України, членом Науково-консультативної ради Верховного Суду України.

Брав участь у розробці законодавчих актів, що регулюють окремі аспекти боротьби зі злочинністю, концепцій реформування правоохоронної системи України.

Мисливого Володимира Андрійовича з 65-літтям



Народився 9 вересня 1946 р. в м. Кусари Азербайджанської РСР у родині військовослужбовця.

У 1972 р. закінчив Харківський юридичний інститут ім. Ф.Е. Дзержинського (нині – Національний університет «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого»), у 1983 р. – ад'юнктуру Київської вищої школи МВС СРСР ім. Ф.Е. Дзержинського (нині – Національна академія внутрішніх справ). У 1972-95, 1998-2005 рр. перебував на службі в органах

внутрішніх справ. Полковник міліції у відставці.

Працював слідчим в ОВС м. Запоріжжя та м. Києва.

З 1987 р. на науково-педагогічній роботі. Обіймав посади викладача, старшого викладача кафедри кримінального права Київської вищої школи міліції МВС СРСР, доцента кафедри кримінального права Української академії внутрішніх справ, за сумісництвом – наукового співробітника Інституту законодавства Верховної Ради України. 1995-1998 рр. – проректор з наукової роботи Запорізького інституту державного і муніципального управління (нині – Класичний приватний університет). З 1998 р. працював у Дніпропетровському державному університеті внутрішніх справ: начальник кафедри кримінального права та кримінології (1998-99), проректор з наукової роботи – начальник науково-дослідного та редакційно-видавничого відділу (1999-2001), перший проректор (2002-2003), проректор з міжнародних зв'язків (2003-2006), проректор з наукової роботи (2006-2011). З вересня 2011 р. – професор кафедри кримінального права,

процесу та криміналістики Національного університету державної податкової служби України.

У 1987 р. захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за темою „Боротьба органів внутрішніх справ з дорожньо-транспортними злочинами, пов’язаними із заподіянням шкоди пішоходам”, 2006 р. – дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук „Злочини проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту (кримінально-правове та кримінологічне дослідження)”.

У 1993 р. присвоєно вчене звання доцента, 2001 р. – професора.

Був членом робочої комісії Президії Верховної Ради УРСР з підготовки Проекту Кримінального кодексу України від 1990 р., членом робочої групи альтернативного проекту КК 2001 р.

Член редакційних колегій фахових періодичних наукових видань «Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ», «Право і суспільство», «Вісник Запорізького юридичного інституту ДДУВС», «Вісник Академії митної служби України».

Підготував 6 кандидатів юридичних наук. Голова спеціалізованої вченої ради Д 08.727.02 Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ із захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора (кандидата) юридичних наук за спеціальностями 12.00.07, 12.00.08, 12.00.09 та заступник голови спеціалізованої вченої ради СРК 08.727.01 Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ із захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальностями 12.00.08, 12.00.09.

Творчий доробок налічує понад 90 наукових та навчально-методичних публікацій, найголовніші з яких: монографія „Злочини проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту” (2004), 2 підручники, 4 навчальних посібники, 6 видань Науково-практичного коментаря до КК України 1960 р. (1994-1995, 1997-2000) та 4 видання Науково-практичного коментаря до Кримінального кодексу України 2001 р. (2001, 2005, 2008, 2010).

За бездоганну службу, вагомий внесок у розвиток юридичної науки і освіти удостоєний багатьох відзнак, нагород і премій, зокрема нагороджений орденом «За заслуги» III ступеня (2008). Є почесним професором Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ (2009).

Редакційна колегія «Наукового вісника...», науково-педагогічний колектив Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ щиро вітають з ювілеєм вчених-юристів Ярмиша О.Н., Іщенка А.В. та Мисливого В.А., бажають їм здоров’я та успіхів на благо розвитку вітчизняної освіти і науки в галузі права.

ЗАХИСТ ДИСЕРТАЦІЙ

15 липня 2011 року на засіданнях спеціалізованої вченої ради Д 08.727.02 Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ відбулися прилюдні захисти дисертацій.

на здобуття наукового ступеня
доктора юридичних наук



ЧАПЛИНСЬКИЙ Костянтин Олександрович, кандидат юридичних наук, доцент, начальник кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ – **ТАКТИЧНІ ОСНОВИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ** (спеціальність 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність).

Науковий консультант – доктор юридичних наук, професор **Лук'янчиков Євген Дмитрович** – професор кафедри інформаційного та підприємницького права Національного технічного університету «КПІ».

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України **Іщенко Андрій Володимирович** – професор кафедри криміналістики та судової медицини Національної академії внутрішніх справ; доктор юридичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України **Берназ Василь Дмитрович** – проректор з наукової роботи та міжнародних зв'язків Міжнародного гуманітарного університету; доктор юридичних наук, доцент **Тертишник Володимир Митрофанович** – завідувач кафедри кримінально-правових дисциплін Дніпропетровського гуманітарного університету.

на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

ЛЕГЕЗА Євген Олександрович, ад'юнкт кафедри адміністративної діяльності органів внутрішніх справ Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ – **АДМІНІСТРАТИВНІ ПОСЛУГИ, ЩО НАДАЮТЬСЯ МІЛІЦІЮ ГРОМАДСЬКОЇ БЕЗПЕКИ** (спеціальність 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право).

Науковий керівник – кандидат юридичних наук **Опацький Роман Миколайович**, доцент кафедри адміністративної діяльності органів внутрішніх справ Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. *Офіційні опоненти*: доктор юридичних наук, професор **Курінний Євген Володимирович** – заступник завідувача кафедри кримінально-правових дисциплін Академії митної служби України; кандидат юридичних наук **Дроздова Інна Вікторівна** – начальник кафедри адміністративного права та адміністративного процесу і адміністративної діяльності ОВС Прикарпатського юридичного інституту Львівського державного університету внутрішніх справ.



Редакційна колегія «Наукового вісника...», науково-педагогічний колектив Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ вітають своїх колег Чаплинського К.О. та Легезу Є.О. з успішним захистом дисертацій та бажають успіхів у професійній діяльності.

ПОДІЇ. ФАКТИ**Відбулися установчі збори Асоціації українських правників
Дніпропетровської області**

У Дніпропетровському державному університеті внутрішніх справ відбулися науково-практичний семінар «Актуальність конституційно-правової модернізації України» та установчі збори Асоціації українських правників Дніпропетровської області.

У семінарі, який пройшов 30 вересня 2011 р., взяли участь провідні вчені регіону, представники Головного управління юстиції, Головного управління освіти і науки, молоді та спорту, управління взаємодії з правоохоронними органами, оборонної та мобілізаційної роботи Дніпропетровської обласної державної адміністрації та інші представники органів державної влади та місцевого самоврядування, судді Апеляційного суду Дніпропетровської області, представники правозахисних організацій та наукових установ, нотаріуси, адвокати та інші практикуючі юристи Дніпропетровської області, представники Асоціації українських правників Запорізької області.

Організаторами заходу виступали Асоціація українських правників та керівництво університету. З привітальними словами до учасників семінару звернулися В.В. Костицький – голова Асоціації українських правників, голова Національної експертної комісії України з питань захисту суспільної моралі, член-кореспондент Національної академії правових наук України, доктор юридичних наук, професор; С.Є. Тимощук – регіональний представник Національної експертної комісії України з питань захисту суспільної моралі, заступник голови правління Запорізької обласної організації Асоціації українських правників; Д.Г. Заброда – перший проректор з навчально-методичної та наукової роботи ДДУВС, кандидат юридичних наук, доцент.

Науково-практичний семінар проходив з нагоди 15-ї річниці прийняття Конституції України та 20-річчя незалежності України та був присвячений висвітленню питань правової модернізації Конституції України, оптимізації системи органів державної влади, проблемам легітимності та легальності публічної влади тощо. Актуальні доповіді наукового заходу були представлені провідними вченими Костицьким В.В., Наливайко Л.Р. (завідувач кафедри загальноправових дисциплін ДДУВС, доктор юридичних наук) та Боняк В.О. (начальник кафедри конституційного та міжнародного права ДДУВС, полковник міліції, кандидат юридичних наук, доцент). Учасниками наукового заходу обговорювалися актуальні питання сучасного конституційного процесу в Україні, проблеми конституційного транзиту, правові засади створення та діяльності Конституційної асамблеї тощо.

Після науково-практичного семінару відбулися установчі збори Асоціації українських правників Дніпропетровської області, на яких затверджено її статут та обрано склад правління місцевого осередку АУП. Присутні члени Асоціації українських правників Дніпропетровської області одногolosно підтримали кандидатуру Наливайко Л.Р. на посаду голови правління цієї структури. Також на установчих зборах обрані заступник голови правління Соколенко О.Л. (завідувач кафедри адміністративного і кримінального права Дніпропетровського національного університету ім. Олеса Гончара, кандидат юридичних наук, доцент), відповідальний секретар Савіщенко В.М. (директор Навчально-наукового інституту права та безпеки ДДУВС, кандидат педагогічних наук, доцент), скарбник Беляєва М.В. (старший викладач кафедри загальноправових дисциплін ДДУВС) та інші члени правління.



Дніпропетровська організація Асоціації українських правників є професійним об'єднанням юристів Дніпропетровщини та складовою частиною Всеукраїнської громадської організації «Асоціації українських правників», яка заснована в 1991 р. Основною метою Асоціації є сприяння розбудові в Україні суверенної правової держави шляхом здійснення правозахисної, освітньої, культурної, просвітницької та наукової діяльності, об'єднання зусиль громадян, навчальних закладів, інститутів громадянського суспільства, інших установ та організацій для сприяння втіленню в життя принципу верховенства права в усіх сферах життя, залучення їх до участі у громадському житті та формування нової еліти держави.

Л.Р. Наливайко

доктор юридичних наук, доцент,

завідувач кафедри загальноправових дисциплін ДДУВС

НОВІ ВИДАННЯ

У II-III кварталах 2011 р. науковцями Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ видано друком:



- 📖 Заброда Д.Г., Завгородній В.А. Адміністративно-правове регулювання взаємодії органів внутрішніх справ та громадських організацій у протидії корупції : монографія. – Дніпропетровськ : Дніпроп. Держ. ун-т внутр. справ, 2011. – 196 с.
- 📖 Заброда Д.Г., Мусієнко О.М., Ковальова О.В. Правові та організаційні засади діяльності міліції щодо попередження насильства у сім'ї : навчально-практичний посібник. – Дніпропетровськ : Дніпроп. Держ. ун-т внутр. справ, 2011. – 132 с.
- 📖 Лень В.В., Книга М.М. Примусові заходи медичного характеру: цілі і підстави застосування : монографія. – Запоріжжя : Дніпропвський металург, 2011. – 92 с.
- 📖 Мінка Т.П. Органи внутрішніх справ як суб'єкти забезпечення адміністративно-правових режимів : монографія. – Дніпропетровськ : Дніпроп. Держ. ун-т внутр. справ ; Ліра ЛТД, 2010. – 364 с.
- 📖 Право і суспільство: Науковий журнал. – 2011. – №№ 2-3.
- 📖 Скрипникова Л.В., Тутік Л.С., Гринчак М.О. Політологія : курс лекцій. – Дніпропетровськ : Дніпроп. Держ. ун-т внутр. справ, 2011. – 260 с.
- 📖 Чабаненко М.М. Методи правового регулювання аграрних відносин : монографія. – Дніпропетровськ : Дніпроп. Держ. ун-т внутр. справ, 2011. – 184 с.
- 📖 Чаплинський К.О. Тактичне забезпечення проведення слідчих дій : монографія. – Дніпропетровськ : Дніпроп. Держ. ун-т внутр. справ ; Ліра ЛТД, 2011. – 496 с.

ДОВІДКА ПРО АВТОРІВ

Альфьоров Сергій Миколайович – ректор Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, доцент, заслужений юрист України

Балинська Ольга Михайлівна – начальник відділу організації наукової роботи Львівського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

Басиста Ірина Володимирівна – професор кафедри кримінального процесу Львівського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

Бауер Лігія Олександрівна – здобувач кафедри кримінального права та кримінології Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Бесчастний Віктор Миколайович – начальник Донецького юридичного інституту МВС України, доктор наук з державного управління, доцент, заслужений юрист України

Богатирьов Андрій Іванович – здобувач кафедри кримінального права Національної академії внутрішніх справ

Буцьких Ольга Олександрівна – здобувач кафедри адміністративного права та адміністративної діяльності ОВС Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Варцаба Василь Миколайович – начальник УМВС України в Івано-Франківській області, кандидат юридичних наук

Весельський Віктор Казимирович – начальник кафедри криміналістики та судової медицини Національної академії внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, професор

Вишня Олег Володимирович – начальник сектору ДСБЕЗ Ленінського РВ Дніпропетровського міського управління УМВС України в Дніпропетровській області, кандидат юридичних наук

Гончарук Валентина Василівна – старший науковий співробітник науково-дослідної лабораторії з проблем профілактики правопорушень та взаємодії з населенням навчально-наукового інституту підготовки фахівців кримінальної міліції Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

Грибан Віталій Григорович – завідувач кафедри філософії та політології Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, доктор біологічних наук, професор, заслужений працівник народної освіти України

Гуржій Анна Валеріївна – здобувач кафедри адміністративного права і процесу Національної академії внутрішніх справ

Давиденко Михайло Леонідович – доцент кафедри кримінально-правових дисциплін юридичного факультету Харківського національного

університету ім. В.Н. Каразіна, кандидат юридичних наук, доцент

Ємець Роман Олександрович – здобувач кафедри адміністративного права та адміністративної діяльності ОВС Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Журова Ірина Ігорівна – здобувач кафедри кримінального права та кримінології Навчально-наукового інституту права та масових комунікацій Харківського національного університету внутрішніх справ

Заброда Дмитро Григорович – перший проректор з навчально-методичної та наукової роботи Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

Заморська Любов Ігорівна – доцент кафедри теорії та історії держави і права Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія», кандидат юридичних наук

Зубов Денис Олександрович – здобувач кафедри кримінального права та кримінології Навчально-наукового інституту права та масових комунікацій Харківського національного університету внутрішніх справ

Іщук Євген Миколайович – здобувач кафедри адміністративного права та адміністративної діяльності ОВС Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Каленіченко Лідія Іванівна – старший викладач кафедри державно-правових дисциплін Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

Комаринська Юлія Борисівна – викладач кафедри криміналістики та судової медицини Національної академії внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

Ларіна Олена Володимирівна – здобувач кафедри кримінального права та кримінології Харківського національного університету внутрішніх справ

Лебеза Євген Олександрович – викладач кафедри адміністративного права та адміністративної діяльності ОВС Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

Лобов Денис Васильович – здобувач кафедри адміністративного права та адміністративної діяльності Донецького юридичного інституту МВС України

Лоскутов Тимур Олександрович – старший викладач кафедри кримінального процесу Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

Луганський Володимир Іванович – заступник голови Ленінського районного суду м. Луганська

Лучко Сергій Володимирович – викладач кафедри права Дніпропетровського університету економіки та права

Марченко Олеся Володимирівна – старший викладач кафедри цивільного, трудового та господарського права юридичного факультету Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара

Мікуліна М. – докторант Національної академії Служби безпеки України, кандидат юридичних наук, доцент

Музика-Стефанчук Оксана Анатоліївна – доцент кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права Хмельницького університету управління та права, кандидат юридичних наук, доцент

Наливайко Лариса Романівна – завідувач кафедри загальноправових дисциплін ННІ права та безпеки Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, доцент

Наливайко Олег Іванович – доцент кафедри загальноправових дисциплін ННІ права та безпеки Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

Олійничук Роман Петрович – викладач кафедри правового регулювання економіки та правознавства юридичного факультету Тернопільського національного економічного університету, кандидат юридичних наук

Петрова Ірина Анатоліївна – професор кафедри гуманітарних та економічних дисциплін навчально-наукового інституту підготовки фахівців кримінальної міліції Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат технічних наук, доцент

Рядінська Валерія Олександрівна – головний науковий співробітник Державного науково-дослідного інституту МВС України, кандидат юридичних наук

Самбор Микола Анатолійович – заступник начальника штабу Прилуцького міськрайвідділу УМВС України в Чернігівській області, кандидат юридичних наук

Словська Ірина Євгенівна – докторант Національного університету «Одеська юридична академія», кандидат юридичних наук

Фатхутдінов Василь Гайнулович – кандидат юридичних наук, доцент, заслужений юрист України

Чаплинський Костянтин Олександрович – начальник кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

Шамара Олександр Володимирович – учений секретар Національної академії Служби безпеки України, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник

Щербакова Ганна Володимирівна – доцент кафедри нагляду за додержанням законів органами, які проводять ОРД, дізнання та досудове слідство, Національної академії прокуратури України, кандидат юридичних наук

Юрковська Лілія Григорівна – викладач кафедри загальноюридичних дисциплін юридичного факультету Навчально-наукового інституту права та психології Національної академії внутрішніх справ.

З М І С Т

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ ТА ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

С.М. Альфьоров

Теоретико-правові засади гарантій державного ладу України 3

В.М. Бесчастний

Роль інноваційних технологій у підготовці кадрів
для органів внутрішніх справ 10

ФІЛОСОФСЬКІ, ТЕОРЕТИКО-ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА

В.Г. Грибан

Потреба формування культури здоров'я молодшої людини 19

О.М. Балинська

Дуалістичні характеристики права як системи:
філософсько-правовий аналіз 24

Л.І. Заморська

Соціально-правова природа нормативності
як основа правопорядку (теоретичний аналіз) 37

Л.І. Каленіченко

«Правозастосовна помилка працівника міліції»
і «казус»: співвідношення понять 45

ПИТАННЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА ТА ЦИВІЛІСТИКИ

Л.Р. Наливайко

Сучасний державний лад України: історія становлення і розвитку 51

О.І. Наливайко

Порівняльно-правовий аналіз реалізації процедури імпічменту 61

І.Є. Словська

Парламентські слухання як форма реалізації
контрольних повноважень парламенту70

Л.Г. Юрковська

Класифікація органів самоорганізації населення в Україні 79

В.В. Гончарук

Місцевість як одна з необхідних умов трудового договору 91

М. Мікуліна

Територіальна приватність фізичних осіб 97

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО ТА АДМІНІСТРАТИВНА ДІЯЛЬНІСТЬ

В.Г. Фатхутдінов

Вплив засобів масової інформації на культуру
поведінки футбольних вболівальників103

Д.Г. Заброда

Загальна характеристика антикорупційної політики Грузії 108

Є.О. Легеза

Поняття процедури надання адміністративних послуг
міліцією громадської безпеки 116

А.В. Гуржій

Теоретико-правові засади визначення підстав
адміністративної відповідальності 122

О.О. Буцьких

Проблемні питання визначення поняття
«нововиявлені обставини» у теорії процесуального права 132

Р.О. Ємець

Принципи державного контролю у сфері земельних відносин 143

Є.М. Іщук

Теоретичні аспекти провадження у справах
про корупційні адміністративні правопорушення 150

Д.В. Лобов

Адміністративно-правові механізми визначення статусу ОБСЄ 159

О.В. Марченко

Виборчі комісії з виборів народних депутатів
як суб'єкти адміністративного права 168

**КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ.
КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО**

М.Л. Давиденко

Про показники та тенденції злочинності в Україні 179

Р.П. Олійничук

Генезис вітчизняного кримінального законодавства
про відповідальність за групове порушення
громадського порядку в дореволюційному періоді 185

О.В. Шамара

Поняття злочину проти основ національної безпеки України 193

Л.О. Бауер

Кримінологічно значущі ознаки осіб з психічними аномаліями
та проблеми притягнення їх до кримінальної відповідальності
(на матеріалах справ судів Запорізької області) 199

А.І. Богатирьов

Витоки становлення та розвитку професійної деформації
працівників виправних колоній середнього рівня безпеки 208

І.І. Журова

Правовий механізм звільнення
від відбування покарання з випробуванням 214

Д.О. Зубов

Історико-правове дослідження
кримінально-виконавчих установ відкритого типу 220

О.В. Ларіна

Історико-правовий аналіз законодавства,
що встановлює відповідальність за грабіж 227

В.І. Луганський

Деякі проблемні аспекти притягнення до кримінальної відповідальності за умисне невиконання судового рішення 233

С.В. Лучко

Зарубіжний досвід соціальної роботи із засудженими в кримінально-виконавчому законодавстві країн СНД 239

**КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА.
ОРГАНІЗАЦІЯ ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ**

І.В. Басиста

Процесуальні рішення слідчого, що виражаються у формі подання: проблемні аспекти 248

В.М. Варцаба

Допит як спосіб одержання інформації про організовану групу 258

В.К. Весельський

Розвиток уявлень про криміналістичну тактику як розділ науки криміналістики 267

О.В. Вишня

Інформаційно-технічна мережа ОВС для боротьби з викраданнями вантажів на залізницях 275

Ю.Б. Комаринська

Особливості слідчої картини умисних вбивств на залізничному транспорті 283

Т.О. Лоскутов

Природа предмета правового регулювання у кримінальному процесі 288

І.А. Петрова

Дослідження маркування при проведенні судово-товарознавчих експертиз 296

М.А. Самбор

Відсутність події злочину та відсутність у діянні складу злочину як обставини, що виключають провадження у кримінальній справі: національний та зарубіжний досвід у забезпеченні прав, свобод та інтересів людини і громадянина під час прийняття рішення про відмову в порушенні кримінальної справи 308

К.О. Чаплинський

Тактика слідчого огляду при розслідуванні злочинів у сфері використання комп'ютерів та комп'ютерних мереж 325

Г.В. Щербакова

Теоретичні засади формування та розвитку криміналістичної ситуалогії 331

ФІНАНСОВЕ ПРАВО. ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА

О.А. Музика-Стефанчук

Публічний інтерес у бюджетних правовідносинах 337

В.О. Рядінська

Застосування сервісу електронної пошти як спосіб належного повідомлення платників податків про проведення перевірок 344

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Персоналії 349

Захист дисертацій 354

Події. Факти 356

Нові видання 358

Довідка про авторів 359

Наукове видання

НАУКОВИЙ ВІСНИК
ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Збірник наукових праць

2011. – № 3 (55)

Редактор, оригінал-макет – *А.В. Самотуга*
Редактор *О.В. Ясюкевич*
Коректори: *К.А. Ларіонова, Л.В. Омельченко*
Дизайн – *О.М. Янченко*, фото – *О.А. Дубовський*

Підп. до друку 30.09.2011 р. Формат 60x84/16. Друк – RISO.
Гарнітура – Times. Умов.-друк. арк. 23,00. Обл.-вид. арк. 23,50. Тираж – 150 прим.

Відділ організації наукової роботи та редакційно-видавничої діяльності ДДУВС
49005, м. Дніпропетровськ, просп. Гагаріна, 26, т. (056) 370-96-59

ДО УВАГИ АВТОРІВ

ПОРЯДОК ПІДГОТОВКИ ТА ПОДАННЯ РУКОПИСІВ ДЛЯ ОПУБЛІКУВАННЯ

Редакція «Наукового вісника Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ» повідомляє, що за науковим змістом статті повинні відповідати вимогам, затвердженим постановою президії Вищої атестаційної комісії України № 7-05/1 від 15 січня 2003 р. **«Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України»**, а саме: *постановка проблеми та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор; виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття; формування цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.*

Рукопис публікації має бути набраний у текстовому редакторі MicrosoftWord та роздрукований у 2-х прим. на одному боці білого стандартного аркуша формату А4 та відповідати таким вимогам: поля – 2 см, шрифт – TimesNewRoman, розмір (кегель) – 14, міжрядковий інтервал – 1,5; сторінки не нумеруються; перед назвою статті, справа в окремих рядках – ініціали та прізвище автора, науковий ступінь та вчене звання, місце роботи; далі посередині – назва статті великими літерами, після назви – номер УДК, далі – анотації українською, російською та англійською мовами з ключовими словами; текст публікації, після тексту – перелік використаних джерел в алфавітному порядку з дотриманням чинних вимог щодо бібліографічного оформлення. У самому тексті також зазначаються посилання на використані джерела (у квадратних дужках – номер посилання за списком, що в кінці тексту, та номери сторінок). В кінці рукопису – підпис автора і дата. Обсяг рукопису – 10-15 сторінок. Фотознімки подавати в оригіналі або на магнітних носіях у форматі jpeg, скановані або відзняті цифровою камерою.

До рукопису додаються:

- 2 рецензії – зовнішня та внутрішня, завірені печатками відповідних установ (для авторів, які мають наукові ступені або вчені звання, наявність рецензій не обов'язкова);
- витяг з рішення засідання кафедри (відділу, лабораторії) про рекомендацію статті для опублікування;
- довідка про автора: прізвище, ім'я, по батькові (повністю), посада, місце роботи, науковий ступінь та вчене звання, службова адреса, контактні телефони;
- електронний носій рукопису – компакт-диск (CD-R).
- Матеріали, що не відповідають зазначеним вимогам, не приймаються.
- Рукописи та електронні носії не повертаються.
- Редакція залишає за собою право без погодження з автором вносити до тексту рукопису зміни, доповнення, а також перейменовувати його.
- За достовірність викладених у публікаціях фактів та результатів власних досліджень відповідальність несуть їхні автори.
- При цитуванні матеріалів збірника посилання на збірник обов'язкове.
- Відтворення та передрук матеріалів можливі тільки за погодженням з редколегією.
- На приймаються для опублікування статті, які вже опубліковані або подані для опублікування в інших виданнях.

Адреса редакції:

49005, м. Дніпропетровськ, пр. Гагаріна, 26, т. (056) 370-96-59

**У в а г а! Матеріали надсилаються тільки поштою
із супровідним листом на ім'я голови редколегії,
його заступника або відповідального секретаря.**

Терміни подання матеріалів:

для опублікування у № 1 – до 1 березня, у № 2 – до 1 червня,
у № 3 – до 1 вересня, у № 4 – до 1 грудня